

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίο,
ἀγόρασέ το στήν ἔντυπη μορφή του.

ΠΥΞΙΔΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΛΣΑΜΗΣ, Ποξίδα

ISBN: 978-1-326-39957-3

information: www.elpenor.org

© George Valsamis, 2025

ELPENOR IN *print*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΛΣΑΜΗΣ

Πυξίδα

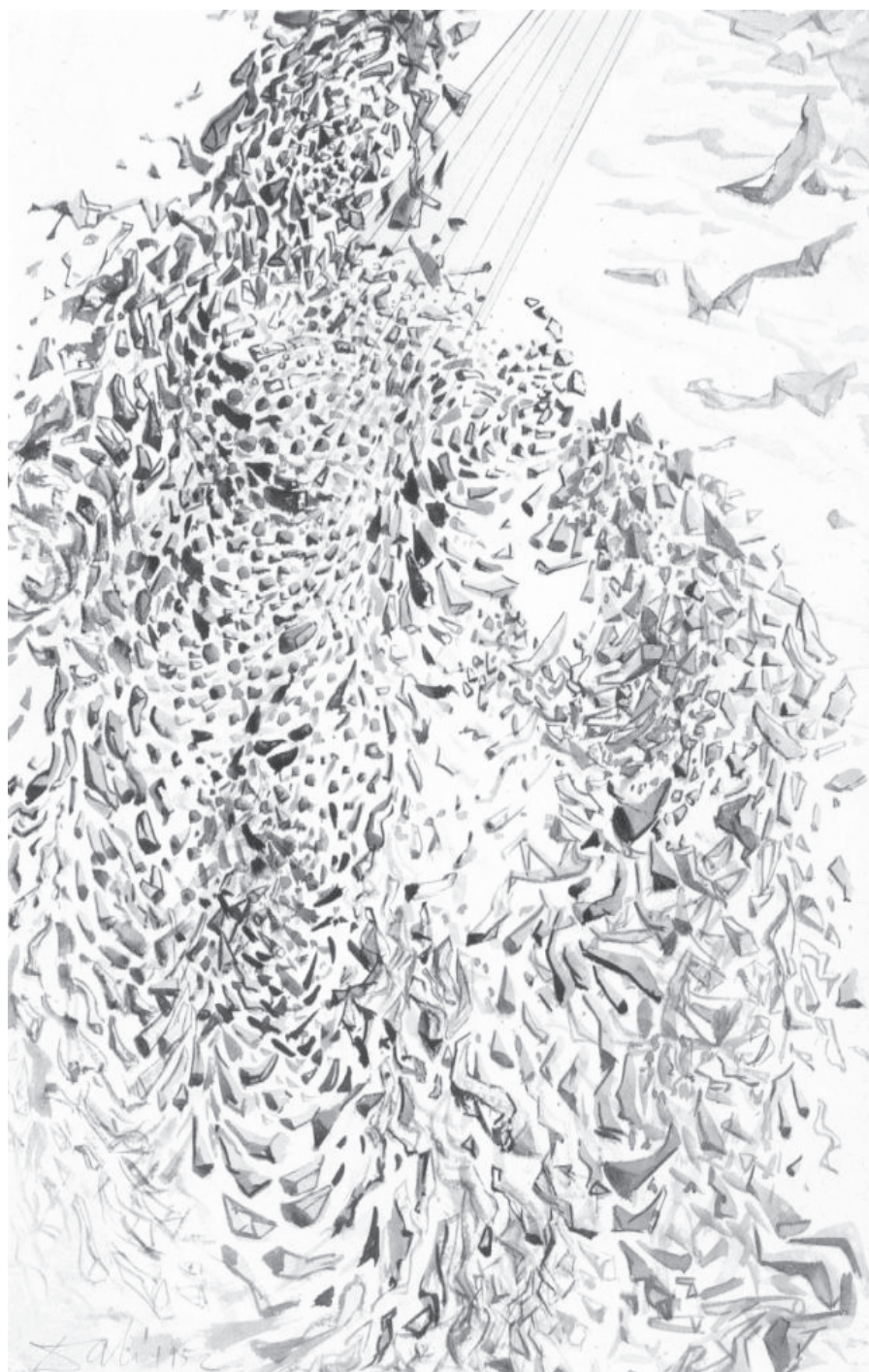

ELPENOR

Άθήνα 2025³

Περιεχόμενα

Πρόλογος	13
Ποῦ βρίσκομαι;	15
Ποιά εἶναι τὰ ὅριά μου;	49
Πόσο μὲ βοηθάει ἡ οἰκογένεια;	59
Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;	73
Τί σημαίνει ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα;	85
Μὲ συμφέρει νὰ ἐρωτευθῶ;	89
Ποιό εἶναι τὸ σωστὸ ἐπάγγελμα;	95
Ποιά εἶναι τὰ πιὸ σοβαρὰ ἐλαττώματα;	99
Ποιές εἶναι οἱ πιὸ ἐπικίνδυνες παγίδες;	105
Πῶς ἀποφεύγεται ἡ κακία τους;	113
Πόσο μὲ βοηθάει τὸ κράτος;	117
Ποιό εἶναι τὸ καλῦτερο πολίτευμα;	121
Πόσο ἀνθρώπινος εἶναι ὁ πολιτισμὸς;	133
Ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ θρησκεία;	145
Ποιά εἶναι ἡ μεγαλύτερη παρηγοριά;	153
Ἐπάρχει ἀνάσταση;	161
Ζωὴ σὲ ἀναστολὴ καὶ ζωὴ ἐν παρόδῳ	173
Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Παπατσώνη	177
Βασικὲς ἔννοιες	227
Βιβλία ἄμεσης ἀνάγκης	251
Σινεμὰ τῆς ἐνηλικίωσης	275
Μιὰ συζήτηση μὲ τὰ παιδιά	297
Ἔχε ὅσες ἔχ' ἡ Ἀνατολὴ κι ὅσες εὐχὲς ἡ Δύση!	315
Ἄγνη	325

Συντομογραφίες

- Άσκητική* = Γ. Βαλσάμης, *Άσκητική — Μ. Βασίλειος και Ιωάννης Κασσιανός*, Ἀθήνα 2020
- Βιβλίο τῆς Θείας Παράκλησης* = Γ. Βαλσάμης (ἐπιμ.), *Μάιστερ Έκκαρτ, Βιβλίο τῆς Θείας Παράκλησης*, Ἀθήνα 2025
- Ἡ Ἄλλη Ζωή* = Γ. Βαλσάμης, *Ἡ Ἄλλη Ζωή*, Ἀθήνα 2019²
- Ἡ Μεγάλη Πηγὴ* = Γ. Βαλσάμης, *Ἡ Μεγάλη Πηγὴ*, Ἀθήνα 2022
- Ἡμερολόγιο* = Γ. Βαλσάμης, *Ἡμερολόγιο*, Ἀθήνα 2022²
- Κιβωτός* = Γ. Βαλσάμης, *Κιβωτός*, Ἀθήνα 2019
- Κοινωνίες φιλίας* = Γ. Βαλσάμης, *Κοινωνίες φιλίας*, Ἀθήνα 2023²
- Μάιστερ Έκκαρτ* = Γ. Βαλσάμης, *Μάιστερ Έκκαρτ*, Ἀθήνα 2020
- Μυθολογία* = Γ. Βαλσάμης, *Ζητήματα τῆς χριστιανικῆς μυθολογίας*, Ἀθήνα 2024
- Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες* = Γ. Βαλσάμης, *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, Ἀθήνα 2017³
- Σημειώσεις γιὰ τὸ σχολεῖο* = Γ. Βαλσάμης, *Σημειώσεις γιὰ τὸ σχολεῖο*, Ἀθήνα 2021
- Στοιχεῖα* = Γ. Βαλσάμης, *Στοιχεῖα — Ἱστορία, Ἐκκλησία, Παιδεία, Πολιτική*, Ἀθήνα 2014²
- Τὸ μυστικὸ εἶναι ἢ εὐχαριστία* = Γ. Βαλσάμης (ἐπιμ.), Πορφύριου Καυσοκαλυβίτη *Τὸ μυστικὸ εἶναι ἢ εὐχαριστία*, Ἀθήνα 2014
- Τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα* = Γ. Βαλσάμης, *Τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα*, Ἀθήνα 2023
- Ἕγνοι Θεῶν Ἐρώτων* = Γ. Βαλσάμης (ἐπιμ.), Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου *Ἕγνοι Θεῶν Ἐρώτων*, Ἀθήνα 2014²
- Χρόνος καὶ Δημιουργία* = Γ. Βαλσάμης, *Χρόνος καὶ Δημιουργία στὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Meister Eckhart*, Ἀθήνα 2018²

*Προφύλαξε τὸν ἑαυτό σου ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου,
καὶ θὰ ἔχεις φυλαχτεῖ καλά.*

Μάιστερ Έκκαρτ

Πρόλογος

Η ΠΥΞΙΔΑ απαντάει στο ερώτημα, ποιό βιβλίο θα ήθελα να υπάρχει όταν ήμουν νεαρός και αναζητούσα βοήθεια, έχοντας τις πρώτες επίμονες απορίες, αμφιβολίες, λογικές και παράλογες αντιρρήσεις, φόβους, υποψίες, προσπαθώντας να συνειδητοποιήσω προβλήματα, να ξεκαθαρίσω πράγματα, να διαμορφώσω αρχές και κριτήρια, να αποκτήσω προϋποθέσεις, υποφέροντας από την άγνοια και την άπειρία, κάνοντας το ένα λάθος μετά το άλλο. Το βιβλίο που χρειαζόμαστε τότε, δεν θα είχε λόγο να το γράψω σήμερα, αν δεν το ήθελα για άλλους. Η Πυξίδα έγινε κυρίως για τους μαθητές μου, να μπορώ να δωρίζω σε μερικούς ένα βιβλίο συμπαράστασης.¹ Όσα ήδη υπήρχαν, δεν με ικανοποιούσαν ούτε κατά προσέγγιση, οπότε κάθησα κάτω και το έγραφα ο ίδιος, έχοντας σημαντική βοήθεια και από μερικές προηγούμενες σελίδες μου, που είναι σαν να γράφθηκαν για εδῶ. Στις Συντομογραφίες εξηγούνται όλες οι σχετικές παραπομπές.

¹ Γιατί μόνο σε μερικούς; Για τους άλλους δεν αδιαφορώ, όμως δεν έχουν ὅλοι τις ίδιες ανάγκες την ίδια στιγμή, και οί περισσότεροι ίσως δεν θελήσουν ποτέ να σκεφτοῦν τὸν ἑαυτὸ τους και τὸν κόσμο γύρω τους. Τὸ εκπαιδευτικὸ μας σύστημα θὰ ἄλλαξε ἀκαριαῖα, ἂν δὲν περιφρονοῦσε τὴν ἀπλὴ αὐτὴ ἀλήθεια.

Ποῦ βρίσκομαι;

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ἔχει διπλή ἀναφορά, στὸ πιὸ ἄμεσο περιβάλλον, ἐκεῖνο τῆς χώρας καὶ τῆς οἰκογένειας, καὶ στὸ ἀπώτερο, στὴ γενικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ζῶ μέσα σὲ ὅσα συμβαίνουν καὶ στίς δύο κλίμακες, ἐπομένως ὅσο καλύτερα γνωρίζω πῶς μὲ ἀφοροῦν, τόσο μεγαλώνω τὴν ἐλευθερία μου.

Ὁ κόσμος

Τὸ σύμπαν δημιουργεῖται πρὶν ἀπὸ περίπου 14 δισεκατομμύρια χρόνια, μὲ πιθανώτερο τρόπο τὴ Μεγάλῃ Ἐκρηξῇ, τὴν ἐπέκταση μιᾶς ‘ὑπερπυκνότητας’, γιὰ τὴν προέλευση τῆς ὁποίας δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τίποτα μὲ ἐπιστημονικὲς μεθόδους. Στὰ ἀρχικὰ δευτερόλεπτα τῆς Δημιουργίας σχηματίζονται τὰ πρῶτα σωματίδια, κουάρκ, κ.λπ. Μετὰ ἀπὸ σχεδὸν 400 χιλιάδες χρόνια ἡ θερμοκρασία ἐπιτρέπει τὸν σχηματισμὸ σταθερῶν ἀτόμων, καὶ μετὰ ἀπὸ 100 καὶ πλέον ἑκατομμύρια χρόνια σχηματίζονται τὰ πρῶτα βραχύβια ἄστρα.

Ἡ μέχρι στιγμῆς ἐξακριβωμένη διάμετρος τοῦ σύμπαντος εἶναι περίπου 93 δισεκατομμύρια ἔτη φωτός. Ἄγνοοῦμε ὅμως τὸ πραγματικὸ του μέγεθος, ἐπομένως καὶ ἂν ἔχει ὄρια. Τὸ γνωστό μας μέρος περιλαμβάνει περ. 2 τρισεκατομμύρια γαλαξίες, μὲ κάθε γαλαξία νὰ ἀποτελεῖται κατὰ μέσο ὄρο ἀπὸ 100 ἑκατομμύρια ἄστρα, νὰ ἐκτείνεται σὲ διάμετρο ἀκόμα καὶ ἑκατοντάδων

χιλιάδων ετών φωτός, και να απέχει από τον διπλανό του γαλαξία περ. 3 εκατομμύρια έτη φωτός. Ο γαλαξίας στον οποίο ανήκει η γη αποτελείται από περ. 400 δισεκατομμύρια άστρα, έχει διάμετρο περ. 100 χιλιάδες έτη φωτός, και η ηλικία του πλησιάζει τη συνολική ηλικία του κόσμου.

Τò σύμπαν φαίνεται να είναι ισοτροπικό και όμογενές, να απλώνεται ομοιόμορφα. Τò μεγαλύτερο μέρος του είναι για μᾶς υποθετικό, αποτελούμενο από μυστηριώδεις πραγματικότητες, τή λεγόμενη σκοτεινή ύλη και ενέργεια, για τις όποιες εικάζουμε πώς υπάρχουν, επειδή ἄλλιως δὲν μπορούμε να ἐξηγήσουμε διάφορα φαινόμενα, ὅμως δὲν τις ἔχουμε παρατηρήσει.

Μερικοί ἐξ ὅσων ἀρνοῦνται τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ και τὴ σκόπιμη δημιουργία τοῦ κόσμου προβάλλουν τὸ ἐρώτημα, γιατί χρειάστηκαν δισεκατομμύρια χρόνια για να δημιουργηθεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ἄν πίσω ἀπὸ τις διαδικασίες τῆς ἐξέλιξης βρίσκεται ἡ θεία νόηση (intelligent design), γιατί ἔπρεπε να περάσει τόσος χρόνος και δὲν ἔγιναν ὅλα ταχύτερα; Τὸ ἐρώτημα ὑποβάλλει τὴ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια ὡς ἔνδειξη πὼς ἡ δημιουργία ἄγεται ἀπὸ τὴν τυχαιότητα τῶν προσερχόμενων ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους τυφλῶν διαδικασιῶν. Ὅμως ἀπὸ ποῦ προκύπτει ἡ βεβαιότητα πὼς ὁ Δημιουργὸς θὰ ἐνεργοῦσε πιὸ γρήγορα, ἢ γιατί οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι ὅπως εἶναι για να δημιουργηθεῖ ὅ,τι δημιουργεῖται στὸν γνωστὸ μας χρόνο, και δὲν εἶναι διαφορετικοί, ἱκανοὶ για ταχύτερη εἴτε για ἀκόμα βραδύτερη παραγωγή;

Ἔστω πὼς δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο μιὰ τυφλὴ ἀνάγκη / τύχη και κανένας Δημιουργός. Ἄν πετᾶω δεξιὰ ἀριστερὰ τὰ ὑλικά ἐνὸς σπιτιοῦ, πόσος χρόνος ἀπαιτεῖται μέχρι κάθε κομμάτι να συναντήσῃ ὑπὸ τις κατάλληλες συνθηκὲς ἐκεῖνο πὸν χρειάζεται για να σχηματιστοῦν κάποια ἀρχικὰ σημεῖα τῶν μερῶν τοῦ σπιτιοῦ, και πάλι αὐτὰ να συναντήσουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο για να δημιουργηθοῦν τὰ ἐπόμενα σημεῖα, και τὰ νέα αὐτὰ να συναντήσουν τὰ ἄλλα ταίρια τους, κ.ο.κ. μέχρι να προ-

κύψει τὸ σπίτι στὸ σύνολό του; Ἀκόμη κι ἂν εἶχα ἀπλούστερο ἔργο, ἓνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ δυσδιάστατα πᾶζλ μὲ τὰ μικρὰ κομματάκια ἀπὸ χαρτόνι ποὺ πρέπει νὰ ἐνωθοῦν, μετὰ ἀπὸ πόσο χρόνο θὰ ἔβρισκε κάθε κομματάκι τὸ ταίρι του ὑπὸ τὶς κατὰλληλες γωνίες, ἂν τὰ πέταγα στὸν ἀέρα ὅπως τὰ ζάρια καὶ στραβιλίζονταν ἀκατάπαυστα; Ὁ Σαῖφερ παρατηρεῖ ὅτι ἀπὸ τυφλοὺς μοριακοὺς συνδυασμοὺς, χωρὶς καμμιά νοημοσύνη νὰ ἡγεῖται τῶν ἐξελίξεων, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψει γένεση οὔτε κἂν τῶν πιὸ ἀπλῶν βιοχημικῶν ὀργανισμῶν, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν πάροδο δισεκατομμυρίων ἐτῶν. Καὶ δὲν συζητᾶμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα. Ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας δὲν εἶναι τεράστιος ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει Θεός. Οἱ φυσικοὶ νόμοι ἀπὸ μόνοι τους δὲν μποροῦν οὔτε κἂν στὸν τεράστιο αὐτὸ χρόνο νὰ δημιουργήσουν ἓνα ἐλάχιστο μέρος ἀπ' ὅ,τι ὑπάρχει.

Γιὰ τὸ δεύτερο σκέλος: ποιά αὐθεντία, μὲ ποιά ἀπόλυτα κριτήρια, θὰ ὑπαγόρευε στὸν Θεὸ πόσο γρήγορα ἢ ἀργὰ πρέπει νὰ δημιουργήσει ὅτιδήποτε, ὥστε νὰ γνωρίζουμε πότε τεμπελιάζει καὶ πότε βιάζεται; Γιατί πρέπει νὰ ἔχει τὰ δικά μας μέτρα; Ὅ,τι νομίζουμε ἀργοπορία, γιατί δὲν ὑπακούει σὲ μιὰ σκοπιμότητα ποὺ δὲν μποροῦμε ἢ δὲν θελήσαμε νὰ μάθουμε;

Στὴν ἀρχικὴ ἀπορία ὅμως, γιατί νὰ μὴν προστεθεῖ ἐπίσης ὁ χῶρος; Γιατί δισεκατομμύρια χρόνια καὶ γιατί ἓνα ἀχανὲς σύμπαν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν χρειάζεται παρὰ μιὰ γωνίτσα, ὅπως εἶναι συγκριτικὰ τὸ πλανητικὸ μας σύστημα; Εἶναι μιὰ ἐξωφρενικὴ 'σπατάλη' χώρου καὶ χρόνου;

Τίποτα δὲν βεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει νοημοσύνη μόνο στὴ γῆ, ὅμως τὸ γνωστὸ μας τμῆμα τοῦ σύμπαντος, ἀπὸ μόνο του ἀχανές, δὲν φαίνεται νὰ περιέχει 'ἐξωγήνιους'. Κι ἂν ὑπάρχουν κάπου ἐξωγήνιοι, τὸ συμπέρασμα δὲν ἀλλάζει. Τὸ μέγεθος τῆς κτίσης σὰν νὰ κρύβει τὸν Θεὸ τὴν ὥρα ποὺ μαρτυρεῖ τὴ θεία δύναμη, ἐπιτρέποντας ταυτόχρονα τὴν πεποίθησή

πώς ή φύση είναι αρκετά μεγάλη και αρκετά ισχυρή για να είναι ή έσχατη πραγματικότητα. Ο χωροχρονικά πιό ‘μετρημένος’ κόσμος δέν θά έμοιαζε μεγάλο σπίτι, θά ήταν φυλακή, ένω τώρα γίνεται άφορμη έρευνας, υποθέσεων, αντιθέσεων, δοκιμών, έμπνευσης, ανακάλυψης, άπορίας, άμφιβολίας, δημιουργίας.

Έπιμένει όμως και τó έρώτημα πού έχει να σκεφτεί πριν άπ’ όλα ó άθεος. Πώς βρέθηκαν να υπάρχουν οί φυσικοί νόμοι και ή πρώτη ύλη ή τά κβαντικά κύματα ή ότιδήποτε καταλήξει ή έπιστήμη να θεωρήσει άρχικό; Μέχρι στιγμής ή έπιστήμη μεταθέτει άπλως τήν ‘ταυτότητα’ τής άρχής χωρίς να μπορεί να φθάσει σε όριστική άπάντηση. Εύτυχώς ή σκέψη μας περνάει πέρα άπό τó όριο αυτό προκαταβολικά και έγκυρα, μιá πού δέν ένδιαφέρει τή δική μας άπορία τί άκριβώς θά βρεϊ ή έπιστήμη όποτε καταλήξει, αλλά οί γενικές συνέπειες. Έστω λοιπόν ότι βρίσκει πώς όλα άρχίζουα από τó έξής. Γιατί υπάρχει αυτό; Πώς βρέθηκε; Ποιός βεβαιώνει ότι ή δική του ύπαρξη δέν όφείλεται σε μιá ύπερβατική νοημοσύνη;² Τό ίδιο άν ή έπιστήμη καταλήξει ότι τó άρχικό αυτό κάτι έμφανίστηκε άπό τó μηδέν. Κι άν καταλήξει ότι υπάρχει άλυσίδα ή σπειρα, με κάτι να γίνεται έπ’ άπειρον αίτία για κάτι άλλο, ισχύει ή ίδια έρώτηση. Ποιός βεβαιώνει ότι υπεύθυνη για τήν αίτιώδη αυτή διαδοχή δέν είναι μιá ύπερβατική νοημοσύνη;

Άν σέβεται τόν έαυτό της, ό,τι κι άν βρεϊ, όπου κι άν καταλήξει με τήν πιό άπόλυτη βεβαιότητα σύμφωνα με τά μέτρα της και ως πρós τά ζητήματα πού υπάγονται στην έρευνά της,

² Η άντιστροφή, ποιός βεβαιώνει ότι υπάρχει αυτή ή νοημοσύνη και δέν τήν φανταζόμαστε έμεις, δέν είναι παράλογη, ούτε όμως ισότιμη, είναι πολú λιγώτερο πιθανή. Δές τήν ένότητα Ποιά είναι ή άληθινή θρησκεία; και στο Έμερολόγιο, σ. 276, Έστω ως άγνωστικισμός, ό άθεϊσμός είναι μιá άξιόσέβαστη έπιλογή;

ἡ ἐπιστήμη δὲν θὰ εἶναι ποτὲ βέβαιη ὅτι ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ὁ Θεός. Νὰ ζητάω τὸν Θεὸ μὲ τὴν ἐπιστήμη εἶναι σὰν νὰ προσπαθῶ νὰ διαβάσω ἓνα βιβλίο μὲ τὴ γεύση ἢ νὰ δῶ μιὰ ταινία μὲ τὴν ἀφή. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἓνα παραμῦθι, ἀλλὰ δὲν σημαίνει οὔτε πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι καταδικασμένος στὴν πιὸ μεγάλη ἄγνοια. Εὐτυχῶς ἡ ἐπιστήμη εἶναι μία μόνο ἀπὸ τὶς δυνάμεις μας, ἰσχυρὴ μὲ τὸν τρόπο της, γόνιμη καὶ πολύτιμη, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἐπίσης διαφορετικοὶ χῶροι καὶ διαφορετικὲς δυνάμεις καὶ τρόποι, δὲν τὰ καλύπτει ὅλα ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει οὔτε (συνήθως) νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ τὸ κάνει. Κανεὶς καὶ τίποτα δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀρκεσθοῦμε στὴν ἀπλή πίστη, θρησκευτικὴ εἴτε ἀθειστικὴ, οὔτε νὰ πετάξουμε τὸν ἑαυτὸ μας στὸ κακόμοιρο, ἄγνοιο, ἄχαρο καὶ ἄδικο, ὅταν δὲν εἶναι ὑποκριτικὸ, περιθώριο τοῦ δὲν εἶδα, δὲν ξέρω, δὲν ἀπαντῶ: μποροῦμε θετικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ νὰ γνωρίζουμε, ὅχι νὰ πιστεύουμε, τουλάχιστον ἓνα,³ ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ πιθανὸ νὰ ὑπάρχει ὁ Θεὸς παρὰ νὰ μὴν ὑπάρχει, καὶ μάλιστα μὲ τὴ διαφορὰ τῶν πιθανοτήτων νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη γιὰ νὰ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς βεβαιότητας.⁴

Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ λόγος

Πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους θεωρεῖται συνήθως ὁ διαχωρισμὸς ἀπὸ τοὺς χιμπατζῆδες μὲ τὴν ὕψωση στὰ δύο πόδια. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ συνέβη πρὶν ἀπὸ 4 ἐκ.

³ Δὲς στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση τὴν παραπομπὴ στὸ *Ἡμερολόγιο*.

⁴ *Μυθολογία*, σ. 189–193.

χρόνια, ή ακόμα πιο πριν. Αρχαιότερος πρόγονός μας υποτίθεται πως είναι ο αυστραλοπίθηκος,⁵ από τον οποίο προέρχεται ο 'επιδέξιος άνθρωπος' (homo habilis), πριν από περίπου 2,5 εκ. χρόνια. 'Λίγο' μετά, πριν από 2 εκ. χρόνια εμφανίζεται ο 'όρθος άνθρωπος' (homo erectus), ο πρώτος που έφυγε από την Αφρική και εξαπλώθηκε στην Ασία και την Ευρώπη. Πρώτος άρχισε επίσης να ταυτίζει τα πράγματα με όρισμένες ιδιότητές τους (μεγάλο, μικρό, κ.λπ.) χρησιμοποιώντας σταθερές κινήσεις και αναρθρους ήχους, ο συνδυασμός των οποίων μπορεί να θεωρηθεί γλώσσα, έστω εξαιρετικά περιορισμένη και ανίσχυρη. Λίγα αλλάζουν στην ανθρώπινη ανατομία μετά τον homo erectus. Χρειάστηκε όμως ακόμη περισσότερος χρόνος για τη χρήση της φωτιάς στη μαγειρική και τη θέρμανση. Αυτό έγινε το αργότερο 250 χιλιάδες χρόνια από σήμερα, αλλά ίσως νωρίτερα, αυξάνοντας τον διαθέσιμο χρόνο του ανθρώπου, την ασφάλεια, την κοινωνικότητα και τη δραστηριότητά του.

Όπως φαίνεται ο άνθρωπος εξελίσσεται μέσα από διασταυρώσεις διαφόρων χομινιδών. Προσοχή όμως. Είναι άλλο το μέσα από και άλλο το από. Το πρώτο δηλώνει συνθήκες, το δεύτερο την κύρια αιτία. Είναι έσφαλμένη ή περιγραφή της (όποιας έκδοχής της) εξέλιξης ως προέλευσης του ανθρώπου από τον πίθηκο.

Έξ όρισμοῦ ὁ ἄνθρωπος στὴν οὐσία του εἶναι ὅ,τι δὲν εἶναι ὁ πίθηκος, ἀποτελεῖ ἄρνηση τοῦ εἴδους ὄχι εξέλιξη, ὥστε ἡ χρήση τῶν ὄρων καταγωγή και προέλευση δημιουργεῖ σύγχυση... Καταγωγή σημαίνει πὼς ὁ πρόγονος ἀρκεῖ για νὰ ὑπάρξει ἀπόγονος... Για νὰ ἀποδοθεῖ καταγωγή τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους σὲ ἄλλο εἶδος, χρειάζεται ὁ πρόγονος νὰ διαθέτει

⁵ Τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται στὴν Αὐστραλία, σημαίνει ὅτι εἶναι νότιος (australis), δηλαδὴ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἰθιοπική.

τὴν πλέον ταυτοτικὴ ἀνθρώπινη ιδιότητα. Ὅμως αὐτὴ ἀκριβῶς ἀπουσιάζει ἀπὸ ὅλες τὶς ποικιλίες τῶν πιθήκων. Περαιτέρω, “κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ λύσει τὸ ἀκόμη ἀπλούστερο ζήτημα, γιατί, ἀπὸ δύο φυλὲς ἀγρίων, ἡ μία ἔχει ἀνέλθει φηλότερα στὴν κλίμακα τοῦ πολιτισμοῦ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἄλλη”.⁶ Εἶναι φυσικὸ νὰ ἐμφανίζονται τέτοια παράδοξα, ὅταν προσπαθεῖ κανεῖς νὰ ἐξηγήσει τὴν πνευματικότητα μηχανιστικά.⁷

Πρὶν ἀπὸ περίπου 300 χιλιάδες χρόνια ἐμφανίζεται στὴν Ἀφρικὴ ὁ ‘σοφὸς ἄνθρωπος’ (homo sapiens). Πρὶν ἀπὸ 70 χιλιάδες χρόνια, μὲ τὸν homo sapiens sapiens ἢ ‘διπλὰ σοφὸ’ ἄνθρωπο διαμορφώνονται ταφικὰ ἔθιμα καὶ πεποίθηση σὲ μετὰ θάνατον ζωὴ. Περίπου τότε ἐμφανίζεται ἡ ναυσιπλοΐα καὶ σύμφωνα μὲ ὀρισμένες εἰκασίες ὁ ἔναρθρος λόγος, ἡ κορυφαία ἀνθρώπινη δημιουργία.

Θὰ μποροῦσε ὁ homo sapiens νὰ συλλάβει αἴφνης τὸν ἀφηρημένο μηχανισμό τοῦ ἔναρθρου λόγου καὶ γιὰ χάρη του νὰ ἐγκαταλείψει ἓνα καλὰ δομημένο καὶ ἀπὸ χιλιετίες ἐγκατεστημένο ἄναρθρο σύστημα; Τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε δὲν ἐπιτρέπουν τέτοιο συμπέρασμα. Ἡ σύλληψη τοῦ ἔναρθρου λόγου ἐν εἴδει ἐφευρέσεως θὰ προϋπέθετε νὰ ὑπάρχει ἤδη ἔναρθρος λόγος. Πιὸ πιθανὴ φαίνεται ἡ σταδιακὴ μεταμόρφωση ἄναρθρων συστημάτων σὲ ἔναρθρα, μὲ τὰ συμπαγῆ τυπικὰ σχήματα νὰ μιλιῶνται σταδιακὰ μὲ μεγαλύτερη εὐελιξία, μεγαλύτερη πλαστικότητα, μὲ παραλλαγές τους νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἐκφράσουν κάτι παραπλήσιο, μιὰ περίπτωση, μιὰ ἀπόχρωση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ σιγὰ σιγὰ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀνεπαίσθητη ἀρχὴ τῆς πραγματο-

⁶ Darwin, *The Origin of Species*, κεφ. 7, σ. 181.

⁷ *Κιβωτός*, σ. 129.

ποίησής της ή δυνατότητα πλήρους μεταβάσεως σε ξναρθρη έκφραση, ιδίως όταν το ξναρθρο από αρκετά εύελικτο άρχισε πια να παρουσιάζει τά όριά του και να καταντάει ακόμα και στη νέα χρήση του άκαμπτο. Μια τέτοια άρχή θα έξηγουόσε μεγάλες διαφορές που διαπιστώνονται στις ύπαρκτες γλώσσες ακόμη σήμερα. Για παράδειγμα, τά άγγλικά φαίνεται να επιμένουν σε μεγάλο βαθμό στην άκαμπτη ξναρθρη προέλευσή τους με την άπουσία πτώσεων...⁸

Τό σύμπαν δημιουργείται σταδιακά, μέσα από σχέσεις και έξελίξεις. Πώς θα έμφανιζόταν ξαφνικά ό άνθρωπος με τη σημερινή μας μορφή ούρανοκατέβατος, χωρίς έξάρτηση από την ύπόλοιπη δημιουργία;⁹ Ός σχέση ό κόσμος προϋποθέτει Δημιουργό, έκτός αν περιέχει σχέσεις, δημιουργείται μέσα από σχέσεις και έξελίσσεται με σχέσεις, ενώ ό ίδιος στο σύνολό του είναι

⁸ Κιβωτός, σ. 123-4.

⁹ Ό μύθος τής δημιουργίας του ανθρώπου στην Παλαιά Διαθήκη, αν διαβαστεί άπρόσεκτα, από μια πλευρά μοιάζει να είσηγείται κάτι τέτοιο, γι' αυτό πολλοί πιστοί δυσκολεύονται να άποδεχθούν τη θεωρία τής έξέλιξης σε όποιαδήποτε έκδοχή της. Όμως ό μύθος δέν είναι ιστορία, έκπροσωπεϊ βιώματα από την έπαφή με την ούσία τής ιστορίας. Προσεκτική άνάγνωση θα άποκάλυπτε ότι και έδω ό άνθρωπος είναι προϊόν σχέσεων. Ό Θεός δέν τόν φτιάχνει έκ του μηδενός, παίρνει χώμα, δηλαδή την προηγούμενη φύση, στην όποια δίνει νέα μορφή με την πνοή Του. Έπομένως ό άνθρωπος προέρχεται από διπλή σχέση, από την προηγούμενη κτίση, μέρος τής όποίας είναι και ό πίθηκος, και άμεσα από τόν Θεό ως είκόνα Του. Διακρίνεται από την ύπόλοιπη κτίση για τή μεγαλύτερη σχέση του με τόν Θεό. Η προέλευση τής γυναίκας από τόν άνδρα, δηλώνει και πάλι τή σπουδαιότητα μιās σχέσης. Η ανθρώπινη φύση, έπομένως ή ίδια ή σχέση με τόν Θεό, ολοκληρώνεται ως επέκταση και έξέλιξη τής προσωπικότητας, είναι σχέση με τόν έαυτό μας, άπ' όπου έρχόμαστε σε έπίγνωση τής θείας είκόνας. Η Εύα είναι ό Άδάμ σε πιό έξελιγμένη μορφή.

ἄσχετος! Θεωρητικά δὲν γίνεται νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενον αὐτό, ὅμως ὁ ἀποκλεισμός του δὲν θὰ ἦταν ὅ,τι πιὸ εὐλογο, μᾶλλον θὰ ἀνέμενε κανεὶς σχέση καὶ αἰτιότητα στὴν ἴδια τὴ θεότητα, καὶ πράγματι ἡ χριστιανικὴ τριαδολογία αὐτὸ ἰσχυρίζεται! Μόνο ὁ Πατέρας θεωρεῖται συνήθως αἰτία χωρὶς αἰτία, εἶναι ὅμως σωστὴ τόσο ἀπόλυτη ἔκφραση, ὅταν ἡ θεία φύση δὲν τοῦ ἀνήκει καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε μὲ κανένα τρόπο χωρὶς τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα τῆς Τριάδας;

Ἡ φύση τῶν πραγμάτων καλεῖ τὸν ἄνθρωπο σὲ ἐγρήγορηση, σκέψη, εὐθύνη καὶ ἀπόφαση, νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν ἐλευθερία καὶ τὶς δυνάμεις του καὶ νὰ προσδιορίσῃ τί σχέσεις θέλει νὰ ἔχει. Τὸ σύμπαν προέρχεται ἀπὸ δημιουργία καὶ καλεῖ σὲ δημιουργία, εἶναι σχέση καὶ καλεῖ σὲ σχέσεις, προϋποθέτει νοημοσύνη καὶ καλεῖ σὲ νοημοσύνη. Ἔτσι γίνεται καλύτερα ἀντιληπτὴ ἡ ἀπορία, ἀπὸ ποιοὺ σημεῖο καὶ μετὰ δὲν γίνεται νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀνθρωποειδῆ ἀλλὰ γιὰ ἄνθρωπο. Ἄν ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στὴ σχέση μὲ τὴν ἀρχὴ του, εἶναι ἔννοια βαθμοῦ, ὑπάρχουν λιγώτερο καὶ περισσότερο ἀνθρώπινες μορφές, ὅχι ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη. Χρειάζεται ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ οἱ βιολογικὲς ἐξελίξεις ὀδηγοῦν στὸ σημερινὸ ἀνθρώπινο σῶμα, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο στὸν χῶρο τοῦ πνεύματος. Γεννιῶνται ἀκόμη σήμερα ‘ἄνθρωποι’ μὲ τὸ ἐξελιγμένο αὐτὸ σῶμα καὶ μὲ προσωπικότητα ἀσυγκρίτως κατώτερη τῶν ζώων, ἀνθρωποειδῆ, ποὺ βιάζονται καὶ ἐκδίδουν τὰ παιδιὰ τους ἢ βασανίζουν ἀνθρώπους μὲ τὶς πιὸ φρικτὲς μεθόδους.

Πρὶν ἀπὸ περίπου 12 χιλιάδες χρόνια, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐξαπλωθεῖ ὅπουδῆποτε ἡ γῆ δὲν εἶναι παγωμένη. Ἀναπτύσσεται ἡ γεωργία καὶ ἡ ἐξημέρωση ζώων, στὴ λεγόμενη νεολιθικὴ ἐπα-

νάσταση.¹⁰ Μὲ τὸν πολὺπλοκο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐγκαταλείπεται ἡ ζωὴ τοῦ κυνηγοῦ καὶ ἐπεκτείνεται ἡ δημιουργία πόλεων καὶ χωρῶν.

Στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, πρὶν ἀπὸ περ. 3,5 χιλιάδες χρόνια, ἀναπτύσσονται ἀκόμα περισσότερο οἱ πόλεις καὶ γίνονται κρίσιμες ἐφευρέσεις, ὅπως τοῦ τροχοῦ, τῶν μαθηματικῶν, τῆς μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμφανίζονται θρησκεῖες μὲ ἱερεῖς καὶ ναοὺς, ἐνῶ ὁ ἔναρθρος λόγος ἀποκτᾷ μεγάλη δύναμη μὲ τὴ χρήση τῆς γραφῆς.

Προηγῆθηκε ἡ σφηνοειδῆς γραφὴ τῶν Σουμερίων, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ εἰκονογράμματα καὶ ἀκόμη ἀρκετὰ ‘δυσκίνητη’. Τὰ αἰγυπτιακὰ ἱερογλυφικὰ προῆλθαν ἀνεξάρτητα, καὶ ἀνεξάρτητα ἐπίσης τὸ κινεζικὸ σύστημα. Κοινὸ στοιχεῖο ὄλων εἶναι ὅτι ζήτησαν μεγαλύτερη εὐελιξία, πλαστικότητα, ἐκφραστικὴ δυνατότητα καὶ ἀφαίρεση. Ὅσο σχηματίζονται περισσότερες πόλεις καὶ χῶρες, οἱ ἀνάγκες τῆς σκέψης καὶ τῆς ἐκφρασης μεγάλωνουν ὁδηγῶντας στὴ βελτίωση τῆς γραφῆς. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ λόγου ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ ἀκόμα περισσότερο τὴ φύση του ὡς σχέση.

Τὸ πρῶτο ἀλφάβητο, μιὰ τόσο κρίσιμη δημιουργία, ἐμφανίζεται τὴ δευτέρη χιλιετία π.Χ. στὶς σημιτικὲς γλῶσσες. Δίγο μετὰ, στὴν Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, μέσα ἀπὸ τὸ φοινικικὸ, τὸ παλεο-εβραϊκὸ καὶ τὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο, δημιουργοῦνται τὰ ἀλφάβητα τῆς Εὐρώπης, τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ν. Ἀσίας. Πρῶτο ἀλφάβητο οὐσιωδῶς ἀνώτερο τῶν σημιτικῶν μὲ τὴν προσθήκη φωνέντων καὶ τὴν ἀκριβῆ συμβόλιση τῆς προφορᾶς, εἶναι τὸ ἐλληνικόν. Ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ προέρχεται

¹⁰ Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς νεολιθικῆς ἐπανάστασης ἔχουν προταθεῖ διαφορὲς ἐξηγήσεις, ὅμως δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ δεδομένα γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ αὐστηρὴ ἀπόδειξη.

τὸ λατινικό, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴ βάση τῶν περισσότερων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο προέρχεται τὸ κυριλλικὸ θεμελιώνοντας τὶς ἀνατολικὲς καὶ νότιες σλαβικὲς λογοτεχνίες. Οἱ δυτικὲς σλαβικὲς λογοτεχνίες στηρίζονται στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο. Ὀλόκληρος ὁ λεγόμενος εὐρωπαϊκὸς ἢ 'δυτικὸς' πολιτισμὸς στηρίζεται στὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ συνολικὰ στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ.

Τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, στὴ δεύτερη χιλιετία π.Χ., διαμορφώνεται ὁ πρῶτος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, ὁ μινωϊκός, καὶ 500 χρόνια μετὰ ὁ μυκηναϊκός, πρῶτοι ἑλληνικοὶ πολιτισμοὶ τοὺς ὁποίους ἐπισκίασε ὁ ὀμηρικὸς ἑλληνισμὸς. Τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἀναπτύσσεται στὴν Ἀνατολὴ ὁ ἰνδουισμὸς. Στὴν 'ἀξονικὴ' περίοδο, τὴν πρώτη χιλιετία π.Χ. (800–200 π.Χ.), διαμορφώνονται οἱ μεγαλύτεροι πολιτισμοί, ὑπαρκτοὶ μέχρι σήμερα. Λέγεται ἀξονικὴ ἐπειδὴ περιλαμβάνει πολιτισμοὺς μὲ σπουδαῖο μέγεθος, συνομήλικους, δημιουργημένους ἀνεξάρτητα ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, καὶ συνεχῶς διακριτοὺς μέχρι σήμερα, οἱ ὁποῖοι κινοῦν τὸ σύνολο τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Κυρίως ἀσύμβατοι εἶναι οἱ ἀνατολικοὶ πολιτισμοὶ ὄχι τόσο μεταξύ τους ὅσο μὲ τὸν ἑλληνικὸ. Κύρια διαφορὰ εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου στὸν ἑλληνικὸ κόσμον καὶ μαζί τῆς ἐλευθερίας σὲ ὅλες τὶς μορφές της, μάλιστα ὡς ἀπεριόριστης ἀμφισβήτησης. Ἡ ἀξονικὴ ἐποχὴ δημιουργεῖ τὴν ἀνθρωπότητα ὡς ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ ἐλεύθερο καὶ τὸ ὑπόδουλο ἄτομο. Ἡδὴ ὁ Αἰσχύλος ξεχωρίζει τὴ διαφορὰ αὐτή. Ὅταν ἡ μητέρα τοῦ Ξέρξη ρωτᾷ ποιὸς ἐξουσιάζει τοὺς Ἀθηναίους, ὁ χορὸς τὴν πληροφορεῖ, οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι — κανενὸς ἀνθρώπου δοῦλοι δὲν καλέστηκαν ποτέ, οὔτε ὑπήκοοι.

ΣΤΙΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ περιοχὲς τῆς ἀξονικῆς ἐποχῆς ἀναπτύχθηκε ὁ κομφουκιανισμὸς, ὁ βουδδισμὸς, ὁ ἐβραϊσμὸς, ὁ ζωροαστρισμὸς καὶ ὁ ἰνδουισμὸς. Στὴ Δύση ἀναπτύχθηκε ἡ ἑλληνικὴ

σκέψη — ποίηση, θρησκεία, φιλοσοφία, ιστορία, ἐπιστήμη. Στὴν ἑλληνικὴ σκέψη θεμελιώθηκαν υἱοθετῶντας καὶ ἐρμηνεύοντάς τὴν ὅλοι οἱ δυτικοὶ πολιτισμοί, πρῶτα τῆς ἀρχαίας Ρώμης καὶ ἔπειτα τῆς χριστιανοσύνης. Μὲ τὴ βάπτιση τοῦ ἑλληνισμοῦ μιὰ ἀνατολικὴ θρησκεία, ὁ ἐβραϊσμός, προσλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, μετασχηματίζεται καὶ παραδίδεται σὲ ὅλα τὰ δυτικὰ ἔθνη. Ἡ πορεία αὐτὴ ἴσως δὲν χρειάζεται νὰ καταγραφεῖ ἐδῶ,¹¹ ἀρκεῖ μόνο νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀπόφαση τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπηρεάζει σήμερα καὶ τοὺς ἀνατολικοὺς πολιτισμούς, χάρις στὴν ἐντυπωσιακὴ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν χριστιανικῶν λαῶν.

Ὁ κομφουκιανισμὸς ἀποτελεῖ ἴσως τὴν πιὸ ἰσχυρὴ ἔκφραση τῆς ἠθικιστικῆς νοοτροπίας. Οὐσιώδης μεριμνά του εἶναι ἡ εὐταξία τῆς οἰκογενειακῆς καὶ κοινωνικῆς συμβίωσης. Ἡ ὑπερβατικὴ ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς ἀναγνωρίζεται ὡς αἰτία μιᾶς ἱερότητας τῶν πραγμάτων, καθ'αυτὴν παραμένοντας ὄχι μόνο ἀπρόσιτη ἀλλὰ καὶ σχετικὰ ἀδιάφορη. Οἱ κοσμικὲς συνθῆκες δὲν δίνουν τόσο ἀφορμὴ στὴ λατρεία της ὅσο στὴν προτεραιότητα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς κοινωνίας, ἀπ' ὅπου ἀποκτᾶ ἀπόλυτη ἰσχύς ὁ ἠθικισμὸς καὶ ἡ παραδοσιοκρατία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὅπου ὅλες οἱ γνώσεις βρίσκονται ὑπὸ συζήτησι καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνατραποῦν, ἡ δὲ ἀνθρώπινη φύσις ἐκπληρώνεται ὡς ἐλεύθερη προσωπικὴ ἀναγωγὴ στὴν θεία ἀρχὴ της. Ὁ χριστιανικὸς ἠθικισμὸς ἔχει πολλὰ κοινὰ μὲ τὸν κομφουκιανισμὸ καὶ εἶναι μιὰ νοσηρότητα τῆς χριστιανοσύνης.

Ὁ βουδδισμὸς ἔχει κυρίως ἀρνητικὸ περιεχόμενον, τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὀδύνης. Τὸν σκοπὸ αὐτὸ κατορθώνει ὅποιος ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες του. Ἄν δὲν ἐξαρτῶμαι ἀπὸ τίποτα, καμμιὰ ἀπώλεια δὲν μὲ ἀναστατώνει. Ὁ χριστιανισμὸς περιέχει μιὰ

¹¹ Δὲς ὅσα σχετικὰ γράφω στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνες*.

παρόμοια διάσταση, κατευθύνοντάς την ὅμως στήν ἄμεση προσωπική σχέση με τὸν Θεό. Στὸν βουδδισμό ὑπερέχει ἡ ἀπάθεια, με τὴν ὁποία κατορθώνει κανεὶς νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀλυσίδα τῶν μετενσαρκώσεων ἀφομοιούμενος στήν ἀπρόσωπη οὐσία τοῦ σύμπαντος. Καὶ ὁ βουδδισμὸς ἐκφράζει οὐσιαστικά τὴν ἠθικιστική νοοτροπία καὶ ἔχει με τὴ φιλοσοφία ὅποιες διαφορὲς ἔχει ὁ κομφουκιανισμὸς. Ὁ βουδδισμὸς ζὲν εἶναι ἡ ἀνώτερη μορφὴ βουδδισμού, ἐπικεντρώνεται στὴ φώτιση ἢ ἐπίγνωση τῆς ὑπερβατικῆς ἀρχῆς τῶν πραγμάτων, ὡς πρὸς αὐτὸ ἔχοντας συγγένεια με τὸν χριστιανισμό, ἂν καὶ παραμένει καθηλωμένος στὸ ἀπρόσωπο.

Ὁ ἰνδουϊσμὸς, προερχόμενος ἤδη ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (βεδικὴ περίοδος), ἀναπτύσσεται στήν Ἰνδία, ὅπου περιορίζεται μέχρι σήμερα. Ἐχει μεγάλη ὁμοιότητα με τὸν βουδδισμό, τὸν ὁποῖο ἐπηρέασε καὶ ἐπισκίασε στήν Ἰνδία. Ἐχει καὶ στή Δύση μιὰ δημοτικότητα μέσα ἀπὸ τὶς πρακτικὲς γιόγκα. Δὲν τὸν χαρακτηρίζει σαφῆς δογματικὴ μορφὴ, διαμορφώνεται μᾶλλον σὰν συγκρητισμὸς. Ἦδη οἱ κάστες, ἐπιβεβλημένες στὸν Ἰνδὸ διὰ βίου, δείχνουν ὅτι ὁ συγκρητισμὸς δὲν σημαίνει ὑπερβολὴ ἐλευθερίας ἀλλὰ περιφρόνηση τῆς πραγματικότητος καὶ ὑποτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ζωροαστρισμὸς ἢ μαζδαϊσμὸς εἶναι ἡ ἀσθενέστερη ἀρχαία παράδοση. Τείνει στὴ μαγεία καὶ τὸν πολυθεϊσμό, ἂν καὶ μοιάζει νὰ ἀναγνωρίζει ὑπέρτερη θεότητα. Δίνει μεγάλη ἔμφαση στὴ μάχη τῶν δυνάμεων τοῦ καλοῦ με τὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ καὶ στὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ ἀγαθὲς σκέψεις καὶ πράξεις νὰ ἀποφύγει τὴν αἰώνια κόλαση.

ΜΕ ΚΡΙΤΗΡΙΟ τὴν ἐνεργοποίηση τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων δυνάμεων, τὴν ἀποφυγὴ τῆς πνευματικῆς ἀναπηρίας,¹² ὁ ἐλληνικὸς / εὐρωπαϊκὸς / δυτικὸς πολιτισμὸς ἀποδεικνύεται περισσότερο ταιριαστὸς μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ περισσότερο ἱκανὸς νὰ συμπαρασταθεῖ στὸν ἄνθρωπο.

Στὴν δυτικὴ, κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφικὴ¹³ παράδοση, ἡ ἀξία τῆς κριτικῆς βρίσκεται στὰ θεμέλια ἐνθαρρύνοντας νὰ γνωρίζουμε τὸν ἑαυτό μας, νὰ τὸν ἀνακρίνουμε, νὰ ἀλλάζουμε, νὰ ἐντοπίζουμε προκαταλήψεις, νὰ βεβαιωνόμαστε γιὰ ὅσα νομίζουμε ὅτι θέλουμε, νὰ μὴ ζοῦμε μιὰ ξένη ζωή...

Λαοὶ μὲ σημαντικοὺς πολιτισμοὺς, ὅπως εἶναι οἱ Κινέζοι, ὅταν εἶδαν τί κατόρθωσε ἡ Δύση [κυρίως στὴν οικονομικὴ καὶ τεχνολογικὴ ἰσχὺ] ἄρχισαν νὰ μελετοῦν τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὴν φιλοσοφία συστηματικά. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐκτιμήσει ὅλες τὶς ἀξίες ποὺ μᾶς ἐμπνέουν, γι' αὐτὸ, ἐνῶ παράγουν περισσότερο πλοῦτο ἀπὸ πρὶν, ὑστεροῦν στὴ συνολικὴ ἐλευθερία, τὴν πρωτότυπη σκέψη καὶ τὴ δημιουργία. Στὸ δικό τους ἀξιακὸ πλαίσιο δὲν προκύπτει ἀκόμα ἡ ἀπεριόριστη ἀναζήτησις, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει μειονέκτημα φιλίας, καὶ ἐξηγεῖ γιὰ

¹² Δὲς στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 75, *Υπάρχουν ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι πολιτισμοί;* Ἄν μὲ τὸν πολιτισμὸ του ἕνας λαὸς δημιουργεῖ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς του, ἡ ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν πληρότητα τοῦ νοήματος. Πληρότητα εἶναι τὸ τέλειο ἀνοιγμα στὴν ὁρατὴ καὶ τὴν σπανιότερα ὁρατὴ, φυσικὴ ἢ μεταφυσικὴ, πραγματικότητα, μὲ ὄριο τὴν ἐξάντληση τῆς γνώσης καὶ τῆς δημιουργίας ἀτομικὰ καὶ συλλογικά.

¹³ Δὲς στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνες*, σ. 190 κ.έ.

ποιὸ λόγο πουθενὰ δὲν ἀπολαμβάνει ὁ ἄνθρωπος περισσότερη τιμὴ ἀπ' ὅσο στὴ Δύση.¹⁴

Σταθμοὶ τῆς νεώτερης Δύσης

Τὸν δέκατο αἰῶνα ἡ Δύση μεγαλώνει τὴν ἐπαφὴ της μὲ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, περισσότερο ἢ ρωμαιοκαθολικὴ παρὰ ἡ ὀρθόδοξη, καὶ ἔπειτα ἀκόμα περισσότερο ἢ προτεσταντικὴ στὶς διάφορες μορφές της, καλλιέργησε τὴν κριτικὴ ἱκανότητα, ὅμως προσπαθώντας καὶ νὰ ἐλέγχει τὶς κοινωνίες καὶ προκαλώντας ἄθελά της ἀναστάτωση καὶ διαιρέσεις. Ἡ Ἀναγέννηση ἀρχίζει καὶ ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ λογικὴ, καὶ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς χριστιανισμοῦ τοὺς πρώτους αἰῶνες, κυρίως μὲ τὸν Αὐγουστῖνο, τὸν Ἀθανάσιο καὶ τοὺς Καππαδόκες, ὄχι μόνο νὰ μὴν ἀγνοηθεῖ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία, ἀλλὰ νὰ γίνεῖ 'ὁ νοῦς' μὲ τὸν ὅποιο θὰ διαμόρφωνε τὶς ἔννοιές της ἡ χριστιανικὴ θεολογία. Χάρη στὴν ἀπόφαση αὐτή, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἄγεται καὶ φέρεται δουλικά ἀπὸ τὴ Βίβλο, ἡ ἀποκάλυψη συνεργάζεται μὲ τὴν κοινὴ λογικὴ, καὶ ἀκόμα χρησιμοποιεῖ τοὺς τρόπους καὶ τὶς ἔννοιες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ σκέψη αὐτὴ δὲν ἔχει τὴν ἀνοιχτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀρχίζει νὰ τὴν κερδίζει ὅμως μὲ τὸν σχολαστικισμό τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴ συνείδηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ μέχρι σήμερα.

Τὴν ἀπόπειρα τοῦ Καρλομάγνου νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐπαφὴ τῆς Δύσης μὲ τὰ κλασικὰ γράμματα, ὄχι τόσο γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπαφὴ καὶ τὶς συνέπειές της στὴ σκέψη, ὅσο ἐπειδὴ ἐκεῖ ἀνα-

¹⁴ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 306–7.

γνώριζε την κυριώτερη προϋπόθεση για να ανταγωνιστεί το Βυζάντιο ως αυθεντικός *Imperator Romanorum*, ακολουθεί ή ιδρύση των πρώτων προσανατολισμένων στην ανεμπόδιστη έρευνα παν/μίων και ή βούληση του άστικού κόσμου για αυτονομία, ασφάλεια, γνώση και δημιουργία.

Μέσα από την αναγνώριση τής εικόνας τής θείας φύσης στον άνθρωπο, ή ιστορία του δυτικού πολιτισμού δημιουργείται ως ιστορία του ισόθεου άτομου. Αρχαία Ελλάδα, πρώτες χριστιανικές κοινότητες, Βυζάντιο και Μεσαιώνας, Αναγέννηση, Μεταρρύθμιση, Διαφωτισμός, Ρομαντισμός, Μοντερνικότητα..., εΐναι έποχές τής ανώτερης δύναμης του άτομου — ακόμη κι όταν δεν φαίνεται να πρωταγωνιστεί το άτομο ή αν μοιάζει να υποτιμάται. Μέσα από τους σταθμούς αυτούς τὰ δικά του αίτήματα πολλαπλασιάζονται, οί προϋποθέσεις, οί δυνατότητες και οί ανάγκες του βρίσκονται σε διαρκή ένταση και διαμόρφωση.

Οί εικαστικές τέχνες βοηθοΰν να γίνονται αντιληπτά πολλά. Ή σπουδαιότητα του ανθρώπινου προσώπου στην αρχαία γλυπτική κι έπειτα στη χριστιανική εικονογραφία και την εύρωπαϊκή ζωγραφική μέχρι σήμερα, δεν θα βρεθεί σε άλλη παράδοση. Στις έκκλησιαστικές εικόνες ο άνθρωπος μοιάζει μονοδιάστατος, όμως ή μορφή του σημαίνει μιὰ παρουσία τής αγιότητας, σαν να μη συμμετέχει στον κόσμο, με τή διαφορά ότι ή αναχώρηση εΐναι προσωπική έπιλογή, έπομένως παραμένει ενεργός και έτσι ως αίτία μιᾶς απουσίας που ισοδυναμεί με παρουσία, προσκαλώντας σε άλλη πραγματικότητα. Στην έπίγνωση τής αρχής οί δυνάμεις του εξαγνίζονται. Ή κορύφωση τής αναγεννησιακής και ανθρωπιστικής τέχνης έπίσης έχει άξονα τὸ πρόσωπο, με ακόμα μεγαλύτερη δύναμη και πλαστικότητα, στα όρια τής λατρείας του ανθρώπου, τή φορά αυτή σε μεγαλύτερη ένότητα με την ‘κοσμική’ πλευρά τής φύσης του.

Μέσα από την αναγνώριση του προσώπου ήταν έπόμενο να γίνει συνειδητή ή ιερότητα τής φύσης συνολικά, όποτε προέκυψε

Ένας δισταγμός, μήπως εὐνοοῦνται πανθειστικὲς τάσεις, ἔπειτα στὴν Ἀναγέννηση καὶ στὴ συνέχεια μὲ σκέψεις ὅπως τοῦ Σπινόζα, τὸν 17ο αἰῶνα. Ἡ προσοχὴ στὴ φύση ἀποκτᾶ καὶ οἰκολογικὴ διάσταση, ἀπ' ὅπου ἡ Δύση δὲν διστάζει σήμερα νὰ παραμερίζει οἰκονομικὰ ὠφέλη γιὰ νὰ διαφυλάξει τὸ οἰκοςύστημα. Ἡ τέχνη φέρει στὸ φῶς μιὰ ἐσωτερικότητα μὲ ἀπεριόριστο πλοῦτο καὶ ἐλευθερία. Ὅλες οἱ ἐκφράσεις ἀναπτύσσονται, ἡ φιλοσοφία, οἱ τέχνες, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνικὴ, ἡ οἰκονομία...

Ἡ ἀναγωγὴ τῶν φαινομένων σὲ μαθηματικούς νόμους μὲ τὸν Γαλιλαῖο, τὸν Νεύτωνα, τὸν Καρτέσιο, κ.ἄ., περιγράφεται καμμιά φορά ὡς αἰτία γιὰ τὸν λεγόμενο θάνατο τοῦ Θεοῦ. Ὅμως ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει κἄν δυνατότητα νὰ προκαλέσει τέτοια φαινόμενα, τὸ πολὺ νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀθειστικὴ ὁρμή, καὶ πάλι μόνο ἀπὸ τὴς λιγώτερο ἀξιόλογες ἐκδοχὲς τῆς, σὰν ἓνα ἀπελπισμένο πρόσχημα. Εἶναι ἀπελπισμένο, ἐπειδὴ δὲν ἔχει βάση — ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ θέμα ἐπιστημονικῆς διερεύνησης — καὶ εἶναι πρόσχημα, ἐπειδὴ ἡ ἀθεΐα ἔχει πάρει τὴν ἀπόφασή τῆς πολὺ πρὶν παραστήσει ὅτι συμμορφώνεται μὲ ἐπιστημονικὲς γνώσεις. Στὸν βαθμὸ ποῦ ἐπικρατεῖ γνήσια φιλομάθεια, ἀργὰ ἢ γρήγορα γίνεται συνειδητὸ πὼς ἡ πραγματικότης δὲν ἐξαντλεῖται στοὺς φυσικομαθηματικούς νόμους. Οἱ ἴδιοι οἱ κορυφαῖοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπανάστασης, ὁ Κοπέρνικος, ὁ Γαλιλαῖος, ὁ Καρτέσιος, ὁ Νεύτων, δὲν εἶναι ἄθεοι. Ὁ Νεύτων εἶναι θεολόγος. Καὶ σήμερα νὰ εἶσαι ἐπιστήμονας δὲν σημαίνει πὼς εἶσαι ἄθεος ἢ ἔστω ἀδιάφορος. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἐπιστήμονες τῶν δικῶν μας ὑποτιθέμενων ἀθειστικῶν καὶ 'ἐκκοσμιευμένων' χρόνων πιστεύουν στὸν Θεό, ὅπως ὁ Ἄϊνστάϊν, ὁ Σρέντινγκερ, ὁ Μάξουελ, ὁ Μαρκόνι, ὁ Παστέρ, ὁ Πλάνκ, ὁ Φάραντέυ, ὁ Κέλβιν, ὁ Μπούλ, ὁ Χάιζεμπεργκ, ὁ Φλέμινγκ...

ΜΕΡΙΚΟΙ ΤΑΥΤΙΖΟΥΝ τὴ Δύση μὲ τὴ λαχτάρα γιὰ πλουτισμό, ὅμως σὲ δυτικὸ περιβάλλον, μὲ δυτικὰ κριτήρια, φιλάργυρος ἐπιχειρηματίας εἶναι ὁ ἀποτυχημένος ἐπιχειρηματίας. Γνωρίζει ἐπιτυχία ὅποιος συναρπάζεται ἀπὸ τὸ ἔργο ὄχι ἀπὸ τὰ λεφτά, μέσα ἀπὸ τὴ δημιουργία ὑπολογίζοντας ἐπίσης τὸ κέρδος, ἐνῶ συχνὰ ἐπιθυμεῖ τὸ ἔργο ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐπενδύει σὲ ιδέες ἀμβίβολης ἢ καὶ ὀλοφάνερα ἀπίθανης κερδοφορίας. Ἡ πρόβλεψη τοῦ Σουμπέτερ ὅτι ὁ καπιταλισμὸς θὰ φθαρεῖ γιὰ τὸ μειονέκτημα τῶν ἀξιών του καὶ ὄχι γιὰ τὴν οἰκονομικὴ του ἀποτυχία, προέρχεται ἀπὸ παρανόηση καί, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δὲν ἐπαληθεύτηκε, ἂν καὶ οἱ καπιταλιστικὲς ἀξίες δοκιμάζονται ἐδῶ καὶ αἰῶνες. Ὁ καπιταλισμὸς θὰ φθαρεῖ ἂν προδώσει τὶς ἀξίες του, καὶ τότε θὰ μειωθεῖ ἐπίσης ἡ οἰκονομικὴ του ἐπιτυχία.¹⁵

¹⁵ Ἰκανότατος στὴν προπαγάνδα, ὁ ἀριστερισμὸς κατασκεύασε ἓνα ἐλκυστικὸ λεξιλόγιο βασικῶν ὄρων χωρὶς πραγματικὸ περιεχόμενο, παρασύροντας τοὺς ἀφελεῖς καὶ ἐξοπλίζοντας τοὺς κουτοπόνηρους: ὁ προοδευτισμὸς εἶναι πάντα ἀριστερός, ἀκόμη κι ἂν οἱ ἀριστεροὶ ἐπιδιώκουν τὸ χειρότερο. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς φιλελεύθερες ἀξίες ὁ σοσιαλισμὸς προτάσσει τὴν κοινωνία, κι ἄς ἔχει φέρει πάντα κοινωνικὴ δυστυχία, ἀπογειώνοντας τὶς ἀνισότητες χωρὶς κἂν ἀνταπόκριση σὲ διαφορὲς ἔργου καὶ ἰκανοτήτων. Ταυτόχρονα διαβάλλεται ἡ ἐλευθερία ὡς δῆθεν αἰτία ἀκοινωνητῆς ἰδιοτέλειας. Ἀντίθετα μὲ τὸ ὄνομά του (γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται σὲ ἔντυπα στὰ Ἰταλικά τὸ 1803) ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἐντυπωσιακὰ ἀντικοινωνικός, αὐταρχικός καὶ κοντόφθαλμος. Ὁ κρατισμὸς προβάλλει τὸ κράτος ὡς πηγὴ κοινῆς ὠφέλειας, πὺ ἀντιτίθεται στὰ ἐγωῖστικά ἀτομικὰ συμφέροντα, κι ἄς εἶναι ἡ διόγκωσή του ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος νὰ πνίγονται οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας καὶ νὰ κυριαρχεῖ ἀναξιοσύνη. Ὁ καπιταλισμὸς χρωματίζεται μόνον ἀρνητικά, συνδεδεμένος μὲ τὴ φιλαργυρία καὶ τὴν ἀδικία. Ὅμως ἀρκοῦν δύο ἀπλὲς σκέψεις γιὰ νὰ μὴν

Ὁ Διαφωτισμὸς τὸν 18ο αἰῶνα ἐρευνᾷ καὶ δοκιμάζει τὴ δύναμη τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ὅχι μὲ ἰδανικὴ ἐπιτυχία. Φαντάστηκε ὅτι δὲν χρειάζεται παρὰ μόνο ἡ ἐπεξεργασία τῶν κοινῶν γιὰ ὅλους δεδομένων, προσπερνῶντας τὸν μεταφυσικὸ στοχασμὸ καὶ τὶς σχετικὲς προσωπικὲς ἐμπειρίες. Ὁ Ρομαντισμὸς ἐξαντλεῖ τὰ ὅρια, ἀγνοεῖ τὶς δεσμεύσεις, ἀκολουθεῖ τὶς πρὸ ἐπικίνδυνες καὶ ἀντιφατικὲς πορεῖες. Ὅποια δύναμη ἔχει σημαντικὸ ἔργο ἐπιμένει, τίποτα δὲν προδίδεται! Ὁ Διαφωτισμὸς μοιάζει νὰ ὑποτιμᾷ τὸν χριστιανισμὸ καὶ ὅλες τὶς θρησκείες, ὅμως ἡ πίστη στὸν Χριστὸ δὲν ὑποχωρεῖ. Ὁ Ρομαντισμὸς ἀνακαλύπτει τὸ θρησκευτικὸ βίωμα περιφρονῶντας τὴν αὐστηρότητα τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὅμως ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ λογικὴ δὲν ὑποχωροῦν. Κάθε δύναμη ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια κυριαρχῶντας προσωρινὰ ὅπως ἡ ἐτοιμόγεννη ἀποσπάει τὴν προσοχή. Ὅλες οἱ δυνάμεις ἀναπτύσσονται, συναγωνίζεται ἡ μία τὴν ἄλλη, καὶ κάθε μία γίνεται αἰτία νὰ προχωρήσουν ἀκόμα περισσότερο οἱ ἄλλες. Νέες δυνάμεις γεννιῶνται καὶ ὅλα τὰ χαρίσματα καρποφοροῦν. Ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς περιέχεται σὲ ἓνα πολιτισμικὸ φιλελευθερισμὸ γιγάντιας κλίμακας.

Ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ, πρέπει νὰ τὰ δοκιμάσει ὅλα, καὶ μετὰ νὰ βεβαιωθεῖ, νὰ ξαναδοκιμάσει, νὰ φθάσει στὰ ὅρια, νὰ τὰ ἐξαντλήσει, νὰ μεταθέσει, νὰ δημιουργήσει

παρασύρεται κανεὶς. Πρῶτη καὶ προφανέστερη ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ὠδηγήθηκε πάντα σὲ ὅσα ὑποτίθεται ἀπορρίπτει, στὴν ἀδικία, τὴν ἐκμετάλλευση, τὴ φτώχεια. Δεύτερη ἡ ἐπίγνωση ὅτι τὸ ἀποφασιστικὸ κριτήριον βρίσκεται στὸ ἀποτέλεσμα: δὲν ἔχει σημασία ἂν δηλώνω ἀγαθὸ σκοπὸ, ὅταν ὁ τρόπος νὰ τὸν ἐπιτύχω εἶναι ἐσφαλμένος. Αὐτὸ μὲ ἀποδεικνύει ἀνίκανον ἢ ἀπατεῶνα. Ὁ σοσιαλιστικὸς δρόμος εἶναι προβλέψιμα ἀδιέξοδος, καὶ μὲ σιγουριά — δὲν χρειάζεσθαι νὰ ἀποδειχθεῖ στὴν πράξη μὲ τόσους λαοὺς ποὺ βασανίστηκαν ἀπὸ τὴν ‘καλὴ προαίρεση’ τῆς ἐπανάστασης καὶ τὴ δική τους ἀπερισκεψία.

νέα ὄρια. Συγκεντρώνει τὸν θαυμασμό καὶ τὸν φθόνο τῶν ἄλλων πολιτισμῶν γιὰ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν καρποφορία του καὶ ἠγεῖται τοῦ πλανήτη χωρὶς νὰ τὸ ἔχει θελήσει. Κάθε λαὸς ἀκολουθεῖ τὴ δυτικὴ πορεία ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ ὄρια τοῦ πολιτισμοῦ του, τὰ ὁποῖα συχνὰ διαρρηγνύει, στὸν βαθμὸ πού καταλαβαίνει ὅτι τὸν συμφέρει νὰ ἀλλάξει τὸν ἑαυτό του παρὰ νὰ στερηθεῖ τὶς δυτικὲς δυνάμεις.¹⁶

Τί σημαίνει ἡ ἐλληνικὴ ἀρχὴ τῆς Δύσης;

Σωστά ὁμολογεῖται πὺς ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα, πὺς δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν νοεῖται ἰνδική, κινεζικὴ ἢ ἄλλη φιλοσοφία, μολοντί ὁ λόγος τῆς διακρίσεως δὲν ἔχω δεῖ νὰ ἀναγνωρίζεται σωστά.¹⁷ Φιλοσοφία σημαίνει ὅτι τὰ πάντα ἔχουν τεθεῖ ὑπὸ διερώτηση, ὅμως ἀνακρίνονται ἀπὸ τὴν σοφία τῆς φιλίας, ἡ ὁποία γίνεται ἐπίσης φιλία τῆς σοφίας: ἡ φιλοσοφία

¹⁶ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 26–32.

¹⁷ Πρβλ. τὸν Ζιγκόν, *Βασικὰ προβλήματα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, σ. 13: δὲν εἶναι σήμερα περιττὸ νὰ τονίζουμε μὲ τὸν πιὸ ἐμφαντικὸ τρόπο ὅτι ἡ φιλοσοφία — τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἀντικείμενό της — εἶναι δημιούργημα Ἑλλήνων καὶ ὅτι φιλοσοφία μὲ τὸ ἀυθεντικὸ νόημα τοῦ ὅρου ὑπάρχει ἀποκλειστικὰ στὴν παράδοση πού ξεκινάει ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας [...] Δὲν θέλουμε νὰ ἐμποδίσουμε κανένα νὰ τρέφει, ἀπὸ πεποίθηση ἢ γιὰ λόγους πολιτικῆς, ὅσο δῆποτε μεγάλη ἐκτίμηση γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους κλασικούς. Ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνο, πού ὕστερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη εἴμαστε ἱστορικὰ ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ ὀνομάζουμε φιλοσοφία, δὲν ἔχουν καμμία σχέση.

ἀπαιτεῖ ὡς φυσικό προορισμό της τουλάχιστον τὴν σοφία τῆς ἀρχῆς της.¹⁸

Τὸ πρόσωπο καὶ ἡ φύση

Ὁ Ὠκεανὸς στὸν Ἡσίοδο εἶναι πρόσωπο, Θεὸς μὲ ἀνθρώπινη μορφή, καὶ ταυτόχρονα τὸ νερὸ στὴ μεγάλη του ἔκταση. Ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ προέρχονται τὰ πλάσματα καὶ οἱ ἄλλοι Θεοί, καὶ πάλι ἀνθρωπομορφικά, μέσα ἀπὸ ζευγαρώματα.¹⁹ Τὸ νερὸ θεωρεῖ ἀρχὴ τῆς ζωῆς ὁ Θαλῆς, στὴν οὐσία ἐπαναλαμβάνοντας τὴ μυθολογικὴ εἰσήγηση, ὅπου πιθανῶς ἀντανακλῶνται ἀκόμη παλαιότερες φιλοσοφικὲς εἰκασίες. Ὅχι μόνο τὸ νερὸ ἀλλὰ καὶ ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας, ὅλα τὰ ‘στοιχεῖα’, γίνονται παρουσίες προσωπικῆς σκέψης καὶ βούλησης. Δὲν ὑπάρχουν ἀπρόσωπες δυνάμεις. Μέσα σὲ ὅλα ὡς ἀληθινὴ φύση καὶ ταυτότητά τους βρίσκεται ἓνα πρόσωπο, μιὰ συνείδηση καὶ μιὰ βούληση. Παντοῦ ὑπάρχει νόημα καὶ σκοπὸς ποῦ μὲ ἀφορᾶ προσωπικά. Μέσα ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα δὲν ὑφίσταμαι σειρὲς καλῶν ἢ κακῶν συμπτῶσεων, καλοῦμαι νὰ ἀνταποκριθῶ σὲ κλήσεις, νὰ ἀνακαλύψω προορισμούς, νὰ ἀναγνωρίσω μιὰ ὑποστήριξη, νὰ ἐρμηνεύσω σημεῖα.

Στὸ τεράστιο πλῆθος τῶν θείων φανερώσεων μέσα ἀπὸ φυσικὰ φαινόμενα, προηγεῖται τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὁ Θεὸς ὡς Ὠκεα-

¹⁸ *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, σ. 190–1. Χαρακτηριστικὰ στὴ μυθολογία, ἡ Ἀλήθεια εἶναι πρόσωπο, κόρη τοῦ Δία, μητέρα τῆς Ἀρετῆς, τροφὸς τοῦ Ἀπόλλωνα, Θεοῦ κατ’ ἐξοχὴν τῆς παιδείας ὡς μύσεως τοῦ νοῦ στὸ ὁμορφο καὶ εὐγενές...

¹⁹ Ἄν οἱ Ἀρχαῖοι γνώριζαν ὅτι οἱ πρῶτες σεξουαλικὲς μορφὲς ἀναπαραγωγῆς εἶναι φυτικὲς, θὰ εἶχαν ἓνα λόγο παραπάνω νὰ συνδέουν τὴ φύση στὸ σύνολό της μὲ τὴν ἀνθρώπινη διαμόρφωση.

νός, τὸ νερὸ ὡς μορφὴ τῆς θείας βούλησης, πρόθεσης, δύναμης καὶ γονιμότητας. Θὰ μπορούσε νὰ προηγεῖται ὁ Ἄερας, ὁ Οὐρανός, ἡ Ἡμέρα, ὁ Ἥλιος, ἡ Γῆ, ἡ Σελήνη, ἡ Νύχτα...

Ἡ θάλασσα περιβάλλει καὶ περιορίζει, ἰδίως σὲ ἐποχές πού παρέμενε ἀρκετὰ ἀπροσπέλαστη, ἀλλὰ ἐπίσης ἐπεκτείνει καὶ ὀλοκληρώνει. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο σημαίνει τὸ ὄριό του ἀνοιχτό, τὴν ὑπαρξή του ἐπικίνδυνη, ἄγνωστη καὶ ἐπίφοβη, ἀλλὰ ἐπίσης προκλητική, σὰν μιὰ ὄθηση νὰ προχωρήσει, νὰ ἀνακαλύψει, νὰ ὑπερνικήσει, νὰ κατορθώσει, νὰ μάθει, νὰ ἐξελιχθεῖ, νὰ δημιουργήσει. Ἄν ἡ Ἀρχὴ βρισκόταν στὴ γῆ, ὁ ὀρίζοντας θὰ ἦταν ἀσθενικός, ἡ στασιμότητα πιὸ πιθανή. Ἄν βρισκόταν στὸν οὐρανό, ἡ ἐξέλιξη θὰ ἦταν ὀρατὴ καὶ ὑψηλή, ὅσο καὶ ἀνέφικτη, ὁ βίος καταθλιπτικός. Μὲ τὴν ἀστρονομία ὁ οὐρανὸς ἔγινε ἀπὸ μιὰ πλευρὰ πιὸ προσιτός, κρατῶντας ὅμως μιὰ τεράστια ἀπόσταση, πού δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὴ στὸ νερό. Ἡ ἀναγνώριση τῆς θάλασσας ὡς Ἀρχῆς εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα ἐπέκτασης, δύσκολης ἀλλὰ ἐφικτῆς, ἀπ' ὅπου γίνεται δυνατὴ ἡ προοπτικὴ τῆς πληρότητας...

Ὁ Ὀκεανὸς ὡς Θεὸς καὶ ὡς ἀρχὴ τῶν Θεῶν σημαίνει πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ ζωή. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ εἶναι ἀπάντηση σὲ θεία κλήση, περιέχει ἀκόμα καὶ ἀκραίους κινδύνους, καὶ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐξερεύνηση τοῦ κόσμου ὄχι ὡς ἀπλοῦ περιέχοντος, ἀλλὰ ὡς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ στὴν προσωπικὴ σχέση μαζί Του. Ἡ συζυγία Ὀκεανοῦ καὶ Τηθύος περνάει πέρα ἀπὸ τὸν ἀφελῆ ἀνθρωπομορφισμό, ἐκφράζει συνειδήση συγγένειας, ὅτι ὁ κόσμος δὲν δημιουργεῖται σὲ μεταφυσικὰ ἐργαστήρια, ἔχει οὐσιώδη ἐνότητα μὲ τὴν ἀρχὴ του, καὶ ἡ ἀρχὴ του εἶναι προσωπικὴ... Ὁ μυθολογικὸς Ὀκεανὸς μεταμορφώνει τὴν ὑπαρξὴ συνολικὰ σὲ κλήση γιὰ συνειδητότητα, ἔρευνα, σχέση καὶ συνάντηση. Σήμερα τὴ θέση του τείνει νὰ πάρει μᾶλλον τὸ διάστημα, ὅπως ἤδη προετοιμάζεται ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ λειτουργία τοῦ Ὀκεανοῦ. Καὶ πάλι μιὰ μυθικοῦ τύπου σκέψη ἀναγνωρίζει τὶς νέες ἀποκαλυ-

πτικές δυνατότητες, ακόμα και με ἐπίκληση τοῦ ἐλληνικοῦ προηγούμενου, ὅπως στήν *Ὀδύσσεια τοῦ Διαστήματος*.

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε τὰ ποτάμια σὰν ἀκόμα μεγαλύτερες συγκαταβάσεις, ὅπως σήμερα τὴ γήινη ἀτμόσφαιρα σὰν μιὰ ‘κάθοδο’ τοῦ πιὸ μακρινοῦ διαστήματος ὀλόγυρά μας. Μὲ τὰ ποτάμια ὁ Ὀκεανὸς γίνεται πιὸ προσιτὸς, φανερώνει κάτι ἀπὸ τὸν ἑαυτό Του. Κάθε ποτάμι, μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, εἶναι ἕνας Θεός, ἀπόγονος τοῦ Ὀκεανοῦ καὶ ὄψη τῆς ἀπειρης θείας φύσης, ἀπ’ ὅπου προέρχονται οἱ ἄνθρωποι ὡς ἡμίθεοι. Πολλὰ ἐλληνικὰ φύλα κατάγονται ἀπὸ Θεοὺς ποταμούς, μὰ ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀπὸ τὸ βάθος καὶ τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ Ὀκεανοῦ κάθε ἄνθρωπος προχωράει στὴ ζωὴ ὅπως σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ δυνατότητες νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ γνωρίσῃ τὴ θεϊκὴ προέλευση τῆς φύσης του. Ἡ Μεσόγειος εἶναι σὰν λίμνη στὸ κέντρο τοῦ κοσμικοῦ νησιοῦ, κεντρικὴ πιὸ ἥπια θεία παρουσία, ἀνοιχτὴ στὸν Ὀκεανὸ ἀπὸ διάφορα σημεῖα, ὅπως ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Γιβραλτάρ. Ἡ ὀνοματοδοσία αὐτὴ ἀποδείχτηκε προφητικὴ, ἀφοῦ πράγματι ὁ ἐλληνισμὸς βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο συνολικά, ἀσκῶντας συνεχῶς μεγαλύτερη ἐπίδραση, δημιουργῶντας πρῶτα τὴν Παλαιὰ καὶ τὴ Νέα Ρώμη, ἔπειτα τὴν Εὐρώπη καὶ τὴ ‘Δύση’, καὶ συνεχίζοντας... Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς δὲν συνδυάζεται μὲ τὴν ἐξιδανίκευση γιὰ νὰ δώσει παιδαγωγικὴ ἀφορμὴ. Τὸ ἦθος ἀποφασίζεται σὲ συμφωνία ἢ μπορεῖ καὶ σὲ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ θεῖο θέλημα. Ἰσόθεη φύση εἶναι ἡ δυνατότητα φιλοσοφικῆς ὀρμῆς. Μέσα καὶ ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς περιπέτειες ποὺ συμπυκνώνουν ποιητικὰ τὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση, ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ οἰκειοποιεῖται τὴ δύναμη ποὺ τοῦ χαρίζεται, νὰ δημιουργεῖ ἐλεύθερα τὶς ἀξίες του καὶ νὰ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τῆς ζωῆς του.²⁰

²⁰ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 215–226.

Σοφία τῆς φιλίας

Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, “μόνο αὐτοὶ ἀπ’ ὅλους τοὺς λαοὺς ἔχουν νὰ παρουσιάσουν μιὰ βαθειά, πολὺ-πλευρῆ, φιλοσοφικὴ συζήτηση τῆς φιλίας”,²¹ ἀπροϋπόθετη στὸν συλλογισμό ὡς τέτοιο, δὲν ἔχει ὡς ἀρχὴ τῆς κανένα ἀξίωμα ἢ κανόνα, ὅμως ἀρχίζει ἀπὸ φιλία γιὰ τὴν σοφία, δηλαδὴ ἀρχίζει, συνεχίζει καὶ τελειοποιεῖται μέσα σὲ ὁρμὴ ἐνότητας μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἀπερινόητο τῆς φιλίας τῆς. Ἄν ἡ θέληση γιὰ γνώση δὲν ριζώνει στὴν ἀεικίνητη στάση καὶ στάσιμη ταυτοκινήσια²² τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς φιλίας, τότε συμβαίνει ὡς ἀπομίμηση φιλοσοφίας, ἐπιστημοφανῆς ἢ μὴ, καὶ ποτέ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει ἀρκετά — ἀλλιῶς κερδίζει τὴν φιλία ἐπίσης καὶ ἀσύγκριτα περισσότερο, στὴν ὁποία ἰδρύεται... Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι βουτιά στὸ κενὸ ἢ στὴν οὐτοπία, ἀλλὰ Ὀδύσεια, ἔξοδος τοῦ συλλογισμοῦ ἀπὸ κάθε βεβαιότητα, διατρέχοντας ὅλους τοὺς δυνατοὺς κινδύνους στὸ κατηγορικὸ καὶ συμβολιστικὸ ἐπίπεδο, ἐπομένως καὶ στὸν βίον ἐφ’ ὅσον διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἀλλὰ πάντα κινδυνεύοντας στὸν ὀρίζοντα τῆς φιλίας, ἀπ’ ὅπου ἄρχισε.

Ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ὀργάνωσε μορφωτικὲς ἐκστρατεῖες καὶ δὲν ὑπέστη μοιραῖες περιπέτειες: τὸν ὀδήγησε προσωπικὰ ὁ Θεὸς στὴν ἐπίσκεψη, μέσα ἀπὸ ἐξαρτήσεις ἀκόμη καὶ τῆς ἀπλῆς ἐπιβίωσής του ἀπὸ ἄγνωστους τόπους, τὸν ἔφερε νὰ γνωρίσει τὸν νόον πολλῶν ἀνθρώπων, φανερώνοντας κινδύνους τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὸν ὀρίζοντα τῆς τελειοποίησής τῆς, ἀφίξεώς τῆς σὲ ἀνανεωμένη τὴν πληρότητα τῆς θεμέλιας ἐστίας — στὴν ἐλευθερία, κοινωνία καὶ μοναδικότητα τῆς ψυχῆς δημιουργῶ-

²¹ Νῆτσε, *Ἀνθρώπινο πολὺ ἀνθρώπινο*, τ. Β', ἐν. 354, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, σ. 94.

²² Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς, *Περὶ Θεολογίας*, ἑκατοντὰς 7, κεφ. 48.

ντας τὸν κόσμο προσωπικό, θεϊκὸ καὶ διαρκῶς περισσότερο ἄγνωστο παρά γνωστό. Γι' αὐτὸ οἱ μηχανές του πολεμοῦν ἀντιπάλους, δὲν πολιορκοῦν τὸ Νόημα, τὸ ὁποῖο ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχει συνειδητό, καὶ ἴσως ὄχι συνεχῶς ἀλλὰ ὅμως αὐτὸ μεγαλώνει, καὶ μόνο αὐτὸ ἔχει σημασία ἂν μεγαλώνει. Ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος ἀρχίζει τοὺς στίχους του προσευχόμενος νὰ συμβεῖ ἡ μύηση αὐτῆ στὴν ποίησή του ὡς προσωπική του ποίηση καὶ παιδεία: “ἄνδρα μοι ἔννεπε...”

Στὸν ἴδιο ὀρίζοντα συμβαίνει ἡ ‘ρῆξη’ μὲ τὸν Θεό, ὥστε ἡ φιλοσοφία παραμένει Ἰλιάδα ἐπίσης — σὰν ‘ἀπελπισμένη’ κίνηση τῆς φιλίας νὰ δεῖ ἀκόμη καλύτερα καὶ νὰ ἀγγίξει μὲ ὅλη τὴν ὀρμὴ της ὅ,τι ἐρωτεύτηκε — τόσο ὑψηλό, ὥστε ἡ σημασία του ἀναγνωρίζεται ἄπειρη καὶ ἡ ἀπώλειά του ἀπείρως καταδικαστική, ὁπότε καμμιά τέλεια γνώση δὲν φαίνεται ποτέ ἐφικτή, καμμιά πράξη δὲν βεβαιώνεται ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀξιώματα ἢ ἀποδείξεις, καὶ καμμιά Τροία δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἐπιφοβή. Μεγαλώνοντας τὴ σκέψη καὶ διακρίνοντας ἔμπρακτα τίς σημασίες ἡ φιλοσοφία φέρει τὴν ψυχὴ στὴν ἀγαθὴ της ἀκραιότητα, μὲ τὴν ἐννοιολογικὴ αὔξηση, διείσδυση καὶ κατάδυση νὰ ἀπομένει αἰωρούμενη στὴν ἴδια τὴν ἀγάπη καὶ φιλία...

Προέλευση τοῦ ἀνθρώπου

Μὲ τὸν Ἡράκλειτο γιὰ πρώτη φορὰ στὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι ἀναγνωρίζεται μὲ διαύγεια σύνθεση ὑπερβατικὰ θεμελιωμένη στὴν ἀπλότητα καὶ τὸ δημιουργικὸ πρόσταγμα τοῦ Θεοῦ.²³ Τὸ

²³ DK 120: τῆς ἀγῆς καὶ τῆς ἐσπέρας τέρματα ἢ ἄρκτος, καὶ ἀπέναντι ἀπ’ τὴν ἄρκτο τὸ πρόσταγμα τοῦ αἴθριου Δία. Ὁ αἰθέρας δηλώνει ὕψος, ἡσυχία, διαύγεια, φῶς, ζεστασιά, ἀπλότητα καὶ θεϊκὴ οὐσία...

πρόσταγμα είναι όριο, σύνορο, όρισμός και φρουρός. Ήδη ο Πλάτων διακρίνει το πρόσταγμα ως Λόγο της δημιουργίας μέσα στον άνθρωπο: “το πιο ισχυρό είδος [ύψηλό μαζί και θεμελιακό ‘σημείο’] στην ψυχή το έδωσε ο Θεός να είναι Θεός στον καθένα μας

εκείνο που, όπως λέμε, βρίσκεται στο άκρο του σώματος και μάς ύψώνει από την γη προς την συγγενειά μας στον ουρανό, γιατί δεν είμαστε φυτό γήινο αλλά ουράνιο. Αυτό που λέμε είναι τελείως αληθινό. Γιατί από εκεί, απ’ όπου φύτρωσε ή πρώτη γένεση της ψυχής, ο Θεός ανάρτησε την κεφαλή και την ρίζα μας, κι έτσι ύψώνει ολόκληρο το σώμα.²⁴

Στον βαθμό που η θεία γέννηση και παιδεία μεγαλώνει, τα όρια μετατοπίζονται και υπάρχουν μετατοπιζόμενα, ή τραγική συνείδηση δεν παύει, ή πληρότητα Νοήματος παραμένει έπικείμενη, γίνεται όμως αντιληπτή καθαρά και παρηγορεί ζωντανά και προσωπικά ή πηγή της παιδείας. “Μερικοί λένε για την φύση ότι είναι πνεύμα έντεχνο που δημιουργεί όδο”, σημειώνει ο Γαληνός.²⁵

Αυτό πάντως, Κέβη, μου φαίνεται ότι σωστά λέγεται, πως οι Θεοί είναι που μάς φροντίζουν κι εμείς οι άνθρωποι είμαστε κτήματά τους.²⁶

Μόνος του ο Δίας μοιράζει τα αγαθά ο Όλύμπιος στους ανθρώπους, καλούς και κακούς, όπως θέλει ο ίδιος στον καθένα.²⁷

²⁴ Πλάτων, *Τίμαιος* 90a.

²⁵ *Περί φιλοσόφου ιστορίας*, έν. 20.

²⁶ Πλάτων, *Φαίδων* 62b.

²⁷ *Οδύσσεια* ζ 188–9.

Ἡ ἄγνοια τοῦ Ὄνόματος ὡς γλωσσικὰ ἀτελῆς συνείδηση, ἔκανε τὶς δυνάμεις καὶ φανερώσεις τοῦ Χριστοῦ, μέσα στοὺς τρόπους καὶ τοὺς βαθμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους τὶς οἰκαιοποιοῦντο καθέννας, νὰ μοιάζουν διάφοροι θεοί.²⁸ Ἡ σύγκριση ὅμως εἶχε θετικό πρόσημο, φανέρωνε στὶς διαφορὰς δύναμη τῆς παιδείας, καὶ φύση τῆς παιδείας τὴν θεία φύση, ὅποτε ἡ ζωὴ ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τὸ βίωμα τῆς ἀνάγκης. Ἡ σύγκριση ποτὲ δὲν σήμαινε ἔκπτωση ἀλλὰ ὑψωση, ποτὲ δὲν σταμάτησε νὰ σημαίνει ἀκόμα μεγαλύτερη ὑψωση πέρα ἀπὸ κάθε ἀτέλεια, ἐπομένως τὸν ὀρίζοντα καθαρῆς ὑπέρβασης κάθε διαίρεσης ὅποιασδήποτε, ὥστε οἱ ἔτσι ὑψούμενοι ἄνθρωποι ἀναγνωρίστηκαν πιά καὶ ἀποκλήθησαν καθαρὰ, ὄχι κτήματα, ἀλλὰ γεννήματα καὶ παιδεύματα τῶν θεῶν.²⁹

Ἡ ἀνοιχτόκαρδη φιλοξενία, ἡ προτίμηση καὶ ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσώπευε τὴν Εἰκόνα τῆς θεότητας, ἡ βεβαιότητα ὅτι καμμιὰ καλὴ σκέψη δὲν γεννιέται στὴν ψυχὴ χωρὶς τὴν κυρίαρχη θέληση τοῦ ὄντος ποὺ εἶναι ἀνώτερό μας, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ κατορθώσει μόνος, μὲ τὶς δικές του μόνο δυνάμεις — ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γεμάτες οἱ σελίδες τῆς Ὀδύσσειας [...] ὅλα σκέψου νὰ τὰ βλέπει, νὰ τὰ ἀκούει, νὰ τὰ φαντάζεται καὶ νὰ τὰ μαντεύει ἕνας γέροντας. Κι αὐτὸς ὁ γέροντας νὰ εἶναι στερημένος ἀπὸ τὰ μάτια του, τὰ μάτια ποὺ ἔχουν ὅλοι οἱ ἄλλοι θνητοί. Κάτεχε ὅμως τὸ μάτι ἐκεῖνο τὸ ἐσωτερικό, ποὺ δὲν εἶχαν οἱ ὅμοιοι του [...] Μ' ὅλη τὴν ἀτέλεια τῆς θρησκείας τους [...] ὀλόκληρο τὸ εἶναι τῶν Ἑλλήνων κατόρθωσε νὰ ἀποβεῖ εὐγενικό καὶ μεγαλοπρεπές, ἀπὸ τὴν ὁμιλία τους ὡς τὴν μικρότερη χειρονομία τους, ὡς ἀκόμη καὶ τὶς πτυχώσεις

²⁸ Πλάτων, *Τίμαιος* 42d κ.έ., *Φαῖδρος* 252c κ.έ.

²⁹ Πλάτων, *Τίμαιος* 24d.

τοῦ φορέματός τους. Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι διαβλέπει σ' αὐτούς τὴν θεία καταγωγή τοῦ ἀνθρώπου.^{30, 31}

Προέλευση τῆς ἐπιστήμης

Στοιχεῖα ἐπιστημονικῆς σκέψης δὲν λείπουν ἀπὸ ἄλλους λαοὺς, ὅμως ἔχει παρατηρηθεῖ σωστά ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἀρχίζει μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖται νὰ ὑπηρετεῖ πρακτικὲς ἀνάγκες, κάνει σκοπὸ τῆς τὴν ἴδια τὴ γνώση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅποι-αδήποτε ἐφαρμογὴ, ἀπ' ὅπου ἐπεκτείνεται συστηματικά, ὀρίζει τὶς ἀρχές τῆς, ἀξιώματα, θεωρήματα, ὅλα ὅσα τῆς χρειάζονται γιὰ νὰ ἐξαντλήσει τὶς δυνάμεις τῆς.³² Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι

³⁰ Γκόγκολ, “Γράμματα γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ”, χ. μτφρ., σ. 60.

³¹ *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, σ. 191–196 καὶ 329–331 (ἀποσπάσμα-τα).

³² Στοιχειώδης ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς πιὸ ἄμεσες πρακτικὲς ἀνάγκες δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ κανένα λαὸ καὶ πολιτισμὸ. Ἐμφανίζεται ἤδη πρὶν ἀπὸ 70000 χρόνια, ὅταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν homo erectus ἀλλὰ καὶ τὸν νεαντερτάλιο, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπὶ 30000 χρόνια δὲν εἶχε καμμιά οὐσιαστικὴ διαφορά, καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἴδιο τὸν προηγούμενο ἑαυτό του, ὁ ἀρχαῖος homo sapiens ἢ ἄνθρωπος τοῦ Κρό-Μανιὸν ἀρχίζει ξαφνικὰ νὰ φτιάχνει ἀντικείμενα μὲ αἰσθητικὴ καὶ θρησκευ-τικὴ λειτουργία. Μουσικὰ ὄργανα ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται 32000 χρόνια ἀπὸ σήμερα. Ἡ τέχνη 20000 χρόνια τουλάχιστον π ρ ο τ ο ὕ ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ ἐξημερώνει τὰ ζῶα καὶ νὰ καλλιεργεῖ τὰ φυτά! Ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ μεταμόρφωση δὲν ἔχει βιολογικὴ ἀντίστοιχη, ὁ homo sapiens παρέμενε πάντα ἴδιος βιολογικά — εἶχε τὸ ἴδιο ἀκριβῶς

καὶ δὲν εἶναι σωστή. Στὴν πραγματικότητα ἡ πρακτικὴ ἀπό-
βλεψη δὲν ἐγκαταλείπεται, ἀνάγεται σὲ ἄλλη διάσταση. Πέρα
ἀπὸ τὶς πιὸ σπουδαῖες ἔστω μερικότητες, ὑπηρετεῖ ὅ,τι θὰ μπο-
ροῦσε νὰ ἀποκληθεῖ συνολικὴ τεχνολογία τῆς ζωῆς, μ' ἓναν ὄρο
ἴσως προκλητικὸ, χρήσιμο ὅμως γιὰ νὰ φαίνεται ἡ ἐνότητα τῆς
πράξης. Γι' αὐτὸ τῆς ἐπιστήμης προηγήθηκε ἡ φιλοσοφία, ἡ
ἐπιστήμη γεννήθηκε σὲ ἐνότητα μαζί της στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα,
καὶ ὅσο ἀξιόλογη ἂν ὑπῆρξε, ὅπως μὲ τὴν εὐκλείδειο γεωμετρία,
παρέμεινε μιὰ πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ ὄχι ἡ πιὸ δραστήρια
— οὔτε κἂν πλησίασε τὴν ἰσχὺ τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Ἴσως

σῶμα καὶ ἐγκέφαλο — καὶ ἐμφάνισε τόσο μεγάλη καὶ ξαφνικὴ πολι-
τισμικὴ διαφορά, μὲ ἰδεογράμματα, ζωγραφιῆς στὰ σπήλαια, γλυπτὰ,
στολίδια, πεποιθήση σὲ μετὰ θάνατον ζωὴ, ὥστε ἡ σχετικὴ ἔρευνα
μιλάει γιὰ πολιτισμικὸ *big bang*, ἀπ' ὅπου ἄλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ
homo sapiens sapiens ἢ 'μοντέρνο ἄνθρωπο'. Γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὴν
ἐξέλιξη αὐτὴ στὴ γένεση τοῦ ἑναρθροῦ λόγου, θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρί-
ζουμε πότε δημιουργήθηκε ὁ ἑναρθρος λόγος, καὶ τότε θὰ χρειαζόταν
ἐπίσης νὰ αἰτιολογήσουμε τὴ δική του δημιουργία. Καὶ πάλι αὐτὴ θὰ
ἦταν προϋπόθεση γιὰ πολλὰ, ὄχι ἀπαραίτητα γιὰ τὸ συγκεκριμένο.
Ἔπάρχει ὅμως πιὸ βέβαιο κριτήριον. Στὶς ἡμέρες τοῦ γραπτοῦ ἑναρ-
θροῦ λόγου, τὶς τελευταῖες πέντε χιλιετίες καὶ ἰδίως τὶς τελευταῖες
τρεῖς, ὅπου πλέον τὸ παρελθόν μας εἶναι προσιτὸ μὲ καθαρότητα,
γιατί ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν καὶ γράφουν ἑναρθρα, ὅλοι οἱ λαοὶ
καὶ ὅλοι οἱ πολιτισμοί, ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη τῆς γῆς ὡς τὴν ἄλλη, μόνον
στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἐμφανίστηκαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ νοσοτροπίες, ποὺ θὰ
ὀδηγοῦσαν τὴν ἐξίσου μοναδικὴ βούληση τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν μέσα
σὲ μία μόλις χιλιετία, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνα μέχρι σήμερα, νὰ
κατορθώσουν ἀδιανόητης ταχύτητας καὶ κλίμακας μεταμόρφωση τοῦ
ἀνθρώπινου βίου; Τόσο ραγδαία ἐξέλιξη, ὅσο αὐτὴ τῆς τελευταίας χι-
λιετίας δὲν ὑπῆρξε στὴ διάρκεια ἑξὶ ἑκατομμυρίων ἐτῶν ποὺ μᾶς χω-
ρίζουν ἀπὸ τὸν κοινὸ πρόγονο ἀνθρώπων καὶ πιθήκων, οὔτε κἂν στὴ
διάρκεια τριακοσίων χιλιετιῶν τοῦ *homo sapiens* — καὶ θὰ συνέχιζε
νὰ μὴν ὑπάρχει ἀκόμη σήμερα, ἂν ἓνα μαγικὸ χέρι ἀφαιροῦσε ἀπὸ
τὴν ἱστορία τὴν Εὐρώπη.

και στις ημέρες μας ή επιστήμη δέν έξελισσόταν μέ τέτοια ένταση, άν δέν είχε προηγηθεί ή πολιτισμική ένότητα τών εύρωπαϊκών λαών χάρη στον χριστιανισμό και μέ τούς όρους του, ένα φαινόμενο πού έντυπώσισε τον Νίτσε.

Ή επιστήμη δέν προέκυψε άπροσδόκητα, έπειδή οι Έλληνες δέν είχαν τί νά κάνουν και είπαν νά άρχίσουν νά άποδεικνύουν διάφορα για διάφορα. Συνέβαλε μέ τον δικό της τρόπο στην ίδια όρμη για γνώση πού ύπάρχει στη λογοτεχνία, στη μυθολογία, στη θρησκεία, σε κάθε μορφή τής θέλησης για γνώση, στην κοινωνική και φιλοσοφική συζήτηση πού περιέχει όλες τις γνωσιολογικές έκφράσεις. Είναι και ή ίδια μία πλευρά ή εκδήλωση τής επίγνωσης ότι για τον άνθρωπο ή έπιβίωση δέν είναι έπιθυμητή, άν δέν είναι συνειδητή, και αναλαμβάνει νά κάνει όσο γίνεται πιο προσιτή και κατανοητή μιá διάσταση τής πραγματικότητας μέ κριτήρια και προϋποθέσεις πού ταιριάζουν στην διάσταση αύτή. Έπομένως, στην τεχνολογία άκριβώς τής έπιβίωσης άνήκουν τόσο ό τροχός και ή φωτιά, όσο ή Ίλιάδα, ή Πολιτεία και ό Παρθενώνας — όλες οι τέχνες και οι επιστήμες, κάθε μορφή γνώσης και τεχνικής. Οι έπιμέρους έπιθυμίες και έπίσης τά έμπόδια πού προσπαθοΰμε νά ξεπεράσουμε, είναι μερικότητες μέσα άπό τις όποιες πραγματοποιεΐται ή έπιθυμία για ζωή.

Ό άνθρωπος τής έγκυκλοπαίδειας είναι δυνατό νά ζήσει άκόμη καλύτερα χωρίς νά κάνει ό,τι κάνει. Συνήθως εργάζεται χωρίς εύχαρίστηση. Θυμάμαι ένα καθηγητή μου στο παν/μιο ό όποϊος παρομοίαζε τή συγγραφική του προσπάθεια μέ δουλειά σε νταμάρια! Ούτε αύτό όμως συνιστά άπομάκρυνση άπό τήν τεχνολογία, στον βαθμό πού ύπηρετεί τον βιοπορισμό τών έρευνητών και τις καταστατικές ύποχρεώσεις τών ιδρυμάτων στα όποια έχουν ένταχθει, και φυσικά στον βαθμό πού όδηγεΐ σε μιá γνώση μέ τή δική της αξία.

Συνοφίζοντας. Ή γένεση τής επιστήμης στην άρχαία Έλλάδα δέν σημαίνει πως ή βούληση για άπόδειξη ‘άποσπάστηκε’

ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὑπηρεσία της στὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης, ἀπ' ὅπου ἐξελίχθηκε, αὐτονομήθηκε, δυνάμωσε! Σημαίνει πὼς ἄρχισε νὰ ὑπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες μιᾶς ἀνώτερης ἐπιβίωσης, τὴν ἐπιθυμία γιὰ ζωὴ καθεαυτὴν καὶ τὴν συνειδητότητα, ποὺ γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀνιχνεύει τὰ ὄριά της. Χρειάζεται προσοχή, ἐπειδὴ συχνὰ οἱ ἴδιες λέξεις ἔχουν διαφορετικὸ περιεχόμενο ἀνάλογα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους. Τί εἶναι ἡ ἐπιβίωση; Ἔχει γιὰ ὅλους τὴν ἴδια σημασία, τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὴν ἴδια λαχτάρα καὶ ἀγωνία; Τὴν ἐπιβίωσή τους φροντίζουν τόσο ὁ Πλάτων ὅσο καὶ οἱ 'πολλοὶ' τοῦ Ἡράκλειτου, μόνο ποὺ ὁ ἕνας δὲν μπορεῖ νὰ ζεῖ ἂν δὲν κατανοεῖ τὰ πράγματα καὶ τὸν ἑαυτό του, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δὲν ἐνδιαφέρονται παρὰ μόνο νὰ γεμίζουν τὴν κοιλιὰ τους.³³

Φιλία τῆς σοφίας

Ὁ ἅγιος Συμεὼν γράφει ὅτι “ὅπως τὴ νύχτα, μὲ τὰ αἰσθητὰ μάτια, βλέπουμε μόνο στὸν τόπο ποὺ ἀνάβουμε τὸ λυχνάρι μὲ τὸ φῶς, ἐνῶ ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κόσμος εἶναι γιὰ μᾶς νύχτα, ἔτσι γιὰ ὅσους κοιμῶνται στὴ νύχτα τῶν ἀμαρτιῶν, ὁ ἀγαθὸς Κύριος γίνεται μικρὸ φῶς, ἂν καὶ εἶναι Θεὸς ἀχώρητος ἀπὸ ὅλα, ἐπειδὴ μᾶς λυπᾶται γιὰ τὴν ἀρρώστια μας.

Καὶ ξαφνικὰ ἀνοίγοντας ὁ ἄνθρωπος τὰ μάτια του καὶ βλέποντας τὴν φύση τῆς ὑπαρξῆς ὅπως δὲν τὴν εἶχε δεῖ ποτέ, φθάνει σὲ ἔκπληξη καὶ ἀπὸ μόνον τους ἔρχονται ἀνώδυνα δάκρυα, μὲ τὰ ὁποῖα καθαρίζει καὶ βαφτίζεται τὸ δεύτερο βάπτισμα, αὐτὸ ποὺ λέει στὰ Εὐαγγέλια ὁ Κύριος, *Ἄν κάποιος δὲν γεννηθεῖ ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὸ Πνεῦμα δὲν πρόκειται νὰ*

³³ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 36–39.

μπεῖ στή Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν· καὶ πάλι, Ἄν κάποιος δὲν γεννηθεῖ ἀπὸ ψηλά — ἀπὸ ψηλά λέγοντας, ἐννοεῖ τὴν γέννηση ἀπὸ τὸ Πνεῦμα.³⁴

Ἡ ἔμπρακτη καὶ στοχαστικὴ διάνοιξη στὴν μία ἀρχὴ μέσα ἀπὸ τὶς φανερώσεις τῶν ἀρετῶν της, ἡ φιλία τῆς σοφίας, δὲν προέκυψε ἀπὸ περιέργεια τί ἐστὶ τὸ ὄν, οὔτε ἀπὸ ἀνάγκη γιὰ ἐνδυνάμωση τοῦ ἐγώ· ἠγγεῖται ὁ Λόγος τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας, “ὁ καρπὸς ὁ γεννημένος στὴν ἀγάπη, ἔργο θεῶν καὶ ἀνθρώπων”,³⁵ εἰκόνα τῆς ζωῆς ὡς μυστηρίου τῆς προσωπικῆς παρουσίας καὶ ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ. Τὸ Λόγον δέξασθαι προηγεῖται τοῦ Λόγον δοῦναι, καὶ ὁ Λόγος εἶναι Πρόσωπο. Ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε ὡς ἀπόκριση σὲ μιὰ φωνὴ ποὺ ἄκουγαν παντοῦ ἀπορῶντας, σχεδὸν ἀβέβαιοι γιὰ τὴν φύση της, ποιὸς ἀκριβῶς μιλάει,³⁶ τί θέλει,³⁷ ποιὸ εἶναι τὸ ὄνομά Του;³⁸ Αὐτὸ δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν δὲν ἦταν μέχρι θανάτου ἡ λύπη τῆς φιλίας τοῦ Ἀχιλλέα: κανεῖς ποτέ δὲν συμφιλιώθηκε μὲ τὸν Θεὸ χωρὶς τὴν δύναμη τοῦ Σταυροῦ.³⁹ Δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν εἶχε

³⁴ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά*, κεφ. λε', *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 392.

³⁵ Χαίλντερλιν, “Σὰν σὲ ἡμέρα ἐορτῆς”: *Ἐλεγεῖες, ὕμνοι καὶ ἄλλα ποιήματα*, μτφρ. Στ. Νικολούδη, σ. 93.

³⁶ Ποιὰ εἶναι ἡ φύση τοῦ Θεοῦ ὡς ὀμιλοῦντος, τὰ θεμέλια τῶν ὄντων στὴν ὑπαρξη ὡς ὑπαρξη τοῦ θείου Λόγου, καὶ ἡ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου.

³⁷ Ποιὰ εἶναι ἡ φύση τῶν ὄντων ὡς θείων βουλήσεων, ὁ θεῖος προορισμὸς τῆς ὑπαρξης.

³⁸ Πῶς ἀφορᾷ τὴν ἀνθρώπινη γνώση ἡ θεία φύση καὶ ὑπαρξη, ποιὸς εἶναι ὁ Λόγος τῆς ἐνότητας Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.

³⁹ Γρηγόριου Παλαμᾶ, *Ὁμιλία ια'*, *Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν*, *PG* 151, 125.

ναυαγήσει στὴν παραλία τῆς ἴδιας τῆς πατρίδας του, μὲ τὰ πάντα νὰ εἶναι ἀλλοειδέα — μὲ ἄλλη ὄψη, ξένα — κι ἂν δὲν ἔβλεπε στὸ ἄγνωστο παιδί ἀπέναντί του, φίλο του, ποῦ ἦταν ὅμοιος μὲ τὸν Θεό.⁴⁰ Στὶς δύο ἐκεῖνες παραλίες, τῆς Ἰθάκης καὶ τῆς Τροίας, ἄρχισε ἡ φιλοσοφία, καὶ συνέχισε νὰ ταξιδεύει στὸ ἴδιο παιδί, ποῦ ἔδειχνε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀλήθεια, καὶ ἦταν ἄλλοτε ἄλλο. Ὡσπου κάποτε στάθηκε ἐμπρός τους ἕνας ξένος, τοὺς εἶπε τὸ Ὄνομα τοῦ παιδιοῦ ποῦ ἀκολουθοῦσαν, κι ὅτι ὁ Θεὸς τοὺς ἀγάπησε καὶ καταργεῖται ὁ ἄδης.⁴¹

⁴⁰ Ὀδύσσεια ν 187–231· πρβλ. ρ 485–487.

⁴¹ Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες, σ. 332–3.

Ποιά είναι τὰ ὄριά μου;

ΤΙ ΜΠΟΡΩ νὰ γνωρίζω; Τί ὀφείλω νὰ κάνω; Τί ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζω; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ τοῦ Κάντ θὰ συνόψιζαν μιὰ συνετὴ προσπάθεια νὰ δώσει κανεὶς κατεύθυνση στὴ ζωὴ του καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα καὶ τὶς ἀπογοητεύσεις του. Σημαίνουν βούληση γιὰ αὐτογνωσία ἢ ἐνδυνάμωση τοῦ ἑαυτοῦ μέσα ἀπὸ τὴν κατανόηση βασικῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς, ἰδίως τῶν περιορισμῶν καὶ δυνατοτήτων τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Αὐτὰ καὶ μερικὰ ἀκόμη περιέχει στὴν ἀπλότητά του τὸ πιὸ γενικὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ μυστήριο τῆς ὕπαρξης. Ὅσο περισσότερο ἀνάγομαι στὴν προέλευση τῶν πραγμάτων τόσο πιὸ ἐγκυρα σκέφτομαι καὶ τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου.

Μιὰ κακὴ ἀγωγή

Στερνὴ μου γνώση νὰ σ' εἶχα πρῶτα, λέει ἡ παροιμία, ἐπειδὴ ἡ ζωὴ μας ὅταν τελειώνει σωστά, φθάνει σὲ μιὰ μορφή, γιὰ τὴν ὁποία εὐχόμαστε νὰ εἶχε προκύψει νωρίτερα, νὰ ζούσαμε περισσότερο χρόνο σὲ συμφωνία μὲ τὴν ἀληθινὴ μας βούληση ἀλλὰ καὶ νὰ εἶχαμε γλυτώσει ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ ἔστω λάθη καὶ τὶς ἀντίστοιχες ταλαιπωρίες. Ἀκόμη κι ἂν δὲν γινόταν νὰ ἀποφύγω τὰ λάθη, σίγουρα θὰ ἀντιμετώπιζα καλύτερα τὶς συνέπειές τους μὲ τὴ σύνεση τῆς μεγαλύτερης γνώσης. Πότε ὅμως; Πόσο νέος ἤμουν ὁ ἴδιος ἱκανὸς νὰ συνειδητοποιήσω τὸν ἐνήλικο ἑαυτό

μου; Κι αν τέτοια αδυναμία χαρακτηρίζει έμένα, τί μπορούσαν να κάνουν οί γονεΐς και οί δάσκαλοι, πώς θα βοηθηούσαν να γνωρίσω έναν έαυτό, πού ούτε καν ύπηρχε;

Οί αυταρχικές νοοτροπίες θέλουν να επιβληθοϋν καλλιεργώντας άδιαφορία για τήν έρευνα, τή συζήτηση και τήν αναθεώρηση, άποφεύγοντας τήν προσωπικότητα. Υπό τούς όρους αϋτούς άγωγή είναι ή διαμόρφωση τής συνείδησης με προκαταλήψεις και φανατισμό. Δυστυχώς σε αϋτές τις προϋποθέσεις τείνει να στηρίζεται ή χριστιανική ανατροφή, αν και χάρη σε άλλα στοιχεία, όπως είναι ή προσέγγιση τοϋ ανθρώπου ως εικόνας τοϋ Θεοϋ και ή έμφαση στο αϋτεξούσιο, διαμορφώθηκε ένα ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο όποιο δεν είναι δύσκολο οϋτε σπάνιο να έλέγχει κανείς τις κυρίαρχες ιδέες, να άπορρίπτει, να επιβεβαιώνει και να προχωράει όπως θέλει, άκυρώνοντας τις μειονεξίες τής ανατροφής του.

Ένα σημαντικό πλεονέκτημα τών παιδιών με αδιάφορους για τά θεολογικά γονεΐς, είναι άκριβώς ότι στις ήλικίες τής μεγάλης άκρισίας δεν ύπέφεραν από κατηγήσεις κι έτσι έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα να πλησιάσουν τον Χριστό αϋθόρμητα, έλεύθερα, ειλικρινά, όποτε θέλουν, αν θέλουν. Τί κάνουν συνήθως οί ‘εϋσεβείς’ γονεΐς; Μαθαίνουν στο παιδι από τήν κούνια ότι προσευχόμαστε και ό Θεός άκούει και προστατεύει, σαν να ήταν άλλοϋ αϋτός, πού βρίσκειται πάντα μέσα μας και άκριβώς μπροστά στα μάτια μας, γνωρίζοντας τις σκέψεις μας προτοϋ άκόμη καλά καλά τις σκεφτοϋμε. Μαθαίνουν στα παιδάκια ότι ό Θεός μās ενδιαφέρει σαν μιá ύποχρέωση να τον ευχαριστοϋμε επειδή ύπάρχουμε και μās άφήνει ήσυχους να κάνουμε τή ζωή μας, ή σαν μιá τράπεζα δύναμης πού μās συντρέχει όταν βρισκόμαστε σε άνάγκη. Έτσι ή πνευματική τύφλωση πού ονομάζουμε ήθική ή θρησκευτική άγωγή, άρχίζει τή σχέση μαζί Του με τον πιο νοσηρό τρόπο, άπλως και μόνο διδάσκοντας τήν προσευχή, χωρίς άκόμη να μιλήσει για έντολές, κανόνες, παράδεισο, κόλα-

ση, ἢ ὀτιδῆποτε. Αὐτὸ συμβαίνει στὴν ‘εὐσεβῆ’ οἰκογένεια, στὸ παραδοσιακὸ σχολεῖο, στὸν ναὸ καὶ στὸ κατηχητικὸ, ἔχοντας ἤδη ἀφορμὴ στὴν προσευχὴ ποὺ θέλει ὁ Εὐαγγελιστῆς νὰ ἰδρῦει ὁ Ἰησοῦς, στὸ Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς... Καὶ μόνο ὅτι τὸν βάζει νὰ ἰδρῦει προσευχὴ, μὲ ὅποι-αδήποτε λόγια, εἶναι ἀφορμὴ διαφθορᾶς. Τὸν βάζει ἀκόμη νὰ προσεύχεται ὁ Ἰδιος...

Γι’ αὐτὸ λοιπὸν χίλιες φορές οἱ γονεῖς νὰ εἶναι ἀδιάφοροι γιὰ τὰ θεολογικά, ἂν δὲν μποροῦν νὰ καταλάβουν πῶς νὰ μεγαλώσουν τὰ παιδιά τους σὲ σχέση μὲ τὸν Θεό, ὅτι χρειάζονται τρία πράγματα μόνο. Πρῶτο καὶ καλύτερο, νὰ τὰ βοηθήσουν νὰ σκέφτονται γιὰ νὰ μὴν καταντήσουν ‘ποίμνιο’. Δεύτερο, νὰ ἀπαντᾶνε στὶς ἐρωτήσεις τους γιὰ τὸν Θεό, ἂν ὑπάρξουν ἐρωτήσεις, καὶ νὰ ἀφήνουν κατὰ τὰ ἄλλα τὸν Θεὸ στὴν ἀφάνεια ποὺ ὁ Ἰδιος θέλησε γιὰ τὸν ἑαυτό Του. Τέλος, ὅποτε ἔρχεται, ἂν ἔρχεται, ἡ συζήτηση στὸν Θεό, νὰ μὴν ὑπάρχει ἢ προκύπτει τίποτα ὡς ἐντολὴ ἢ καθῆκον, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ εἴμαστε ἔτσι ἢ ἔτσι, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο, ὅπως νὰ προσευχόμαστε ἢ νὰ ἀγαπάει ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, ἢ ὀτιδῆποτε. Ἡ ἔννοια τοῦ χρέους, τῆς ἐντολῆς, τοῦ κανόνα, τοῦ καθήκοντος καὶ ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ κρατιῶνται μακριὰ ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅπως οἱ μεγαλύτεροι ἐχθροί. Ὁ Θεὸς δὲν μᾶς λέει νὰ κάνουμε τίποτα καὶ δὲν ἔχουμε ἀπέναντί Του χρέος νὰ κάνουμε τὸ παραμικρό. Αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ οὐσία, καὶ ἡ ὀλοκλήρωση κάθε σχετικῆς συζήτησης. Οὔτε νὰ βάζουμε τὸ καθῆκον ἀπὸ τὴν ‘πίσω πόρτα’, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν μᾶς ζητάει τίποτα, ἀλλὰ ἐμεῖς σὰν καλὰ παιδιά πρέπει νὰ κάνουμε τὸ ἐξῆς, κ.λπ. Μόλις ἀρχίζουν ὑποδείξεις, συστάσεις, προτροπὲς καὶ ὅλα τὰ σχετικά, ἢ θεολογικὴ ἀγωγή μετατρέπεται σὲ διαφθορά.⁴²

⁴² *Μυθολογία*, σ. 92–4.

Ἀρχικά ἐρωτήματα

Τί μπορῶ νὰ γνωρίζω; Τί ὀφείλω νὰ κάνω; Τί ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζω;⁴³ Οἱ πιὸ φιλοσοφικὲς φύσεις ἀρχίζουν τὴν ἐξερεύνηση τῆς πραγματικότητας μέσα ἀπὸ τέτοια ἐρωτήματα, κι ἄς μὴν προχωροῦν συστηματικά. Διαβάζουν, σκέφτονται, ἀνακρίνουν τὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ ἀκόμη καὶ ἐπιδιώκοντας τὴ συμπαράσταση ἀνθρώπων μὲ σημαντικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία.⁴⁴ Σὲ νεαρὲς ἡλικίες ἂν ὑπάρξει ἐπιθυμία γιὰ γνώση, προσπαθοῦμε συνήθως νὰ καλύψουμε περιστασιακὲς ἀνάγκες. Ἐν δημιουργεῖ προβλήματα τὸ σχολικὸ περιβάλλον, τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἢ ὅ,τι σχετικὸ, συνήθως θὰ ζητήσω βιβλία γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ἐνῶ ἂν ἀντιμετωπίζω προβλήματα στὴν οἰκογένεια, θὰ ζητήσω βιβλία γιὰ τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις, ἂν ἔχω ψυχολογικὰ θέματα, ἴσως θελήσω πληροφορίες πῶς θὰ τὰ ξεπεράσω ἢ ἀναπληρώσω. ‘Τὴν ἀνάγκη δὲν μποροῦν νὰ ἀποφύγουν οὔτε οἱ θεοί’, ἀλλὰ ὅταν οἱ συνθῆκες δὲν πιέζουν ἀσφυκτικά, προκύπτει ἢ συνεχίζεται πιὸ γενικὴ ἔρευνα, ἂν ἐνδιαφέρομαι νὰ σκεφτῶ. Στὴ ζήτηση αὐτὴ κανονικὰ ἐρχεται πρῶτο τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ τέλος. Ἐν δὲν ὑπάρχει γιὰ μένα καὶ τοὺς δικούς μου ἄλλη προοπτικὴ ἀπὸ τὴ μετατροπὴ μας σὲ πτώματα, γιὰ ποιὸ λόγο νὰ προσπαθῶ ὀτιδήποτε; Νὰ νοιάζομαι

⁴³ Was kann ich wissen? Was soll ich tun? Was darf ich hoffen? Ζητοῦνται τὰ ἀντικειμενικὰ ὅρια τῆς γνώσης, ἢ πράξη ὡς καθῆκον, ἢ ἐλπίδα ὡς ρεαλιστικὴ ἐπιθυμία. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἀφοροῦν οἱ ἐνότητες ‘Ἀπὸ τὸν Ὀμηρο ὡς τὸν Παπατσώνη’, ‘Βιβλία ἄμεσης ἀνάγκης’, ‘Βασικὲς ἔννοιες’, καὶ περίπου τὸ σύνολο τῆς Πυξίδας.

⁴⁴ Δὲν προηγεῖται ἡ μελέτη ἐπιστημονικῶν κειμένων, ἐπειδὴ γιὰ αὐτὰ ἀρκεῖ ἡ γνώση τῶν συμπερασμάτων. Δὲν χρειάζεται νὰ μελετήσω, γιὰ παράδειγμα, πῶς ἀποδεικνύει ἡ ἐπιστῆμη τὴ θεωρία τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης, ἀρκεῖ νὰ γνωρίζω ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ ὑπάρχει καὶ εἶναι στὸν ἐξῆς βαθμὸ ἀποδεκτὴ στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

για τὴν 'ἐπιτυχία' ἢ τὴν καλοπέραση, ἢ ἔστω γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸν ἀνθρωπισμό, ἐνῶ συμβιβάστηκα μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ὅποιο νόημα δώσει μάταια ἢ ἀυθαιρεσία καθενὸς μέχρι νὰ λιώσουμε ὅλοι σὲ ἓνα φέρετρο, δὲν εἶναι τραγικο-ρομαντική περιπέτεια ἀλλὰ μικρότητα καὶ βαρβαρότητα.

Τί δίνει εὐτυχία;

Ἐρευνα τοῦ Χάρβαρντ διάρκειας περίπου ἑνὸς αἰῶνα, μὲ σκυταλοδρομία ἐρευνητῶν, εἰσηγεῖται ὅτι δὲν θὰ βρεθεῖ εὐτυχία στὸν πλοῦτο οὔτε στὴν υγεία οὔτε στὴ διασημότητα, ἀλλὰ στὶς προσωπικὲς σχέσεις στὸν βαθμὸ τῆς ἔντασης καὶ τῆς γνησιότητάς τους. Στὴν οὐσία ἔγινε μιὰ δημοσκοπηση μεγάλης διάρκειας γιὰ νὰ προκύψει κάτι γνωστὸ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Χρυσόστομος πρόσεχε ἐπιπλέον ὅπως ὁ Ὅμηρος ὅτι ἡ ἴδια ἢ αἰτία τῆς εὐτυχίας εἶναι ἐπόμενο νὰ γίνεταί αἰτία δυστυχίας. Ἐφόσον σχετιζόμαστε μὲ φθαρτὲς καὶ θνητὲς ὑπάρξεις ἀναγκαῖα βιώνουμε τὴν ἀπώλεια τόσο πιὸ ἔντονα ὅσο οἱ σχέσεις μας εἶναι πιὸ ἰσχυρές. Ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι σχέση, ἡ ψυχὴ εἶναι σχέση, ὁ νοῦς εἶναι σχέση, οἱ αἰσθήσεις εἶναι σχέσεις. Ὅλες οἱ σχέσεις φέρουν ἱκανοποίηση καὶ περισσότερο οἱ ἀνώτερες, ἐπομένως ὅλες μποροῦν νὰ ἀπογοητεύουν καὶ περισσότερο οἱ ἀνώτερες. Οἱ ἴδιοι οἱ πιὸ εὐτυχισμένοι ἄνθρωποι γίνονται οἱ περισσότερο δυστυχισμένοι μὲ τὸν θάνατο ἢ τὶς ἐπώδυνες περιπέτειες τῶν δικῶν τους.

Ἀπὸ τὴ σχέση μὲ τὸν Θεὸ πηγάζει ἀνυπερέβλητη δύναμη.⁴⁵ Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ ἀποδείχθηκαν οἱ πιὸ δη-

⁴⁵ Μήπως οὔτε κἂν ὑπάρχει Θεός; Δὲς τὴν ἐνότητα *Ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ θρησκεία;*

μιουργικοί. Ἡ σχέση μαζί Του καθρεφτίζεται παντοῦ, τὰ χαρίσματα γίνονται πράξη, ὅλα ἔρχονται στὰ ὄριά τους καί οἱ ἀπογοητεύσεις δέν καταβάλλουν. Πῶς θά ἤμουν εὐτυχησμένος χωρίς νά εἶμαι δημιουργικός; Ὅ,τι κι ἂν νομίζουν γιά τόν ἑαυτό τους, ἡ ἴδια ἡ στειρότητα μαρτυρεῖ γιά τοὺς ἄγονους πληθυσμούς ὅτι ἔχουν προβληματική σχέση μέ τόν Θεό. Ἄτομα, ὀμάδες καί λαοὶ μαραζώνουν ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσουν ἀθεΐα ἢ θρησκοληψία καί τυποκρατία. Ὁ Ἰωάννης εἰδοποιεῖ ὅτι ἀποκτοῦμε δυνατότητα νά ἀγαπήσουμε τόν Θεό ζωντανά καί ὄχι ιδεολογικά μόνο μέσα ἀπό τὶς προσωπικὲς μεταξὺ μας σχέσεις.

Ὅποιος δὲν ἀγαπάει τὸν ἀδελφό του, πὸν ἔχει δεῖ, τὸν Θεό, πὸν δὲν ἔχει δεῖ, εἶναι ἀδύνατο νά τὸν ἀγαπάει.⁴⁶

Εἶναι μία καὶ ἡ ἴδια κίνηση, ἡ ταυτότητα τῆς ὁποίας ἀργεῖ νά φανεῖ ὅσο οἱ σχέσεις μας παραμένουν μειονεκτικές. Σύμφωνα μέ τὸν Σοφοκλῆ, τελειότητα ὑπάρχει στὴν ἐνότητα νόησης καὶ ταπεινότητας, στὴ *σωφροσύνη*, ὅταν ἡ σκέψη μας ἐντάσσεται στὴ θεία νόηση. Ταπεινόφρων δὲν εἶναι ὅποιος ἔχει μικρὴ ιδέα γιά τὴν ἀξία του, πέρασε ταλαιπωρίες καὶ ἤρθε σὲ ἐπίγνωση τῆς ἀδυναμίας του, ἔκανε λάθη καὶ διαπίστωσε πόσο ἰσχυρὴ εἶναι ἡ κακὴ του πλευρά, κ.λπ.

Ἡ κακοπάθεια ὡς τέτοια φέρει τὴ συντριβὴ τῆς ἀπελπισίας, εἴτε μαλακώνει τὴν εὐαίσθητη ψυχὴ, ἢ προκαλεῖ ἀκόμα μεγαλύτερη σκληρότητα, μῖσος, ὑποκρισία, κ.λπ., καὶ τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι ταπεινοφροσύνη. Ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται

⁴⁶ Πρέπει νά διαβάζεται σὲ συνάρτηση μέ τὴν ἄλλη εἰδοποίηση, ὅτι ὅποιος ἔρχεται σὲ μένα καὶ δὲν μισεῖ τὸν πατέρα του καὶ τὴ μητέρα καὶ τὴ γυναῖκα καὶ τὰ παιδιά καὶ τὰ ἀδελφία του, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὴ δική του ψυχὴ, δὲν μπορεῖ νά γίνει μαθητῆς μου: Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ Α 90 (Λουκ. 14), 26–27. Χρειάζεται νά περάσω πέρα ἀπὸ τὴ μικρότητα τῆς μεροληψίας, στὴν ἀγάπη γιά τὴν ἴδια τὴν ἀγάπη.

στή μακάρια ὁδὸ τῆς ταπεινοφροσύνης σὲ μία περίπτωση μόνο καὶ σὲ καμμία ἄλλη: ὅταν παρουσιάζεται θαυμαστὰ σὰν ἓνα δῶρο τὸ ἴδιο τὸ δικό του ὑψηλό, ἂν τὸ ἔχει, καὶ ἂν εἶναι πράγματι ὑψηλὸ — ὅμως τόσο πιὸ μεγάλο καὶ καθαρὸ, ὥστε ἀμέσως ἔχει ἐπίγνωση πὼς δὲν τὸ ἀξίζει οὔτε ἐλάχιστα. Τὸν Ἀχιλλεὺς ταπείνωνε ὁ Πάτροκλος, τὸν Σωκράτη ὁ Πλάτων, τὸν Πλάτωνα ὁ Φαῖδρος..., καὶ ὅλους ἐκεῖνος πού εἶπε ὅτι “κανεῖς δὲν ἔχει ἀγάπη μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτή, νὰ βάλει τὴν ψυχὴ του γιὰ χάρη τῶν φίλων του”^{47, 48}.

Ἡ προειδοποίησι τοῦ Ἰωάννη διαστρεβλωμένη ἐντάχθηκε στὸ πλῆθος τῶν παρεξηγήσεων πού εὐθύνονται γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ θρησκεία. Στὴν πράξη ἐρμηνεύεται ὅτι πρέπει νὰ νοιαζόμαστε γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ τοὺς σεβόμαστε, ἀπ’ ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι πιστεύουμε στὸν Θεό, δηλαδὴ γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ἠθικολογικὴ παραίνεσι, ὅπως τὴν παρουσίασε ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, σύμφωνα μὲ ὅσα τὸν βάζουν νὰ λέει οἱ Εὐαγγελιστές⁴⁹ — ἂν ἐπισκεφθήκατε φυλακισμένους ἐπισκε-

⁴⁷ Ἰω. 15, 13.

⁴⁸ *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, σ. 187–8.

⁴⁹ Γιὰ τὴ Βίβλο ὡς μυθιστόρημα, δὲς τὴ *Μυθολογία*. Πὼς γίνεται ὅμως νὰ δεχόμαστε ἄλλα καὶ νὰ ἀπορρίπτουμε ἄλλα ἀπὸ τὴν Βίβλο, ποιὸς ἐγγυᾶται τὴν ὀρθότητα τῶν ἐπιλογῶν; Μήπως εἶναι πιὸ σωστὸ νὰ τὰ δεχτοῦμε ὅλα ἢ νὰ τὰ ἀπορρίψουμε ὅλα; Ἡ συνολικὴ ἀποδοχὴ ἀφορᾷ μόνο θεῖες πράξεις. Ἡ Βίβλος δὲν ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Θεό, συμμετέχει καὶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς ἀδυναμίες καὶ τὰ προβλήματά του, ἐπομένως χρειάζεται διάκρισι γιὰ νὰ γνωρίζω τί ὀφείλεται σὲ ἀδυναμίες καὶ παρεξηγήσεις καὶ τί εἶναι ἀληθινό. Καθένας ἔχει προσωπικὴ εὐθύνη, ἔστω μόνο ἐπειδὴ ἀποφάσισε νὰ ἀκολουθεῖ τυφλὰ ὑποτιθέμενες αὐθεντίες ἀντὶ νὰ βαθαίνει τὴν ἐμπειρία του καὶ νὰ ἀναπτύσσει τὴν κρίσι του.

φθήκατε έμένα, κ.λπ.⁵⁰ Ο Ίωάννης όμως λέει κάτι ούσιαστικό. Ο Θεός δέν μπορεί νά έχει για μένα πραγματικό νόημα, δέν τόν γνωρίζω έστω μόνο με τόν αμφίβολο τρόπο τής πίστης, όσο ή σχέση μαζί Του δέν προκύπτει μέσα από τις ανθρώπινες σχέσεις. Όσο στις μεταξύ μας σχέσεις δέν μεγάλωσε ή παρουσία Του άρκετά για νά μπορούμε νά γνωρίζουμε μάλλον παρά νά πιστεύουμε Θεό όρατό και χειροπιαστό, έξαπατάμε τόν έαυτό μας νομίζοντας ότι είμαστε εύσεβεΐς. Βρίσκομαι άληθινά στον δρόμο μου και όχι άπλως σέ μιá καλή προαΐρεση, άν υπάρχουν άνθρωποι τούς όποιους άγαπάω άρκετά για νά όμολογώ ζωντανά και όχι ιδεολογικά τή θεία φύση και άρχή τους. Αυτό φανερώνει στην προειδοποίηση του Ίωάννη και άλλη σημαντική διάσταση.

Στήν άρχή της ή άγάπη για τόν Θεό μοιάζει νά είναι άγάπη για τόν άνθρωπο και αυτό βεβαιώνει τήν αξία της. Όσο μεγάλώνει όμως άποκαλύπτει άλλη όψη, μέσα στην όποία γίνεται φανερό ότι στην πραγματικότητα δέν άφοροΐσε ποτέ κανένα άνθρωπο, ούτε παιδί, ούτε φίλο, ούτε πατέρα, μητέρα ή άδελφό. Μέσα και πέρα άπ' όλες τις άληθινές σχέσεις μας ό Ίδιος φανερώνει σέ καθένα μας προσωπικά, όσο θέλουμε, τήν ταυτότητα και τή δύναμή Του. Αυτό έννοεί ό Χριστός όταν ειδοποιεί πώς

⁵⁰ Είναι χαρακτηριστικό τó έπεισόδιο στην ταινία “Έκεΐ πού τραγουδάνε οί καραβίδες”, όταν ή γυναΐκα του παντοπώλη λυπάται τó κοριτσάκι και ό άντρας της λέει νά μñν μπλέκεται σέ ξένα προβλήματα. Τότε του άναφέρει τήν Βίβλο, ότι *έφ' όσον έποιήσατε ενι τούτων των αδελφών μου των έλαχίστων, έμοι έποιήσατε, και τόν άποστομώνει. Ο ήθικισμός δέν είχε μπορέσει νά τόν βοηθήσει, ένω ή γυναΐκα του ούτε καν χρειάστηκε παραιnéσεις, ή θέλησή της νά συμπαρασταθει προέκυψε αυθόρμητα και άρκοΐσε. Τελικά ή Βίβλος σέ τί χρησίμευσε; Όπου υπήρχε αυθόρμητη βάση προσέφερε ένα έπιχειρημα, σαν μιá βοηθητική ώθηση σέ όποιον είχε οΐτως ή άλλως προϋποθέσεις νά φερθει άνθρωπινα.*

εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἀκολουθήσω καὶ νὰ τὸν γνωρίσω, ἂν δὲν φθάσω στὸ σημεῖο νὰ μισῶ τοὺς δικούς μου καὶ ἀκόμη τὸν ἐαυτό μου.⁵¹ Ὅτιδὴποτε ἔχει μικρὴ ἢ μεγάλη ἀξία στὸν ἄνθρωπο καὶ παντοῦ, εἶναι ὁ ἴδιος.⁵²

Ὅλα τὰ πλάσματα, ὁποιαδὴποτε, μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ δὲν ἔχουν τίποτα παραπάνω ἀπ' ὅ,τι θὰ εἶχε μία σκνίπα μόνη

⁵¹ Ἡ Μεγάλη Πηγὴ Α 90 (Λουκ. 14), 26–27. Τὸ ‘μῖσος’ γιὰ τοὺς δικούς μας ἀκούγεται ἀκραῖο ἀκόμα καὶ σὰν ἀπλὸ σχῆμα λόγου, ὅμως σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριό τοῦ Εὐαγγελιστῆ ἡ ἀγάπη τῶν γονιῶν εἶναι μικρὴ μέσα σὲ ὅλο τὸ μεγάλο συνήθως πάθος της. Ἡ αὐτοθυσία δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὴ μεγάλη ἀγάπη. Στὴν αὐτοθυσία μπορεῖ νὰ φθάσω καὶ ἀπὸ μῖσος, ὀργή, φθόνό εἴτε ‘ἱερὴ’ μανία, ὅταν ἀνατινάζομαι μὲ ἐκρηκτικὰ γιὰ νὰ ἐξοντώσω τοὺς ‘ἄπιστους’, ὅταν θυσιάζομαι γιὰ μιὰ ἐθνικὴ ἰδέα ἢ γιὰ τὴν ‘ἀνθρωπότητα’, νομίζοντας ἴσως ὅτι ἐκπληρώνω μιὰ εἰδικὴ θεία ἀποστολή, κ.λπ. Στὴν περίπτωσή τῶν γονιῶν τὴν αὐτοθυσία προκαλεῖ ἡ ἐξάρτηση περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀγάπη, διαφορετικὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε μεροληψία. Ὅποιος γλυτώνει ἀπὸ τὴ στενότητα αὐτὴ ἀπορεῖ, πῶς εἶναι δυνατὸ κάποιος νὰ ἀγαπάει τὸ παιδί του περισσότερο ἀπὸ τὸ ξένο παιδί.

⁵² Βλ. σχετικὰ τὴν Ἀσκητικὴ, σ. 13–14: ὁ μέσος πιστὸς ἔχει τὸν Θεὸ σὰν κάποιον ποὺ προστατεύει τὶς ἐπιθυμίες του. Ἐκεῖ ἀρχίζει καὶ τελειώνει ἡ ἀξία τῆς θεότητας, ἐκεῖ ἀποβλέπουν λειτουργίες, τάματα, προσευχές, ὅλο τὸ ‘θρησκευτικὸ καθῆκον’ ποὺ ἐπιτρέπει στὸν ‘εὐσεβῆ’ νὰ αἰσθάνεται πῶς ἔχει δικαίωμα νὰ ζητάει τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο. Ὅσο ὑποχωρεῖ ὁ Θεὸς ἐργαλεῖο τόσο ἀναδύεται ἡ πραγματικότητα, καὶ τότε μπορεῖς νὰ γνωρίζεις τοὺς πραγματικοὺς δικούς σου, ἀκόμη κι ἂν δὲν τοὺς συνάντησες οὔτε μία φορά, ἐπειδὴ μοιράζονται μαζί σου τὴν ἴδια συναίσθησή τοῦ Ἱεροῦ. Ἔτσι ἀγαπᾶς καὶ τοὺς συγγενεῖς μὲ ἓνα διαφορετικὸ τρόπο, ὅχι μόνο ἐπειδὴ εἶναι γεμάτοι ἀπὸ τὸν Θεὸ ὅπως ἓνα σκυλάκι ἢ ἓνα δέντρο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουν, ἂν ἔχουν, ἐπίγνωσή τῆς θείας παρουσίας καὶ ἐνότητά μὲ τὴ θεία βούληση.

της μακριά ἀπὸ τὸν Θεό — ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, οὔτε περισσότερο οὔτε λιγώτερο.⁵³

⁵³ *Μάιστερ Έκχαρτ*, σ. 93.

Πόσο με βοηθάει ή οικογένεια;

Ο ΠΛΑΤΩΝ δίνει τὸ πρῶτο πλήγμα στὴν οἰκογένεια ὡς κοινωνικὸ κύτταρο, καὶ ὡς εἴθισται μὲ τὶς πλατωνικὲς εἰσηγήσεις, ὑπῆρξε καθοριστικὸ. Ἡ οἰκογένεια δὲν εἶναι στοιχειώδης κοινωνία, ἀλλὰ κάτι ποὺ πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ γιὰ νὰ ὑπάρξει πιὸ ἀληθινὰ ἢ κοινωνία. Ἡ οἰκογένεια περιέχει κοινωνικά στοιχεῖα σὲ σχετικὰ ἀντικοινωνικὴ μορφή... περιορίζει στοὺς δεσμοὺς αἵματος καὶ τὴ συνήθεια. Ἐνῶ ἐχθρεύεται τὴ στενότητα καὶ μεροληψία τῆς οἰκογένειας, ἡ ἴδια ἢ κοινωνία δημιουργεῖ νέο κλεισμο, στὸ ἔθνος, ποὺ χρειάζεται καὶ αὐτὸ νὰ ξεπεραστεῖ, ἐφόσον ἡ πνευματικὴ ἐνότητα δὲν δεσμεύεται ἀπὸ καταγωγὴ ἢ γλῶσσα. Οἱ δικοὶ μου μπορεῖ νὰ βρίσκονται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κόσμου, ξένος καὶ ἐχθρὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ γείτονας, ὁ συμπολίτης, ὁ πατέρας μου.

Κάθε νέο ζευγάρι ξεκινάει τὴ ζωὴ του διαλύοντας προηγούμενες οἰκογένειες στὸν βαθμὸ ποὺ τοῦ ἀναλογεῖ, ἐγκαταλείποντας τοὺς γονεῖς καὶ ἰδρύοντας νέα αὐτάρκεια, ἐξίσου προσωρινή. Οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει στὶς περιπτώσεις τῆς συμβίωσης νέου καὶ παλαιοῦ, ὅταν περισσότερες γενιὲς ζοῦν μαζὶ, ὅποτε τὸ 'κύτταρο' τείνει νὰ βρίσκεται λιγώτερο στὴν οἰκογένεια καὶ περισσότερο στὸ σόι, μὲ τὴ σχετικὰ μεγαλύτερη διάρκεια καὶ τοὺς μικρότερους τριγμοὺς ἀπὸ τὶς ἀπώλειες νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐπιπλέον ἀξίας, ὅποτε καὶ ἡ καθήλωση εἶναι πιὸ ἰσχυρή, ἢ κοινωνία ἀναστέλλεται ἀκόμη περισσότερο.

Μιὰ φίλη μου ἔλεγε, *βγὲς ἔξω καὶ βρὲς τὴν οἰκογένειά σου!* Δὲν ἐννοοῦσε ὅτι πρέπει κανεὶς ὅπωςδήποτε νὰ ἔχει μιὰ οἰκο-

γένεια, αλλά ότι αν θέλει κάτι τέτοιο, θα τοῦ συμβεῖ τόσο πιὸ πραγματικά ὅσο πιὸ ἐλεύθερα. Καὶ τότε προφανῶς θα ἔχει διαφορετική μορφή — εὐέλικτη, ἀνοιχτή, μὲ παιδιὰ καὶ γονεῖς ἐνδεχομένως νὰ ἀλλάζουν, νὰ προστίθενται, νὰ ἀφαιροῦνται ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῆς σχέσης καὶ πέρα ἀπὸ τὴ συνήθεια. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ οὐσία τῆς κοινωνίας, στὴν ὁποία προσανατολίζει ὁ Πλάτων ἐρχόμενος σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νοσταλγία τῆς Ὀδύσειας.

Ὁ ἐλληνικὸς χαρακτήρας

Συχνὰ ὁ ἐλληνισμὸς προσεγγίζεται μὲ ὅρους τῆς Ὀδύσειας, σὰν μιὰ κυριαρχία τῆς νοσταλγίας μὲ ἐπίκεντρο τὴν οἰκογενειακὴ ἐστία. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῆς Ὀδύσειας δὲν ὄνειρεύεται μεγάλο σπίτι, ἀλλὰ μικρό, ζεστὸ καὶ πλούσιο. Στὸ μικρὸ σπίτι τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ἔχουν τὶς κατάλληλες συνθῆκες γιὰ νὰ βρίσκονται συνεχῶς μαζί, χρειάζονται ὅμως πλοῦτο γιὰ νὰ ἐμποδίζει τὴν ἀνία. Τέτοια συγκατοίκηση, ἀνιαρὴ ἢ μὴ, δὲν εὐνοεῖ πάντως τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀτόμου, τὴν ἐσωτερικότητα, τὴν περισυλλογὴ, τὴ δημιουργία.

Ἡ Ὀδύσεια ὑπάρχει, εἶναι σημαντικὴ, εἶναι ‘κλασικὴ’ ὅσο ἡ Ἰλιάδα, καὶ φυσικὰ ἐπηρέασε τὸν ἐλληνισμό, ὅμως ἡ Ἰλιάδα εἶναι ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἀνώτερη, ἐνῶ καὶ ἡ ἐπίδρασή της δὲν συγκρίνεται μὲ ἐκείνη τῆς Ὀδύσειας. Μᾶλλον ἡ Ὀδύσεια τείνει νὰ προσλαμβάνεται μὲ κριτήρια τῆς Ἰλιάδας ὡς ταξίδι αὐτογνωσίας. Μεγάλος ἥρωας τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀκόμη καὶ στὸ Βυζάντιο, εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος, στὸ προσκέφαλο τοῦ ὁποίου καὶ στὴν ψυχὴ του βρίσκεται ὁ Ἀχιλλέας. Μεγάλος φιλόσοφος τοῦ ἐλληνισμοῦ εἶναι ὁ Πλάτων, στὶς ἔννοιες τοῦ ὁποίου θεμελιώνεται ὀλόκληρος ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς. Ὁ Περικλῆς εἶναι ὁ μεγάλος πολιτικὸς τῆς δημοκρατίας, κι αὐτὸς ἐπίσης δὲν ἐμπνέεται ἀπὸ

νοσταλγία, μάλλον από τόλμη και όρμη έξόδου. Στην ίδια τή χριστιανική περίοδο ό μοναχισμός, ή ισχυρότερη δύναμη (σχεδόν στο σύνολό τους οί μεγάλοι Πατέρες προέρχονται από τὸ μοναστήρι), έκφράζει σὲ Άνατολή και Δύση έγκατάλειψη τῆς οικογένειας και άτομικισμό.⁵⁴

Μιά μεγάλη οικογένεια;

Μὲ τήν τουρκοκρατία, ή οικογένεια γίνεται σωσίβιο τοῦ έλληνισμοῦ, και μετὰ τήν απελευθέρωση διατηρεῖ τὸν κυρίαρχο ρόλο της, αντιμετωπίζοντας τὸν δημόσιο χῶρο σχεδόν ὡς πολεμική ζώνη, ὅπως λογικά συνέβαινε στήν τουρκοκρατία. Περαιτέρω, στή θέση τῆς εὐθύνης, τῆς έλευθερίας, τῆς τόλμης, τῆς δημιουργίας, τῆς αγάπης για γνώση, ή οικογένεια τοῦ μετεπαναστατικοῦ κρατιδίου ὀνειρεύεται τήν ιδανική πολιτεία σαν μια μεγάλη οικογένεια, ὅπου ό κρατικός Πατερούλης με τὸ ἕνα χέρι ἀρπάζει ἀπὸ λεφτόδεντρα, και με τὸ ἄλλο τῆς δίνει, δηλαδή ἀπὸ τὸ ἐχθρικό κράτος, ἀντὶ νὰ προχωρήσει στο κράτος ἐργαλειό, ποῦ ὑπάρχει για νὰ ὑπηρετεῖ τὸ ἄτομο και τὶς ἐπιλογές του,

⁵⁴ Προφανῶς ή μοναστική ἀναχώρηση δὲν ἦταν ό πλέον ἀποφασιστικός παράγοντας τῆς ἀστικής ἐξατομίκευσης, ἐφόσον οί ὀρθόδοξοι πληθυσμοί ἀνέπτυξαν ἀρκετὰ διαφορετικές νοοτροπίες. Ἄλλωστε ό ἀναχωρητισμός δὲν σπανίζει στους διάφορους πολιτισμούς, και πουθενὰ δὲν ὀδήγησε στὰ βήματα τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας. Ὁ ἀναχωρητισμός εἶναι μια ἀπόδραση ἀπὸ τήν ὀμαδικότητα και συγκέντρωση στὸν ἑαυτό, δὲν ἔχει ὅμως προορισμὸ τὸ ἄτομο, ἐπομένως και ὅσα σχετίζονται με τὸν ἀτομικό χῶρο, τήν ἴδια τήν κοινωνική ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Ἐπιστρέφοντας στὸν κόσμο ό ἀναχωρητῆς, στὸν βαθμὸ ποῦ ὑπῆρξε γνήσιος στήν ἀρχική του ἀπόφαση, ‘μπολιάζει’ τήν κοσμικότητα με τήν έγκατάλειψή της, ὄχι με στοιχεῖα μιᾶς νέας μορφῆς της.

ὅπως ταιριάζει στήν ἀπρόσωπη φύση του, ὁδηγεῖται σέ κάτι τερατώδες, προβάλλει τὸν ἑαυτό της στὸ κράτος καὶ διαφθείρεται, νομίζοντας ὅτι μεγαλώνει τὴν ἰσχύ της, δημιουργεῖ τὶς χειρότερες δυνατὲς κοινωνικὲς συνθήκες γιὰ τὰ μέλη της.

Μὲ τὸν δικό της τρόπο ξεπερνάει τὴν οἰκογένεια ἢ ἀρχαία Σπάρτη, ὅπου τὰ παιδιά σὲ ἡλικία 7 ἐτῶν (πάλι καλὰ ποὺ δὲν συνέβαινε ἀκόμη νωρίτερα!) ἀναλαμβάνει τὸ κράτος. Ὅσο πιὸ ἀπολυταρχικὴ καὶ ὀλοκληρωτικὴ εἶναι ἡ κοινωνία τόσο προσπαθεῖ νὰ ‘ἐξουδετερώσει’ τὴν οἰκογένεια πρὸς ὄφελος ἀπρόσωπων σχέσεων καὶ τυπικῆς προσαρμογῆς. Κύτταρο τῆς δυτικῆς κοινωνίας δὲν εἶναι οἱ δεσμοὶ αἵματος ἀλλὰ οὔτε οἱ ἀπρόσωπες συγγολήσεις. Κυβερνοῦν ἐλεύθερες σχέσεις, τὸ ἄτομο στήν ἀπρόβλεπτη ἔξοδό του πρὸς ὅπουδήποτε βρίσκει δυνατότητα γιὰ ἀληθινὴ ἐπαφή, δημιουργῶντας θεσμοὺς ποὺ ὑπηρετοῦν τὴν ἐπαφή αὐτή, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ἄλλο ἢ προσωπικὴ σχέση καὶ ἄλλο ἢ μεροληψία.

Ὑπάρχει πεπρωμένο;

Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τὸν συγκρητισμὸ, τὴν πλατωνικὴ οὐσία κρατᾷ ὁ στωϊκισμὸς ἀπ’ ὅπου τὸ σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας, ὁ κόσμος, προσεγγίζεται σὲ προοπτικὴ ἐνότητας μὲ κοινὸ Πατέρα. Προφανῶς δὲν ἄλλαξε ἡ ἀνθρωπότητα ἐπειδὴ οἱ στωϊκοὶ ἐρμήνευαν ἔτσι τὰ πράγματα. Οἱ ἴδιοι βρέθηκαν ‘ριγμένοι’ σὲ ἓνα κόσμο ποὺ δὲν γνώριζε τὸν ἑαυτό του, ἐλεύθεροι ἀπὸ καταγωγή, φύλο, συγγένειες, ἔθιμα — σὲ ὅλο τὸν κόσμο καὶ ὁμῶς πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο, κατὰ τὸ προηγούμενο τοῦ Ἀλέξανδρου. Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο βελτιώθηκε σημαντικὰ χάρις στὶς ἐπιδράσεις τοῦ στωϊκισμοῦ, ἐνῶ χάρις στὸν χριστιανισμὸ ἀκολούθησαν περισσότερες βελτιώσεις καὶ παρέμειναν οἱ προηγούμενες, προάγοντας τὴ

θέση τῆς γυναίκα, δυσκολεύοντας τὸ διαζύγιο (τὴ δυνατότητα τοῦ ἀνδρα νὰ πετάει τὴ γυναῖκα στὸν δρόμο), ἀναγνωρίζοντας δικαιώματα τῶν παιδιῶν, κ.λπ.⁵⁵

Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πῶς ἡ ἔμφαση στὴ θεία πρόνοια, φθάνοντας ὡς τὴν ἀναγνώριση πεπρωμένου (ὁ δρόμος τῆς ζωῆς δὲν εἶναι δικός σου, εἰδοποιοῦσε ὁ Βασίλειος), ταιριάζει μὲ τὴν ἐλευθερία, στὴν ὁποία πιστεύει ὁ χριστιανικὸς κόσμος. Ἡ ἀπουσία μοιρολατρίας, παρὰ τὴν ἀποδοχὴ σὲ τέτοιον βαθμὸ τῆς θείας πρόνοιας, σημαίνει πῶς ἡ ἐλευθερία δὲν ταυτίστηκε μὲ τὴν αὐθαιρεσία, καὶ ταυτόχρονα ὅτι ὡς ‘πεπρωμένο’ δὲν ἀναγνωρίστηκε κάτι ξένο καὶ φορτικὸ, ἀλλὰ σὲ ἓνα βαθμὸ

⁵⁵ Δὲν γίνεται νὰ συζητηθεῖ ἐδῶ ὅπως χρειάζεται ἡ σπουδαιότητα στωϊκισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ γιὰ τὴ θεσμικὴ ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης, ἐπειδὴ ὅμως μιὰ μερίδα ἐρευνητῶν φαίνεται νὰ τονίζει περισσότερο τὴν ἐπίδραση τοῦ στωϊκισμοῦ, ἴσως ἀρκοῦν ἐλάχιστες παρατηρήσεις, πού θὰ μπορούσε νὰ παρακολουθήσει καὶ ὅποιος ἀγνοεῖ τὸ ὅλο θέμα. Ἄν πράγματι ὁ στωϊκισμὸς εἶχε τόση σπουδαιότητα ἄμεσα καὶ ὄχι, ἔστω, μέσω ἐπιδράσεων στοὺς Πατέρες τῆς χριστιανοσύνης, ἡ νομικὴ ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, πού κατελήφθη ἀπὸ βαρβαρικὰ φύλα, θὰ ἔμενε ἀνεξήγητη. Εἴτε πρόκειται γιὰ ἐπίδραση τοῦ στωϊκισμοῦ εἴτε γιὰ συμβατότητα χριστιανισμοῦ καὶ στωϊκισμοῦ, εἴτε γιὰ ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ, χρειάζεται καὶ τὰ τρία νὰ ταυτίζονται γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Ἦδη προηγουμένως ὑπῆρξε ἡ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ στηρίξει τὸ μέλλον τῆς αὐτοκρατορίας στὸν χριστιανισμὸ καὶ ὄχι στὸν παγανιστικὸ στωϊκισμὸ. Αὐτὸ σημαίνει, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὅτι τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα εἶχε καταστεῖ κύριος παράγοντας στὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ὁ στωϊκισμὸς δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ προαγάγει τὸ παγανιστικὸ ἦθος. Πέρα ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες, ἤδη ὁ τέταρτος καὶ οἱ ἐπόμενοι, ἀπ’ ὅταν ὁ χριστιανισμὸς κατέστη πᾶσι ἐπίσημη θρησκεία καὶ μάλιστα μὲ ἔνταση πού τὸν ἔφερε στὸ ἐπίκεντρο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ματαιώνει τὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ θεσμικὴ ἐξέλιξη τῶν χριστιανικῶν λαῶν μέσω τοῦ στωϊκισμοῦ.

ἔστω, ὅ,τι θὰ ἐπέλεγε κανεὶς καὶ μόνος του — τὸ ἴδιο τὸ ὀδυνηρό, σὰν μιὰ συμπαράσταση γιὰ νὰ γίνῃ πράξη ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς σὲ μιὰ πορεία αὐτογνωσίας. Ὑπάρχει συνεργασία ἀνάμεσα στὸν συνειδητὸ ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀρχὴ του.

Μεγαλώνοντας μὲ τοὺς γονεῖς ἓνα παιδάκι δὲν κάνει πάντα ὅ,τι θέλει, ὅμως δὲν νοιώθει νὰ βαραίνει τὴ ζωὴ του τὸ πεπρωμένο! Ἀναγνωρίζει τὴν εὐεργεσία καὶ καμμιὰ φορὰ θὰ προτιμοῦσε ἀκόμη καὶ νὰ παραμείνῃ στὴν ἀσφάλεια τῆς ἐξάρτησης, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Περαιτέρω, ὡς θεία εἰκόνα ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει στὴν ἴδια τὴν αἰτία τοῦ πεπρωμένου του. Αὐτὸ δὲν προσέχθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες, κι ἔτσι τονιζόταν ὑπέρμετρα ἢ ἰσχὺς τῆς θείας πρόνοιας. Ἄν ὅμως ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει στὴ δημιουργία, τί εἶναι πεπρωμένο; Στὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου ὑπάρχει ἢ θεία ἀπόφαση ἢ μήπως συμφωνία ἢ ἀκόμα συγκατάβαση στὴν ἀνθρώπινη ἀπόφαση; Τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου φανερώνει εἰρωνικὰ τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τῆς ἁμαρτίας, ἢ κατάντια γιὰ τὴν ὁποία εἴμαστε ἱκανοί, ἢ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκει στὴ θεία βούληση παρὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῆς ἀνθρώπινης βούλησης. Ἀπὸ μόνη της ἢ μοιρολατρία εἶναι καθαρὴ παθητικότητα. Ἡ ἀναγνώριση τῆς θείας προέλευσης τῶν δυνάμεων καὶ τῶν χαρισμάτων, καὶ ταυτόχρονα ἢ γνήσια συνείδηση τῆς ἰσότητος ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, καλλιεργοῦν εὐθύνη, φιλία, ἐμπιστοσύνη, προσπάθεια, συνεργασία, ἀφοσίωση, ἐπιθυμία.

Τὸ ἀνώτερο κύτταρο

Ἡ ἀστική τάξη τῆς Δύσης στηρίχθηκε στὴν οἰκογένεια ὅπως σὲ προσωρινὸ σύμμαχο, μεγαλώνοντας τὴ δύναμη τοῦ ἀτόμου. Ὅσο τὸ ἄτομο ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες καὶ τὸν κληρο τόσο προχωροῦσε πέρα καὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Ὁ ἴδιος ὁ χρι-

στιανισμός αναπτύσσει σχετική αντίθεση με την οικογένεια, χαρακτηριστικά στα λόγια του Χριστού, αλλά και στη συνέχεια, παρά την επίδραση του Παύλου. Ο πυρήνας της δημιουργίας βρίσκεται στο άτομο και την ατομική ελευθερία, με ήδη την αρχαία γνώση να εξηγεί ότι οι προσωπικές σχέσεις δεν προκαθορίζονται. Ανώτερο, υγιέστερο και ισχυρότερο κύτταρο της κοινωνίας αναγνωρίστηκε το έρωτικό ζευγάρι σε μια δική του τάξη, σχεδόν έξω από ολόκληρη την ιστορία, με την τεκνοποίηση να περιφρονείται σαν να μην υπήρχε.

Η κριτική ότι ο δυτικός άνθρωπος προσκυνάει τον κόσμο και την επέκτασή του στον κόσμο, όταν δεν είναι συκοφαντική είναι άφελής, προέρχεται ακριβώς από τον ιδανικό έαυτο της Δύσης στην αναγνώριση των πειρασμών του και στη θέλησή του για περισσότερη καθαρότητα. Η ζωή του δυτικού ανθρώπου εκτυλίσσεται σαν μια έγκατάλειψη του εφήμερου, μέσα στο οποίο πράγματι θέλησε συχνά να αφεθεί, και σαν μια απόλαυση της διάρκειας, με αγάπη για κάθε δυνατή γνώση, πάθος για τη μυστική σκέψη και σεβασμό για την ποιοτική εργασία. Η πολιτεία θεμελιώνεται στην απόφαση και όχι στην παράδοση, οι θεσμοί παραμένουν συνεχώς ανοιχτοί στη δυνατότητα μεταρρυθμίσεων και ο άνθρωπος δεν αποξενώνεται μέσα από τους ίδιους τους νόμους του.

Χαρακτηριστική περίπτωση αντίθεσης ανάμεσα στον δυτικό ατομικισμό και την προσκόλληση του πρωτόγονου ανθρώπου στην οικογένεια θα βρεθεί στην ινδική κοινωνία, όπου η οικογένεια, το σόι και η κάστα ευνούχησαν το άτομο. Εύστοχα είπώθηκε ότι στην Ινδία δεν θεωρείσαι και ούτε ο ίδιος νοιώθεις πράγματι ενήλικος όσο ζεις ο πατέρας σου. Χάρη στην επίδραση της Δύσης ή οικογένεια έχασε αρκετή δύναμη προς όφελος του ατόμου, η θέση της γυναίκας βελτιώθηκε, αναπτύχθηκε η ζωή στις πόλεις και μειώθηκε η αυτοεγκατάλειψη των ανθρώπων στην στασιμότητα της έπαρχίας, οι Ινδοί άρχισαν να αναζητούν αξία στην ατομική πρόοδο και στην ελεύθερη δημιουργική έκφραση.

Αὐτὴ εἶναι μιὰ δύσκολη πορεία καὶ ἀβέβαιη, ὁ Ἴνδὸς ἔχει νὰ πολεμήσει αἰωνόβιους θεσμούς τῆς παράδοσής του, ἂν θέλει νὰ προχωρήσει στὸν δρόμο τῆς ἐλευθερίας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἐμφανίζεται μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες περιπτώσεις, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀκολουθεῖ, ἔστω μὲ τὸν δικό του σχολαστικὸ τρόπο, τὸν δάσκαλό του, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει τὴν οὐσία τῆς πόλης στὴν οἰκογένεια καὶ τείνει νὰ ταυτίζει τὴν κοινωνία μὲ τὴν ἀπλὴ συνύπαρξη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ πολὺ γνωστὸ τὸ ἀπόφθεγμα του ὅτι μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη βρίσκονται μόνο τὰ θηρία καὶ ὁ Θεός! Ἡ Εὐρώπη ἐκτίμησε τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ πολλὰ καὶ τὸν χρησιμοποίησε κατὰ κόρον, ὅμως δὲν συμφώνησε μὲ τὴ συγκεκριμένη νοοτροπία καὶ δὲν τὴν ἀκολούθησε. Ἡ κοινωνικότητα ἀναγνωρίστηκε στὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῆς Τριάδας, ὅπου ἔχει τὸν πρωταρχικὸ συμβολισμό της, ἀπ' ὅπου ἀπορρέει ὅση ἐνότητα ἀπολαμβάνει κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ μόνος του καὶ μέσα στὶς προσωπικὲς σχέσεις καὶ τὶς κοινωνίες του. Θηριωδία δὲν εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἀπομόνωση ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἐρημιά.⁵⁶

Φύση τοῦ γάμου

Γιατί οἱ περισσότεροι γάμοι διαλύονται ἢ ἐπιμένουν τυπικά μὲ τὰ χίλια ζόρια; Ποιὰ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ γάμου; Μερικοὶ τὸν ἐξηγοῦν μὲ τὴν ἀγάπη ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ γάμοι θὰ συνέβαιναν κυρίως σὲ μεγάλες ἡλικίες. Μεγαλώνοντας ἀγαπᾶμε περισσότερο, πιὸ γνήσια καὶ πιὸ καθαρὰ. Ἐπομένως γιατί ὅλοι σχεδὸν οἱ γάμοι εἶναι σὲ μικρὲς ἡλικίες; Ἐρωτεύομαστε κυρίως

⁵⁶ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 74–82.

τήν έξωτερική εμφάνιση; Μήπως παντρευόμαστε με σκοπό όχι τὸν γάμο ἀλλὰ τὴν ἀπόκτηση παιδιῶν, τὴ δημιουργία ‘οικογένειας’; Στις περιπτώσεις αὐτὲς ἄς μὴν ἀποροῦν οἱ σύζυγοι ἐπειδὴ χωρίζουν ἢ ἐπειδὴ ἡ συμβίωσή τους καταντάει μαρτύριο. Ἐὰν χρησιμοποιῶ τὸν ἄλλο γιὰ νὰ ἀποκτήσω παιδιὰ, ἡ ἀξία τοῦ ἔχει ἡμερομηνία λήξης. Ἐὰν πάλι ἀγάπησα τὴν εμφάνιση, οὔτε κἂν χρειάζεται νὰ ἔρθει τὸ γῆρας ἀφοῦ καὶ τὴν Ἀκρόπολη τὴ βαριέσαι ἂν κοιμᾶσαι καὶ ξυπνᾶς μαζί της.

Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ἂν συμβεῖ νὰ βροῦν σὲ κάποιον ἄλλο ἀκόμη πιὸ ἰσχυροὺς τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀγάπησαν τὸν σύζυγό τους, δὲν πρέπει νὰ χωρίσουν γιὰ νὰ μὴν ἀθετήσουν τὴν ὑπόσχεση τοῦ γάμου! Ὁ γάμος δὲν εἶναι ὑπόσχεση! Ἐὰν προσεγγίζεται ὡς τυπικὴ ὑποχρέωση, καταντάει ἓνα μῆγμα παρωδίας καὶ κάτεργων. Ὅλα αὐτὰ προσβάλλουν τὴν ἀνθρώπινη φύση. Πόσες φορές θὰ χρειαστεῖ νὰ χωρίσω, μέχρι νὰ καταλάβω ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἰκανὴ νὰ ἀγαπάει περισσότερο ἀπ’ ὅσο νόμιζα; Ὅσο συνέρχομαι καὶ ἀνακαλύπτω τὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅτι μπορῶ νὰ ἀγαπήσω ὅλους, καθένα στὸν βαθμὸ πού θέλει νὰ ἀνταποκριθεῖ, συνειδητοποιῶ καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει πραγματικὸς λόγος γιὰ γάμο, ὄχι μόνο ὅτι δὲν χρειάζομαι ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχω σύζυγο ἢ παιδιὰ. Ἐὰν καὶ ὄχι μὲ θαυμαστὴ συνέπεια, στοιχεῖο πού δὲν τὴν χαρακτηρίζει ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἡ Ἐκκλησία προτιμᾷ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ γάμου γιὰ κληρο καὶ λαό.

Ἐὰν ὁ γάμος εἶχε ὑποδειγματικὴ ἀξία, δὲν θὰ μποροῦσε παρὰ νὰ ἐπιβάλλεται τουλάχιστον γιὰ τοὺς κληρικούς, ἀποτελῶντας προϋπόθεση τῆς χειροτονίας σὲ ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης καὶ πάντως στοὺς ὑψηλότερους. Ὅμως τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, οἱ ἱερεῖς ὄχι μόνο δὲν ὑποχρεώνονται, ἀλλὰ καὶ ἀποθαρρύνονται ἀπὸ τὸν γάμο μέχρι ἀπαγορεύσεως, ἐνῶ τὸ ἀσκητικὸ ἀξίωμα περιβάλλεται μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ...

Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴ βυζαντινὴ περίοδο ἡ Ἐκκλησία ἐλάχιστα ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν πολιτικὸ γάμο, τὴν

σύμφωνη με τή ρωμαϊκή νομοθεσία σύσταση τοῦ ζευγαρώματος, δὲν συνέστησε ἐπίσημη Ἀκολουθία, ἀναγνωρίζοντας καὶ τοὺς ἔγγαμους κατὰ κύριο λόγο ἀδελφούς, στὴν πράξη ἀντιμετωπίζοντας τὴ γαμήλια σχέση ὡς δευτερεύουσα καὶ μᾶλλον ὑπαγόμενη καθεαυτὴν στὴ σφαῖρα τῆς ‘κοσμικότητας’...

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸν 10ο αἰῶνα, ὅταν μὲ τόση καθυστέρηση ἰδρύεται ὁ ἐκκλησιαστικὸς γάμος, ἀκόμα καὶ τότε αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ τὸ θέλησε ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται μὲ πρωτοβουλία τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Λέοντα ΣΤ΄, καὶ μὲ ἀπόλυτο τρόπο τόσο ἀργὰ ὅσο τὸν 12ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄.

Ὁ Μέγιεντορφ ἀπορεῖ, “πῶς μπορούμε νὰ κατανοήσουμε καὶ — ἀκόμη περισσότερο — νὰ ἐξηγήσουμε ἱκανοποιητικὰ τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία δὲν χρησιμοποίησε κάποια εἰδικὴ ἱεροτελεστία ἢ τελετουργία — μὲ συγκεκριμένο τυπικὸ — γιὰ νὰ ἐπικυρώσει τὸν γάμο;” Ἡ ἀπάντηση ποὺ δίνει ὁ ἴδιος, πῶς ὅταν προσέρχονται χριστιανοὶ σὲ γάμο “δὲν ἐνδιαφέρει ὁ τυπικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πραγματώνεται”, δὲν ἱκανοποιεῖ παρὰ μόνο ὡς τεκμήριο ἀμηχανίας τοῦ συγγραφέως.

Ἄν ἡ γαμήλια εἶναι ἀδιάφορη τυπικότητα, γιατί ὄχι καὶ οἱ ἄλλες ἱεροτελεστίες; Καλύτερα θὰ ζητοῦσε κανεὶς ἐξηγήσεις σκεπτόμενος τὴν βαρύτητα ποὺ ἔχει ὁ γάμος στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀγαπήσει τὸ ἴδιο σοβαρὰ καὶ μοναδικὰ τοὺς πάντες ἀνεξαιρέτως, πρὸς τὸ ὁποῖο ἐξωθεῖ ἢ διπλὴ ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ, ὑπονομεύει τὴν ἀξία τοῦ γάμου μὲ τὸν πιὸ καίριο τρόπο, ἀφαιρῶντας τὴν ἴδια τὴν ρίζα του, φανερώνοντας τὴ γαμήλια ἐπιλογή νὰ τείνει στὴν ἀπερισκεψία, ἀνωριμότητα, μεροληψία καὶ συμπτωματικότητα.

Εἴτε ἐκκινῶντας ἀπὸ τὴν προϋπόθεση αὐτή, εἴτε ἀπὸ ἄλλες, πάντως ὁ αὐστηρὸς περιορισμὸς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὸν ἕνα γάμο εὐσταθεῖ μόνο ἂν ἤδη αὐτός, συνειδητὰ ἢ μὴ, ἔχει θεωρηθεῖ κατ' οἰκονομίαν ἀνεκτός. Μεταξὺ Καθολικισμοῦ καὶ Ὁρθοδοξίας ὑπάρχει ἀπλή διαφορὰ βαθμοῦ στὴν ἀποδοχὴ τοῦ γάμου... καὶ οἱ δύο Ἐκκλησίες, ἔστω ὑπόρρητα, ἔχουν πράγματι ὡς κανόνα τὴν ἀπουσία γάμου.⁵⁷

Ταιριαστὴ μὲ τὴν οὐσία τοῦ γάμου αἰτία ἐμμονῆς στὴ συμβίωση, ὅταν δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ σχέση, εἶναι ἡ ἐλπίδα πὼς ἡ σχέση ποὺ ὑπῆρξε κάποτε ἴσως ἐπανέλθει. Ἄν δὲν ὑπῆρξε ἐνότητα, δὲν ὑπῆρξε γάμος...

Θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἐπιθυμία γιὰ τὸν ἄλλο στὸ μέλλον, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρξε στὸ παρελθόν; Ἀσφαλῶς. Ὅμως σὲ καμμιά περίπτωση ὁ γάμος δὲν εἶναι τελετὴ μαγείας ποὺ ὑποχρεώνει τὶς ὑπερκόσμιες δυνάμεις νὰ δεσμεύουν δύο ἀνθρώπους. Ὁ γάμος εἶναι εἴσοδος σὲ ἐλευθερία, ὁ σύζυγος ὑπάρχει γιὰ νὰ ἀνοίγει τὸν ὀρίζοντα, ὄχι γιὰ νὰ θρονιαῖζεται σὰν ἐμπόδιο...

Τὸ γαμήλιο δαχτυλίδι συμβολίζει τὴν ἔνταση τῆς ἐρωτικῆς ἐνότητας ὄχι μιὰ δέσμευση... Ὅμως ἂν ὁ γάμος θεμελιώνεται στὴν ἐπιθυμία, καὶ ἡ ἐπιθυμία στρέφεται σὲ περισσότερους, ὅπως εἶναι φυσικὸ καὶ θεμιτὸ νὰ συμβαίνει, ὁ γάμος ὡς ἀποκλειστικὴ σχέση καταργεῖται.⁵⁸

⁵⁷ Στοιχεῖα, σ. 103–9.

⁵⁸ Κιβωτός, σ. 82–91.

Υπάρχουν όρια στη μορφή του γάμου;

Ἄν ἐλευθερία σημαίνει κάνω ‘ὅ,τι γουστάρω’, ἡ ἐπέκταση τοῦ γάμου σὲ ὁμόφυλα ζευγάρια δὲν γίνεται νὰ ἀπορριφθεῖ. Ὅμως γιατί τόσο καταπίεση; Γιατί νὰ μὴν παντρεύονται τρεῖς ἢ δέκα ὁμόφυλοι; Καὶ ἐτερόφυλοι φυσικά. Τί πρόβλημα ἔχω ἂν ὁ γείτονας ἀπολαμβάνει μιὰ οἰκογένεια δέκα γυναικῶν ἢ ἀνδρῶν ἢ τὸ ἀνάμικτο; Ἐπειτα, πόσες μητέρες καὶ πατέρες μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνα παιδί γιὰ νὰ μεγαλώνει ὅσο φυσιολογικά μεγαλώνουν συνήθως τὰ παιδιά παραδοσιακῶν ζευγαριῶν; Γιατί ἓνα παιδί μπορεῖ νὰ ἔχει δύο μαμάδες ἀλλὰ ὄχι τρεῖς, ἢ δύο μπαμπάδες ἀλλὰ ὄχι τρεῖς; Ἄς προχωρήσουμε λοιπὸν στοὺς τρεῖς, καὶ βλέπουμε.

Μὲ κριτήριο τὸ ‘ὅ,τι γουστάρω’, γιατί νὰ μὴν παντρεύονται καὶ συγγενεῖς, ἀκόμα καὶ πρώτου βαθμοῦ; Κι ἂν ἡ αἰμομιξία ἔχει δυσάρεστες βιολογικὲς συνέπειες, τότε ἡ υἰοθεσία θὰ πρέπει νὰ ὀριστεῖ ὡς ἡ μόνη δυνατότητα. Ἐπομένως καὶ τὰ ἀδέρφια, ὁμόφυλα ἢ μὴ καὶ ἐξ υἰοθεσίας ἢ μὴ, θὰ μποροῦν νὰ παντρεύονται μεταξύ τους, καὶ ὅσα ἔχουν βιολογικὴ συγγένεια, ἀνάλογα μὲ τὸ τί ἀποφαίνεται ἡ ἐπιστήμη θὰ μποροῦν νὰ κάνουν παιδιά ἢ μόνο νὰ υἰοθετοῦν, καὶ ἂν εἶναι ὁμόφυλα κατ’ ἀνάγκη νὰ υἰοθετοῦν.

Ἡ ἐντύπωση πὼς εἰδικῶς ἡ Ἐκκλησία ἀπορρίπτει τὴν ὁμοφυλοφιλία, δὲν εὐσταθεῖ. Ὅσο πιὸ φιλήδονη τόσο ἡ ὁμοφυλοφιλία καταδικάζεται ἀπὸ ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους καὶ ἀπὸ τὸ γενικὸ κοινωνικὸ αἴσθημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Θὰ ἤθελα νὰ ἐνδιέφερε περισσότερους γιὰ ποιὸν ἀκριβῶς λόγο ὁ Πλάτων καὶ τόσο σοφοὶ ἔχουν τὴν ἀποψη ποὺ ἔχουν, ὅμως στὸ βασίλειο

τοῦ 'ὅ,τι γουστάρω', ὁ Πλάτων περιττεύει.⁵⁹ Μὲ ἀπωθεῖ ὁμως στὰ ὁμόφυλα ζευγάρια κάτι διαφορετικό. Ὁ ἔρωτας εἶναι ἐπαναστατικός, τὸ ὁποῖο στὴν περίπτωση τῶν ὁμοφυλόφιλων κερδί-

⁵⁹ Ἦδη σὰν ἔκφραση ἡ φιλία τοῦ (ὁποιοῦ) φύλου εἶναι προβληματική. Χρειάζεται νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τὴ σεξουαλικότητα. Μιὰ πρώτη ἀρχὴ μπορεῖ νὰ γίνεῖ μὲ ὅσα λέγονται στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 92–93: τὸ σῶμα δὲν ὑπάρχει σὰν μιὰ ἀπλὴ ἐξωτερικότητα, εἶναι ἐνωμένο μὲ τὴν ψυχὴ καί, μέσα στὴν ἔνωση αὐτῆ, εἶναι ἡ ψυχὴ. Μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὁμως ὁμορφὴ ψυχὴ σὲ ἄσχημο σῶμα, καὶ ἄσχημη ψυχὴ σὲ ὁμορφὸ σῶμα. Ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ σῶμα πέρα ἀπὸ τὴ μορφή του. Κάποιος πὺ ἀγαπᾷ τὴν ψυχὴ, ἀναγκαῖα ἀγαπᾷ καὶ τὸ σῶμα, μὲ τὰ δύο νὰ εἶναι ἐνωμένα, καὶ γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτὸ ἀληθινά, χρειάζεται νὰ περάσει πέρα ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἀσχήμια τοῦ σώματος, ἀφοῦ μόνο σὲ αὐτὸ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἐνωμένη μὲ τὸ σῶμα. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνωμένη μὲ τὸ σῶμα στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους τὸ σῶμα τὴ βοηθάει νὰ ἐξωτερικεύει τὴ δική της μορφή, δηλαδὴ στὴν ὁμιλία, στίς χειρονομίες, σὲ αὐτὰ πὺ θέλει νὰ δεῖ καὶ νὰ ἀκούσει, καὶ μέσα σὲ ὅλα στὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι γίνεται ἀντιληπτὴ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἀφή, καὶ στὸ ὅτι ὑπάρχει, ἀσχέτως μορφῆς. Μὲ τὸ σὲ ἀγγίζεις τὴν ψυχὴ ὅπως τὴν ἀγγίζεις, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο αὐτό, πὺ εἶναι τὸ μόνο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἐνωμένη μὲ τὸ σῶμα, ἀπὸ τὴν σωματικὴ ὁμορφιὰ. Ἐπομένως τὸ σὲ εἶναι ἓνας τρόπος νὰ μὴν εἶσαι μὲ τὸν ἄλλο, τὴν ὥρα ἀκριβῶς πὺ τὸν ἀγγίζεις! Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἔχεις παράλληλα ἐπαφή καὶ μὲ τὴν ψυχὴ, ὅτι δὲν ἀγαπᾷς τὸν ἄλλο γιὰ τὸν χαρακτήρα του, τὴ σκέψη του, τὰ συναισθήματά του, κ.λπ. Ὅμως τὸ σὲ δὲν ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὰ ὑπόλοιπα σὰν ἓνα στοιχεῖο ἐνότητας ἀλλὰ διαίρεσης, σὰν μιὰ ἀπουσία. Γίνεται λοιπὸν αἰτία φθορᾶς. Πόση ἔνταση θὰ ἔχει ἡ φθορά, ἂν θὰ κρατήσει, ἂν θὰ ὑποχωρήσει, ἂν θὰ εἶναι καθοριστικὴ καὶ θὰ φέρει ἀκόμη καὶ χωρισμό, αὐτὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς σχέσης καὶ ἀλλάζουν ἀπὸ ζευγάρι σὲ ζευγάρι. Πιστεύω ὁμως ὅτι ἂν κάποιος σκεφτεῖ τὸ ζήτημα τοῦ σὲ, παύει νὰ τὸ ἐξιδανικεύει καὶ γίνεται προσεκτικός, ἰδίως ὅταν ἔχει σχέσεις πὺ τὸν ἐνδιαφέρουν καὶ δὲν θέλει νὰ τὶς χάσει. Καὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ σὲ ἀλλὰ ὁλόκληρη ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἄλλου ὡς ὁμορφου ἢ ἄσχημου.

ζει έπιπλέον ένταση έπειδὴ συνήθως αντιμετωπίζουn κοινωνική κατακραυγή. Τὸ νὰ έπιδιώκουn σώνει καὶ καλά νὰ γίνουn αποδεκτοί, ἔχει ἓνα στοιχεῖο κομφορμισμοῦ αποκρουστικό, ἰδίως σήμερα ποὺ ἡ απόρριψη δὲν εκφράζεται μὲ διωγμούς.

Ὡς πρὸς τὴν υἰοθεσία δὲν γίνεται νὰ εἰπωθεῖ ὅτι “καλύτερα ὁμόφυλο ζευγάρι παρὰ τὸ ἴδρυμα”, έπειδὴ εἶναι ψευδοδίλημμα. Για ποῖό λόγο τὸ παιδί δὲν δίνεται σὲ έτερόφυλο ζευγάρι; Εἶναι τόσο πολλὰ τὰ ὁμόφυλα καὶ τόσο λίγα τὰ έτερόφυλα ὥστε νὰ αὐξάνονται ἔστω λίγο οἱ πιθανότητες για υἰοθεσία; Τὸ έπιχειρημα τῆς αποφυγῆς ἰδρυμάτων στὴν πραγματικότητα αποτελεί πρόφαση ὅσων δὲν ἔχουn τόλμη (ἢ δὲν έπεισαν οὔτε τὸν ἑαυτό τους ὅτι θέλουn) νὰ ὑποστηρίξουn πραγματικά τὴν υἰοθεσία παιδιῶn ἀπὸ ὁμόφυλα ζευγάρια. Ὅμως δὲν θὰ ασχοληθῶ οὔτε μὲ αὐτὸ οὔτε μὲ τὴν ἀναγκαῖα μονομέρεια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνατροφή παιδιῶn ὅταν στεροῦνται τὸ ἓνα φύλο καὶ ἔχουn ἀφεθεῖ μὲ διπλὴ ὀρμὴ στὴν έπίδραση τοῦ ἄλλου, έπειδὴ τὴν έμμονική βούληση για απόκτηση παιδιῶn, υἰοθετημένων ἢ μὴ, δὲν εκτιμῶ οὔτε κἂν στὰ έτερόφυλα ζευγάρια.

Ὅποιος έρωτεύτηκε γνωρίζει πῶς ὁ ἔρωτας εἶναι αὐτάρκης. Τὸ ζευγάρι ποὺ λαχταράει παιδιά θὰ ἔκανε καλύτερα νὰ ἀποφύγει τὸν γάμο, καὶ κάποια στιγμή πιθανότατα θὰ χωρίσει στὴν πράξη ἢ ἀκόμη καὶ τυπικά. Ἀπὸ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς αποτελεί σημεῖο προόδου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ δυσμενεῖς ἐπιδράσεις στὸ δημογραφικὸ πρόβλημα, ὅτι στὴ Δύση ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογένειας ἐν γένει χάνει τὴν ἀξία του πρὸς ὄφελος τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ τῶn ‘ἀνεπίσημων’ σχέσεων. Ἀντιθέτως, εἶναι ἀποκαρδιωτικό ὅταν οἱ ὁμοφυλόφιλοι ἀγωνιοῦn πῶς θὰ ἔχουn μιὰ παρωδία οἰκογένειας ἐκεῖ ὅπου κατ’ ἐξοχὴν θὰ περίμενε κανεὶς νὰ γίνεται σεβαστὴ καὶ συνειδητὴ ἡ ἐνότητα τῶn δύο.⁶⁰

⁶⁰ *Κιβωτός*, σ. 91–93.

Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ὅπως εἶναι σήμερα, βοηθάει λιγώτερο παρὰ βοηθάει ὅσα παιδιὰ ιδίως εἶναι πρόθυμα νὰ φροντίσουν τὴ σκέψη τους. Κύρια προβλήματα στὶς θεμέλιες βαθμίδες εἶναι ἡ ἀπουσία ἐλευθερίας, ἡ περιφρόνηση τῆς ποιότητας, ἡ περιφρόνηση τῆς σκέψης καὶ ἡ σπατάλη τοῦ χρόνου. Κύρια προβλήματα τῆς τρίτης βαθμίδας στὶς θεωρητικὲς τουλάχιστον κατευθύνσεις εἶναι ἡ μετριότητα τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ ἡ περιφρόνηση τῆς σκέψης. Θὰ τὰ δοῦμε συνοπτικά.

Τὸ θεμέλιο

Ἡ παιδεία χρειάζεται τὴν ἐλευθερία τοῦ μαθητῆ νὰ διαμορφώνει τὸ πρόγραμμά του, συνεννοούμενος μὲ τοὺς γονεῖς, τοὺς δασκάλους του καὶ μὲ ὅποιον νομίζει. Χωρὶς αὐτὸ μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀποτυχημένο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὅποια ἄλλη βελτίωση κι ἂν ἐπιχειρηθεῖ. Γιὰ νὰ ἐπενδύει ὁ μαθητῆς τὸν χρόνο του κατὰ βούληση χρειάζεται ἐπίσης νὰ ἐπιλέγει ποιά μαθήματα θὰ παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ καὶ ποιά θὰ μελετήσει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἂν προτιμᾷ ἔτσι καὶ ἂν ἔχει τὴ συγκατάθεση τῆς οἰκογένειάς του, ἐννοεῖται, ἐρχόμενος στὸ σχολεῖο μόνον γιὰ ἐξετάσεις.

Τί θα γίνει αν ο μαθητής και η οικογένειά του προτιμήσουν να αποφύγουν το σχολείο χρησιμοποιώντας το μόνο ως έξεταστικό κέντρο; Όσο κι αν επιμένουμε για το αντίθετο επιβάλλοντας όλο αυτό το ωράριο, τα αποτελέσματα μάς διαψεύδουν, κι ενώ στην οικονομία το πρόβλημα του κεντρικού σχεδιασμού φαίνεται άμέσως, στην εκπαίδευση δεν έχουμε συνειδητοποιήσει τί σημαίνει τόσο κακή επένδυση.

Επιβάλλοντας όλα αυτά τα μαθήματα και την παρακολούθησή τους, διαβάλλω το αγαθό της γνώσης. Σχολεία όπου μαθητές και καθηγητές δεν βλέπουν την ώρα να φύγουν, δεν είναι απλώς άποτυχημένα, ντροπιάζουν την ευαισθησία και τη νοημοσύνη μας. Άποτυχία συμβαίνει όταν έγινε μια σοβαρή προσπάθεια, όχι όταν περιφρονούνται τα προφανή. Το σχολείο μας είναι επικίνδυνο. Δεν προσφέρει αληθινή παιδεία, και ταυτόχρονα υποβάλλει στις ανυποψίαστες ψυχές την εντύπωση ότι παιδεία είναι το τίποτα που προσφέρει.

Μά μπορεί ο μαθητής να διαχειριστεί σωστά την ελευθερία του; Κανένα παιδί δεν είναι εκ γενετής μορφωμένο και υπεύθυνο, συχνά ούτε ως ενήλικος. Πότε το εκπαιδευτικό σύστημα συμβάλλει να αποκτήσει αυτές τις αρετές; Όταν σέβεται τις κλίσεις του και επιτρέπει να επιλέγει ποια μαθήματα προτιμάει, κάνοντας τις δοκιμές του και αναθεωρώντας, ή όταν το αντιμετωπίζει σαν να ήταν καθυστερημένο όχι μόνο το ίδιο αλλά και η οικογένειά του;

Η ύλη σήμερα είναι άχρηστη και τερατώδης. Αν προβλεπόταν ύλη γνωριμίας με ένα αντικείμενο, όχι κατάρτισης, θα μπορούσε καθένας να αρχίσει οποιοδήποτε μάθημα όποτε θέλει, κάνοντας δοκιμές με όσα μαθήματα του φανούν έλκυστικά. Δεν γίνεται να γνωρίζω τί με ενδιαφέρει χωρίς δοκιμή, ούτε γίνομαι υπεύθυνος αν δεν κάνω λάθη — αν μπορεί να θεωρηθεί λάθος ή επιλογή ενός μαθήματος, το οποίο αργότερα θα εγκαταλείψω μόνιμα ή προσωρινά για κάποιο άλλο. Έτσι κι αλλιώς, αν (έστω

κάκιστα) δὲν μοῦ ἀρέσει κάτι, ἀκόμη κι ἂν ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο, θὰ τὸ ἀποβάλω στὴ συνέχεια, ἐπομένως δὲν χάνω τίποτα ἂν δὲν ἀφήνω νὰ μὲ προγραμματίζουν οἱ ‘ἀρμόδιοι’. Περαιτέρω, τὰ παιδιὰ θέλουμε δὲν θέλουμε θὰ ἀποφασίζουν τὸ πρόγραμμά τους σὲ συνεργασία μὲ τοὺς γονεῖς, ἐφόσον δὲν ζοῦν ἀκηδεμόνευτα, ὅποτε ἤδη ὑπάρχει ἓνας παράγοντας μὲ ἐπίδραση στὶς ἐπιλογές τους. Τουλάχιστον μὲ τὶς οἰκογένειες καὶ τοὺς φίλους μποροῦν νὰ συζητοῦν καὶ νὰ συμμετέχουν λιγώτερο ἢ περισσότερο στὴ διαμόρφωση τῶν τελικῶν ἀποφάσεων, ἀντὶ νὰ καταπίνουν τὸ ὑποχρεωτικὸ κρατικὸ πρόγραμμα, ὅποιο κι ἂν εἶναι, χωρὶς δυνατότητα ἀλλαγῶν.

Πέρα ἀπὸ τὴ στοιχειώδη ἐλευθερία τῆς ἐξατομίκευσης τοῦ προγράμματος,⁶¹ ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς σχολείου. Χρειάζεται νὰ ὑπάρχουν παντοῦ πρότυπα σχολεῖα, δυνατότητα νὰ ἀποφύγει ὁ μαθητὴς τὸ δημόσιο σχολεῖο, καὶ δυνατότητα νὰ ἀποφύγει ὁποιοδήποτε σχολεῖο.

Ὡς πρὸς τὴν πρώτη προϋπόθεση, “τί ἐμποδίζει ὅλα ἢ τὰ περισσότερα σχολεῖα νὰ ἔχουν τμήματα μαθητῶν ποὺ ἐγγράφονται μὲ ἐξετάσεις; Αὐτὸ θὰ πολλαπλασίαζε τὰ ‘πρότυπα’ ἀμέσως. Ἡ φαίνεται προσβλητικὸ στὸ ἴδιο κτήριο νὰ στεγάζονται δύο κατηγορίες μαθητῶν; Ἐνῶ σὲ διαφορετικὰ κτήρια ἡ προσβολὴ χάνεται! Δὲν εἶναι αὐτονόητο πὼς ἡ παιδεία δημιουργεῖ διακρίσεις; Γι’ αὐτὸ δὲν ἔχουμε ἀξιολογήσεις καὶ βαθμολογίες; Στὰ ὑπόλοιπα (ὑποδομὲς / ἐξοπλισμὸ, προσπάθεια γιὰ πιὸ ἀπαιτητικὲς μεθόδους διδασκαλίας, κ.λπ.) τὰ τμήματα αὐτὰ ἄς ὑστε-

⁶¹ Γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν σχετικῶν ‘τεχνικῶν’ ζητημάτων, γιὰ τὸ ὥραριο, τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπιλογῆς μαθημάτων, τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθημάτων καὶ τῶν καθηγητῶν, τὴν ὕλη, κ.λπ. δὲς στὸ *Ἡμερολόγιο τὸ κείμενο* “Ἄς σκεφτοῦμε τὴν ἐκπαίδευση”, σ. 289 κ.έ.

ροῦν σέ σύγκριση μὲ ἓνα πλήρες ‘πρότυπο’, ποῦ δὲν νομίζω ὅτι θὰ ὑστεροῦν...”⁶²

Ὡς πρὸς τὴν παράκαμψη τοῦ δημόσιου σχολείου, “εἶναι σωστό νὰ ἀυξάνω τὴ φορολογία γιὰ νὰ ἔχω σχολεῖα, στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ σπουδάσουν ‘δωρεάν’ πιὸ φτωχὰ παιδιά, ἢ μήπως εἶναι προτιμότερο στὰ παιδιά αὐτὰ νὰ δίνω ἐπιταγὲς νὰ σπουδάξουν ὅπου θέλουν; Στὴ δεύτερη περίπτωση ἐπιτρέπω σὲ ὅσους μαθητὲς προτιμοῦν τὸ δημόσιο σχολεῖο νὰ συνεχίσουν ἔτσι, ταυτόχρονα μειώνοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν δημόσιων ἀνάλογα μὲ τὸν βαθμὸ τῆς ἀπόρριψῆς τους ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, καὶ ἐνθαρρύνω τὴ δημιουργία ἐνὸς δικτύου ἀνταγωνιστικῶν ιδιωτικῶν σχολείων, μὲ τὰ χειρότερα στὴ μεταξύ τους σύγκριση καὶ στὴ σύγκριση μὲ τὸ δημόσιο σχολεῖο νὰ κλείνουν. Ἄλλωστε μὲ τοὺς φόρους ποῦ ἀποσπῶ γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, βάζω τὶς φτωχὲς οἰκογένειες νὰ χρηματοδοτοῦν τὴν ἐκπαίδευση τῶν πλούσιων”.⁶³

Ὡς πρὸς τὴν ἀποφυγὴ ὁποιουδήποτε σχολείου, τί ἐμποδίζει νὰ γενικευθεῖ ἡ ἐπιλογὴ τῆς κατ’ ἰδίαν ἐκπαίδευσης, προβλεπόμενη τώρα μόνο γιὰ σπάνιες περιπτώσεις; Τί ἐνδιαφέρει τὸ κράτος πῶς θὰ ἐκπληρώσω τὶς ὑποχρεώσεις μου; Ἀναλαμβάνω τὴν εὐθύνη νὰ ἀνταποκριθῶ, κι ἂν δὲν τὸ κατορθώσω, ἀπορρίπτομαι. Ἰπάρχει κάτι πιὸ ἀπλό, δίκαιο καὶ δημοκρατικό; Ὅσες οἰκογένειες προτιμήσουν τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ γιὰ ὅποιο λόγο θέλουν, γιατί θὰ τὶς ἐμποδίσω;

ΓΙΑ ΝΑ ΠΑΨΕΙ ἡ περιφρόνηση τῆς σκέψης χρειάζεται 1) μετάθεση τοῦ κέντρου βάρους στὴν κριτικὴ σκέψη καὶ 2) κατάρ-

⁶² *Ἡμερολόγιο*, σ. 296–7.

⁶³ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 171.

γηση τῆς ἀπομνημόνευσης, ἐξαιρῶντας φυσικὰ ὅσα δὲν γίνονται ἀλλιῶς, ὅπως εἶναι ἡ ἐκμάθηση τοῦ ἀλφάβητου, τῆς προπαίδειας, τῶν κανόνων τῆς κλίσης στὴ γραμματική, κ.λπ. Δὲν νοεῖται ὅμως μάθημα ἱστορίας, φιλοσοφίας, θεολογίας, λογοτεχνίας..., μὲ ἀπομνημόνευση ἔστω μίας παραγράφου, ὅπου ὁ μαθητὴς καλεῖται στὶς ἐξετάσεις νὰ ἀποδείξει τί γνωρίζει (τὸ ὁποῖο μετὰ τίς ἐξετάσεις θὰ λησμονήσῃ ἐφ' ὅρου ζωῆς) καὶ ὅχι ἂν μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ. Δὲν θὰ ἐπιμείνω ἐδῶ. Ἄρκει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι τὸ σχολεῖο τῆς ἀπομνημόνευσης ἂν μὴ τι ἄλλο περιφρονεῖ τὴ φαντασία, ἐπομένως εἶναι ἰδανικὸ γιὰ ἄγονους πληθυσμούς, ὑπηρετεῖ 'κοινωνίες' παράλυτες, παθητικὲς καὶ δογματικὲς.⁶⁴

Παπαγαλία δὲν εἶναι μόνο νὰ ἀποστηθίζω τὰ κείμενα λέξη πρὸς λέξη. Παπαγαλία εἶναι ὅποιαδήποτε ἀποθήκευση πληροφοριῶν, ἀκόμη καὶ κατὰ προσέγγιση ἢ ὅπως ἀλλιῶς. Παπαγαλία εἶναι νὰ γεμίζω ἀπὸ πληροφορίες πού οὔτε κἂν μὲ ἐνδιαφέρουν καὶ πού ἴσως οὔτε καταλαβαίνω οὔτε θέλω καὶ ἔχω λόγο νὰ γνωρίζω. Δὲν ὑπάρχει παπαγαλία σὲ μία μόνο περίπτωση. Ἄν κάνω ἐρευνητικὴ ἐργασία καὶ ἔχω νὰ σκεφτῶ κάποια προβλήματα. Στὸ τέλος τῆς ἐργασίας, χάρη στὴν τριβὴ μὲ τὰ ζητήματα πού σκέφτομαι, εἶναι πιθανὸ χωρὶς νὰ τὸ ἔχω προσπαθήσει νὰ παραμείνουν στὴ μνήμη μου κάποια στοιχεῖα, πληροφορίες, ἐνδιάμεσα συμπεράσματα, κ.λπ. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ γνώση, αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παπαγαλία, κάτι πού δὲν ἔχουν ἀντι-

⁶⁴ Ἄλλο ἢ δημιουργικὴ μνήμη καὶ ἄλλο ἢ σχολικὴ ἀπομνημόνευση. Ἡ δημιουργικὴ μνήμη δὲν εἶναι ποτὲ αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ σὰν 'παρενέργεια' τῆς ὁρμῆς γιὰ γνώση. Ἄν θέλω πάρα πολὺ νὰ μάθω κάτι καὶ συμβεῖ νὰ τὸ μάθω, αὐτὸ γίνεται μνήμη φυσιολογικά, χωρὶς προσπάθεια, καὶ ἡ μνήμη αὐτὴ δὲν εἶναι μιὰ ἀποθήκευση ἀλλὰ περιέχει ζωὴ, μέσα τῆς ἐτοιμάζονται νέες σκέψεις, διαθέσεις καὶ ἐπιθυμίες. Ἡ σχολικὴ ἀπομνημόνευση δὲν ἀποκρίνεται σὲ δική μου πρωτοβουλία γιὰ μάθηση, καὶ ἔχει κατὰ κανόνα βραχεῖα ζωὴ καὶ ἄγονη.

ληφθεῖ συχνά οὔτε κἄν οἱ ἐκπαιδευτικοί, συνεχίζοντας νὰ ἀναγκάζουν τὰ παιδιά νὰ ἀποθηκεύουν διάφορα, τὰ ὅποια ἀποβάλλουν μετὰ τὶς ἐξετάσεις γιὰ νὰ μὴν τοὺς μείνει ἐν τέλει σχεδὸν τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ μεγάλη καὶ δίκαιη ἀπέχθεια γιὰ τὴ σχολικὴ ‘μάθηση’.⁶⁵

Σπατάλη χρόνου σημαίνει ὅτι μὲ ἄλλο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα θὰ εἶχα πιὸ γρήγορα τὸ ἴδιο τουλάχιστον ἀποτέλεσμα. Πόσο δύσκολο εἶναι νὰ καταλάβω ὅτι ἂν προσφέρω Χημεία σὲ μαθητὲς ἀδιάφορους γιὰ τὴ Χημεία, χάνω τὸν χρόνο μου καὶ χάνω ἐπίσης τὸν δικό τους χρόνο; Οἱ ἴδιοι, ὅταν ἐνδιαφερθοῦν, θὰ μάθουν ὅ,τι θέλουν γρήγορα, εὐχάριστα καὶ ἀποτελεσματικά. Τὸ ἔχω ζήσει προσωπικὰ ὡς μαθητῆς.

Ὅταν ἄρχισε νὰ μὲ ἐνδιαφέρει ἡ θεωρητικὴ κατεύθυνση ἤμουν πιά στὴν Τρίτη Λυκείου καὶ τελείως ἄσχετος ἐπειδὴ ὡς τότε παρακολουθοῦσα μαθήματα θετικῆς. Μὲ ἤπιο καθημερινὸ διάβασμα δύο μηνῶν τὸ καλοκαίρι [χωρὶς βοήθεια ἀπὸ κανένα ἐκπαιδευτικὸ] ἔφθασα σὲ ἐπίπεδο πού μοῦ ἐπέτρεψε νὰ παρακολουθῆσω μαθήματα στὸ φροντιστήριό μαζὶ μὲ τὰ παιδιά πού εἶχαν κάνει Ἀρχαῖα καὶ Λατινικὰ κατεύθυνσης στὸ Λύκειο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀναπλήρωσα δύο χρόνια τοῦ σχολείου σὲ δύο μῆνες προσωπικοῦ διαβάσματος.⁶⁶

Κάθε ἄλλο παρὰ δύσκολο εἶναι νὰ διαπιστωθεῖ τόσο κακὴ ἐπένδυση τοῦ χρόνου τῶν παιδιῶν μας. Θὰ ἀρκοῦσε νὰ σκεφτοῦμε τὸ πιὸ ἀπλό: τί θυμόμαστε οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὶς ἀτέλειωτες ὥρες ἀτέλειωτης ὕλης καὶ πλήξης ὅταν εἴμασταν μαθητές; Πόση Χημεία γνωρίζουμε σήμερα (ἂν δὲν γίναμε Χημικοί, ἐννοεῖται), πόση Φυσικὴ, πόση Γεωμετρία, πόσα Μαθηματικά, πόσα Ἀρ-

⁶⁵ *Μυθολογία*, σ. 159.

⁶⁶ *Ἡμερολόγιο*, σ. 299–300.

χαῖα; Ὅσα γνωρίζουμε, ἂν ἔστω γνωρίζουμε κάτι, ἀρκοῦν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν ἐπτὰ ὥρες τὴν ἡμέρα κάθε μέρα τόσα χρόνια; Ὅμως ἂν εἶχαμε μάθει νὰ σκεφτόμαστε, ἡ γνώση αὐτὴ ὄχι μόνον δὲν θὰ διέφευγε ἀλλὰ θὰ βελτιωνόταν συνεχῶς, ἐπειδὴ χρειαζόμαστε τὴ σκέψη καθημερινὰ σὲ διάφορους βαθμούς καὶ μὲ πολλοὺς τρόπους καὶ ἀφορμές, ἐπομένως θὰ μεγάλωνε καὶ ἡ ἀγάπη μας γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴ δημιουργία.

Ἡ κορυφή

Τί συνεπάγεται ἡ μετριότητα τῶν ἐκπαιδευτικῶν στὴν τριτοβάθμια; Ὅσο περισσότερες ἀπαιτήσεις ἔχει ὁ φοιτητὴς, τόσο λιγώτερο θὰ τὸν βοηθήσουν οἱ δάσκαλοι του, σὲ θεωρητικὲς τουλάχιστον σπουδές,⁶⁷ ὅπου ἡ ποιότητα τῆς σκέψης ἀπὸ ἐνὸς σημείου καὶ πέρα δὲν μεθοδεύεται καὶ δὲν γίνεται νὰ ἀξιολογηθεῖ μὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια. Ὅπως δὲν μπορῶ νὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ Μπάχ εἶναι πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ τὸν Μποκερίνι, ἔτσι δὲν γίνεται νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀξία ἢ ἀπαξία τῶν καθηγητῶν στὶς σπουδές

⁶⁷ Μὲ ποιὰ κριτήρια ἡ φυσικὴ εἶναι θετικὴ ἐπιστήμη καὶ συνεπάγεται γιὰ τὴ φιλοσοφία ὅτι εἶναι ἀρνητικὴ ἢ περίπου θετικὴ; Γιατί τὰ μαθηματικά δὲν εἶναι θεωρητικὴ ἐπιστήμη; Περισσότερο ἔγκυρη φαίνεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀντικειμενικὲς καὶ προσωπικὲς σπουδές, δηλαδή ἀνάμεσα σὲ ἐπιστῆμες πού ἐπιδιώκουν, τουλάχιστον προγραμματικά, τὴν αὐστηρότητα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀπόδειξης, ὅπου καὶ ἔχουν ἀποφασίσει νὰ περιορίζονται, καὶ σὲ ἐπιστῆμες γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ὁποίων μαρτυρεῖ κυρίως ἡ προσωπικὴ γνώση, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά* 1006a, ὅτι ἀποκτῶντας κανεὶς παιδεῖα, δὲν ἀμφιβάλλει πὼς ἡ διευκρίνιση ὀρισμένων ζητημάτων ἀπαιτεῖ τρόπους πού ὑπερβαίνουν τὸν ἀποδεικτικὸ λογισμό: *Χρόνος καὶ Δημιουργία*, σ. 13–14.

αυτές. Ἡ διάκριση ἐδῶ τῶν μεγεθῶν εἶναι ζήτημα παιδείας, τῆς συνολικῆς μορφῆς τῆς προσωπικότητος. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἄσκοπη ἀπομνημόνευση δίνει καὶ παίρνει,⁶⁸ μαζὶ μὲ τὴν ἀναγκαία, ποὺ εἶναι ἤδη ἐπίπονη. Δὲν προβλέπονται συνήθως πολλές ὑποχρεωτικὲς παρακολουθήσεις οὔτε ὑπάρχει λαχτάρα γιὰ κοινωνικοποίηση, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλύτερο καλὸ τῆς τριτοβάθμιας. Ἰσχύει ὅμως καὶ ἐδῶ ὅ,τι στίς θεμέλιες βαθμίδες. Ἄν εἶμαι ἀνυποφίαστος γιὰ τὰ προβλήματα κινδυνεύω νὰ ἀντιπαθῆσω τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιλογῆς μου, ἐπειδὴ δὲν προσεγγίζεται σωστά.⁶⁹

⁶⁸ Πόσο ἐγκαταστάθηκε ἡ ἀπερισκεψία ἐν γένει, ὅχι μόνο στὴ χώρα μας, φαίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ ἓνα ἐπεισόδιο μὲ τὸν Ἄινσταϊν, ὁ ὁποῖος σὲ κάποιον ἐπιστημονικὸ συνέδριο ἀγνοοῦσε νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἓνα ἐρώτημα σὰν νὰ ἦταν ὁ πιὸ ἀμαθής, προκαλῶντας ἔκπληξη στοὺς συναδέλφους του. Ἐξήγησε ὅτι σπάνια θὰ χρειαστεῖ αὐτὴ τὴ γνώση καὶ μπορεῖ νὰ τὴ βρεῖ ὅποτε θέλει σὲ ὅποιαδήποτε βιβλιοθήκη.

⁶⁹ Δὲς γιὰ παράδειγμα τὸ σχόλιο τοῦ Γκασέτ (*Διαστοχασμὸς τῆς Εὐρώπης*, μτφρ. Σ. Κουμαντάρου–Πρεβελάκη, σ. 63–4). Δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὴ φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ θεολογία, τὴν ἱστορία, τὴ φιλολογία, τουλάχιστον γιὰ τὶς λεγόμενες θεωρητικὲς σπουδές, προφανῶς ὅχι μόνο στὴν Ἑλλάδα: *οἱ ἔδρες τῆς φιλοσοφίας εἶναι συνήθως ἓνα μακάβριο σκηνικὸ ὄπουν ἐπιδεικνύεται ἐμπρὸς στὴ νέα γενιὰ ἢ θλιβερὴ μούμια τῆς φιλοσοφίας. Ἄν ξαφνικὰ στὰ ἀσθενικὰ σημερινὰ Πανεπιστήμια διδασκόταν ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία, αὐτὰ τὰ γερασμένα ἰδρύματα θὰ κατέρρεαν ἀμέσως ἀπὸ μιὰ ἔκρηξη ὅμοια μὲ τὴν ἔκρηξη ἀτομικῆς βόμβας.* Τὸ σχόλιο αὐτὸ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι παλαιότερα, ὅταν ἀκόμη τὰ παν/μια δὲν εἶχαν ‘γεράσει’, ἡ κατάσταση ἦταν καλύτερη, καὶ ὅτι θὰ μπορούσε σήμερα ἐπίσης νὰ βελτιωθεῖ, ἔστω μὲ ‘βόμβα’. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐντυπώσεις εἶναι ἐσφαλμένες. Ἡ κατάσταση οὔτε ἦταν οὔτε θὰ εἶναι ποτὲ διαφορετικὴ. Ἄρκει νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἰδρυμάτων καὶ τὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ τῶν

Πτυχίο, μεταπτυχιακά, διδακτορικό, δὲν εἶναι ἀπαραίτητα ἢ χρήσιμα ἢ ἔστω ἀκίνδυνα, ἐπομένως, ἂν ἀπαιτοῦνται ὡς τυπικά προσόντα κάποιας ἐπαγγελματικῆς ἐξέλιξης, χρειάζεται νὰ τὰ βγάλω πέρα μὲ τὶς λιγώτερες ζημιές, φροντίζοντας νὰ δώσω παιδεία μόνος μου στὸν ἑαυτό μου — ὅπως οὕτως ἢ ἄλλως θὰ κάνω ἂν ἐνδιαφέρομαι πραγματικά γιὰ τὴ σκέψη καὶ τὴ μόρφωση.

Πρῶτα ἔχω νὰ διακρίνω ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι μὲ ἐνδιαφέρει ἀπόλυτα, μὲ τὸ ὅποιο θὰ ἤθελα νὰ ἀσχοληθῶ ἀκόμη κι ἂν ἦμουν πλούσιος, καὶ σὲ ὅ,τι θὰ ἄφηνα στὴν ἄκρη, ἂν δὲν ὑπῆρχε προοπτικὴ εἰσοδήματος. Ἄν μὲ ἐνδιαφέρει τόσο πολὺ μιὰ ἀσχολία, καὶ ἔχει ἐπίσης κερδοσκοπικὴ διάσταση, χρειάζεται νὰ ἐξετάσω ὄχι μόνον προβλήματα ἀπὸ τὶς σπουδές, προβλήματα ἂν μὴ τι ἄλλο προσωρινά, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο ὅσα δημιουργοῦν οἱ ἐπαγγελματικὲς συνθῆκες, ἂν δὲν ταιριάζουν μὲ τοὺς στόχους μου, ἂν πρέπει νὰ ὑπομείνω συναναστροφή μὲ ἄσχετους ἢ προσαρμογὴ σὲ ἄσχετους κανόνες, ἢ ὅτιδήποτε θὰ ἐμπόδιζε νὰ ἐργασθῶ ἐλεύθερα καὶ δημιουργικά. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ βιοπορίζομαι ἀλλιῶς γιὰ νὰ προστατεύσω τὴν κύρια ἀσχολία μου.

Σὲ ποιό τομέα καὶ σὲ ποιό παν/μιο ἔκαναν τὸ διδακτορικό τους ὁ Πλάτων, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Εὐκλείδης, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ Δάντης, ὁ Σαίξπηρ; Ὁ Κοπέρνικος ἔκανε διδακτορικό, στὸ Κανονικὸ Δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας! Μήπως ὁ Χάιντεγκερ ἢ ὁ Ἀϊνστάϊν ὀφείλουν σὲ διδακτορικὲς σπουδὲς τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τους ἢ ἔστω τὴν ἐτοιμότητά τους νὰ ὀδηγηθοῦν στὴν ποιότητα αὐτῆ;

ἀναγκαίων 'ἐρευνητῶν' γιὰ τὴ λειτουργία τους. Νὰ περιμένω ὅτι μπορῶ νὰ ἔχω χιλιάδες Βιλαμόβιτς καὶ Σουκουτρήδες πόσο ρεαλιστικὸ εἶναι; Ἐπομένως μὲ ποιούς λειτουργοῦν τόσες ἔδρες τόσους αἰῶνες;

Πόσοι και πόσοι δὲν ἔκαναν διδακτορικό χωρὶς νὰ προσθέσουν οὔτε ἐλάχιστα σημαντικὴ ἢ ἔστω ἐνδιαφέρουσα γνώση ὄχι μόνο μὲ τὸ διδακτορικό τους ἀλλὰ οὔτε κἂν μὲ τὸ ἐπόμενο ἔργο τους, ἂν ἔκαναν κάτι μετὰ;

Εἶναι κανόνας χωρὶς ἐξαιρέσεις ὅτι ὅποιος ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ γιὰ κάτι, ἐκπαιδεύει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ἀκόμη κι ἂν βγάλει δέκα σχολές! Οὔτε οἱ ‘κλασικοὶ’ οὔτε οἱ μεταγενέστεροι σοφοὶ οὔτε κἂν οἱ σημερινοί, πὺρὸν συνήθως ἔχουν σπουδάσει μέχρι ὑπερβολῆς, δὲν ὀφείλουν στὶς σπουδὲς τὴν ἐξέλιξή τους. Μεταξὺ ἀποφοίτων τῆς ἴδιας σχολῆς, ἀκόμα καὶ τῆς ἴδιας χρονιάς, γιὰτὶ κάποιοι ξεχωρίζουν, εἶναι ἐλάχιστοι, καὶ πάλι μὲ διαφορὲς μεταξὺ τους;⁷⁰

Φιλολόγος ἰκανὸς νὰ δώσει πραγματικὸ ἔργο, δὲν χρειάζεται νὰ δεῖ τὸ παν/μιο οὔτε σὲ φωτογραφία. Ἡ προσωπικὴ σπουδὴ δὲν ἀρκεῖ σὲ μία περίπτωση μόνο, ἂν ἀπαιτοῦνται πανάκριβα μηχανήματα, εἰδικοὶ χώροι, χρηματοδοτήσεις, κ.τ.ῶ. Μὲ τὶς πηγὲς δημοσιευμένες στὸ διαδίκτυο, μὲ πλῆθος σπουδῶν καὶ μαθημάτων διαθέσιμων νὰ ὑποβάλω σὲ συγκρίσεις γιὰ νὰ ἐπιλέξω, καὶ μὲ πλῆθος ἐλεύθερων ομάδων συνεργασίας καὶ συζήτησης, οἱ δυνατότητες νὰ φροντίσω τὴν κατάρτιση καὶ τὴ σκέψη μου εἶναι περισσότερες ἀπ’ ὅσες χρειάζομαι.

Κοινωνικοποίηση

Ἔστω πὺρὸν ἓνα παιδί προτιμᾷ νὰ διαβάσει μόνο του καὶ νὰ μὴν πηγαίνει σχολεῖο, καὶ ἡ οἰκογένειά του τὸ ἐγκρίνει. Δὲν ὑπάρχουν ἄλλοι τρόποι κοινωνικοποίησης; Κοινωνικοποίηση δὲν

⁷⁰ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 159–2.

συμβαίνει στον φιλικό και συγγενικό κύκλο τῆς οἰκογένειας, καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπίσης γειτονιά, ἐνορία, ἀθλητισμός, χορός, προσκοπισμός...; Ἰδίως γιὰ τὴν κοινωνικοποίηση, ὅλες οἱ ἐναλλακτικὲς μορφὲς ὑπερέχουν. Εἶναι πολὺ πιὸ ἐλεύθερες ἀπὸ τὸ σχολεῖο, καὶ ἔχουν συσταθεῖ ἀκριβῶς γύρω ἀπὸ τὴν κοινωνικότητα καὶ τὴ συνεργασία. Κύριος σκοπὸς τοῦ σχολείου ὑποτίθεται πὼς εἶναι ἡ μάθηση, κι ἔχοντας ἀποτύχει στὸ κύριο, ὅπου συγκεντρώνονται οἱ περισσότερες δυνάμεις του καὶ ἡ μεγαλύτερη προσοχή του, δὲν ἐκπλήσσει ὅτι καὶ στὸ πάρεργο, ἤδη μὲ τὸ πρῶτο βῆμα, δημιουργεῖ πρόβλημα. *Ἀναγκαστικὴ κοινωνικοποίηση* εἶναι τερατώδης ἔννοια, ὅπως ἂν λέγαμε δημοκρατικὴ χοῦντα. Ἦ μήπως εἶναι ‘συμπερίληψη’ νὰ συσσωρεύω τὰ ἀνόμοια ἐμποδίζοντας ἔτσι ὅλους νὰ ἔχουν τὴ βοήθεια πὺ χρειάζονται; Δὲν εἶναι μόνο οἱ κακοποιήσεις πὺ μπορεῖ νὰ ὑφίστανται παιδιὰ μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ ὅτι στὴν καλύτερη περίπτωση παραμένουν ἀποξενωμένα. Καὶ χωρὶς εἰδικὲς ἀνάγκες, σὲ τί ὠφελεῖται ἓνα παιδὶ πὺ δὲν ἐνδιαφέρεται ἢ δὲν μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει τὰ μαθήματα, νὰ βρισκεται στὴν ἴδια τάξη μὲ ἐπιμελῆ ἢ εὐφυῆ παιδιὰ;

Ἄν σὲ κάθε περίπτωση τὸ ὅμοιο θέλει τὸ ὅμοιο, γιὰτί ἀγνοῶ μιὰ τόσο θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ δημιουργῶ συστήματα τέρατα; Σχολεῖο μὲ ἐξατομίκευση τοῦ προγράμματος καὶ τῶν παρακολουθήσεων, μὲ κατάργηση τῆς ἀπομνημόνευσης, μὲ ἀνάπτυξη τῆς σκέψης καὶ τῆς φαντασίας, καὶ μὲ διαχωρισμὸ τῶν μαθητῶν ἀνάλογα μὲ τὴ μορφωτικὴ τους διάθεση, ὥστε νὰ βρίσκονται σὲ ἄλλες τάξεις οἱ ἐπιμελεῖς καὶ σὲ ἄλλες οἱ ἀδιάφοροι, δύσκολα τὰ παιδιὰ θὰ τὸ ἀντιπαθοῦσαν, μὲ δεδομένο καὶ ὅτι ἐκτὸς ἐξαιρέσεων οἱ καθηγητὲς νοιάζονται γιὰ τοὺς μαθητὲς σὰν νὰ ἦταν δικά τους παιδιὰ. Καὶ ἂν κάποιος ζήλευε δημιουργικὰ καὶ ὄχι μὲ κακία τοὺς καλύτερους, ἐπειδὴ βρίσκονται σὲ καλύτερα τμήματα, θὰ εἶχε ἓνα λόγο παραπάνω νὰ βελτιώσει τίς ἐπιδόσεις του. Μήπως τὸ χειρότερο σχολεῖο χρησιμεύει μὲ

τὸ ἴδιο τὸ ἐλάττωμα, ἐπειδὴ εἰσάγει τὰ παιδιὰ στὴ ‘σκληρὴ πραγματικότητα’ μιᾶς ἄλλοπρόσαλλης ‘κοινωνίας’;

Γιὰ νὰ δείξω στὸ παιδί μου πῶς δὲν θὰ καίγεται, ψήνω τὸ χέρι του στὸ μάτι τῆς κουζίνας; Γιατί θὰ τὸ πετάξω στὸν λάκκο τῶν λεόντων, ὅταν μπορῶ νὰ συζητήσω μαζί του καὶ ἀκόμη νὰ τοῦ δείξω τὴν κατάσταση μέσα ἀπὸ ἓνα πλῆθος ταινιῶν καὶ βιβλίων μὲ θέμα τὴν κοινωνία καὶ τοὺς πιὸ πιθανοὺς καὶ ἀπίθανοὺς κινδύνους καὶ ὅλες τὶς ἀτέλειες, συγκρούσεις καὶ ἀντιφάσεις; Τί ἐμποδίζει νὰ εἰσαχθοῦν σχετικὰ μαθήματα ὥστε ὅσα παιδιὰ θέλουν νὰ ἐνημερωθοῦν, νὰ ἔχουν εὐκαιρία; Ὅσο γιὰ τὴ γνώση ἀπὸ πρῶτο χέρι, θὰ ἔρθει κι αὐτὴ θέλουμε δὲν θέλουμε, καὶ θὰ ἔρθει χωρὶς καθυστέρηση. Τὰ παιδιὰ δὲν θὰ βρίσκονται σὲ γυάλινο πύργο ἔτσι κι ἄλλιῶς. Προβλήματα ὑπάρχουν καὶ θὰ συνεχίσουν νὰ ὑπάρχουν σὲ διάφορους βαθμοὺς σὲ ὅλους τοὺς χώρους, τελειότητα πουθενά.⁷¹

⁷¹ Για τὴν ἐκπαίδευση δὲς ἀκόμη ὅσα γράφω στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας* (πρῶτα στὰ κεφάλαια, ‘Σπουδαιότητα τῶν κλασικῶν’, σ. 47 κ.έ., ‘Προϋποθέσεις τῆς συζήτησης’, σ. 85 κ.έ., ‘Φίλοι καὶ ἐχθροὶ τοῦ Πνεύματος’, σ. 101 κ.έ.) Δὲς ἀκόμη τὶς *Σημειώσεις γιὰ τὸ σχολεῖο*, ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο τὸ κείμενο* ‘Ἄς σκεφτοῦμε τὴν ἐκπαίδευση’, σ. 289 κ.έ., καὶ τὶς *Κοινωνίες φιλίας*, ἰδίως τὶς σ. 191 κ.έ., 241 κ.έ., 301 κ.έ., 368 κ.έ., 397, 406, 426 κ.έ.

Αίτια τοῦ λόγου

Προέλευση καὶ σκοπὸς τοῦ λόγου εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐπαφή μὲ τὰ πράγματα. Τὴν αὔξηση ὑποστηρίζει ἡ δημιουργικὴ χρῆση τῆς μνήμης, ἡ σκόπιμη ἐνεργοποίηση τῆς φαντασίας, ὁ πειραματισμὸς, ἡ ἐπίγνωση, ὁ ἔλεγχος τῶν συλλογισμῶν... Μὲ τὸν λόγο ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὴ σκέψη του σὰν εἶδος χώρου, ὅπου μπορεῖ νὰ σταθεῖ καὶ νὰ δώσει στὰ πράγματα συμβολικὲς θέσεις συνειδητοποιῶντας καὶ συσχετίζοντας τὶς ιδιότητές τους, διαμορφώνοντας ἔτσι καὶ νέες πραγματικότητες καὶ μεγαλώνοντας τὴν ἐλευθερία του.

Μὲ τὸν ἑναρθρο λόγο καὶ ἰδίως τὸν γραπτό, ὁ χῶρος αὐτὸς ἐπεκτείνεται καὶ ἐνισχύεται. Οἱ προσδοκίες μιᾶς κοινωνίας μπορεῖ νὰ ἐξαντλοῦνται στὴ διαχείριση κάπως πιὸ σύνθετου δημόσιου βίου, ἢ μπορεῖ νὰ φθάνουν στὴν ἀνάπτυξη σημαντικῆς ποιητικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης. Μέσα ἀπὸ τὴ γραφὴ δημιουργοῦνται μορφὲς ἐκτεθειμένες σὲ ἀπαιτητικὴ συζήτηση, ὑποστηρίζονται νέες δημιουργίες καὶ βελτιώσεις τῶν προηγούμενων, χωρὶς ἐμπόδια ἀπὸ τὴν ἀγνοία τῶν ἔργων ἢ τὴ μονομέρεια. Ἡ ἔνταση καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης μεγαλώνουν, ἡ ἐπίγνωση ἐπεκτείνεται, ἡ γονιμότητα ἐνισχύεται.

Ὅσοι ἀγαποῦν τὰ γράμματα ἴσως νομίζουν ὅτι ἀγαποῦν ἀπλὰ τὴ γνώση, ὅμως εἶναι ἐπίσης ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὴ δύναμη, τὴν ἐπαφή καὶ τὴ δημιουργία, εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν μορφὴ τῆς ἀγάπης γιὰ τὴ ζωὴ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς, ὁ κατ' ἐξοχὴν πολιτισμὸς τῆς φιλίας,⁷² ἀναζήτησε τὴ γνώση ὅσο κανένας ἄλλος, ἐπηρεάζοντας σήμερα παγκοσμίως,

⁷² Δὲς τὶς *Κοινωνίες φιλίας*.

Τί σημαίνει ή αγάπη για τὰ γράμματα;

έξαπλώνοντας σέ διάφορους βαθμούς τήν ἴδια όρμη και στούς άλλους πολιτισμούς.

Μὲ συμφέρει νὰ ἐρωτευῶ;

Ο ΕΡΩΤΑΣ μᾶς ἐπιλέγει καὶ τότε εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἀποφύγουμε, ἐπειδὴ οὔτε θέλουμε κάτι περισσότερο. Συμφέρει ὅμως ἡ ἐκλογή, ἢ ἐτοιμάζει δυσάρεστες ἐκπλήξεις; Σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ χορικὸ τοῦ Εὐριπίδη, μελοποιημένο ὠραῖα ἀπὸ τὸν Μάνο Χατζιδάκι, ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἔρωτας τόσο ὑπονομεύει ὑπόληψη καὶ ἀρετή!

Ἐρωτα ἐσύ, μὲ περισσὴ / ὅταν λαβώνεις δύναμη, / μὴδ' ὄνομα καλὸ ἀπὸ σέ / μὴδ' ἀρετὴ μπορεῖ νὰ βγεῖ.

Μὰ μετρημένα ἂν πορευτεῖ / ἡ Κύπριδα, ἄλλη σὰν αὐτὴ / θεὰ δὲν ἔχει νοστιμιὰ.

ἽΩ δέσποινά μου, ἀπάνω μου / μὲ τὸ χρυσὸ δοξάρι σου / μὴ ρίξεις τὴν ἀφεύγατη / σαγίτα, πού 'χει τὴν αἰχμὴ / βαμμένη στὴν ἀποθυμιὰ.

Αὐτὸ καὶ ὅμοια ποιήματα θὰ μποροῦσε νὰ ἐπικαλεστεῖ ὁ Φαῖδρος ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐπιχειρήματα, μὲ τὰ ὁποῖα προσπαθοῦσε νὰ πείσει τὸν Σωκράτη πόσο ἄχρηστος καὶ ἐπικίνδυνος εἶναι ὁ ἔρωτας, ὅποτε ὁ δάσκαλος τοῦ Πλάτωνα, ἀφοῦ προσέθεσε καὶ ἄλλα, ἀκόμα πιὸ ἰσχυρά, ἐπιχειρήματα καὶ ἦταν σὰν νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν κριτικὴ τοῦ Φαῖδρου, τὰ σάρωσε ὅλα καὶ τὰ φανέρωσε ἕνα τίποτα, συνθέτοντας τὸν σπουδαιότερο ὕμνο στὸν ἔρωτα πού ἔχει γραφεῖ μέχρι σήμερα.

Ὁ ἔρωτας μὲ ἐπιλέγει ξαφνικὰ μὲ δύναμη, καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἔντασή του μὲ ἐνώνει λιγώτερο ἢ περισσότερο μὲ ὅποιον ἀγάπησα. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο οὔτε φυσιολογικὸ οὔτε κἂν συνηθισμένο νὰ ἀγαπήσω μόνο μία φορά, ὅπως γνωρίζουν ὅσοι ἔχουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα παιδιά, περισσότερους ἀπὸ ἓνα φίλους, κ.λπ. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἀγαπάω πιὸ ἀσθενικά, ἂν ὑπῆρξε κάτι ἀληθινὸ δὲν χάνεται, ὅσο κι ἂν ἐπισκιάζεται ἀπὸ ἄλλες σχέσεις. Ἀληθινὸ πρόβλημα εἶναι ὁ γάμος, ἐπειδὴ παντρευόμαστε συνήθως χωρὶς ἐπίγνωση ὅτι ὁ ἔρωτας λατρεύει τὴ μοναδικότητα καὶ δὲν ἀνέχεται τὴν ἀποκλειστικότητα, γι' αὐτὸ δημιουργεῖ τὶς περισσότερες δυνατὲς σχέσεις καὶ τὶς ἐνώνει σὲ ὅ,τι ὁ Πλάτων ὀνομάζει πολὺν πέλαγος τοῦ καλοῦ.

Βλέποντας στὸ πολὺ τῆς ὁμορφιάς καὶ ὄχι πιὰ στὸ ἀτομικὸ, ὅπως ὁ δοῦλος, ποὺ ἀγαπάει τὴν ὁμορφιά ἐνὸς μόνο παιδαρίου ἢ ὁποιοῦδήποτε ἀνθρώπου ἢ μιᾶς μόνο ἀσχολίας, κι ἔτσι δουλεύει στὴ φαυλότητα καὶ τὴ μικρολογία, ἀλλὰ ἔχοντας στραφεῖ στὸ πολὺ πέλαγος τοῦ καλοῦ, βλέποντας πολλούς, ὁμορφους καὶ μεγαλοπρεπεῖς λόγους, κυσοφορεῖ σκέψεις μέσα σὲ ἄπειρη ἀγάπη γιὰ τὴ σοφία, ὥσπου ἐδῶ νὰ ἀποκτήσει δύναμη, νὰ μεγαλώσει καὶ νὰ δεῖ καθαρὰ κάποια ἐπιστήμη μοναδική, τὴ γνώση ὅλης τῆς Ὅμορφιάς [...]. Γιατὶ ὅποιος παιδαγωγηθεῖ ὡς ἐδῶ στὰ ἐρωτικά, ἔτσι ὥστε ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα νὰ βλέπει σωστὰ τὰ καλὰ, φθάνοντας πιὰ στὴν τελειότητα τῶν ἐρωτικῶν βιωμάτων θὰ δεῖ καθαρὰ τὸ ἓνα καλὸ, ποὺ ἔχει πρωτόγνωρη καὶ θαυμαστὴ φύση, ἐκεῖνο ἀκριβῶς, Σωκράτη, γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου ἦταν καὶ ὅλοι οἱ προηγούμενοι πόνοι. Πρῶτα πρῶτα αἰώνιο, ποὺ δὲν γίνεται καὶ δὲν χάνεται, δὲν μεγαλώνει οὔτε μικραίνει, ἔπειτα, ποὺ δὲν εἶναι ἔτσι καλὸ καὶ ἔτσι αἰσχρὸ, οὔτε τότε καλὸ καὶ τότε κακό, οὔτε καλὸ σὲ κάτι καὶ αἰσχρὸ σὲ κάτι ἄλλο, οὔτε ἐκεῖ καλὸ καὶ ἐκεῖ αἰσχρὸ, ἔτσι ποὺ γιὰ κάποιους νὰ εἶναι καλὸ καὶ γιὰ ἄλλους κακό. Οὔτε θὰ τοῦ παρουσιαστεῖ τὸ καλὸ σὰν αὐτὸ ἢ τὸ ἄλλο πρῶσωπο ἢ χέρια οὔτε τίποτα ἄλλο σωματικὸ, οὔτε κανέναν λόγον ἢ ἐπιστήμη, οὔτε νὰ βρισκεται σὲ κάποιον ἄλλο, ὅπως σὲ ἓνα

ζῶο ἢ στήν γῆ ἢ στόν οὐρανὸ ἢ κάπου ἄλλοῦ, ἀλλὰ τὸ ἴδιο μόνο του με τὸν ἑαυτό του πάντοτε με τὴν ἴδια ὄψη, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα καλὰ μετέχουν σὲ ἐκεῖνο κάπως ἔτσι, ὥστε ὅταν τὰ ἄλλα γίνονται καὶ χάνονται, ἐκεῖνο νὰ μὴ μεγαλώνει οὔτε νὰ μικραίνει οὔτε νὰ παθαίνει ὀτιδήποτε ἀπολύτως.⁷³

Ὅσο πιὸ γνήσιος καὶ ἰσχυρὸς εἶναι, τόσο πιὸ ἄνετα ὁ ἔρωτας ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ συμβόλαια τῆς παντρεῖᾶς καὶ τὰ διαλύει. Φτιάχνει ζευγάρια καὶ τὰ χωρίζει με νέα σχέση,⁷⁴ με θάνατο ἢ ὅπως ἄλλιῶς, ὀδηγῶντας πέρα ἀπ' ὅλους τοὺς δεσμούς, φέροντας τοὺς ἐρωτευμένους στόν κύριο προσορισμὸ τους, δηλαδή στόν Ἴδιο καὶ στήν ἐνότητα ὅλων με ὅλους μέσα Του.

Σχέσεις με διάρκεια δίνουν χαρά, ἀλλὰ φέρουν ἐπίσης εὐθύνη, βάρη, μέριμνες, θλίψεις, κι ἔτσι καμμιὰ φορά εὐχεται κανεὶς νὰ ἔλειπε τὸ καλὸ τους γιὰ νὰ μὴν ὑποφέρει ἀπὸ τὰ προβλήματα. Δεσμὸ δημιουργῶ ἀκόμη καὶ με ζωντανά, ἀπ' ὅπου προκύπτουν καὶ πάλι φροντίδες, εὐθύνη καὶ θλίψεις ὅταν πεθαίνουν, ταλαιπωρία ἀπὸ ἀρρώστιες μεταδοτικὲς στόν ἄνθρωπο, κ.λπ. Τὸ δίλημμα αὐτὸ εἶναι πραγματικό.

⁷³ Πλάτωνος *Συμπόσιον* 210c–211b: *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, σ. 274–5.

⁷⁴ Ἀπ' ὅπου δημιουργοῦνται οἱ λεγόμενες ἐρωτικὲς ἀπογοητεύσεις, καταστάσεις χρήσιμες καὶ ὡς μέτρα τῆς γνησιότητος τῶν σχέσεων. Ἀπογοητεύομαι ὅταν νοιάζομαι γιὰ τὸν ἑαυτό μου περισσότερο ἀπ' ὅσο γιὰ τὸν ἄλλο, καὶ ἀντὶ νὰ χαίρομαι ἐπειδὴ προχωράει στόν δρόμο του, ἀπελπίζομαι ἐπειδὴ δὲν προχωράει στόν δικό μου δρόμο. Ἡ ἐγωπάθεια τὴν ὁποία σημαίνει ἡ ἐρωτικὴ ἀπογοήτευση, καμμιὰ φορά γίνεταί ἀφορμὴ νὰ στραφεῖ κανεὶς ἐναντίον τῆς ζωῆς συνολικά, μέσα ἀπὸ τὴν αὐτοχειρία, ἢ νὰ κακοποιήσει τὸν 'προδότη' σύντροφο, ἀποδεικνύοντας καὶ ἔτσι ὅτι δὲν τὸν ἀγαποῦσε ἀληθινά, ἢ παρόμοια, φθάνει νὰ κακοποιήσει τοὺς δικούς του γιὰ νὰ τὸν ἐκδικηθεῖ, κ.λπ.

Δὲν ἀποκλείεται, ἰδίως μετὰ ἀπὸ μιὰ ὀδυνηρὴ ἐμπειρία τῆς ἀρνητικῆς πλευρᾶς τους, νὰ προσπαθῶ νὰ ἀποφύγω τὶς ἰσχυρὲς σχέσεις, τὶς ὁποῖες ὅμως χρειάζεται ἡ ἴδια ἡ φύση μου (δὲς πρὶν, σ. 22 κ.έ.), καὶ δὲν εἶναι κἂν ἐφικτὸ νὰ τὶς ἀποφύγω τελείως, ἀκόμη κι ἂν τὸ ἐπιδιώκω συστηματικά. Μὲ ὅσες σχέσεις δὲν μπόρεσα νὰ ἀποτρέψω, εἴτε ἐπειδὴ ἀκόμη δὲν εἶχα ἀποφασίσει νὰ τὸ κάνω εἴτε ἐπειδὴ μὲ ἐπέλεξαν οἱ ἴδιες, ὅπως μὲ τοὺς γονεῖς, θὰ μοῦ δοθοῦν ὅσα εὐχάριστα καὶ ἐπώδυνα χρειάζομαι γιὰ νὰ διαμορφώσω τὸν χαρακτήρα μου ὅπως θέλω.

“Ὅσο πρὸ ὑγιῆς εἶναι ἡ ψυχὴ τόσο μεγαλύτερη ἀνάγκη ἔχει τὸν ἔρωτα, γι’ αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὸν Θεὸ ἀπὸ σχέση σὲ σχέση. Καὶ εἶναι προτιμότερο νὰ μὴ συνδέομαι γρήγορα καὶ εὐκολα, ἐπειδὴ ἔτσι βεβαιώνομαι περισσότερο γιὰ τὴν ποιότητα ὧσων σχέσεων προκύπτουν. Μέσα σὲ ὅλες, ὅσο πρὸ γνήσιες εἶναι, ἡ ψυχὴ γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ της καὶ παίρνει ζωὴ. “Ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει ἀληθινὰ χωρὶς τὸ καλύτερό της... Οἱ θέσεις μετατίθενται ἀμοιβαῖα καὶ ἐνώνονται... στὸν ἐραστή του βλέπει τὸν ἑαυτὸ του ὅπως σὲ καθρέφτη, ἔτσι ποὺ ἀπορεῖ τί βλέπει καὶ ποιὸν ἀγαπάει...⁷⁵ κάπως σὰν νὰ κλείνεις ὅ,τι εἶχες καὶ νὰ ἀλλάζεις ἀνεγείροντας ἄλλη ὄψη, ποὺ ἔχουν ὅλοι, ὅμως λίγοι ἐνεργοποιοῦν...⁷⁶ Ὁ ἓνας φανερῶνει τὸν χαρακτήρα τοῦ ἄλλου στὸν ἑαυτὸ του ὅπως σὲ καθρέφτη...⁷⁷

Ἡ ψυχὴ, ἂν εἶναι νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτὸ της, στὴν ψυχὴ πρέπει νὰ κοιτάξει, καὶ μάλιστα σὲ ἐκεῖνο τὸν τόπο τῆς ψυχῆς,

⁷⁵ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 255d.

⁷⁶ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 8.

⁷⁷ Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολὴ* 301.

ὅπου γεννιέται ἡ ἀρετή, δηλαδή ἡ σοφία, καί σέ ὅ,τι ἄλλο μοιάζει μέ αὐτό.⁷⁸

Καλά τὸ λένε οἱ παλιοί, ὅτι αὐτή εἶναι ἡ Θεία Φρόνηση, μία καί ἡ ἴδια ἀρετή Θεοῦ καί ἀνθρώπου, καί ἡ ψυχὴ μελετάει καί σπουδάζει νά δεῖ τὸν ἑαυτό της ὅπως σέ καθρέφτη, καί νά καθρεφτίζει μέσα της τὸν Θεῖο Νοῦ, ἂν ἔφθανε νά ἀξίξει τέτοια Κοινωνία, καί νά ἐξιχνιάζει κάποια ἀπόρρητη ὁδὸ γιὰ τὴν ἔνωση αὐτῆ μέ τὸν Θεό.⁷⁹

Ὁ ἄπειρος Θεὸς ποῦ εἶναι μέσα στὴν ψυχὴ συλλαμβάνει τὸν Θεὸ ποῦ εἶναι ἄπειρος. Ὁ Θεὸς συλλαμβάνει τὸν Θεὸ καί ὁ ἴδιος ἐργάζεται στὴν ψυχὴ τὸν ἑαυτό Του καί τῆς δίνει τὴν μορφὴ Του.⁸⁰

Ἔτσι ὁ Θεὸς οὐσιώνει τὸ τίποτα, καλεῖ τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα. Ἀληθινὴ ζωὴ, παιδεία καί ἀσκήση ἀρχίζει μέ τὸν ἔρωτα καί τελειοποιεῖται στὴν ὑπερβολὴ τοῦ ἔρωτα: *ὅταν ἔρθουν τὰ δύο σέ ἐνότητα, εἶναι ὁ Θεός.*⁸¹

Ἄν τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ νοῦ ὀδηγήσουν στὸν φιλόσοφο βίῳ καί στὴν ὑποταγὴ στὸν Θεὸ καί νικήσουν, τότε οἱ ἐρωτευμένοι κατευθύνουν τὴν ἐδῶ ζωὴ τους μέσα στὴν μακαριότητα καί τὴν ἡσυχία τῆς κοινῆς τους νόησης, ἔχοντας ἐξουσία ἐπάνω στὸν ἑαυτό τους καί ὁμορφὴ τάξη, ἔχοντας ὑποτάξει τὴν κακία καί ἐλευθερώσει τὴν ἀρετὴ τῆς ψυχῆς. Κι ὅταν τελειώσει ὁ βίος τους, ἀποκτοῦν φτεροῦγες καί γίνο-

⁷⁸ Πλάτων, *Ἀλκιβιάδης* 133b.

⁷⁹ Γρηγόριος Νεοκαισαρείας ὁ Θαυματουργός, *Χαριστήριος εἰς Ὠριγένην*, ἐν. 11.

⁸⁰ *Μάιστερ Ἐκκαρτ*, σ. 172.

⁸¹ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, *Πρὸς Ἐφεσίους*, κεφ. 14, ἐν. 1.

νται ανάλαφροι [...] Όμως ή μαθητεία και συνανα-
στροφή με κάποιον που δεν σε αγαπάει, ή οποία εĩ-
ναι διαποτισμένη από τή θνητή σωφροσύνη τών κα-
νόνων κι έχει μόνο θνητά και πενιχρά ώφέλη, θα
γεννήσει τήν άνελευθερία, που τήν επαινεί τó πλη-
θος σαν να ήταν κάποια άρετή, και θα αφήσει τήν
ψυχή σου να τριγυρνάει έννια χιλιάδες χρόνια στον
κάτω κόσμο χωρίς νοημοσύνη^{82, 83}.

⁸² Πλάτων, *Φαίδρος* 255a–257a. Τα έννια χιλιάδες χρόνια συμ-
βολίζουν τήν περίοδο στην οποία ολοκληρώνεται ή κάθαρση τής ψυ-
χής. Οί τρεις τριάδες που έξυπακούονται σημαίνουν ολοκλήρωση: πε-
ραιτέρω κάθαρση δεν νοείται. Κάθε ψυχή δεν φθάνει όπωσδήποτε σε
άπόλυτη καθαρότητα, αλλά όπωσδήποτε στην ένδεχόμενη, ή οποία
μπορεί να εĩναι και πολύ μικρή.

⁸³ *Οί Άρχαίοι Έλληνες*, σ. 298–305.

Ποιό είναι τὸ σωστὸ ἐπάγγελμα;

Δ ΕΝ ΕΙΝΑΙ μόνο ἓνα, συνήθως ἔχουμε πολλές ικανότητες καὶ ἐπιθυμίες, ἐπομένως διάφορες θεμιτὲς ἐπαγγελματικές ἐπιλογές. Μάλιστα ὅταν ἡ τεχνολογία καταργεῖ πολλὰ καὶ ἡ ποικιλία τῶν ἐπαγγελμάτων μεταβάλλεται μὲ ταχύτητα, ἴσως χρειαστεῖ νὰ ἀλλάξω ἐπάγγελμα καὶ χωρὶς νὰ θέλω. Σὲ διάφορες ἐνότητες τῆς Πυξίδας γίνονται ἀναφορὲς στὰ ἐπαγγελματικά, σὲ κριτήρια ἐπιλογῆς, προοπτικές, κινδύνους, δυνατότητες, καὶ προτιμῶ νὰ τὸ ἀφήσω ἔτσι, ἐπειδὴ μέσα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς διαμορφώνεται πιὸ φυσιολογικά. Μόνο ἂς δοθεῖ ἐδῶ ἔμφαση στὸν ἐντοπισμὸ μιᾶς κακῆς συνήθειας. Σπάνια ἀναζητᾶει κανεὶς μὲ προσοχὴ καὶ ἐπιμονὴ στὸ ἐπάγγελμα του τὶς ἀρνητικές πλευρές, μολονότι δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχω βεβαιωθεῖ γιὰ τὰ πλεονεκτήματα.

Καλὸ εἶναι τὸ ἐπάγγελμα νὰ ταιριάζει μὲ τὴ ζωὴ μου, καὶ ἐξίσου καλὸ νὰ μὴ μοῦ κάνει τὴ ζωὴ μαρτύριο! Γιὰ παράδειγμα, ἂν μὲ ἐνδιαφέρει ἓνα μεγάλο εἰσόδημα καὶ ἐπιλέξω ἐπάγγελμα σύμφωνο μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριο, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἀπογοητευτικό, ἐπειδὴ μὲ ὑποχρεώνει νὰ ἀσχοληθῶ μὲ ἀποκρουστικὸ ἀντικείμενο ἢ / καὶ νὰ ὑπομείνω τὶς πιὸ ἀταίριαστες συναναστροφές, δὲν ἔκανα συνετὴ ἐπιλογὴ. Οἱ ἀρνητικές πλευρές μιᾶς φαινομενικὰ εὐστοχῆς ἐπαγγελματικῆς ἐπιλογῆς εἶναι δυνατὸ ἀκόμη καὶ νὰ ἐπισκιάζουν τὶς θετικές δραματικά. Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώνεται, ἂν δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀλλαγὴ ἐπαγγέλματος γιὰ νὰ ἔχω τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ καλῦτερο τρόπο. Τί γίνεται ἂν γιὰ τὸ κύριο ἐνδιαφέρον μου δὲν ὑπάρχει ἐπιθυμητὴ ἢ καμμιά ἐπαγγελματικὴ

έφαρμογή; Τότε ἡ ζωὴ μου διχάζεται καὶ ὁ βιοπορισμὸς τείνει στὴν ἀγγαραία. “Τὸν Μαικίηνα δὲν τὸν συνάντησα ποτέ”, λέει ὁ Ἐγγονόπουλος, “ἐργάστηκα συνεχῶς σκληρὰ ὡς ὑπάλληλος, χωρὶς νὰ λείψω οὔτε στιγμή.”

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπαιτοῦνται τρεῖς ἀρετές: αὐτογνωσία, τόλμη καὶ ἀπλὴ λογικὴ — νὰ γνωρίζω καλὰ τί θέλω ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά μου, νὰ βεβαιωθῶ ὅτι μπορῶ νὰ τὸ κατορθώσω, νὰ συνειδητοποιήσω μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ καθαρότητα τί εἶμαι διατεθειμένος νὰ ἀντέξω γιὰ νὰ τὸ ἔχω, καὶ νὰ μὴ διστάσω νὰ ἀλλάξω ἐπάγγελμα ἂν χρειαστεῖ. Τὸ ἐπάγγελμα περιέχει τὴ διάσταση τοῦ βιοπορισμοῦ, κι ἂν αὐτὴ μόνο ἱκανοποιεῖ, καλύτερο εἶναι ὅποιο ἐπάγγελμα ἀπαιτεῖ λιγώτερες ὥρες προκαλῶντας τὴ μικρότερη δυσἀρέσκεια, κι ἄς ἐξασφαλίζει πιὸ μικρὴ περιουσία. Ὅπως εἶδοποιεῖ ὁ Πλάτων, φτώχεια δὲν εἶναι ὅ,τι μειώνει τὴν περιουσία, ἀλλὰ ὅ,τι μεγαλώνει τὴν ἀπληστία.⁸⁴ Ἄν συμβεῖ ἀπὸ νωρὶς νὰ ἔχω ἓνα κύριο ταλέντο, μιὰ κλίση, ἐδῶ βρίσκονται οἱ ἀρχὲς τῆς πιὸ σωστῆς ἐπαγγελματικῆς ἐπιλογῆς, ἀρκεῖ νὰ σεβαστῶ τὴν κλίση μου, ὄχι μόνο γιὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσω ἀλλὰ ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ μὴ τὴν κάνω ἐπάγγελμα, ἂν αὐτὸ θὰ τὴ ζημίωνε.

ΤΗΝ ΩΡΑ τῶν ἐπαγγελματικῶν ἀποφάσεων, πόσο εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω τί θέλω; Ἄν δὲν εἶμαι βέβαιος, ἐπιλέγω σπουδὲς καὶ ἐκπληρώνω ὅποιες ἄλλες προϋποθέσεις, προσπαθῶντας νὰ χρησιμεύουν σὲ ὅσο γίνεται περισσότερους χώρους. Ἡ ἐτοιμότητα γιὰ ἀλλαγὴ ἐπαγγέλματος εἶναι ἀρετὴ. Ἄν ἐπένδυσαι δεκαετίες, γιὰ παράδειγμα σὲ ἰατρικὲς σπουδὲς καὶ ἀσκήσεις, αὐτὸ δύσκολα ἀλλάζει. Ἄς μὴν παίρνω τέτοιους δρόμους χωρὶς

⁸⁴ Πενίαν ἡγουμένους εἶναι μὴ τὸ τὴν οὐσίαν ἐλάττω ποιεῖν ἀλλὰ τὸ τὴν ἀπληστίαν πλείω: Νόμοι, 736e.

νὰ εἶμαι βέβαιος, χωρὶς νὰ ὑπολογίσω προσεκτικὰ τὴν ἀρνητικὴν πλευρὰ τους. Ἔχω σκεφτεῖ ὅτι θὰ ὑποχρεωθῶ νὰ ζήσω ἀπὸ κοινὰ πολλές περιπτώσεις ἰδιαίτερα θλιβερές καὶ ἀνίατες, ἢ ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἄθελά μου νὰ προκαλέσω ὁ ἴδιος σὲ ἀσθενεῖς ζημιὰ, ἢ ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ ζωὴ μου θὰ τείνει νὰ καταπιεῖ τὴν ἰδιωτικὴν, ἢ ὅτι σὲ χώρους μεγάλης πίεσης δημιουργοῦνται εὐκόλα προβληματικὲς καταστάσεις ἀνάμεσα σὲ συναδέλφους, κ.λπ.;

Ποιά είναι τὰ πιὸ σοβαρὰ ἐλαττώματα;

ΔΗΜΟΦΙΛΕΣΤΕΡΟ βιβλίο στὸ Βυζάντιο μετὰ τὴ Βίβλο ἦταν ἡ Κλίμακα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Σιναΐτη, ὅπου περιγράφονται κύρια ἐλαττώματα καὶ τρόποι διόρθωσης. Ἀκόμα πιὸ πρὶν, ἡ ἀσκητικὴ γραμματεία ξεχώρισε ὀκτὼ ἁμαρτίες ὡς θανάσιμες, ἐννοῶντας ὅτι κάθε μιὰ εἶναι ἰκανὴ ἀπὸ μόνη τῆς νὰ στείλει τὴν ψυχὴ μου νὰ βασανίζεται αἰῶνια σὲ κάποιον κύκλο τῆς κόλασης...⁸⁵

Θανάσιμες ἁμαρτίες

Θανάσιμες ἁμαρτίες δὲν ὑπάρχουν. Δὲν εἶναι κἂν ἐλάττωμα ὁ κατώτερος τρόπος ζωῆς, ἂν μοῦ ἀρέσει — ἀρκεῖ νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι εἶναι αὐτὸ ποὺ θέλω. Ἐλαττώματα ἀπαράδεκτα ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐμένα, κανονικὲς ἀρρώστιες, ὁσοδήποτε βερειές, δὲν

⁸⁵ Ἐπτὰ θανάσιμες ἁμαρτίες εἰσηγεῖται ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, ὀκτὼ ἡ ἀρχαία ἀσκητικὴ ἐμπειρία μὲ τὸν Εὐάγριο καὶ τὸν Κασσιανό. “Πρόκειται γιὰ τὰ ἁμαρτήματα ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Εὐάγριος: γαστριμαργία, πορνεία, φιλαργυρία, λύπη, ὀργή, ἀκηδία, κενοδοξία, ὑπερηφάνεια (PG 40, 1272–1276. Βλ. ἀκόμη ὀσίου Νείλου, *Περὶ τῶν ὀκτὼ πνευμάτων τῆς πονηρίας*, PG 79, 1146–1164)”: *Ἀσκητικὴ*, σ. 46.

κλείνουν τὸν δρόμο τῆς σχέσης μὲ τὸν Θεό, ἂν θέλω νὰ προχωρήσω, καὶ θὰ δώσει ὁ ἴδιος ὅση βοήθεια χρειάζομαι.

Τί νὰ προσέξω;

Υπάρχουν δύο μόνο σοβαρὰ ἐλαττώματα, οὔτε αὐτὰ ‘θανάσιμα’. Τὸ πρῶτο καὶ πιὸ ὑπουλο εἶναι νὰ ἀσχολοῦμαι ὅλη τὴν ὥρα μὲ τὰ ἐλαττώματα καὶ τὶς ἀμαρτίες μου, νὰ ἔχω τὸν ἑαυτό μου στὸ μικροσκόπιο, ἀντὶ νὰ νοιάζομαι γιὰ ὅ,τι μοῦ δίνει πνοή μὲ τὴν ἀξία του.

Δεύτερο ἐξίσου σοβαρὸ ἐλάττωμα εἶναι ἡ *μαλθακότητα* ἢ *λιποψυχία*, ἡ ἀπώλεια τῆς μεγάλης εἰκόνας, ὅταν κινδυνεύω νὰ χάσω ἀκόμα καὶ τὴ στοιχειώδη ἐπίγνωση, ποιὸ Θέλημα βρίσκεται σὲ ὅσα συμβαίνουν, στὰ καλύτερα καὶ τὰ χειρότερα.⁸⁶

Τὰ ὑπόλοιπα, οἶηση, ὀργή, λύπη, κενοδοξία, κ.λπ., διορθώνονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θεραπεία τῶν σοβαρῶν ἐλαττωμάτων. Μία πρὸς μία ὑποχωροῦν καὶ χάνονται οἱ ‘θανάσιμες’ ἀμαρτίες ὅπως λίγος καπνὸς μὲ τὸ πρῶτο ἀεράκι, χωρὶς προσπάθεια, χωρὶς κόπο, χωρὶς νὰ ἀσχοληθῶ μαζί τους ἕνα δευτερόλεπτο — ἀπλῶς ἐπειδὴ βρίσκομαι στὴν πραγματικότητα τῆς μεγάλης εἰκόνας. “Ὅπως εἶναι κάποιος μὲ δεμένα τὰ πόδια, ἔτσι ποῦ νὰ

⁸⁶ Αὐτὸ συχνὰ δὲν εἶναι ἐλάττωμα ἀλλὰ ἀνάγκη, ἡ λεγόμενη θεία ἐγκατάλειψη, ὅταν ὁ Θεὸς σὰν νὰ ἀπομακρύνεται, ἴσως γιὰ νὰ συνειδητοποιήσω ὅτι δὲν εἶναι δεδομένος καὶ νὰ θυμηθῶ πῶς εἶναι ἡ ζωὴ μακριὰ Του. Τότε χρειάζεται ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή, νὰ μὴ δειλιάσω, νὰ μὴ ἀπογοητευθῶ, καὶ θὰ ἐπιστρέψει!

μὴ μπορεῖ νὰ περπατήσῃ, ἔτσι ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος ποὺ κάνει τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει κακό”.⁸⁷

Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ταλαιπωρία;

Συμβαίνουν ἀκραῖοι βασανισμοί, καὶ μοιάζει ἐξωφρενικὸ νὰ θεωροῦνται θεῖο θέλημα, ἐκτὸς ἂν ὁ Θεὸς εἶναι δῆμιος. Ἐμφανίστηκαν θεωρίες γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ κατώτερο Θεό, οὐσία τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ φθόνος, δὲν γνώρισαν ὅμως μεγάλη ἐπιτυχία, ἐπειδὴ δὲν ἐξήγησαν πειστικὰ τὸ ἀγαθό, χάρη στὸ ὁποῖο μᾶς ἀρέσει ἡ ζωὴ καὶ ἀξιολογοῦμε κάποιες πλευρὲς ἀρνητικὰ ἀπορῶντας. Γιατί λοιπὸν ὁ Θεὸς ἀνέχεται τὸν πόνο, τὴν ἀρρώστια, τὴν ἀδικία, τίς πιὸ μεγάλες ταλαιπωρίες; Δὲν πρέπει νὰ χρησιμεύουν σὲ κάτι ἀνάλογα σημαντικὸ καὶ ἀγαθό;

Πλησιάζοντας στὸ τέλος ὑποχρεώνομαι νὰ ὑπομείνω τὴν ἀκύρωση τῆς βούλησής μου γιὰ τὰ ἐδῶ πράγματα — χάνω τὰ πάντα καὶ δὲν ἔχω δυνατότητα γιὰ τίποτα. Ἡ μετάβαση στὴν ἄλλη ζωὴ ἔρχεται μέσα ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ βύθιση στὸ μηδὲν τοῦ κόσμου, μὲ τὸ ὁποῖο οὕτως ἢ ἄλλως βρισκόμαστε σὲ ἐπαφὴ ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ θὰ γεννηθοῦμε. Ἔτσι ἀφήνεται νὰ φανεῖ καλύτερα ἢ πραγματικὴ ἀξία ὅσων ὑπάρχουν, ἢ προέλευσή τους καὶ ἡ μυητικὴ λειτουργία τους, ἀπ’ ὅπου ἀνάλογα μὲ τὸν χαρακτήρα καθενὸς εἶναι δυνατὸ νὰ μειωθεῖ ἡ σκληρότητά του.⁸⁸

⁸⁷ Μάιστερ Ἔκκαρτ, σ. 78.

⁸⁸ Ἡ παρθενία δὲν εἶναι μιὰ μέθοδος ἢ πειθαρχία ἀλλὰ ἡ χαρὰ τῆς συγκέντρωσης στὸν λόγο τῆς ἀπεξάρτησης. Βλ. τὰ Στοιχεῖα, σ. 87 κ.έ.

Ἡ ψυχὴ δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὸν Κύριό μας Ἰησοῦ Χριστό, παρὰ μόνο στὸ ὅτι ἔχει πιὸ σκληρὴ φύση. Ἡ φύση της βρίσκεται μέσα στὸ αἰώνιο πρόσωπο. Στὸν βαθμὸ ποὺ ἀπομακρύνει τὴ σκληρότητά της — καὶ μπορεῖ νὰ τὴν ἀπομακρύνει τελείως — γίνεται ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, καὶ ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὸν Κύριό μας Ἰησοῦ Χριστό, τὰ ἴδια μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὴν ψυχή.⁸⁹

Κι ἂν δὲν ἔγινε συνειδητὸς ὁ λόγος μιᾶς ταλαιπωρίας, πῶς θὰ μποροῦσα νὰ ἀγνοήσω τὸν λόγο ὅλων τῶν λόγων;

Μὴν ἀνησυχεῖς!

Ἡ μαλθακότητα ἀποκόβει ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ τὴ γνώση, ἀπὸ τὴν προοπτικὴ, κάνει τὸ πρόβλημα νὰ μοιάζει ἐπιβλητικό, γι' αὐτὸ ἀπελπίζει καὶ ὀδηγεῖ στὴν αὐτολύπηση. Ἀγαθὴ λύπη εἶναι ὅταν θλίβει ἡ μικρότητα ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει γύρω μας, ὄχι ἐπειδὴ μᾶς ταλαιπωρεῖ ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπάρχει. Ἐνα χαρακτηριστικὸ τῆς ἀγαθῆς λύπης εἶναι ὅτι δὲν ἐμποδίζει τὴ νηφάλια ἐκτίμηση τῶν καταστάσεων, δὲν θολώνει τὴ μεγάλη εἰκόνα.

Ὅσο πιὸ συνειδητὴ καὶ ἰσχυρὴ γίνεται ἡ ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα, τόσο ὑποχωρεῖ ἡ πνευματικὴ νωχέλεια, ταλαιπωρίες καὶ μικρότητες δὲν προκαλοῦν αὐτολύπηση, ἢ κι ἂν τὸ κάνουν, δὲν διαρκεῖ ἀλλὰ εἶναι ὅπως ὅταν κάποιος βυθιστεῖ καὶ ἀμέσως τὸ σωσίβιο τὸν ἀρπάζει στὴν ἐπιφάνεια. Χρειάζεται πνευματικὴ ἀρχοντιά, ἢ ὅπως τὸ λέει ὁ Συμεών, νὰ εἶναι ὁ νοῦς καρφωμένος στὸ φῶς.

⁸⁹ Μάιστερ *Ἐκκαρτ*, σ. 188–9.

Στὴν ἐπίγνωση τῆς πραγματικότητος ὁ ἑαυτὸς εἶναι ἡ πραγματικότητα, οἱ συνθῆκες ἀναγνωρίζονται στὶς ἀληθινὰς διαστάσεις τους, μαλθακότητα, ἀπελπισία, αὐτολύπησις, ὀργή, δὲν ἔχουν δύναμη νὰ ἐπιβληθοῦν. Ὁ Παῦλος λέει, ποιὸς θὰ μᾶς χωρίσει ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ; Θλίψη ἢ στενοχώρια ἢ διωγμὸς ἢ πείνα ἢ στέρησις ἢ κίνδυνος ἢ μαχαίρι; Οὔτε θάνατος οὔτε ζωὴ οὔτε ἄγγελοι οὔτε ἐξουσίαι οὔτε δυνάμεις οὔτε παρόντα οὔτε μέλλοντα οὔτε ὕψος οὔτε βάθος οὔτε κάποιος ἄλλος κόσμος θὰ μπορέσει νὰ μᾶς χωρίσει ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πὺν ὑπάρχει στὸν Ἰησοῦ Χριστὸ τὸν Κύριό μας.⁹⁰

⁹⁰ *Μυθολογία*, σ. 74–75.

Ποιές είναι οι πιο επικίνδυνες παγίδες;

ΧΕΙΡΟΤΕΡΕΣ είναι όσες παγίδες στήνω ο ίδιος στον εαυτό μου. Είναι πιο επικίνδυνες ως άορατες. Σπάνια αναγνωρίζει κανείς στον εαυτό του έχθρο, και ακόμη πιο σπάνια σε νεαρές ηλικίες.

Το γοητευτικό άσχετο

With one slip, and we could lose ourselves forever!, λέει ένα τραγούδι, με υποβλητική μουσική προτείνοντας καλοστημένους άκυρους στίχους. Κανείς δεν είναι δυνατό να χάσει τον εαυτό του ‘για πάντα’ με ένα γλίστρημα! Είναι εξαιρετικά επικίνδυνη παγίδα να δέχομαι κάποια ιδέα, όχι επειδή είναι σωστή αλλά επειδή τήν ειπε διάσημος ή ‘ειδικός’, είναι ντυμένη με ωραία μουσική, υποτίθεται ότι εξυπηρετεί εύγενικούς σκοπούς, κ.λπ. Κάτι σωστό ίσως είπωθει από τον χειρότερο, όπως ένας άγιος δεν είναι αλάθητος. Χρειάζεται έτοιμότητα να διακρίνω τις ποιότητες αδιαφορώντας για όλα τα υπόλοιπα — ποιός μιλάει, αν είναι άγνωστος, διάσημος, αγαθός, κακός, καλοπροαίρετος, ή ότιδήποτε.

Προκατάληψη

Σχετική με την προηγούμενη παγίδα είναι η προκατάληψη. Σε μικρές ηλικίες με έπηρεασαν πεποιδήσεις και νοστροπίες που δέν συμμερίζομαι έπειδή έρεύνησα την άλήθεια τους αλλά έπειδή συνέβη να άνατραφώ έτσι. Η προκατάληψη, όταν περιέχει σφάλματα δημιουργεί νέες παρεξηγήσεις και όδηγεϊ σε λάθος άποφάσεις. Χρειάζεται να μη διστάζω να άνακρίνω ότιδήποτε και περισσότερο τά σημαντικά, να μη δέχομαι τίποτα, άν δέν βεβαιωθώ για την άξία του, άκόμη κι άν για τους άλλους είναι ό,τι πιό ιερό. Άν ισχύει πώς η άλήθεια έλευθερώνει, όποτε νοιώθω έγκλωβισμένος μπορώ να συμπεράνω ότι κάποια γνώση έχω να θυμηθώ ή άναζητήσω. Τήν προκατάληψη όμως βιώνω ως γνώση και νοιώθω άνετα με τó λάθος.

Η οικογένειά μου συνήθως ένδιαφέρεται για μένα περισσότερο άπ' όποιονδήποτε, με άυταπάρνηση και άφοσίωση. Αυτό δέν σημαίνει πώς είναι άλάθητη. Τά σφάλματα και όποιες άδυναμίες της δίνουν εύκαιρία στα έλαττώματά μου να μεγαλώσουν κι έτσι να μπορέσω να τά παρατηρήσω καλύτερα και να τά ξεπεράσω, άκόμη και έπειδή έγιναν άνυπόφορα. Άν δέν άρχίσω ούτε άργότερα να σκέφτομαι τή ζωή μου, δέν εύθύνονται άλλοι, σήμερα ιδίως, με τόσες πληροφορίες για τά πάντα να κυκλοφορούν άνεμπόδιστα, με τίς πιό διαφορετικές συζητήσεις δυνατές άκόμα και στο διαδίκτυο. Ίσως οί κακές έπιρροές έπιμένουν έπειδή είναι ό,τι θά έπέλεγα μόνος μου.

Βιασύνη

Και αύτη είναι έπικίνδυνη παγίδα, ιδίως τών νέων αλλά όχι μόνο. Βγάζω ένα συμπέρασμα και δέν δίνω στον έαυτό μου χρό-

νο νὰ τὸ ἐλέγξει! Ἄν δὲν σκεφτῶ ὅτι γιὰ νὰ ἔχω ἔγκυρη γνώμη γιὰ τὴ ζωὴ, ἴσως χρειάζεται νὰ ζήσω λίγο περισσότερο καὶ νὰ δῶ τίς καταστάσεις μέσα ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη ἡλικία, ἀρκοῦμαι σὲ σκέψεις καὶ συναισθήματα τῆς στιγμῆς, χωρὶς οὔτε κἂν μιὰ συζήτηση μὲ ἄλλους, τουλάχιστον μὲ τοὺς καλύτερους. Προσωπικότητες ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιητὲς κέρδισαν τὸ προνόμιο μεγαλύτερου κύρους, ἐπειδὴ ὁ λόγος τους δοκιμάστηκε περισσότερο. Ἄν καὶ δὲν εἶναι ἀλάθητοι, ἀποδείχθηκαν γιὰ χιλιετίες ἀρκετὰ σπουδαῖοι ὥστε νὰ τοὺς ὑπολογίζει ἡ ἀνθρωπότητα συνολικά, καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους.

Ἴσως μὲ στενοχωρεῖ ἡ ἄρνηση τοῦ περίγυρου, γιὰ παράδειγμα, ἂν εἶμαι ὁμοφυλόφιλος καὶ δὲν τὸ ἐγκρίνουν, ἢ ἂν θέλω νὰ γίνω ζωγράφος καὶ μὲ εἰρωνεύονται, ἢ ἂν ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς θρησκείας καὶ προσβάλλω ὅ,τι πιὸ ἱερὸ ἔχουν. Ἐφόσον ἀντιδροῦν στὶς ἐπιλογές μου, τίποτα δὲν ἐμποδίζει νὰ περιμένω μερικὰ χρόνια, ὅταν δὲν θὰ μποροῦν νὰ μὲ ἐμποδίσουν. Κι ἂν γενικὰ ἡ ζωὴ μου φαίνεται ἄδεια ἀπὸ νόημα, ἢ ἂν μὲ πτοοῦν ὅσα μοιάζουν ἄδικα, μάταια, παράδοξα, ἀπαράδεκτα, γιατί δὲν προσπαθῶ νὰ καταλάβω πῶς εἶδαν ἀξία καὶ νόημα τόσοι ἄλλοι καὶ οἱ καλύτεροι; Στους θρήνους τοῦ Χαίλντερλιν, ἢ ἴδια ἢ πηγῆ τοῦ φωτός, ὁ ἥλιος ἀνατέλλει στείρος καὶ ψυχρὸς σὰν τίς ἀκτίνες τῆς νύχτας, μάταιος κι ἄδειος σὰν τοῖχος φυλακῆς ὁ οὐρανός, κρέμεται πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι μου βαρὺς καὶ μὲ λυγίζει. Μὲ τέτοια βιώματα δὲν ἀποκλείεται νὰ τριγυρνᾶ ἀπελπισμένους βρίσκοντας νοσηρὴ ἀπόλαυση στὴν ἴδια τὴν παραίτηση.⁹¹ Ἀπὸ τόσο ὑπουλὴ παγίδα πῶς θὰ γινόταν νὰ ξεφύγω;

⁹¹ Τί εἶδους ἀπόλαυση δίνει ἡ παραίτηση; Δὲν ἔχω ὑποχρεώσεις ἢ εὐθύνη, δὲν χρειάζεται νὰ κοπιᾶσω γιὰ κάτι, δὲν χρειάζεται νὰ φοβᾶμαι ἀποτυχίες, δὲν ἔχω νὰ ὑπομένω, νὰ ὑποφέρω, νὰ ἀγωνιῶ, νὰ παλεύω, νὰ διακινδυνεύω... Λυπᾶμαι τὸν ἑαυτό μου καὶ τὴ ζωὴ μου, βαραίνω, καὶ ἀφήνομαι στὸ κενό...

Ἐδῶ βρίσκεται κανείς συνήθως σὰν φυλακισμένος μὲ ἐλάχιστες πιθανότητες ἀπόδρασης. Ἔχω νὰ ὑπομείνω τὴν ἀναισθησία μου μέχρι ἢ ἴδια ἢ κακοπάθεια νὰ γίνει ἐμπειρία καὶ σύνεση — ἂν γίνει. Ἐγωϊσμός, ἀπερισκεψία, ροπή στὴν εὐκολία ἢ ἀκόμα στὴν αὐτοκαταστροφή, εἶναι ἰσχυρὲς δυνάμεις, καὶ συνήθως δὲν ὑποχωροῦν γρήγορα, ἢ μπορεῖ ποτέ. Μιὰ περιγραφή τῆς κατάστασης ἴσως βοηθοῦσε, ἂν κάποιος μὲ καταλάβαινε καὶ μὲ συμβούλευε σωστά καὶ μὲ τὸν σωστὸ τρόπο, καὶ πάλι δὲν θὰ ἔφερε θεαματικὲς ἀλλαγές ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη. Πιο κρίσιμη ἀρετὴ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἡ ὑπομονή,⁹² ἐνῶ μεγαλύτερη βοήθεια θὰ δώσουν τὰ δημιουργικὰ μου ἐνδιαφέροντα, ἂν ἔχω, καὶ οἱ ἴδιες οἱ περιπέτειες στὶς ὁποῖες θὰ ταλαιπωρήσω ἀλλὰ καὶ θὰ παρατηρήσω καὶ γνωρίσω τὸν ἑαυτό μου.

Ἀδράνεια

Ἡ προκατάληψη κατευθύνει τὴ σκέψη, ὅμως στὴν ἀδράνεια οὔτε κἂν προσπαθῶ νὰ σκεφθῶ. Ὅπου βρέθηκα παραμένω, χωρὶς ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάζω τὰ πράγματα, ὄχι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἀπορρίψω ἰδέες ἀλλὰ ἔστω γιὰ νὰ κρατήσω ἀκριβῶς τὶς ἴδιες,

⁹² Στὰ *Γράμματα σ' ἓνα νέο ποιητὴ* ὁ Ρίλκε συμβουλεύει (μτφρ. Πλωρίτη, σ. 34–35): νὰ ψηλώνεις ὅπως τὸ δέντρο, ποὺ δὲ βιάζει τὸν χυμὸ του, ποὺ ἀδειλιάστο ἀψηφάει τὶς ἀνοιξιάτικες μπόρες, χωρὶς νὰ φοβᾶται μὴ δὲν ἔρθει τὸ καλοκαίρι. Τὸ καλοκαίρι ἔρχεται. Ἐρχεται ὅμως μονάχα γιὰ κείνους ποὺ ξέρουν νὰ προσμένουν, ξένοιαστοὶ καὶ γαλήνιοι σὰ νὰ ἔχανε μπροστά τους τὴν αἰωνιότητα. Κάθε μέρα πού ἔρχεται καὶ φεύγει μοῦ φέρνει τούτη τὴ διδαχὴ — διδαχὴ πληρωμένη μὲ πόνους, ποὺ τοὺς χρωστῶ, ὡστόσο, χάρις: Ἐπομονή, αὐτὸ εἶναι τὸ μεγάλο μυστικὸ!

έχοντας βεβαιωθεί όμως για την αξία τους. Ἡ ἀδράνεια σημαίνει ὑπερβολή ἀναισθησίας καὶ ἐγωπάθειας.

Οἴηση

Καὶ αὐτὴ εἶναι επικίνδυνη παγίδα, κάθε ἄλλο παρὰ σπάνια. Δὲν ἀφορᾷ μόνο προικισμένους ἀνθρώπους, ἀν καὶ τότε τὸ κακό της γίνεται δραματικὰ φανερό. Δύσκολο νὰ βρεθεῖ κάτι πιό θλιβερό ἀπὸ εὐφυεῖς παραδομένους στὸν δογματισμό, τὴν ἐμπάθεια καὶ τὴν ἀπερισκεψία, ἀρνούμενους ἀκόμα καὶ νὰ διανοηθοῦν ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ σφάλλουν. Ἐγὶνα κορυφαῖος στὸν χῶρο μου, ἀπὸ μόνο του αὐτὸ σημαίνει ὅτι σκέφτομαι σωστά;

Τὸ ὑψηλὸ IQ καὶ μιὰ εἰδίκευση ἀκόμα καὶ κορυφαίας ἰσχύος, ὅπως τοῦ Ἄινστάιν, καθόλου δὲν συνεπάγονται γενικὴ ἱκανότητα σκέψης. Οἱ ἐπιστήμονες τείνουν μάλιστα νὰ ἀναπτύσσουν ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος οἴησης, ποὺ θὰ περιέγραφα ὡς ἔνωση κενοδοξίας καὶ ματαιοδοξίας, μιὰ ‘μεταφορὰ ἀξίας’, ὡς ἐὰν ἡ ἐγκυρότητα τῆς γνώμης τους σὲ ἓνα χῶρο τοὺς ἔδινε ἐγκυρότητα παντοῦ! Ἡ ἀπερίσκεπτη κοινὴ γνώμη ἐνθαρρύνει τὸ ἐλάττωμα, εἶναι ἔτοιμη νὰ δεχθεῖ ὅ,τι ποῦν γιὰ ὅποιοδήποτε θέμα, ἀκόμη κι ἂν εἶναι ἡ μεγαλύτερη σαχλαμάρα, ὅπως ἐντυπωσιακὰ συχνὰ εἶναι! Οἱ ἐπιστήμονες δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν συνειδητοποιήσει τὸ στοιχειῶδες, ὅτι ἡ σκέψη ἔχει περιοχές, μὲ διαφορετικὲς κάθε μία προϋποθέσεις, ὥστε ἡ ἱκανότητα νὰ κινεῖσαι σὲ μιὰ περιοχὴ, δὲν σὲ κάνει ἱκανὸ παντοῦ. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ εἶμαι τόσο ἔξυπνος στὴν ἐπιστήμη μου καὶ τόσο βλάκας ἄλλοῦ; Ὅπως γίνεται νὰ παίζω καλὸ τένις ἀλλὰ ὄχι μπάσκετ. Τὴν ἀπόδοση ἀποφασίζει καὶ στὶς περιοχές τῆς σκέψης ἡ ἄσκηση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ νὰ περιμένω ὅτι ἐπειδὴ ἄλλοῦ εἶμαι πρωταθλητῆς, θὰ ἔχω ἔγκυρη γνώμη γιὰ ζητήματα ποὺ μοῦ λείπει ἀκόμα καὶ

μιὰ ἐπαρκῆς πληροφόρηση καὶ οὔτε κἂν μὲ ἐνδιαφέρει νὰ ἀσχοληθῶ στὰ σοβαρά, μὲ ἐπιμέλεια, μὲ πειθαρχία, μὲ ἀφοσίωση, ἀποδεικνύει προσωπικότητες αὐταρχικῆς φύσης.⁹³

Παρέες

Παρέα, παρεοῦλα, παρεΐτσα, φιλαράκια, κολλητάρια, βόλτες, πάρτι, συγκεντρώσεις, ἐκδρομές, ξενύχτια καὶ γιορτές! Μπορεῖ κανεὶς νὰ ξοδέψει ἀτέλειωτο χρόνο σὲ ἀπίστευτη σαχλαμάρα, νομίζοντας ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ φυσιολογικό, ὅτι ἀπολαμβάνει τὴ συντροφιά τῶν φίλων του. Ἀκόμα καὶ σὲ μεγάλες ἡλικίες οἱ περισσότεροι σπάνια θέλουν νὰ μείνουν μόνοι τους γιὰ πολὺ, ἂν δὲν εἶναι ἀντικοινωνικοὶ ἢ ἂν δὲν τοὺς ὑποχρεώνουν ἀνάγκες. Πρέπει σῶνει καὶ καλὰ κάποιους νὰ δοῦν γιὰ νὰ νομίζουν ὅτι ‘περνᾶνε καλά’.

Δείχνει ἱκανὴ ὠριμότητα, ἂν συνειδητοποιήσω πόσο λίγο πράγματι μὲ εὐχαριστεῖ ἡ χαζοπαρέα καὶ τὴ διακόψω, ἂν ἀποφασίσω νὰ σεβαστῶ τὸν χρόνο μου καὶ νὰ μὴ τὸν ξοδεύω στὸ ἀσήμαντο. Καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει φυσιολογικὸς τρόπος, ἱκανὸς στὴ δική του τάξη, ὁ ὁποῖος ἂν δὲν ἀγνοηθεῖ, ἀπομακρύνει τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ὀλοφάνερες χαζοπαρέες. Συναντᾶ ἀνθρώπους γιὰ νὰ εὐχαριστηθῶ, ὄχι γιὰ νὰ ταλαιπωρηθῶ, ἐπομένως ἂν δὲν μὲ εὐχαριστεῖ μιὰ συνάντηση, ἂν ὑπάρχει ὀτιδήποτε δυσάρεστο, φορτικό, ἄς ξεμπερδεύω ἀπὸ τέτοιες συντροφίες. Ἀρχίζουμε νὰ σκεφτόμαστε τί ἀξίζει ἀληθινά, ὅταν οἱ συναντήσεις δίνουν τουλάχιστον μιὰ ἐπιφανειακὴ εὐχαρίστηση, ὄχι ὅταν εἶναι ἀπωθητικῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀνόητης παρέας περιγράφει-

⁹³ *Μυθολογία*, σ. 243.

ται καλὰ μὲ τὸν ὄρο τῆς ἀργολογίας. Ἄργος λόγος εἶναι ὁ ἄγνο-
νος. Κανονικὰ μιλάμε γιὰ νὰ μοιραστοῦμε πραγματικότητες, νὰ
δώσουμε ὁ ἓνας στὸν ἄλλο χαρὰ καὶ νόημα. Ὁ ἄργος λόγος γίνε-
ται ἀπλῶς γιὰ νὰ περνάει ἡ ὥρα, καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι κουτσο-
μπολιό, πειραγματάκια, ἐξυπνάδες, καὶ ὅλα τὰ σχετικά.

ΣΤΗΝ ΦΙΛΙΑ ταιριάζει καὶ ἡ σοβαρὴ συζήτηση καὶ ἡ ἐλα-
φρότητα, τὸ ἀστεῖο, τὰ ‘περὶ ἀνέμων καὶ ὑδάτων’. Τὶς παρέες μὲ
ἀξία διακρίνουν τρία κυρίως γνωρίσματα. Πρῶτο εἶναι τὸ γνήσιο
ἐνδιαφέρον τοῦ ἑνὸς γιὰ τὸν ἄλλο, μέσα στὸ ὅποιο θὰ εἰπωθεῖ
καὶ τὸ σοβαρὸ καὶ τὸ ἐλαφρὸ καὶ τὸ ἀστεῖο. Δεύτερο γνώρισμα
εἶναι ἡ σπανιότητα. Οἱ συναντήσεις μας δὲν γίνονται κάθε τρεῖς
καὶ λίγο. Τρίτο γνώρισμα εἶναι ὅτι μοιραζόμαστε τὰ πιὸ σημα-
ντικά ἐνδιαφέροντά μας, τὰ ὅποια, συνεπῶς, ἔχουμε, καὶ μαζί μιὰ
κύρια προϋπόθεσή τους, τὴν ἀπόλαυση τῆς ἰδιωτικότητας. Δὲν
βρισκόμαστε ἐπειδὴ πρέπει νὰ καλύψουμε κενὸ χρόνο! Ἄν ἡ οὐ-
σία τῆς συνάντησης χάθηκε, ἡ συναναστροφή τερματίζεται. Οὔτε
σαχλαμάρα προλαβαίνει νὰ προκύψει, οὔτε ἡ διαιώνισή της,
ὅπως μὲ τὶς χαζοπαρέες καὶ τὴν προσπάθεια νὰ παραγεμίζεται
ἓνας ἄδειος καὶ ἀσήμαντος χρόνος.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι σχέση, ἀλλὰ ἡ σχέση ἀφορᾷ τὴν πραγ-
ματικότητα συνολικά, ὄχι μόνο τοὺς φίλους. Ὅσο πιὸ σωστὰ ζεῖ
κανεὶς τόσο ἡ μοναξιά καὶ ἡ ἀνία γίνονται ἄγνωστες λέξεις, δὲν
χρειάζεται παρέες καὶ ἀκόμα λιγώτερο χαζοπαρέες. Δὲν εἶναι
τυχαῖο ὅτι ἀποζητοῦν τὴ συντροφιά περισσότερο οἱ μικρότερες
ἡλικίες. Ὁ Μπωντλαῖρ εἰδοποιεῖ γιὰ ἓνα κοινὸ τόπο τῶν φρονί-
μων, τὸν ὅποιο οἱ νέοι σπάνια ἔχουν προχωρήσει ἀρκετὰ γιὰ νὰ
γνωρίζουν ἀπὸ πρῶτο χέρι, καὶ μᾶλλον τὸν ἀγνοοῦν ἀπὸ κάθε
πλευρά, ἐνῶ καὶ οἱ μεγαλύτεροι τὸν ἀγνοοῦν πιὸ συχνὰ ἀπ’ ὅσο
θὰ περιμέναμε, ὅτι λαμβανομένων ὅλων ὑπόψιν, ἡ δουλειὰ τε-
λικὰ εἶναι λιγώτερο βαρετὴ ἀπ’ τὸ νὰ διασκεδάξεις. Ὁ Ρενουάρ
τὸ λέει πιὸ καθαρά, ἂν καὶ μὲ ὑπερβολή, ὅτι νὰ κάνεις μιὰ δου-

λειά με αγάπη είναι τὸ μυστικὸ ὅλης τῆς εὐταξίας καὶ ὅλης τῆς εὐτυχίας. Πράγματι ὅλης τῆς εὐτυχίας; Σχεδὸν ὅλης, γιὰ δύο λόγους. Ἐπειδὴ οἱ ἄμεσες προσωπικὲς σχέσεις δίνουν τὴν εὐτυχία σὲ στιγμές, τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ καὶ πόσο φυσιολογικὸ εἶναι νὰ κουράζει ὁ γάμος μετὰ τὴ συνεχῆ συναναστροφή, καὶ ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἢ ἐργασία, ὅταν γίνεται μετὰ αγάπη, δημιουργεῖ νόημα, εἶναι σὰν ἀντανάκλαση τῶν προσωπικῶν σχέσεων, μετὰ τὴν ἀρμονία ὅμως νὰ διαρκεῖ, ἐπειδὴ δὲν χρειάζεται παρὰ μόνον τὸ πιὸ εὐκολο, φυσικὸ καὶ ἀπλό, νὰ εἶμαι συνεχῶς ὁ ἑαυτὸς μου, ἐλεύθερος ἀπὸ ὁποιαδήποτε πίεση, συγκατάβαση, παραχώρηση, ὑπομονὴ καὶ ἀνοχή. Ὁ Ρίλκε ὑπενθυμίζει ὅτι ἐδῶ εἶναι ὁ καιρὸς γιὰ ὅσα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν, ἐδῶ εἶναι ἡ δική τους πατρίδα. Μίλησε κι ἐκμυστηρεύσου.

Πῶς ἀποφεύγεται ἡ κακία τους;

Η ΑΠΟΦΥΓΗ τῆς κακίας δὲν ἀπαιτεῖ ὅπωςδῆποτε ἀπουσία συναναστροφῆς. Ἄν καὶ ἡ ἀπομάκρυνση θὰ ἦταν τὸ ἰδανικό, συχνὰ ἡ συνήθως παραμένει ἀνέφικτη, ὅπως στὸ ἐργασιακὸ περιβάλλον. Πῶς γίνεται ὅμως νὰ ἀποφύγω ὅ,τι ὑφίσταμαι ἐνῶ τὸ ὑφίσταμαι; Περαιτέρω, ἔχω συνειδητοποιήσει τί ἀκριβῶς μὲ ἐνοχλεῖ;

Δύο εἶδη κακίας

Ἐπάρχει κακία τῆς μικρότητας, ἱκανὴ νὰ παίρνει δύναμη καὶ ἀπὸ δῆθεν νομιμοποιήσεις τῆς ἐπενδύομενη μὲ ἰδεολογήματα (ὁ κακὸς πλούσιος ποὺ τοῦ ἀξίζει νὰ ὑποφέρει, κ.λπ.) καὶ ὑπάρχει κακία ταγμένη ὠμὰ στὴν ἀπόλαυση τῆς κακοποίησης, μάλιστα ὡς ἐξουσία ἐπάνω στὸν ἄλλο. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀνήκει ἐπίσης ἡ ἀκοινωνησία τῶν χυδαίων ἀνθρώπων, ἱκανῶν τῇ μιᾷ στιγμῇ νὰ θέλουν οἰκειότητες καὶ τὴν ἐπόμενη νὰ σὲ προσβάλλουν μὲ τὸν χειρότερο τρόπο.

Στις ἐπαφές μὲ τέτοιους ἀνθρώπους νομίζει κανεὶς ὅτι βρῖσκεται σὲ μυθιστόρημα τοῦ Ντίκενς, ἀκόμη καὶ γιὰ διάφορες μανίες, λεκτικὰ σχήματα ἐπαναλαμβανόμενα χωρὶς λόγο καὶ στὶς πιὸ ἀνόμοιες περιστάσεις, προσφωνήσεις περιφρόνησης, δόλο, σαρκασμὸ, ἀγένεια, σαδισμό, κ.λπ. Ὁ γλειώδης, ὑπουλός καὶ μοχθηρὸς μηχανορράφος στὸν Ντέηβιντ Κόπερφηλντ ἀποτε-

λειϊ ικανό παράδειγμα πόση νοσηρότητα εϊναι δυνατò νà σκορπί-
ζουν στò περιβάλλον τους τέτοιοι άνθρωποι.

Μια ούτοπική προσδοκία

Έφòσον οί πράξεις τους δέν υπερβαίνουν ένα όριο, δέν άσκει-
ται φυσική βία ή ότιδήποτε θà άπαιτοϋσε νà τους καταγγείλω,
μπορω νà προσπερνάω τέτοιες περιπτώσεις όπως ένοχλητικά
σκυλιά έθισμένα στην κακία και τή μικροπρέπεια, χωρίς νà
παίρνω προσωπικά τή συμπεριφορά τους, συνειδητοποιώντας
ότι άπλως έκδηλώνουν τόν χαρακτήρα τους. Γιατί έπιτρέπω νà
με στενοχωρεϊ ή διαστροφή τοϋ μικροϋ ανθρώπου; Τήν πτόηση
δέν προκαλεϊ εκείνος αλλά ή δική μου ούτοπική προσμονή.
Χρειάζεται νà μήν άγνοω τò αυτονόητο, ότι δέν πρόκειται ποτέ
νà γίνουν όλοι φίλοι μου. Εϊναι ούτοπικό νà περιμένω, έστω υπο-
συνειδητα, ότι αποκλείεται νà πέσω σè ξένους, άσχετους, ή ακό-
μα και έχθρους.

Υπάρχει θετική πλευρά στην κακία;

Η κακία τους πως μπορεϊ νà με βοηθάει; Γνωρίζω συνθη-
κες, καταστάσεις και ανθρώπους ώστε νà αποκτήσω μια έμπει-
ρία αναγκαία για νà προσανατολίζομαι στη ζωή μου; Με έκπαι-
δεύει σè κινδύνους για τούς όποιους έχω νà προειδοποιήσω άλ-
λους; Με υποστηρίζει νà προχωρήσω ακόμη πιο αποφασιστικά
σè ό,τι ήδη έκανα ή νà συνειδητοποιήσω λάθη; Με διδάσκει ότι
εδω βρίσκομαι προσωρινά και δέν έχει νόημα νà όνειρευόμαι
ιδανικές καταστάσεις; Με καλεϊ νà ύψωθω πάνω από μικρότη-
τες; Πρόκειται νà αναλάβω ένα έργο, ή προετοιμασία για τò

ὁποῖο ἀπαιτεῖ νὰ βρεθῶ σὲ ἀντίξοες συνθῆκες, ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ ἔχω ὁ ἴδιος ὄφελος, ἢ τί ἄλλο;

Ἀναγνωρίζοντας στὸν χρόνο εὐκαιρία δημιουργίας παίρνω δύναμη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία, καὶ ἀδιαφορῶ ἂν λείπουν ἐξωτερικὰ στηρίγματα ἢ ἂν δὲν ἔχουν ἰκανὴ ἰσχύ, ἢ ἀκόμη ἂν ἀντιμετωπίζω κακία, φθόνο ἢ ὅποιαδήποτε μικρότητα. Συγκεντρωμένος στὸν σκοπὸ μου παραμερίζω τὰ ἐμπόδια ὅπως ὁ ὄδοιπóρος ἀγριόχορτα. Ἄν μὲ ἐνοχλεῖ ὑπερβολικὰ ἡ κακία τους, ἔχω καὶ ὁ ἴδιος πρόβλημα.

Εἶναι φυσικὸ νὰ μοῦ ἀρέσουν οἱ ἰδανικὲς σχέσεις. Ἄλλο τί μοῦ ἀρέσει, ἄλλο τί ὑπάρχει, ἄλλο τί εἶναι ἐφικτό. Μήπως ἡ κακία τους μὲ ἐνοχλεῖ ὑπερβολικὰ, ὄχι ἀπὸ λαχτάρα γιὰ τὴ φιλία ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν μὲ ἐνδιαφέρει ἡ ἐργασία μου ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ μὴ δίνω πολλή σημασία στὰ ἄσχετα, ἢ ἐπειδὴ ἔχω μεγάλη ἀνάγκη τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἄλλων ἀπὸ ἀνασφάλεια εἴτε ἴσως ἀπὸ αὐταρέσκεια;

Πόσο με βοηθάει τὸ κράτος;

ΤΟ ΑΤΟΜΟ δὲν εἰσάγεται στὴν ἱστορία μὲ τὸν Ρομαντισμό, ὅπως λέγεται καμμιά φορά, οὔτε κἂν ἔρχεται στὸ προσκήνιο τότε. Ἄλλοτε ἀνακαλύπτει προϋποθέσεις του πιὸ γενικές, ἄλλοτε πιὸ προσωπικές, ἄλλοτε παθιάζεται μὲ τὴν ἱστορία καὶ ἄλλοτε ἀνεβαίνει στὶς κορυφές τῆς ἄσκησης καὶ τῆς μυστικῆς θεωρίας. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βιολογία ἢ τὴν ψυχολογία ἢ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐρωτεύεται ἢ δὲν ἀναζητᾷ ἓνα προσωπικὸ νόημα στὴ ζωὴ του. Πῶς θὰ γνωρίσω ὅ,τι μὲ ἀφορᾷ προσωπικά, ἂν ἀγνοῶ τὰ ὅρια τοῦ γενικοῦ, τὰ ὁποῖα πῶς θὰ ἐρευνοῦσα χωρὶς προσωπικὸ ἐνδιαφέρον; Θὰ ἤμουν ὑποταγμένος σὲ ἀγέλη καὶ θὰ προσπαθοῦσα νὰ προσαρμόζομαι σὲ ρόλους. Ὅταν ἡ ἀτομικὴ ἀξία περιφρονεῖται, ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε εἶδος κρατισμό, ἢ μετριότητα κυριαρχεῖ, ἢ συζήτησις ὑποχωρεῖ καὶ ἡ δημιουργία συρρικνώνεται.

Φιλίες δημιουργεῖ τὸ ἄτομο, ὄχι τὸ κράτος, καὶ πάλι τὸ ἄτομο ἀγαπάει τὴ γνώση καὶ τὴ δημιουργία, τὸ ἄτομο ἀνακαλύπτει, τὸ ἄτομο συναρπάζεται, τὸ ἄτομο θαυμάζει καὶ ἐρωτεύεται. Ποιὸ κράτος θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ τὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Πολιτεία, τὴν Τέχνη τῆς Φούγκας, τὴν Ὀδὸ τοῦ Ἀββαείου, τὴ Γκουέρνικα, τὸ Τεμεραίρ, τὸν Πολίτη Κέην, τὴν 7η Σφραγιῖδα, τὰ Principia Mathematica, τὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας; Τὸ ἄτομο βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὰ ταξίδια στὸ διάστημα, τὸ ἄτομο δημιούργησε τὰ ἐμβόλια. Στὸ ἄτομο ὀφείλουμε τὰ αὐτοκίνητα, τὰ ἀεροπλάνα, τοὺς ὑπολογιστὲς καὶ τὰ ἔξυπνα τηλέφωνα. Ὅ,τι

ἀπολαμβάνουμε, ἀπ' ὅπου κερδίζουμε γνώση, ἔμπνευση, δύναμη, χαρά, θάρρος, νόημα καὶ ἐλπίδα, προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὸ ἄτομο, τίποτα ἀπὸ τὸ κράτος, εἶναι ἐμπνεύσεις καὶ δημιουργίες συγκεκριμένων ἀτόμων, συνεργασιῶν τῶν ἀτόμων καὶ ἀνταγωνισμῶν τῶν ἀτόμων. Τὸ κράτος στὴν καλύτερη περίπτωση ὑπηρετεῖ τὸ ἄτομο ἢ τουλάχιστον δὲν τὸ ἐμποδίζει. Μεγαλύτερη ὑπηρεσία εἶναι ἡ ἐκπαίδευση, τὴν ὁποία καὶ πάλι τὸ ἄτομο ἐμψυχώνει καὶ πραγματοποιεῖ. Τὸ κράτος ἔχει ἀξία ὡς τρόπος τοῦ ἀτόμου νὰ συγκεντρώνει δυνάμεις γιὰ σχέδια ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει διαφορετικά. Ὅσο σκεφτόμαστε τὸ κράτος σὰν τίποτα παραπάνω⁹⁴ ἀπὸ ἐκτελεστὴ ἐντολῶν καὶ ἓνα εἶδος συλλογικοῦ ταμείου ἀτομικῶν δυνάμεων, εὐθύνη ποὺ δὲν ἀναλαμβάνουμε μόνο ψηφίζοντας κυβερνήσεις ἀλλὰ καὶ συζητῶντας, φτιάχνοντας ἰδρύματα, ἱστοσελίδες, ἐφημερίδες, περιοδικά..., τόσο πιὸ ἀποτελεσματικὸ γίνεται τὸ ἴδιο τὸ κράτος στὴ δευτερεύουσα ἀλλὰ ἀναγκαῖα λειτουργικότητά του, καὶ τόσο λιγώτερο κινδυνεύουμε νὰ τοῦ ἀναθέτουμε ἔργα ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε οἱ ἴδιοι ἄμεσα, ἰδίως ἔργα ποὺ μόνο ἔτσι μποροῦν νὰ γίνουν σωστά...

Ποιά προβλήματα δημιουργεῖ τὸ κράτος καὶ χρειάζεται συνεχῶς ἐπιτήρηση; Δὲν εἶναι μόνο ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ συντριπτικὰ τῶν 'ὑπεύθυνων' καὶ 'ἀρμόδιων', δηλαδὴ ὅτι ἡ κοινωνία συνολικὰ περιέχει περισσότερες δυνάμεις καὶ ἰκανότητες, ἀλλὰ ἐπί-

⁹⁴ Τίποτα παραπάνω ἀλλὰ ἀρκετὰ παρακάτω, ὅπως εἶναι τὸ κράτος τιμωρός, ἓνας τρόπος νὰ περιορίζονται τὰ ἐγκλήματα ἀπὸ φόβο γιὰ τὴν τιμωρία. Τὸ παρακάτω αὐτὸ περιέγραφε ὁ Παίην ὡς ἀντίθεση κοινωνίας καὶ κράτους, ὅτι ἡ κοινωνία προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες μας ἐνῶ τὸ κράτος ἀπὸ τὶς ἀσθένειές μας. Σωστὴ διάκριση, ποὺ ὅμως δὲν ἐξαντλεῖ οὔτε τὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας οὔτε τὴν ἔννοια τοῦ κράτους.

σης ὅτι ὡς δημόσιος ὑπάλληλος τὸ ἄτομο σπάνια ἐξαντλεῖ τὸν ἑαυτό του. Ὅμως στὸ σημαντικό ἔργο δὲν ἀρκεῖ μεγάλη ἢ πολὺ μεγάλη προσπάθεια, χρειάζεται ἡ ἐξάντληση. Στὴν περίπτωση κρατῶν ποὺ λειτουργοῦν σωστά, ἔγκυρα κριτήρια τοποθετοῦν κάθε στέλεχος τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν στὴν κατάλληλη θέση, προβιβάζονται οἱ καλύτεροι καὶ ἀμοίβονται περισσότερο. Ὅμως οὔτε τὸ λειτουργικὸ ἀξιοκρατικὸ δημόσιο θὰ κάλυπτε τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Οὔτε κἂν μποροῦν νὰ γίνουν γνωστὲς οἱ ἀνάγκες εἴτε οἱ δυνατότητες, καὶ σπάνιο, ἂν συμβαίνει καμμιὰ φορά, σὲ ὀρισμένους τομεῖς ὡς ἓνα βαθμὸ. Κανένα κράτος, ὅσο δῆποτε ἰκανό, δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει, γιὰ παράδειγμα, τί αὐτοκίνητα θὰ δημιουργοῦσε ἡ ἐλεύθερη οἰκονομία μὲ τὸν ἐθνικὸ καὶ διεθνῆ ἀνταγωνισμὸ τῶν ἐταιρειῶν, ποιὲς ιδέες θὰ ἀνέπτυσσε γιὰ τὸ αὐτοκίνητο, ποιὲς ἀνάγκες θὰ ἐπινοοῦσε καὶ θὰ κάλυπτε ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Πῶς θὰ γινόταν τὸ δημόσιο νὰ κάνει κάτι τέτοιο γιὰ τὸ σύνολο ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν;

Εὐρώπη σημαίνει ὅτι στὸ ἐπίκεντρο τοῦ κοινοῦ βίου βρίσκεται τὸ ἄτομο, καὶ πάλι αὐτὸ σημαίνει ὅτι κυβερνάει ἡ ἐλευθερία, ἡ ἔμπνευση, ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἡ φαντασία, τὸ ἔργο, τὸ θάρρος, τὸ ρίσκο, ἡ ἀναζήτηση. Τὴν κυβέρνηση τῶν ἀξιῶν αὐτῶν ἰδρύει ἡ φιλοσοφικὴ πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀποκορύφωση τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ βᾶπτισῆ του. Ἄπ' ὅλους τοὺς μεγάλους ἀρχαίους πολιτισμούς, εἶναι ὁ μόνος ποὺ δὲν δίστασε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θρησκευτικὴ του παράδοση γιὰ μιὰ ξένη θρησκεία. Στὴ ριζικὴ αὐτὴ ἀμφισβήτηση καὶ μεταστροφή ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴ του μέχρι σήμερα ὁ χριστιανισμὸς καὶ θεμελιώνονται ὅλοι οἱ εὐρωπαϊκοὶ πολιτισμοί.⁹⁵

⁹⁵ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 64–68.

Ποιό είναι τὸ καλύτερο πολίτευμα;

ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ εἶναι ὁ ὀργανισμὸς τῆς διοίκησης μιᾶς χώ-
ρας, ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ρυθμίζε-
ται καὶ ὑποστηρίζεται ἡ συνύπαρξή μας, ὥστε νὰ προκύπτουν
οἱ λιγώτερες δυνατὲς συγκρούσεις, ζημιὲς καὶ ἀδικίες, νὰ ἀπο-
φεύγεται ἡ ἀπογοήτευση καὶ νὰ μεγαλώνει ἡ ἱκανοποίηση, ἡ
ἐλπίδα, ἡ ἐνότητα καὶ ἡ δύναμη ὄλων.

Πῶς θὰ συγκρίνω πολιτεύματα;

Ἔργάζομαι σωστὰ ὡς πολίτης ἢ πολιτικὸς γιὰ τὴ διαμόρφω-
ση τοῦ πολιτεύματος, ἂν σκέφτομαι τὰ πράγματα χρησιμοποιοῦ-
ντας ὡς ἀρχὴ τῶν κύριων κριτηρίων τὸ ἐρώτημα, πότε ἡ κοινω-
νικὴ καὶ ἡ ἀτομικὴ ζωὴ ἀναπτύσσονται στὸν μεγαλύτερο δυνατὸ
βαθμὸ. Ἄν πῶ, γιὰ παράδειγμα, ὅτι οὐσία τῆς ζωῆς μας εἶναι τὸ
λευκὸ χρῶμα, ὅσο ἡλίθια κι ἂν εἶναι μιὰ τέτοια ‘ἀποψη’, αὐτο-
μάτως ἐνεργοποιῶ τὴ δυνατότητα τοῦ κράτους νὰ ἐξοντώνει
τοὺς ἑγχρωμούς. Ἄν νομίζω πῶς ὕψιστος σκοπὸς εἶναι ἡ ἰσό-
τητα, ὅσο ἡλίθιο κι ἂν εἶναι, δίνω ἀφορμὴ σὲ κράτη ποὺ διώκουν
ὅποιον ὑπερέχει, μὲ προφανεῖς τὶς καταστροφικὲς συνέπειες γιὰ
τὸ σύνολο. Πῶς διαπιστώνονται καὶ συγκρίνονται ἔγκυρα οἱ
ἀξίες; Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο, καὶ δεύτερο ἐξίσου σημαντικὸ νὰ
βεβαιωθῶ μὲ ποιоὺς τρόπους οἱ θεσμοὶ ὑπηρετοῦν ἀληθινὰ τὶς
ἀξίες. Δὲν εἶναι λίγα οὔτε μικρὰ τὰ ἐγκλήματα ποὺ ἔγιναν στὸ

ὄνομα ἀληθινῶν ἀξιῶν. Ἡ ἴδια ἢ 'θρησκεία τῆς ἀγάπης' κατά-
ντησε πηγὴ διώξεων ἀκόμη καὶ σὲ μαζικὴ κλίμακα, δαιμονο-
ποιῶντας τοὺς αἰρετικούς. Ἄν οἱ ταγμένοι στὴ χριστιανικὴ ὀλο-
κλήρωση ὑπηρετοῦσαν ἀληθινὰ καὶ ὄχι ὑποκριτικὰ ἢ ἀνόητα τὶς
χριστιανικὲς ἀρχές, δὲν θὰ ὑποτιμοῦσαν τὴ σημασία τῆς προ-
σωπικῆς ἐλευθερίας ὡς ὑπέρτατης ἀξίας. Ἄν δὲν ζῶ τὸν χρι-
στιανισμό ὡς διαστροφή, ἐνισχύω πάνω ἀπ' ὅλα ἐλευθερία, ὥστε
κάθε αἰρετικός, ἄθεος καὶ ἀντίχριστος νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφράζει
τὶς ιδέες του ἀφοβᾶ. Ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξη ἀτόμων, ὁμάδων ἢ
κοινωνιῶν κρίνεται ἀπὸ αὐτὸ κυρίως, ἂν εἶναι σὲ θέση νὰ κατα-
νοήσουν ποιὰ μέσα σὲ ποιοὺ βαθμὸ ὑπηρετοῦν ποιοὺς σκοποὺς.

Ἡ ἀνάπτυξη εἶναι πάντα πολὺπλευρῆ

Μιὰ χώρα μεγαλώνει καὶ τὸν πλοῦτο της τόσο περισσότερο,
ὅσο δὲν ἐνδιαφέρεται κυρίως γι' αὐτό. Προτοῦ τὸ σκεφτεῖ κανεὶς
μοιάζει παράδοξο ὅτι οἱ πιὸ ἀνεπτυγμένες κοινωνίες εἶναι οἱ λι-
γώτερο φιλόργυρες. Ὁ Ὠνάσης εἰδοποιοῦσε πὼς *ὀτιδήποτε κά-
νουμε γιὰ τὴν ἀμοιβὴ ἀποσπᾶ καὶ φθειρεῖ τὸ μυαλό*. Ἀποσπᾶ
ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο καὶ ἀπ' ὅσα ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀσχέτως
ἀμοιβῆς, ἐμποδίζοντας ἔτσι τὴ νοημοσύνη μας καὶ τὴ συνολικὴ
ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ χρῆμα κυνηγᾶνε ληστές καὶ
συμμορίες. Ὅσο πιὸ ἀνθρώπινη εἶναι μιὰ κοινωνία, τόσο πολὺ-
πλευρῆ. Κάποιος θέλει νὰ μαθαίνει ἄγνωστα μέρη ταξιδεύοντας,
ἄλλος ἀφιερώνεται στὴν ἐξερεύνηση τοῦ σύμπαντος ἢ δὲν διανο-
εῖται τὸν βίο του χωρὶς νὰ ζωγραφίζει, νὰ παίζει μουσικὴ, νὰ
γυρίζει ταινίες, νὰ φτιάχνει σπίτια, καράβια, αὐτοκίνητα, νὰ
ὀρειβατεῖ, νὰ γράφει ποιήματα...

Γιατί ἢ Ν. Κορέα ἐκτινάχθηκε οἰκονομικὰ σὲ λίγα χρόνια,
καὶ ἢ Ἑλλάδα σέρνεται ἀπὸ χρεοκοπία σὲ χρεοκοπία; Δὲν μᾶς
διαφεύγει ἢ ποιότητα τοῦ καλοῦ κινήτου ἢ τοῦ καλοῦ αὐτοκίνη-

του, ὅμως δὲν ἐμπνεόμαστε ἀπὸ αὐτὰ γιὰ νὰ γονιμοποιήσουμε τὸν ἑαυτό μας. Ἡ Ἑλλάδα δὲν λαχταράει τὸ ἔργο, ἐπομένως δὲν ἀναπτύσσει οὔτε τὶς προϋποθέσεις του. Πῶς ἐξηγεῖται τόση ἀναίσθησία, γιατί συμβαίνει; *Γιατί ἔτσι!* Ἡ ἐλευθερία εἶναι αἰτία αἰτιῶν. Ἀπὸ τὶς δικές της ἀνεξήγητες ὁρμές ἀκολουθοῦν ὅποια βήματα τὴν ἐκφράζουν, αἰτίες μαζὶ καὶ συνέπειες. Δὲν ὑπάρχει μέθοδος ἱκανὴ νὰ μεταμορφώσει τὸ βόδι σὲ δελφίνι, *μπορεῖ ὅμως ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία του νὰ τὸ κάνει, καὶ πολὺ γρήγορα!* Τὸ ἔκανε ἡ ἐλευθερία μιᾶς Γερμανίας ἰσοπεδωμένης ὕλικά καὶ ἠθικά ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὸ ἔκανε ἡ ἐλευθερία τῆς Ν. Κορέας — πάμπτωχης, ἀνεκπαίδευτης καὶ προερχόμενης ἀπὸ ἓνα τόσο διαφορετικὸ πολιτισμὸ, τὸν ὁποῖο σταδιακὰ ἀλλάζει.

Στὴν περίπτωσή τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας ἡ ἀνεξήγητη ὁρμή της νὰ ἐπιβιώνει σὰν ἀνάπηρη, ἐκφράστηκε ἐδῶ καὶ αἰῶνες μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς χριστιανοσύνης ὡς τυποκρατίας, καὶ μὲ τὴν πιὸ ἄγονη δυνατὴ σχέση μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ λόγος. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ βρίσκονται στὰ θεμέλια τοῦ Βυζαντίου. Ὅμως ἂν δὲν ἔχω ζωὴ οὔτε κἂν στὴν κύρια ἔκφρασή μου, στὴ σχέση μὲ τὸν Θεὸ καὶ μὲ τὶς κορυφές τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας, πῶς θὰ εἶχα ἀλλοῦ;⁹⁶ Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ καὶ ὅσοι

⁹⁶ Δυστυχῶς ἡ μεροληπτικὴ ὑποτίμηση τοῦ παγανιστικοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἰδιοτροπία μεμονωμένων ἐρευνητῶν ἢ ἐρευνητικῶν κύκλων, ἔχει καλλιεργηθεῖ στὸ Βυζάντιο καὶ ἐπιμένει στὴν Ὀρθοδοξία σὲ βαθμὸ ὅχι ἀσήμαντο... Ἐνδιαφέρει ἂν ὁ θαυμασμὸς γιὰ τοὺς Ἀρχαίους ὀδήγησε στὴν ὑποστήριξη ἔνθερμης σπουδῆς. Τέτοια θέρμη δὲν ὑπῆρξε στὸ Βυζάντιο ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς, κρίνοντας ἀπὸ τὴν φανερὴ στὰ ἔργα τῶν μεγάλων Πατέρων ἐπίδραση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ δὲν ὑπῆρξε οὔτε σὲ μεταγενέστερες περιόδους. Ὅμως ἐπαναλαμβάνόταν ἀπὸ αἰῶνα σὲ αἰῶνα μέχρι σήμερα μιὰ

ἐπηρεάζονται ἀπὸ τῆ χριστιανοσύνη δημιούργησαν τὶς πιὸ σημαντικὲς οἰκονομίες, καὶ ὅτι ἀνάμεσά τους διακρίνεται ὁ προτεσταντικὸς κόσμος. Ἡ πίστη εἶναι δυνατὸ νὰ καταστήσει αἰτία μεγάλης πολιτισμικῆς καθυστέρησης, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἴδια κυρίως ἐμφυχώνει τοὺς πολιτισμούς.

Ὅσο πιὸ γνήσια εἶναι ἡ σχέση μετὰ τὸν Θεό, δίνει ζωὴ σὲ ὅλες τὶς δυνάμεις, διαφορετικὰ ἢ κοινωνία μαραζώνει, ὅπως συνέβη στὸ Βυζάντιο καὶ ὅπως θὰ συνέχιζε νὰ συμβαίνει ἐπίσης στὴ λατινικὴ πλευρὰ τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν δὲν τὴν ‘ἀναλάμβαναν’ τὰ ‘βαρβαρικά’ γερμανικὰ φύλα. Τὴν ἀπουσία ζωντανῆς σχέσης

μικρόψυχη κριτικὴ, ἀπὸ χλιαρῆς ἀποδοχῆς μέχρι ὀλοκληρωτικῆς ἀπορρίψεως τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ὡς ‘ξεπερασμένων’, κ.λπ., χωρὶς νὰ λείπουν βέβαια οἱ ἐξαιρέσεις. Δὲν ἔγινε ὅσο χρειάζεται ἀντιληπτὸ στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους ὅτι ἡ ὑποτίμηση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ ζημιώνει ἐν τέλει τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία... Οἱ μεγάλοι Καππαδόκες πατέρες ἐργάζονται σὲ ἀρχές, ὅταν ἡ νέα θρησκεία, ἐλεύθερη πιά ἀπὸ διώξεις, προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει ὅ,τι διακρίνει τὴν πνευματικότητά της ἀπὸ τὸ παγανιστικὸ περιβάλλον. Ἡ ἀπουσία ἢ ἀβέβαιη μορφή τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν εὐνοεῖ τὴν ἀγωνία γιὰ δυνατότητες λάθους, αἰρέσεων καὶ σχετικισμοῦ. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμῶνται οἱ ἱστορικὲς αὐτὲς συγκυρίες, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἡ τακτικὴ τῶν Πατέρων δὲν διέφερε οὔτε ἀργότερα, ὅταν οἱ συγκυρίες ἄλλαξαν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους Πατέρες, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ἤδη τότε ἐξέφραζε ἀνεπιφύλακτα καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἔνταση τὸν θαυμασμό του γιὰ τὴ σκέψη τοῦ κλασικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πῶς ὁ φίλος, συμφοιτητῆς καὶ συνασκητῆς τοῦ Βασιλείου καὶ τόσο συνετὸς ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας, μπόρεσε νὰ μὴ συμμορφωθεῖ μετὰ τὶς ‘ἀνάγκες τῶν καιρῶν’; Γιατί, ἔστω, δὲν ἔδειξε μιὰ κατανόηση γιὰ τὶς ἀνάγκες αὐτές, ἀλλὰ ὑπῆρξε τόσο σφοδρὸς κατήγορος ὅσων περιφρονοῦσαν τὰ ἀρχαῖα γράμματα; Ὅπως καὶ ἂν ἐξηγοῦσε κανεὶς τὴν δική του στάση καὶ τὴν στάση τῶν ὑπολοίπων, ἐπικρίνοντας, ἐπαινώντας ἢ ὅπωςδῆποτε, πάντως οἱ συνέπειες παραμένουν οἱ ἴδιες: *Χρόνος καὶ Δημιουργία*, σ. 68–70.

καθρεφτίζουν οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ καὶ πρῶτα οἱ θρησκευτικοὶ ἐγκαθιστῶντας τυποκρατία. Τὸ μειονέκτημα νοημοσύνης ἐντείνεται, μὲ τοὺς ἐπόμενους θεσμοὺς νὰ ἐμποδίζουν τὸ ἄτομο, ἀποκλείοντας ὅσες συνθηκῆς θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἐνεργοποιήσῃ τις δυνάμεις του, νὰ ἀναπτυχθῆ καὶ νὰ γίνῃ δημιουργικὸ. Ἡ ὑγεία μιᾶς κοινωνίας κρίνεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο ὑποστηρίζει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀτόμου.

Αὐτὰ δὲν σημαίνουν πῶς οἱ εὐσεβεῖς πλουτίζουν καὶ οἱ φτωχοὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ φτώχεια τους ἀποδεικνύουν τὴν ἀποξένωσὴ τους ἀπὸ τὸν Θεό. Μπορεῖ νὰ εἶμαι δημιουργικὸς χωρὶς νὰ βγάζω λεφτά. Ὁ Βὰν Χὼχ δὲν εἶχε λιγώτερη εὐσέβεια καὶ δημιουργικότητα ἀπὸ τὸν πλούσιο ἔμπορο τῆς γειτονιᾶς του. Δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο γιὰ τὴν κοινωνία συνολικά. Ἐδῶ πράγματι ἡ ἀνάπτυξη σημαίνει ἀρετὴ καὶ ἡ ὑπανάπτυξη κακία. Δὲν ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι χαρίσματα τῆς ποιότητος καὶ τῆς ἔντασης ἐκείνης, ἡ ὁποία θὰ ὑπονόμευε σημαντικὰ ἢ πλήρως τὴν κερδοσκοπικὴ τους δύναμη. Χρειάζεται ὅμως προσοχή. Ἄλλο ὁ πλουτισμὸς καὶ ἄλλο ἡ ἀνάπτυξη.

Δὲν συνιστᾷ ἀνάπτυξη νὰ πουλάω πετρέλαιο, ὅταν ἀκόμα καὶ τὴν τεχνογνωσία γιὰ νὰ τὸ ἀντλήσω τὴν εἰσάγω. Ἀνάπτυξη σημαίνει πολυμορφία, ἐλευθερία, αὐτοδιάθεση, ἀξιοποίηση τῶν χαρισμάτων καὶ δημιουργία νέων, τελειοποίηση τῶν ἱκανοτήτων καὶ δημιουργία νέων, ἐπιθυμία γιὰ κάθε εἶδος καὶ βαθμοῦ γνώση, ὅταν ὅσο γίνεται περισσότεροι ἐπεκτείνουν καὶ ἐξαντλοῦν τις δυνάμεις τους, ἀνακαλύπτουν τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν πραγματοποιοῦν στὸν ἑαυτὸ τους. Ἡ δυτικὴ κοινωνία δημιουργεῖ πλοῦτο ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ μηδενός. Οἱ ἄυλες ἀξίες εἶναι τὸ λιγώτερο σὲ ἓνα σύστημα ποὺ ἔχει δυνατότητα νὰ γεννάει ἀνάγκες μὲ ἐκπληκτικὸ ρυθμὸ. Ὅμως ἡ οὐσία πάλι βρίσκεται ἀλλοῦ, ἀπ' ὅπου ἐξηγεῖται ὄχι μόνον ἡ πλουτοπαραγωγικὴ ἱκανότητα ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο λαοὶ ποὺ ἀντιγράφουν τοὺς σχετικoὺς οικονομικοὺς θεσμοὺς, κάνοντας μόνον αὐτὸ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ βρεθοῦν

στήν πρωτοπορία, ακόμη κι αν πλουτίσουν δέκα φορές πιο πολύ από την πλουσιώτερη δυτική χώρα.⁹⁷

Στο μεγάλο πλήθος τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας θὰ βρεθεῖ κάθε εἶδος ὀρμῆς καὶ ταλέντου, ἐπομένως ἡ ὑπανάπτυξη μαρτυρεῖ ὅτι τὰ χαρίσματα δὲν ἔγιναν πράξη, ὅτι ἡ ‘κοινωνία’ αὐτὴ εἶναι κατὰ κύριο λόγο καὶ πέρα ἀπὸ πολλές ἴσως ἐξαιρέσεις μιὰ συγκέντρωση ἀτόμων ποὺ δὲν ἀγαποῦν τὴ ζωὴ ἀρκετὰ γιὰ νὰ σέβονται τὶς δυνάμεις τους καὶ νὰ τὶς γονιμοποιοῦν.⁹⁸ Τείνοντας νὰ περιορίζονται στὴν ἀπλὴ ἐπιβίωση, γιὰ τὴν ὁποία σὲ περιπτώσεις ἀπόλυτης κατάντιας δὲν διστάζουν ἀκόμα καὶ νὰ ἐκδίδουν τὰ παιδιὰ τους, εἶναι φυσικὸ νὰ δημιουργοῦν μορφές ‘κοινωνικῆς’ ζωῆς μονότονες, ἄγριες καὶ ἰσοπεδωτικές. Καθόλου τυχαῖο ὅτι οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ νοιάζονται πάνω ἀπ’ ὅλα γιὰ τὰ λεφτά. Ἔτσι δημιουργεῖται ὁ φαῦλος κύκλος τῆς ὑπανάπτυξης καὶ γενικῆς πνευματικῆς παρακμῆς. Ἄγονοι καὶ ἐγωπαθεῖς πληθυσμοὶ σκαρφίζονται κατ’ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσή τους ἡλίθια, διεφθαρμένα, ἀναποτελεσματικὰ καὶ αὐταρχικὰ κράτη, τὰ ὁποῖα μὲ τὴ σειρά τους ὑπονομεύουν ὅσες δημιουργικὲς δυνάμεις ὑπάρχουν στὰ ἄτομα, ἐμποδίζοντας ἔτσι ἀκόμη πιο σταθερὰ τὴν πρόοδο τοῦ συνόλου.

Τί ἔχει ἀνάγκη κάποιος γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ὄραμά του — νὰ φτιάξῃ ἓνα κτήριο, μιὰ ταινία, μιὰ ἐπιχείρηση; Ἡ δημιουργία θέλει ἐλευθερία, συζήτηση, συνεργασία, ἀξιο-

⁹⁷ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 233

⁹⁸ Ἡ παραβολὴ τῶν ταλάντων εἶναι ἀπὸ τὶς πιο χρήσιμες καὶ συννετὲς διηγήσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης. Μὲ βιαστικὴ ἀνάγνωση μοιάζει ἴσως ἀκατανόητο νὰ στερεῖται καὶ τὰ λίγα ὅποιος δὲν τὰ πολλαπλασίασε, ὅμως στὸν ἄνθρωπο δὲν ὑπάρχει στασιμότητα. Ἄν δὲν γίνομαι καλύτερος θὰ γίνομαι χειρότερος, ὁπότε καὶ ἡ ἀρχικὴ μικρὴ μου ἀρετὴ ἐν τέλει θὰ ἀποδειχθεῖ χρήσιμη μόνο γιὰ ἄλλους.

κρατία, παιδεία, δικαιοσύνη. Ὅσο πὶὸ δημιουργικὸ εἶναι κάθε ἄτομο, τόσο ἀναπτύσσεται τὸ σύνολο. Στὴν Ἑλλάδα εἶναι κυρίαρχη διακομματικὰ ἰδεολογία ὁ κρατισμός.

Τὸ κράτος μας ἀντὶ νὰ βρῖσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀτόμου, προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλει δικές του βουλήσεις, προγράμματα καὶ ἰδεοληψίες, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ πολίτης νὰ ἀποθαρρύνεται. Ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς διαρκῶς τὸν ὑπονομεύει ἀντὶ νὰ τὸν διευκολύνει, τὰ πράγματα δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ συνεννόηση καὶ τὴ λογικὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ διαπλοκὴ, ἀντὶ συνεργασίας ὑπάρχει σύγκρουση, ἡ παιδεία τοῦ δίνει τὰ λιγώτερα δυνατὰ προσόντα, καθένας προσπαθεῖ νὰ σπουδάσει στὰ ἰδιωτικὰ παν/μια ποὺ ἐδῶ ἐξορκίζουμε, ὁπότε στὴν Ἑλλάδα ἡ σαβούρα ἐπιπλέει καὶ οἱ ἄξιοι πετάγονται στὸ περιθώριο, μὲ ἀποτέλεσμα γενικὴ στειρότητα, ἀπογοήτευση, κυνισμὸ, διαφθορά, διαπλοκὴ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μᾶς ξεπερνοῦν χώρες πολὺ πὶὸ μικρές καὶ μὲ μικρότερη ἱστορικὴ διαδρομὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ στὶς χώρες αὐτές ὁ πολίτης ἔχει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσχὺ ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ παίρνει πρωτοβουλίες καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τὶς ιδέες του, μὲ τὸ κράτος νὰ τὸν ὑπηρετεῖ καὶ ὄχι νὰ τὸν ὑπονομεύει καὶ νὰ τὸν διαφθείρει.⁹⁹

Ποιὸ σύστημα ὑπερέχει;

Ποιὸ σύστημα κινδυνεύει λιγώτερο ἀπὸ τὴ σκληρότητα, τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ὑποκρισία, ἓνα σύστημα ὅπου οἱ κυβερνήτες ἐκλέγονται καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τους δοκιμάζονται καὶ ἐπανεκλέγονται ἢ ἀλλιῶς καταψηφίζονται, ἢ ἓνα σύστημα χωρὶς ἐκλογές, χωρὶς ἀξιολόγηση τῆς κυβέρνησης καὶ χωρὶς διά-

⁹⁹ *Ἡμερολόγιο*, σ. 82–3.

κριση τῶν ἐξουσιῶν; Ποιό σύστημα σέβεται περισσότερο τὴν ἔρευνα καὶ τὴ γνώση, ὅποιο ἐπιτρέπει τὴν ἐλεύθερη συζήτηση ὄλων μὲ ὄλους, ἔτσι ποὺ καθέννας νὰ ἔχει εὐκαιρία νὰ μαθαίνει τὴ διαφορετικὴ γνώμη καὶ νὰ ἐλέγχει κάθε γνώμη χωρὶς νὰ φοβᾶται μήπως κακοποιηθεῖ, ἢ ὅποιο ἀπαγορεύει τὴν ἐλεύθερη συζήτηση καὶ καταδιώκει τοὺς ἀντιφρονοῦντες; Ὑπολογίζοντας ὅτι κανεὶς δὲν εἶναι ἀλάθητος, οὔτε κἂν τὸ ἐκλογικὸ σῶμα στὴ συλλογικὴ του ἔκφραση καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πλειοψηφία του, ἡ δημοκρατία προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίζει τοὺς περισσότερους δυνατοὺς τρόπους ἀνακάλυψης τῆς ἀλήθειας καὶ διόρθωσης τῶν λαθῶν, μὲ ἐπίγνωση ὅτι συμφέρει νὰ ἔχουν ὅλοι εὐθύνη γιὰ τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ ὄλων...

Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας;

Οἱ εὐρωπαῖοι ἄστοι δὲν ξύπνησαν ἓνα πρωῖνὸ μὲ τὴν ἰδέα νὰ ἔχουν ἀσφάλεια, δημιουργία, γνώση, συγκρότηση, ὁμορφιά, δύναμη καὶ ἐλευθερία. Τὸ αἶτημα αὐτὸ χαρακτηρίζει τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ του στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ δημιούργησε τὴν ἐλληνικὴ τέχνη καὶ γραμματεία, τὸν ρωμαϊκὸ νόμο, ἔγινε θρησκεία στὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, γέννησε τὰ μοναστικὰ τάγματα, διέσωσε τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ δημιούργησε νέα σκέψη, ἱδρυσε τὰ πρῶτα παν/μια, χτύπησε ἀγγυλώσεις καὶ ἀδράνειες, ἀπέκρουσε τὸν παπικὸ ὀλοκληρωτισμὸ καὶ τὴ φεουδαρχικὴ τυραννία, ἀνέ-

πτυξε τὴ σχολαστικὴ μέριμνα γιὰ λογικὴ συγκρότηση,¹⁰⁰ γιγάντωσε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνικὴ, πλήθυνε τὶς τέχνες, καλλιέργησε τὸν σεβασμὸ τῆς διαφορετικότητας, προέταξε τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς αὐτοδιάθεσης...

Πότε ὑπάρχει πρόοδος;

Ὅταν ἔχει καθένας ὅσο γίνεται περισσότερες δυνατότητες νὰ βελτιώσει τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ θέση του, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι δημιουργεῖται ἀληθινὰ προοδευτικὸ πολίτευμα. Κανένα σύστημα ποὺ ἀπελπίζει τοὺς περισσότερους, δὲν γίνεται νὰ θεωρηθεῖ δίκαιο ἢ προοδευτικό...

Ἡ κοινωνία δὲν μαραζώνει μόνο μὲ τὴν αὐταρχικὴ διακυβέρνηση, ἀλλὰ μὲ ὅτιδήποτε ἐμποδίζει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργικότητα. Ἦδη οἱ προ-βιομηχανικὲς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες συγκέντρωναν τὸ πιὸ ἀξιόλογο ἀνθρώπινο δυναμικὸ

¹⁰⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιήθηκε περισσότερο στὴν τεκμηρίωση ἢ δὴ κεκτημένης γνώσης. Ὅμως ἀπὸ μόνο του τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη λογικὴ ἀπέκτησε μεγαλύτερο κύρος, δημιουργοῦσε νέα δυναμικὴ, μαζί καὶ μὲ τὸν συστηματικὸ ἐγκυκλοπαιδισμό, συμβάλλοντας στὴ δημιουργικὴ ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ δουλοπρέπεια. Τὸν 12ο αἰῶνα ἐμφανίζεται ἡ θεωρητικὴ ὑποστήριξη ὅχι μόνο τῆς ἐξέγερσης ἐναντίον τῆς τυραννίας ἀλλὰ τῆς θανάτωσης τοῦ τυράννου, κάτι ποὺ γινόταν ἀποδεκτὸ ἤδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Τὸν 14ο αἰῶνα μεγαλώνει ἡ ἀνάγκη νὰ γίνῃ πιὸ συνειδητὴ ἡ κοινωνικότητα καὶ νὰ πάρῃ ὁ ἀνθρώπος τὴ ζωὴ του στὰ χέρια του, γράφονται περισσότερες πολιτικὲς πραγματεῖες.

ὅσο πιὸ φιλελεύθερες ἦταν, ἐνῶ οἱ δογματικὲς ἔδιωχναν τοὺς καλύτερους καὶ ἔμεναν πίσω...

Τὸ ἐπιχειρεῖν εἶναι ἀπεριόριστο ὅσο ἡ συλλογικὴ νοοτροπία — γραπτοὶ καὶ ἄγραφοι νόμοι, μῦθοι, θεσμοί, ἔθιμα καὶ ὅ,τι διαμορφώνει μιὰ κοινωνία ἐμπνέοντας ἢ ἀπωθώντας — εὐνοεῖ ἢ ἔστω ἐπιτρέπει κάθε εἶδους καὶ βαθμοῦ δημιουργία, ὅταν καθένας ἀφήνεται ἀνεμπόδιστος καὶ ἐνθαρρύνεται νὰ ἀναπτύσσει τὶς δυνάμεις καὶ τὰ χαρίσματά του ὅσο θέλει, ἀπ' ὅπου ὁ κοινὸς βίος παραμένει ἀνοιχτὸς σὲ νέες δυνατότητες, ἀναθεωρήσεις καὶ αὐθόρμητες ἀπρόβλεπτες ἀποφάσεις. Ὅκτῳ αἰῶνες χρειάστηκε ἡ Δύση γιὰ νὰ ἀναπτύξει αὐτὴ τὴν ἰσότητα, παρατηρεῖ ὁ Τοκβίλ¹⁰¹...

Σημασία τῆς ἐλευθερίας

Ἄς μὴν ἀναζητοῦμε καθορισμοὺς γιὰ ὅ,τι προκύπτει, ὅποτε, μόνο ἀνεξήγητα. Ἡ ἐλευθερία χρειάζεται ἐλευθερία. Ἡ ἀστική τάξη τῆς Δύσης ζήτησε τὴν ἐλευθερία ὡς ἀνοιχτότητα στὴ δημιουργία καὶ τὴ γνώση, μελετώντας, ἤδη στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα, μὲ πρωτοτυπία καὶ θαυμασμὸ τὰ ἐλληνικὰ κείμενα γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὅσο γίνεται ἰσχυρότερη καὶ ἀπροκατάληπτη ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα. Στὸ αἶτημα αὐτὸ κυοφορεῖται ἢ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση, ὅπου ἐγγράφονται ὅλες οἱ μεταγενέστερες, καὶ προκύπτει νέα καὶ ἐντυπωσιακὴ πληθώρα σκέψης, ἢ πολυμορφία τῆς μουσικῆς, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γλυπτικῆς, μιὰ ὑπερανάπτυξη τῶν τεχνῶν, ποὺ συνεχίζεται μέχρι σήμερα μὲ τὴ δημιουργία νέων εἰδῶν,

¹⁰¹ Καὶ σημειώνει πὺς εἶναι πάντα μεγάλο ἔγκλημα νὰ καταστρέφεις τὴν ἐλευθερία ἑνὸς λαοῦ μὲ τὸ πρόσχημα τῆς κακῆς χρήσης της.

ὅπως τῆς φωτογραφίας καὶ τοῦ κινηματογράφου, ὅλων ἐλευθεριῶν καὶ πολύμορφων, μιὰ δημιουργικὴ ἔνταση ποὺ δὲν ἔχει, οὔτε μὲ ἀπόσταση, ὅμοιά της σὲ κανένα ἄλλο πολιτισμό...

Χάρη στοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς ποὺ υἱοθέτησαν ὑπανάπτυκτες χώρες, περισσότεροι ἀπὸ τρία δισεκατομμύρια ἄνθρωποι τὶς τελευταῖες δεκαετίες — σχεδὸν ὁ μισὸς πληθυσμὸς τῆς γῆς — ἔγινε δυνατὸ νὰ ζοῦν πάνω ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς φτώχειας, ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο ποὺ ὑπερβαίνει τὶς ἀντίστοιχες εὐεργεσίες τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης τόσο πολὺ, ὥστε ἀρκετοὶ δὲν διστάζουν νὰ μιλοῦν γιὰ ἐπιχειρημένη ἐκμηδένιση τῆς φτώχειας. Ὅμως δὲν εἶναι νίκη ἐναντίον τῆς φτώχειας μόνο, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ καὶ τῶν ἀσθενειῶν. Μέσα σὲ ἓνα μόλις αἰῶνα τὸ προσδόκιμο ζωῆς διπλασιάστηκε...

Ὁ πόλεμος ομάδων ποὺ δὲν σέβονται τὸν νόμο, καὶ οἱ κραυγὲς ἐμπάθειας τῶν μαζῶν, δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ δημοκρατία. Ὅμως δὲν γίνεται νὰ παράγονται ἐλεύθερες προσωπικότητες, τολμηρὲς γιὰ τὴν εὐγένεια τῶν σκοπῶν τους καὶ ἰσχυρὲς γιὰ τὴ συνείδησή τους. Γι' αὐτὸ ἡ δημοκρατία δὲν λειτουργεῖ σὲ δουλοπρεπεῖς λαοὺς οὔτε σὲ λαοὺς ποὺ σπαράσσονται ἀπὸ τὴν ἀγνοια καὶ τὴ μικρότητα, οὔτε ὅπουδήποτε ἀρκοῦνται σὲ μιὰ νωχελικὴ ἢ ἔξαλλη ἐπιβίωση.¹⁰²

¹⁰² *Κοινωνίες φιλίας, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς σ. 20–236. Δὲς καὶ στὶς βασικὲς ἔννοιες: ἐλευθερία, ἰσότητα, δικαιοσύνη.*

Πόσο ανθρώπινος είναι ο πολιτισμός;

ΚΑΤΑ καιρούς εμφανίζονται διάφορες ευχάριστες θεωρίες, όπως ότι ο πολιτισμός μάς αλλοτριώνει. Ίδανικό είναι το φυσικό, και φυσικό είναι να περιφερόμαστε γυμνοί στα δέντρα και τις σπηλιές! Ο πολιτισμός μάς φορτώνει κανόνες και υποχρεώσεις, ταμπού, πειθαρχίες, ένοχές, πλαστούς ιδανικούς εαυτούς.

Φυσιολατρία

Η μυστική σκέψη της χριστιανοσύνης αναγνωρίζει στην κοσμική πραγματικότητα την 'ενσάρκωση' θείων δυνάμεων, χωρίς να ταυτίζει τον Θεό με τον κόσμο. Αν ή φύση ήταν ο Θεός, ο άνθρωπος δεν θα συνέφερε και ούτε καν θα έπιτρεπόταν ήθικα να μετακινείται από τους φυσικούς όρους, επομένως ούτε από τον νόμο της ζούγκλας, το δίκαιο του ισχυροτέρου. Η 'φυσιοκρατία' και ο παραλογισμός της θα μπορούσε ακόμα και να αναχαιτίσει την ανάπτυξη της Ευρώπης, αν επικρατούσε. Δεν έπεισε, κι έτσι παρέμεινε άλλη μια έκδήλωση της επικίνδυνης και συχνά απερίσκεπτης τόλμης του δυτικού πνεύματος. Ό,τι άπερριπταν ως τεχνητό οι λάτρεις της 'φύσης', είναι ακριβώς ή έλευθερία, ή δυνατότητα του ανθρώπου να υπερβαίνει τους φυσικούς του όρους. Με την έλευθερία του ίσως δημιουργεί συνθήκες για τις όποιες μετανοιώνει, όμως μπορεί και να τις αλλάξει. Θα ήταν

δειλία και άνοησία να έγκαταλείψει όλόκληρη τή δυνατότητα, έπειδή περιέχει κινδύνους. Θα ήταν σαν να έκοβε τὰ πόδια του για να μην κινδυνεύει να σκοντάψει. Ένδιαφέρον στην περίπτωση του Σπινόζα είναι ότι συνάγει τήν κοσμοαντίληψή του από τήν ratio. Άν όμως έγγύηση τής αλήθειας δίνει ο ύπολογισμός, μιὰ διαφορετική θεώρηση, έξίσου εύλογη, θα γινόταν άμέσως και έξίσου σεβαστή. Έτσι ο Σπινόζα έρχεται άθελά του να συναντήσει τόν Καρτέσιο, άν και άνεξάρτητα από τις μεταφυσικές προ-υποθέσεις του Γάλλου φιλόσοφου και μαθηματικοῦ.

Η νοσηρότητα των ‘φυσιοκρατικῶν’ εισηγήσεων είναι τόσο φανερό ώστε άπορεί κανείς γιατί γνώρισαν άπήχηση που δέν έλειψε ούτε καν στις μέρες μας, όπως με τὰ παιδιά των λουλουδιῶν. Οι φυσιολάτρες του 18ου αιώνα δέν είδαν τή φύση ως μητέρα για θεωρητικούς λόγους, αλλά ύπακούοντας σε προειλημμένη άπόφαση, έπειδή έτειναν να άρνοῦνται τόν ποιητή του παντός τής χριστιανοσύνης. Όμως άν ή φύση είναι μητέρα, τί σκοπούς έχει για τὰ παιδιά της; Γιατί τὰ φέρνει σε τόση ταλαιπωρία, άρρώστιες, συμφορές, ανισότητες, και πάντα με τόν θάνατο για προορισμό τους; Το ίδιο μπορεί κανείς να άναρωτηθεῖ για τόν πατέρα παντοκράτορα, όμως σε αὐτή τήν περίπτωση πειστικές άπαντήσεις είναι δυνατές και έχουν δοθεῖ, έφόσον ύποτίθεται ότι μάς έχει άποκαλυφθεῖ και έχει άνακοινώσει τή βούλησή Του άκόμη και μέσα από τόν Χριστό. Όσο κι άν ή φυσιοκρατία μοιάζει κατά καιρούς ισχυρή, τή δύναμή της καταδικάζει ή άνεση και ή υγεία που έφερε στον άνθρωπο ή απομάκρυνση άκριβῶς από τή φύση με τήν έπιστήμη και τήν τεχνική. Η φυσιοκρατία πάντα θα συγκρούεται με τις άναγκαῖες άτέλειες τής φύσης, με τή φθορά, τήν άπώλεια, τόν θάνατο και όλη τήν ταλαιπωρία, που είναι αδύνατο όχι μόνο να νικήσει αλλά έστω να εξηγήσει πειστικά. Η άπάντηση τής χριστιανοσύνης είναι δύσκολη στην πράξη, όμως άπλή στη διατύπωσή της και, για όσους πιστεύουν, έπαληθεύεται στο μεγάλο πλήθος των Άγίων, ότι όλη αὐτή ή ταλαιπωρία είναι βοήθεια που δίνεται στην ψυχή

για νὰ ἀποκτήσει δύναμη νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά της, νὰ προετοιμαστεῖ γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς ἄλλης ζωῆς. Στὴν ἴδια ἐπίγνωση εἶχε φθάσει ἤδη ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς ὀρφικούς.

Μιὰ διαφορετικὴ φύση

Ὁ Ρομαντισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα ἀνακαλύπτει τάφο ἀντὶ μητέρας, τὴ φύση ἀδιάφορη καὶ σκληρὴ. Ἡ προηγούμενη φυσιολατρικὴ ἐξιδανίκευση — καὶ ἀντίφαση: ἡ φυσιολατρία ὡς ἐπινόηση! — δὲν θὰ προέκυπτε, ἂν τὸ κριτήριο τῶν γνώσεων δὲν εἶχε συρρικνωθεῖ ἔτσι πού νὰ ἀφορᾷ μόνο τὴν ἀπολύτως κοινὴ ἐμπειρία. Πρόβλημα δὲν δημιουργοῦσε στοὺς φυσιολάτρεις ὅτι ὁ Ντεκάρτ ἀποκάλυπτε τὴν πραγματικότητά σὲ ψυχρὴ μαθηματικὴ διάσταση, ἀλλὰ ὅτι ἡ διάσταση αὐτὴ προϋπέθετε ὡς πηγὴ τῆς ὑπερβατικῆς Νοῦ. Εἰδικὰ σήμερον γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἡ ἀφορμὴ τῆς φυσιολατρίας στὸν φανατισμὸ, τὴν ὑποκρισία καὶ τὴν ἰδεοληψία, ἀφοῦ τὸ οἰκολογικὸ κίνημα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ φύση προκλητικὰ λιγώτερον ἀπ' ὅσο ἐχθρεύεται τὴν τεχνοεπιστήμη, τὴν καινοτομία καὶ τὴν ἐπιχείρηση.

Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνει τὴ ζωὴ του κόλαση, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό. Ἐπειδὴ γίνονται λάθη ἢ λύση εἶναι νὰ ἀνεβοῦμε στὰ δέντρα; Τὴ λύση αὐτὴ δὲν εἰσηγήθηκε οὔτε κἂν ὁ Ρουσσώ, μολονότι ἐρμήνευε τὸν πολιτισμὸ ὡς ἀποτέλεσμα καὶ ἀφορμὴ διαστροφῆς, καὶ θεωροῦσε ἰδανικὴ τὴν παραμονὴ στὴν κτηνώδη κατάσταση, σὲ βαθμὸ πού νὰ λέει ὅτι ὁ σκεπτόμενος

ἄνθρωπος εἶναι ἓνα διεφθαρμένο ζῶο!¹⁰³ Ὅμως πίστευε σωστά ὅτι, μετὰ τὸ βῆμα ποῦ ἔγινε πρὸς τὴ σκέψη καὶ τὸν πολιτισμό, δὲν εἶναι πιά δυνατὴ ἡ ἐπιστροφή. Δυνατὴ ἢ ἀδύνατη, θὰ ἦταν τεχνητὴ, ἐπομένως εἰρωνικὴ, ἀκόμη καὶ ὡς ἀπλὴ ἐπιθυμία. Ἡ ἀρχικὴ αὐθόρμητη ‘ἐξοδος’ ἀπὸ τὴ φύση θὰ ἀποδεικνυόταν ἡ ἴδια πολὺ πιὸ φυσικὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή στὴ φύση.

Ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἐλεύθερος ἀλλὰ παντοῦ βρίσκεται σὲ ἀλυσίδες; Πόσο ἀνίκανος πρέπει νὰ κατάντησε, ἂν πράγματι ‘κατόρθωσε’ κάτι τέτοιο; Ὅμως οὔτε ἐλεύθερος γεννιέται, οὔτε εἶναι παντοῦ σὲ ἀλυσίδες. Τὸ ἀντίθετο ἰσχύει. Γεννιέται δέσμιος καὶ κατόρθωσε νὰ ἐλευθερωθεῖ καὶ νὰ ζήσει συνειδητά, χάρη ἀκριβῶς στὸν πολιτισμό. Ἡ ἀνθρωπότητα δὲν θὰ γυρίσει στὴ

¹⁰³ Πῶς γίνεται ἄνθρωπος νὰ μὴν ἐκτιμᾷ ὅ,τι πιὸ ἀνθρώπινο, ὅταν κανένα ζῶο δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει συμβολικὴ πραγματικότητα καὶ νὰ μετρήσει τὰ δεδομένα τῆς ὑπαρξῆς του; Ἡ ἴδια ἢ μυστικὴ γνώση μπορεῖ νὰ βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε συμβολικὴ τάξη, ὅμως στὴ χωροχρονικὴ ἔκταση λαχταράει τὴ συμβολικὴ τῆς ‘συγκατάβαση’, τὸν μόνον τρόπο νὰ προσλάβει τὰ διάφορα καὶ νὰ τὰ ἐνοποιήσει. Μὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ρουσσὸ ἔχει ἐπίγνωση ὅτι χωρὶς πολιτισμὸ δὲν νοεῖται ἐλευθερία, καὶ ὅμως ἀρνεῖται νὰ θαυμάσει ὅ,τι κέρδισε ἡ νόηση, τόσες φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς γνώσεις, ποῦ ὑμνοῦν τὴ σχέση μὲ τὸν ἴδιο τὸν Θεό, τόσα ποιήματα, μουσικὴ, ἐπιστῆμες, τεχνικὴ, τόσο πάθος, τόση ἀγωνία, τόση ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ! Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐπίκριση τῆς ἐπιστῆμης ὡς ἄθλιας περιέργειας, ὅτι ἐπειδὴ δὲν εἶχαμε τίποτα καλύτερο νὰ κάνουμε, εἶπαμε νὰ σκοτώσουμε τὴν πλήξη μας γνωρίζοντας τὸν κόσμον γύρω μας; Πῶς ὁδηγήθηκε σὲ τόση ἀνοησία; Ὅποια τραύματα κι ἂν ταλαιπωροῦν τὴ σκέψη του, πάντως τὸ ἀδιέξοδό τῆς παραμένει. Μόνον ὡς πύθηκος ‘γλυτώνεις’ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ, ὄχι ὡς ἀπλοῖκός μέσος ὅρος ἢ ἄνθρωπος ‘τοῦ λαοῦ’. Ὅμως ἤδη τὴ μακρινὴ στιγμὴ ποῦ γεννιέται ἡ τέχνη στὶς σπηλιές, ὁ πολιτισμὸς μεσουρανεῖ, κι ἄς χρειάζονται ἑβδομήντα χιλιάδες χρόνια μέχρι νὰ φανεῖ ἡ Ἰλιάδα.

φύση, πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἀνώμαλη γιὰ νὰ θέλει κάτι τέτοιο.

Γνώση καὶ ἄγνοια

Πῶς θὰ ἦταν ἰδανικὸς ὁποιοσδήποτε πολιτισμός, ὅταν κανεῖς μας προσωπικὰ δὲν εἶναι ἰδανικός; Ὅμως τί εἶναι ὁ ἑαυτός; Τὰ ἰδανικά; Οἱ ἐνοχές; Οἱ φόβοι; Οἱ κρυφές ἐπιθυμίες; Οἱ διαστροφές; Οἱ φιλοδοξίες; Ἡ δύναμη ὅλων αὐτῶν ἀόριστη; Τὸ ἄτομο ὑπάρχει, ἢ μήπως στὴ θέση του θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ περιγράψαμε μιὰ πραγματικότητα ρευστὴ καὶ ἀβέβαιη; Ἡ ἴδια ἢ γνώση ποιά ὄρια ἔχει; Ὅταν σκεφτόμαστε τὸν κόσμον γνωρίζουμε τὸν κόσμον ἢ μήπως μὲ τὶς ἔννοιές μας προβάλλουμε στὰ πράγματα κάτι δικό μας;

Πῶς θὰ διαπιστώναμε ἂν ἡ ἀντίληψή μας ἐπιβάλλεται στὴν πραγματικότητα, σὲ περίπτωση ποὺ ἀγνοοῦμε τὴν πραγματικότητα καθ' ἑαυτήν, ἐπομένως καὶ τὴν οὐσία τῆς ἀντίληψῆς μας; Ἡ τί βεβαιώνει πῶς δὲν ἔχουμε σπάνιες γνωσιολογικὲς δυνατότητες, ἀνεκδήλωτες στοὺς περισσότερους, ἐνδεχομένως ἱκανὲς νὰ προσεγγίζουσιν περισσότερο τὰ πράγματα καὶ νὰ φθάνουσιν στὴν οὐσία τους; Μιὰ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου πόσο ἔγκυρη μπορεῖ νὰ εἶναι, ἂν ὑπολογίζει τὴν κοινὴ ἐμπειρία ἀλλὰ ὄχι τὴ μυστικὴ ἐμπειρία; Ὅμως ἔστω πῶς εἴμαστε καταδικασμένοι νὰ ἀγνοοῦμε γιὰ πάντα τὴν οὐσία.

Εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζουμε ὅτι τὸ ἄγνωστο ἐκεῖνο κάτι ἐτοιμάζεται νὰ ἐπιτεθεῖ; Τὴ γνώση αὐτὴ ἔχουσιν καὶ τὰ ζῶα καὶ εἶναι ἔγκυρη, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ ἀμέσως ἐπόμενο λεπτό, ὅπου νοιώθεις τὰ δόντια νὰ σὲ ἀλέθουν, ἂν δὲν μπόρεσες νὰ ξεφύγεις. Εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζουμε ἀληθινὰ ὅτι ἂν σκάψουμε τὴν (ἄγνωστης

ουσίας)¹⁰⁴ γῆ, και ἀνασύρουμε τὰ (ἄγνωστης οὐσίας) μέταλλα, θὰ μπορέσουμε νὰ φτιάξουμε ἐργαλεῖα γιὰ νὰ ὀργώσουμε τὴ γῆ και νὰ καλλιεργήσουμε τὸ (ἄγνωστης οὐσίας) σάρι γιὰ νὰ φτιάξουμε τὰ τρόφιμα ποὺ μᾶς χρειάζονται και νὰ συνεχίσουμε νὰ βρισκόμαστε στὴν (ἄγνωστης οὐσίας) ζωὴ; Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ γνώση ἔγκυρη, ἀκόμη και ἀγνωῶντας τὴν οὐσία ἀλλὰ ὡς ἓνα βαθμὸ και τὴν ὑπόσταση ὄλων αὐτῶν, ἄς ποῦμε ἂν τὸ σιτάρι εἶναι πράγματι κίτρινο και ὄχι λευκὸ ἢ γαλάζιο. Δὲν εἶναι ὅλες οἱ ἔννοιές μας προβολές, ἀκόμη κι ἂν ἡ οὐσία διαφεύγει. Ἀπὸ ἐκεῖ και πέρα, ἄλλο ἂν ἐρμηνεύω σωστὰ ὅσα θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν γνωστά, και ἀκόμη ἄλλο, ἂν ἡ πραγματικότητα μεταβάλλεται και χρειάζονται ἀναθεωρήσεις, ἢ ἀκόμη ἂν μὲ τὴν ἴδια τὴν παρατήρηση ἀλλάζω τὸ ἀντικείμενο ποὺ παρατηρῶ, γιὰ παράδειγμα, ἂν αὐτὸ ποὺ μὲ ἀπειλεῖ τὸ κάνει ὄχι ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ μόνου τοῦ ἐχθρικοῦ ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐγὼ τὸ φοβίζω, ἢ ἂν παρατηρῶντας ἓνα μέγεθος ἀναγκαῖα ἀγνωῶ κάποιο ἄλλο, ἄς ποῦμε τὴ θέση ἀντὶ τῆς ὀρμῆς. Ὅμως και στὴ ζήτηση τῆς οὐσίας ὁ ἄνθρωπος δὲν παραιτήθηκε, ὀπότε ἔχει νὰ σκεφετῆ κανεῖς, γιὰ παράδειγμα, ἂν ὁ Πλάτων προβάλλει τὸν ἑαυτὸ του στὰ πράγματα ὅταν λέει ὅτι οὐσία τῆς ὑπαρξης στὸ σύνολό της εἶναι ἡ θεία ἀγαθότητα. Πῶς θὰ γινόταν νὰ βεβαιωθῶ;

¹⁰⁴ Στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ οὐσία ἀφορᾷ τὴν προέλευση, ἡ ἀγνωσία σημαίνει ἀδυναμία ἀναγωγῆς. Γιὰ παράδειγμα, ἂν πῶ ὅτι τὸ νερὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἄτομα ὕδρογονου και ἓνα ἄτομο ὀξυγονου, και αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία του, ἔχω μεταθέσει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν οὐσία σὲ δύο στοιχεῖα, τὰ ὀποῖα τώρα πρέπει νὰ ταυτίσω. Ἀπὸ τί ἀποτελοῦνται, ποῦ ὀφείλουν τὴν ὑπόστασή τους και μὲ πόσους τρόπους μπορούν νὰ ἐνωθοῦν μὲ ποιὰ ἄλλα στοιχεῖα ὑπὸ ποιές προϋποθέσεις; Στὸ τέλος τῆς ἀλυσίδας καμμιά ἀναγωγή δὲν εἶναι δυνατή, μόνου ποὺ δὲν εἶμαστε βέβαιοι ὅτι φθάσαμε στὸ τέλος. Ὅμως ἡ οὐσία ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἰδιαιτέρη ἀξία, τὸ νόημα και τὸν σκοπὸ, και αὐτὰ εἶναι ἀκόμα πιὸ δύσκολου νὰ περιγραφοῦν.

Ἀνακρίνοντας τοὺς Ἀθηναίους ὁ Σωκράτης προσπαθοῦσε νὰ δείξει πόσο ἀδιευκρίνιστες εἶναι συνήθως οἱ ἔννοιές μας, καὶ μόνο εἰρωνικὰ δὴλωνε πλήρη ἄγνοια. Ἐν καὶ οὐδὲν σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ταυτίζονται. Ἄν τὸ ἐννοῶ κυριολεκτικὰ ὅτι δὲν γνωρίζω τίποτα, τότε δὲν μπορῶ νὰ πῶ οὔτε κἂν αὐτό, ὅτι δὲν γνωρίζω τίποτα. Κι ἂν ὄντως γνωρίζω ἔστω ἓνα, ἄς ποῦμε τὴν ἄγνοιά μου, γνωρίζω ἤδη πολὺ περισσότερα.

Ἐχω ἐπίγνωση πὼς ἀγνοῶ, σημαίνει ὅτι γνωρίζω κριτήρια, πὸν μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζω ἔγκυρα τὰ ὅρια γνώσης καὶ ἄγνοιας, γνωρίζω ὅτι ἔχω χρησιμοποιήσει τὰ κριτήρια αὐτὰ σωστά, καὶ ἀκόμη ἔχω ἐλέγξει καὶ γνωρίζω ὅτι ὅσοι ἰσχυρίζονται πὼς γνωρίζουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἄγνοιά τους κάνουν λάθος, ὅπως τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη ὅχι τίποτα ἀσήμαντοι ἀλλὰ ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Ξενοφάνης, ὁ Παρμενίδης, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Ἡράκλειτος... Πῶς λοιπὸν γνωρίζω μόνο τὴν ἄγνοιά μου;

Ὁ πραγματικὸς ἑαυτὸς

Ἰδίως μετὰ τὸν Φρόντ δὲν σπανίζει ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ πραγματικὸς ἑαυτὸς εἶναι ἓνα σύνολο ἐγωτικῶν ἐνορμήσεων μὲ ἐπιθετικὴ ἔνταση, τὸ ὁποῖο κατευνάζει ὁ πολιτισμὸς ‘ἐξευγενίζοντας’, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἡ βαρβαρότητα δὲν καταργεῖται, ἀπωθεῖται καὶ παραμονεύει. Ὅτι ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ἐγωϊσμός, ἐπιθετικότητα καὶ μῖσος, δὲν χρειάζεται εἰδικὴ ἔρευνα γιὰ νὰ τὸ μάθουμε! Εἶναι ὅμως ἔτσι ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς;

Ἐξ ὀρισμοῦ φύση μας εἶναι τὸ πιὸ δικό μας, ὅ,τι πραγματικὰ εἴμαστε. Ἄν φύση μας ἦταν ἡ ἀγριότητα, τί θὰ μᾶς ἱκανοποιῦσε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀγριότητα; Αὐτὸ ἰσχυρίζεται ὁ Φρόντ!, ὅτι ἡ πραγματικὴ ἢ μεγαλύτερη ἱκανοποίησή μας βρί-

σκεται ἐκεῖ, ὅμως τὴν ἀπωθήσαμε κάτω ἀπὸ τὸ ‘λοῦστρο’ τοῦ πολιτισμοῦ. Κι ἂν σκεφτεῖ κανεὶς περιπτώσεις ὅπως τὸ πείραμα τοῦ Στάνφορντ μὲ τοὺς φυλακισμένους καὶ δεσμοφύλακες φοιτητές, πρέπει νὰ εἰκάσει ὅτι δὲν θέλει πολὺ γιὰ νὰ ξυπνήσει μέσα μας ὁ βάρβαρος, τὸν ὁποῖο τώρα ἐξιδανικεύουμε καὶ ἀντὶ νὰ σκοτωνόμαστε γινόμεστε ζωγράφοι καὶ ποιητές, γιατροί, μηχανικοὶ καὶ ποδοσφαιριστές!¹⁰⁵

Δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ εἴμαστε ἄγγελοι, ὅμως ἂν ἴσχυε ἡ διάγνωση τοῦ Φρόντ, ὅση αὐταπάτη κι ἂν κατορθώναμε, ἡ ἀλήθεια θὰ φαινόταν στὰ ἔργα μας, θὰ ἦταν ἀναιμικά, ψεύτικα, ἀδιάφορα. Ὅση δύναμη κι ἂν βάζαμε, ὅση ἱκανοποίηση κι ἂν παίρναμε, πάντα θὰ παραμέναμε δυστυχημένοι. Ὅμως μὲ πλαστότητα καὶ μισὴ καρδιά δὲν προκύπτει ἡ 9η Συμφωνία καὶ οἱ Ἐλεγεῖες τοῦ Ντούίνο, οὔτε διαστημόπλοια καὶ ὑπολογιστές. Κανεὶς δὲν φθάνει ὡς ἐκεῖ, ἐνῶ δὲν εἶναι παρὰ ἓνας πύθης πού μετὰ βίας κρατιέται νὰ μὴ δαγκώσει. Ἡ ‘διάγνωση’ τοῦ Φρόντ ἀντιμετωπίζεται ὡς λογικὴ ἢ πιθανή, ἀκόμη καὶ βέβαιη ἀπὸ μερικούς, ὅπως ἀκριβῶς πείθει ὁποιαδήποτε δημαγωγία ὅσους δὲν ἔμαθαν νὰ ἀνακρίνουν τὰ πράγματα. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀγριότητα ἢ ὅποια ἐλαττώματα, σημαίνει ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση του; Καὶ ἐπειδὴ ὁ πολιτισμὸς περιέχει μιὰ διάσταση ἐθιμοτυπίας καὶ πλαστότητας, σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ προσποίηση; Ὁ Φρόντ ἀνακάλυψε τὸ ὀλοφάνερο, ὄχι μόνον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀγνότερος τῶν ἀγγέλων, ἀλλὰ καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ ξεπέσει ὑπερβολικά, ὅμως ἀνήγαγε τὸ περιστασιακὸ, σύνθητες ἢ δευτερεῦον ἢ ἔστω ἀμφίβολο καὶ ἀποροῦμενο, σὲ οὐσιῶδες! Ὅπως κάθε σοφιστῆς, ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐφαρμόσει στὰ πράγματα μιὰ δική του ἀντίληψη.

¹⁰⁵ Δὲς καὶ ὅσα γράφω σχετικὰ στὴ ‘Φύση τῆς βαρβαρότητας’, Στοιχεῖα, σ. 367 κ.έ.

Ο πολιτισμός δέν είναι οὔτε ἕνας τρόπος νά ἀντιμετωπίζονται διάφορα πρακτικά ζητήματα, πού δέν μπορεῖ νά ἐπιλύσει τὸ ἄτομο μόνο του, ὅπως εἰσηγοῦνται οἱ 'λειτουργικές' θεωρίες, ἀν καὶ περιέχει τὴ διάσταση αὐτή.

Σημασία τοῦ πολιτισμοῦ

Ο πολιτισμός είναι τὸ σπῆτι τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀπόλαυση τῆς φύσης του καὶ ἱκανοποίηση μιᾶς συγκεκριμένης ἐπιθυμίας του, νά μεγαλώσει τὴν ἐπαφή του μὲ τὰ πράγματα, τὴ γνώση καὶ τὴν ἐμπειρία του. Ὁ Ρουσσώ δέν ὑπῆρξε ἄθεος καὶ μάλιστα ὁ τρόπος του νά προσεγγίσει τὴ θρησκεία καὶ τὴ θρησκευτικὴ παιδεία εἶναι πιὸ γνήσιος ἀπὸ ἐκεῖνον πού καλλιέργησαν συνήθως οἱ καθολικὲς καὶ ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ζήτησε ἀνοιχτὸ πνεῦμα, κριτικὴ σκέψη καὶ αὐθορμητισμὸ. Περίεργο, ἄνθρωπος πού ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τῆς κριτικῆς, νά βρῆσκει ἀφορμὴ διαφθορᾶς στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες, στὸ κέρδος καὶ στὴν ἰδιωτικὴ περιουσία τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀφορμὲς πλεονεξίας, φθόνου, διαμάχης, ἀδικίας, ἐπαναλαμβάνοντας μιὰ ἀστόχαστη κριτικὴ πού συνηθίζουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Ἐπομένως, νά κλαιγόμαστε γιὰ τὴν κακιὰ μοῖρα τῆς φυσικῆς καὶ αὐθόρμητης ἐπιλογῆς πού μᾶς κατέβασε ἀπὸ τὰ δέντρα, καὶ νά βαφτίσουμε φύση τὴν τέχνη τῆς ἐπιστροφῆς μας ὅσο γίνεται πιὸ κοντὰ σὲ ἐκεῖνες τὶς συνθῆκες; Πρὶν ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἅγιος, καὶ χάλασε ἐπειδὴ ἄρχισε νά μιλάει, νά γράφει καὶ νά σκέφτεται; Ὁ πῆθηκος εἶναι ὁ ἰδανικὸς μας ἑαυτός;

Μερικοὶ φθάνουν νά ἐγκωμιάζουν διάφορα ζῶα ὡς εὐφύεστερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο! Τὰ ἴδια τὰ ζῶα, ὅσο πιὸ ἔξυπνα εἶναι, ἀναγνωρίζουν τὴν ἀνωτερότητα τῆς ἀνθρώπινης νοημοσύνης καὶ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ ὀρισμένες πλευρὲς ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ ζῶα καὶ στὸν ἄνθρωπο μοιάζει νά

υπάρχει μόνο διαφορά βαθμοῦ νοημοσύνης, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ μνήμη. Ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν θυμᾶται ἀπλῶς περισσότερο ἢ γιὰ περισσότερο χρόνο ἢ πιὸ σύνθετα, ἔχει ἄλλο εἶδος μνήμης, ἔχει *σκοπίμη μνήμη* — γόνιμη, μνήμη ποὺ γίνεται ἀπὸ μόνη τῆς ἐπιδίωξης καὶ ἐντάσσεται στὴ σκέψη. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπινοεῖ ἄλλους κόσμους, καὶ μπορεῖ νὰ γνωρίζει ὅτι γνωρίζει, ἀνακρίνει τὶς ἰδέες, τὶς ἐπιθυμίες, τὶς ὁρμές, τὰ συναισθήματά του, διαμορφώνει τὸν χαρακτήρα του συνειδητά, ἀλλάζει τὸν ἑαυτό του, τὸ περιβάλλον του, τὸ μέλλον του! Τί σχέση ἔχουν αὐτὰ μὲ τὴ νοημοσύνη καὶ τῶν πιὸ ἔξυπνων ζώων; Αἰσθάνομαι ἄσχημα καὶ μόνο ποὺ ἀναγκάζομαι νὰ λέω κάτι τόσο αὐτονόητο.

Ἡ ὑπαρξη συλλογικῶν καὶ ἀτομικῶν ἀποκλίσεων μέχρι καὶ ἀπόλυτων ἀντιθέσεων στὶς ἐπιθυμίες, στὰ ἐνδιαφέροντα, τὶς ἀξίες καὶ τὶς ἀντιπάθειές μας, στὴ φιλοδοξία καὶ τοὺς φόβους μας, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι βρισκόμαστε στὸν ἴδιο ἀκριβῶς ὀρίζοντα / ὄριο φθορᾶς καὶ ἀπώλειας, δείχνει ὅτι σὲ ἄτομα καὶ πολιτισμούς τὸν τελευταῖο λόγο ἔχει ἡ ἐλευθερία. Οἱ πολιτισμοί, χάρις στοὺς ὁποίους τὸ ἄτομο ποὺ γεννιέται ἐδῶ καὶ τώρα, οἰκειοποιεῖται σὲ μερικοὺς μῆνες δυνάμεις διαμορφωμένες μέσα ἀπὸ ἑκατομμύρια χρόνια ἐξέλιξης, ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἴμαστε δικά τους προϊόντα. Νοιώθουμε ὅμως μαριονέτες; Καὶ εἴμαστε πράγματι ἐλεύθεροι, ὡς ποιοῦ βαθμὸ ἢ μὲ ποιές προϋποθέσεις;

Χάρις στὴ συμβολικὴ τάξη γινόμαστε περισσότερο ἀνθρώπινοι, ὅχι λιγώτερο. Γι' αὐτὸ ὁ Σωκράτης δὲν διστάζει νὰ παραδεχτεῖ ὅτι ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ φύση καὶ τὸν νοιάζει ἀποκλειστικὰ ὁ ἄνθρωπος, ἡ πόλη καὶ ἡ συζήτηση. Ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος, ἐφόσον δὲν ἀλλοτριώθηκε, ζεῖ στὰ σύμβολα, ὅπου γεννιέται ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη, οἱ τέχνες, ἡ τεχνικὴ, ἡ πολιτικὴ, ὀλόκληρη ἡ κοσμικὴ δύναμη τῆς ἐλευθερίας. Ἀναπτύσσει βούληση γιὰ αὐτογνωσία, θεογνωσία καὶ γιὰ κάθε δυνατὴ τέχνη καὶ γνώση, ἀλλάζοντας ὅπως θέλει τὸν ἑαυτό του καὶ τὶς συνθη-

κες τῆς ζωῆς του. Ὅλα αὐτὰ προϋποθέτουν καὶ εὐνοοῦν βιώματα, ὅπου βρίσκεται τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ ἀξία τους, ὅμως τὸ βίωμα ποὺ ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι σπάνιο, καὶ ἡ τέχνη μὲ τοὺς τρόπους της ἐπεκτείνει τὴν παρουσία του.

Τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν προέτρεπε στὴν αὐτογνωσία, καὶ ὁ Πλάτων εἰδοποιοῦσε ὅτι δὲν γίνεται νὰ ζεῖς σὰν ἄνθρωπος, ἂν δὲν ἐξετάζεις τὸν ἑαυτό σου καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς σου. Ἰδίως σήμερα, μὲ ἄμεση καὶ ἰσχυρὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στοὺς πρὸ διαφορειακούς πολιτισμούς, μὲ ὅλες τὶς συγκρίσεις καὶ ἐπιδράσεις πολὺ πρὸ δυνατὲς καὶ πιθανές ἀπ' ὅσο στὸ παρελθόν, ἔχει κάθε ἄτομο, λαὸς καὶ πολιτισμὸς μεγαλύτερη εὐκαιρία νὰ πολεμήσει τὶς προκαταλήψεις του, ἔστω μόνο γιὰ νὰ τὶς μετατρέψει σὲ διευκρινισμένες συνειδητὲς ἀποφάσεις καὶ νὰ τὶς κρατήσει...

Ἡ Δύση χρειάζεται τὴ συμβουλή τῶν Δελφῶν καὶ τοῦ Πλάτωνα, ἂν θέλει νὰ ἀποφύγει τὶς περιπέτειες ποὺ ἤδη ἄρχισαν καὶ δὲν εἶναι μικρές. Ἡ πολιτικὴ ὀρθότητα ἐξελίσσεται σὲ δούρειο ἵππο, παγίδα ποὺ φτιάξαμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὸν ἑαυτό μας, περιφρονῶντας τὰ ὅρια, τὴν ἀξία καὶ τὶς δυνάμεις τῶν πολιτισμῶν. Στὴ βάση τῶν προβλημάτων ποὺ προετοιμάζουν νέες καὶ ἀδίκες, κάθε ἄλλο παρὰ ἀναπόφευκτες, περιπέτειες στὴν Εὐρώπη, βρίσκεται ἡ ἄρνηση ἀρκετῶν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι δὲν εἶναι ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ συμβατοὶ μεταξύ τους ὅπως οὔτε οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι κάθε πολιτισμὸς διαπερνᾷ τὴ ζωὴ τῶν μελῶν του μέσα ἀπὸ τὸ βάθος της, δὲν ἐπικάθηται στὴν τούρτα τῆς βιοπάλης σὰν κερασάκι.¹⁰⁶

¹⁰⁶ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 85–96.

Ποιά είναι η αληθινή θρησκεία;

ΑΛΗΘΙΝΗ θρησκεία είναι όποια διαμορφώνεται όπως ταιριάζει στον ζωντανό Θεό. Τί έννοεΐται στην περίπτωση αυτή ταιριαστό, τί άταιριαστο; Όμως πριν άπ' όλα, γιατί πρέπει νά ύπάρχει Θεός; Γιατί δέν είναι ανθρώπινη έπινόηση, και οί θρησκεΐες τρόποι νά ζοϋμε σέ φανταστικούς κόσμους;

Ύπάρχει ό Θεός;

Οί ένδείξεις για την ύπαρξη του Θεού είναι συντριπτικές. Θα μπορούσε νά μιλήσει κανείς για άπόδειξη, έστω όχι με την αυστηρή έννοια του όρου. Άν κάποιος προσεγγΐζει τά δεδομένα άπροκατάληπτα και με σοβαρότητα, είναι άπίθανο νά άμφισβητήσει την ύπαρξη του Θεού και τή θεότητα του Χριστού.¹⁰⁷ Όμως

¹⁰⁷ Δές στο *Ήμερολόγιο*, σ. 276, *Έστω ως άγνωστικισμός, ό άθεΐσμος είναι μιá άξιосέβαστη έπιλογή*; Δές επίσης τó ChatGPT στην έρώτηση αν ύπάρχει ό Θεός, για νά άπολαύσεις ένα υπόδειγμα έξω-γήινης άπάντησης — χωρίς φαντασία, άπνευματίστη, άκόμη και παρανοϊκή, άνίκανη νά διακρίνει την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στην ιδιοτροπία και την έμπειρία: there's no definitive proof for or against

γιατί θά ἀμφισβητοῦσα ἀνεξέταστα τὴν ὕπαρξή Του, ὅταν τόσοι λαοὶ πιστεύουν, καὶ μαζὶ οἱ μεγαλύτεροι φιλόσοφοι καὶ ποιητές, οἱ κατ' ἐξοχὴν ἐλεύθεροι ἀπὸ πνευματικὰ ναρκωτικά, χάρη στὴ σκέψη τῶν ὁποίων σκεφτόμαστε κι ἐμεῖς, ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ τοὺς ἀμφισβητήσουμε; Δὲν γίνεται νὰ προσπεράσω τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ἐκτὸς ἂν ὑποφέρω ἀπὸ βαρειά ἀναισθησία, ἀνευθυνότητα καὶ ἐμπάθεια, συρόμενος ἀπὸ συμπλέγματα, προκαταλήψεις, ἐμμονές καὶ ἀπωθημένα. Λίγο ἂν ξεφύγω ἀπὸ τὴν κατάντια αὐτὴ, δὲν θά βρῶ κανένα λόγο νὰ κλείσω τὸ ἐρώτημα, καὶ πάρα πολλοὺς ὄχι μόνο νὰ τὸ κρατάω ἀνοιχτὸ ἀλλὰ νὰ τὸ προσεγγίζω μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀφοσίωση ὡς τὸ πιὸ σπουδαῖο.

Ἄν ἤμουν φτωχὸς καὶ μοῦ ἔταζε κάποιος ἕνα ποσὸ χωρὶς νὰ τὸ δώσει, ποιά παρηγοριὰ θά εἶχα γιὰ πόσο καιρό; Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ζητάει τυφλὴ πίστη ὑποσχόμενος ἀόρατες μελλοντικὲς ἀμοιβές. Εἰσηγεῖται Θεὸ πού ἔγινε ἄνθρωπος καὶ φανερῶνεται συνεχῶς σὲ πάρα πολλοὺς ἤδη τώρα, σὲ αὐτὴν ἐδῶ τὴ ζωὴ. Ἄν οἱ ἐπαγγελίες του δὲν ἐπαληθεύονταν, ὁ χριστιανισμὸς θά εἶχε καταρρεύσει προτοῦ καλὰ καλὰ ὑπάρξει, ἀκόμα καὶ χωρὶς τοὺς διωγμοὺς πού ἐξαπέλυσε ἡ Ρώμη.

Ἄν ἔστω γινόταν ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι οὔτε κἂν ἱστορικὸ πρόσωπο καὶ πάντως ὄχι Θεός, ἡ χριστιανοσύνη θά ὄφειλε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀρχὴ τῆς σὲ κάποιον Ἑβραῖο πού ἐπινόησε ἕνα παραμῦθι γιὰ τὴ γέννηση, τὴ σταύρωση καὶ ὅλα τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ, τὴ διδασκαλία Του, τὰ πάντα. Καὶ βρέθηκαν ἄλλοι πού σκέφτηκαν μὲ τὸν τρόπο τους τὴν ἴδια ψεύτικη ἱστορία, καὶ ἄλλοι πού διασκεύ-

the existence of God that satisfies all. What one believes often depends on upbringing, experiences, reasoning, and worldview. Σύγκρινε τὴν τεχνητὴ ἀπάντηση μὲ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτῆς τῆς ἐνότη-
τας, καὶ θά ἔχεις ἀνετα καὶ γρήγορα ἀκριβῆ εἰκόνα τῶν ὀρίων τῆς τε-
χνητῆς νοημοσύνης.

αζαν τὰ ἔργα τῶν προηγούμενων, καὶ ὁλόκληροι πληθυσμοὶ ἔδιναν τὴ ζωὴ τους σὲ μιὰ ἀπάτη, ποὺ ἤδη ἄλλοι φρόντιζαν νὰ διαδίδουν θυσιάζοντας καὶ τὴ δική τους ζωὴ, ἐνῶ ὁλόκληρες κοινότητες Ἑλλήνων — ὡς τότε πλήρως ἀδιάφορων γιὰ ὀτιδήποτε ἑβραϊκὸ — λατρεύοντας τὸν ἐσταυρωμένο 'βασιλιᾶ' τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐγκαταλείποντας τὶς θρησκευτικὲς τοὺς παραδόσεις ἐκτέθησαν στοὺς πιὸ ἀνελέητους διωγμούς, θυσιάζοντας καὶ τὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν τους γιὰ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν τὸν Χριστό, μὲ ἀποτέλεσμα ἓνα τεράστιο πλῆθος μαρτύρων καὶ μιὰ κοσμογονικὴ ἔκρηξη, τὴν ἀλλαγὴ ὅχι ἐνὸς παρακατιανοῦ ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπ' ὅπου ἄρχισε ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἴδρυση ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτισμῶν. Ἄν ὅλο αὐτὸ ἔχει γιὰ αἰτία τοῦ τὸ κακοστημένο παραμῦθι ἐνὸς Ἑβραίου, μερικὲς σελίδες ποὺ δὲν διακρίνονται οὔτε κἂν γιὰ λογοτεχνικὴ ἀρτιότητα, οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ καὶ πρῶτοι οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦν μοναδικὲς περιπτώσεις ἀσύλληπτης παράνοιας — οἱ λαοὶ ποὺ δημιούργησαν ὅ,τι πιὸ ἀξιόλογο στὶς ἐπιστῆμες, στὶς καλὲς τέχνες, στὴν πολιτικὴ, στὴν τεχνολογία, στὴν οἰκονομία, στὴ φιλοσοφία, στὴ λογοτεχνία, ἤδη πρὸ Χριστοῦ στὴν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων. Χρειάζεται λοιπὸν μεγάλη προσοχὴ στὰ ὄρια, ὅταν διακρίνεται ὁ μῦθος ἀπὸ τὴν ἱστορία, ὁ μῦθος ὡς πηγὴ τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία ὡς ἀφορμὴ τοῦ μῦθου.¹⁰⁸

¹⁰⁸ *Μυθολογία*, σ. 39–40. Δὲς καὶ ὁ.π., σ. 170, σημ. 91 — Ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι τόσο συχνὰ τόσο κακὸ κείμενο, σὰν νὰ ἔγινε ἀκριβῶς γιὰ νὰ χαθεῖ ὅποιαδήποτε ἀμφιβολία: ἂν ἡ χριστιανοσύνη ἀναπτύχθηκε δίνοντας πνοὴ παντοῦ, στὴ φιλοσοφία, στὴ λογοτεχνία, στὴ μουσικὴ, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, στὴ ζωγραφικὴ, στὴ νομοθεσία..., καὶ ἔδωσε καὶ δίνει μεγάλους ἀγίους, βεβαιώνεται καὶ πάλι ἡ ἀλήθεια τοῦ

Μήπως άρνοῦμαι τὸν Θεὸ ἐπειδὴ μὲ σκανδαλίζει τὸ κακὸ τοῦ κόσμου, ἡ ἀδικία, ἡ ταλαιπωρία, ὁ θάνατος, οἱ ἀρρώστιες; Αὐτὰ δὲν σημαίνουν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει ἀλλὰ ὅτι εἶναι μοχθηρὸς καὶ ἀδικὸς ἢ ἀδιάφορος. Μπορεῖ ὅμως ὅσα συγκρούονται μὲ τὴν ἀγαθότητα νὰ ἔχουν ἄγνωστες πλευρές, μὲ τὶς ὁποῖες συμβάλλουν σὲ ἀκόμα μεγαλύτερο ἀγαθό. Ποιούς λόγους ἔχω νὰ ἀπορρίψω τὴν περίπτωσή αὐτή;

Περαιτέρω, ποιό καλὸ θὰ προκύψει, ἂν ἔστω χαθεῖ ἡ πίστη;¹⁰⁹ Ἄν ἓνας λαὸς ἀδειάσει ἀπὸ κάθε αἴσθησις ἱερῆς προέλευσης τῶν πραγμάτων, συμβαίνει κάποια πρόοδος καὶ ἀπελευθέρωση; Κεντρικὰ προβλήματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ θανάτου, στὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστήμη ἀδυνατεῖ νὰ ἀπαντήσῃ ἐπειδὴ οὔτε κἂν τὴν ἀφοροῦν, γίνονται ἀπρόσιτα. Ἡ ἱστορία μένει γυμνὴ ἀπὸ νόημα στὶς πιὸ κρίσιμες πλευρές. Ἀπὸ ἐδῶ ἀνοίγονται τέσσερις δυνατότητες. Ἡ μία εἶναι, ὅ,τι φᾶμε, ὅ,τι πιοῦμε, γιατί αὔριο πεθαίνουμε. Εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς χυδαιότητος καὶ δὲν εἶναι πρωτόγνωρη, ὅμως μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς πίστεως παύει νὰ εἶναι περιθωριακὴ. Ὅ,τι σερνόταν ἀξιοπεριφρόνητο παρελαύνει τώρα κυρίαρχο. Ἡ δευτέρη δυνατότητα εἶναι ἡ ἀφοσίωση σὲ διάφορους ἄξιους σκοπούς, γιὰ παράδειγμα ἡ προσπάθεια νὰ βοηθοῦνται οἱ φτωχοί, νὰ μὴν μολύνεται τὸ περιβάλλον, κ.τ.ῶ., χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται ἡ ματαιότητά ὅλων αὐτῶν. Εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς μικρότητας, νὰ νοι-

Χριστοῦ, ἡ ἱστορικότητα τῆς ὑπαρξῆς Του καὶ ἡ γνησιότητα τῆς θεότητάς Του, χάρις στὸν ὁποῖο ἀναπληρώνονται οἱ τρομακτικὲς ἐλλείψεις τῆς Βίβλου καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἄν τὸ πρόσωπό Του ἦταν ἓνα 'παραμῦθι', ἡ νέα πίστη δὲν θὰ εἶχε ἐπιβιώσει οὔτε μιὰ δεκαετία σὲ ἑλληνικὸ, δηλαδὴ φιλοσοφικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ, περιβάλλον, οὔτε κἂν θὰ εἶχε ἰδρυθεῖ, καὶ φυσικὰ δὲν θὰ παρέμενε μέχρι σήμερα ἰσχυρὴ, ἀποτελεῶντας τὴ θρησκεία τῶν πιὸ προηγμένων λαῶν καὶ πολιτισμῶν.

¹⁰⁹ Δὲς στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 61, *Τί θὰ συνέβαινε στὸν κόσμο ἂν χάνονταν οἱ θρησκείες;*

άζομαι για τὸ παιδί μου ἀδιαφορῶντας για τὴν κατάληξή του σὲ μιὰ κούτα καὶ μετὰ στὸν κλίβανο ἢ στὸ χῶμα, σὰν ὁ ἀφανισμὸς του νὰ ἦταν κάτι ἀσήμαντο. Τρίτη δυνατότητα εἶναι ἡ ἀπελπισία, καὶ τέταρτη ἡ ἀνακάλυψη νέας θρησκείας. Ὅμως θρησκεῖες γεννιῶνται ἂν ὑπάρχουν ἔστω ἰσχνὰ ἱερὰ βιώματα, ὄχι ἡ ἔμπρακτη μόνιμη ἀπόρριψή τους, μιὰ ζωὴ παραδομένη ὀριστικὰ στὴν ἄρνηση τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ἡ ἀπώλεια τῶν θρησκείων δὲν θὰ σήμαινε τίποτα ἰδανικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ, καμμιά ὠριμότητα, πρόοδο καὶ ἀπελευθέρωση, ἀλλὰ τὴν ἀπόλυτη κατάντια, ἕνα μῆγμα χυδαιότητας, μικρότητας καὶ ἀπελπισίας.

Ἄρνηση τοῦ Θεοῦ

Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ προσέξει κανεὶς ὅτι συνήθως οἱ ἄθεοι δὲν ἀρνοῦνται τὸν Θεὸ ἀλλὰ μιὰ ἰδέα περὶ Θεοῦ, ἡ ὁποία βιώνεται τραυματικά, ὅπως εἶναι ὁ ἐπίφοβος Θεὸς ἢ ὁ Θεὸς ποὺ δὲν κάνει χατήρια. Μὲ κατασκοπεύει, μὲ διατάζει, μὲ ἀπειλεῖ καὶ κλείνει τὸν ὀρίζοντα, ἀδιαφορεῖ για τὶς ἀνάγκες μου, μὲ κάνει νὰ νοιώθω περαστικὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ νὰ μὴ μπορῶ νὰ συγκεντρώσω τὸν ἑαυτό μου στὴ μόνη βέβαιη καὶ χειροπιαστὴ γιὰ μένα πραγματικότητα, δὲν μὲ ἀφήνει νὰ διορθῶνω λάθη μὲ τὴν αὐτονομία μου καὶ νὰ ὑπηρετῶ τὴ δικαιοσύνη ἀντὶ νὰ παρακαλάω για τὴν οὐράνια συγγνώμη.¹¹⁰

Ὅρισμένα στὴν κριτικὴ αὐτὴ εἶναι σωστά. Δὲν ἀφοροῦν ὅμως τὸν Θεὸ ἀλλὰ μερικὲς παρεξηγήσεις περὶ Θεοῦ. Ἄν καὶ ἀρκετὰ εὐλογηστὰ δικά της μέτρα, ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ κριτικὴ δὲν εὐσταθεῖ. Τί λέγεται ἐδῶ μὲ μιὰ φράση; Ὁ Θεὸς δὲν μοῦ ἀρέσει,

¹¹⁰ Συνοφίζω τὴν ἀθεϊστικὴ διακήρυξη τοῦ Νίλς Λύν.

Άρα δὲν ὑπάρχει! Πόσο ἀνόητος πρέπει νὰ εἶναι κάποιος γιὰ νὰ ὑπογράψει τέτοια δήλωση;

Ἄς πάρουμε τὰ πράγματα μὲ τὴ σειρά. Ἔρχομαι σὲ ἐπαφὴ μὲ διάφορες ιδέες περὶ Θεοῦ ἢ ὁ ἴδιος τὸν φαντάζομαι κάπως. Ἐρεῦνησα νὰ βεβαιωθῶ σὲ ποιὸ βαθμὸ εἶναι ἔγκυρες οἱ ιδέες αὐτές, οἱ δικές μου ἢ τῶν ἄλλων; Ζήτησα νὰ μάθω μήπως ὁ κακὸς Θεός, ὅπως μοῦ φαίνεται, ὁ δυσάρεστος, ὁ παράδοξος, ὁ γιὰ ὅποιο λόγο ἀπαράδεκτος, εἶναι ὁ Θεὸς μιᾶς παρεξήγησης δικῆς μου ἢ ἄλλων; Κι ἂν δὲν κατάλαβα ὅτι ἔχω νὰ κάνω μὲ παρεξηγήσεις ἢ αὐταπάτες, ἐρεῦνησα μήπως ἄλλη θρησκεία ἔχει νὰ πεῖ κάτι καλύτερο; Κάθησα νὰ σκεφτῶ πῶς θὰ μπορούσα νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν ὕπαρξή Του; Κανεῖς δὲν εἶπε οὔτε μία ἀληθινὴ φράση ποτὲ γιὰ τὴν ταυτότητά Του, μάλιστα ὅταν γιὰ τόσα πολλὰ τόσοι εὐσεβεῖς μίλησαν ἀξιοθαύμαστα; Δὲν εἶπαν ἢ δὲν ἄκουσα, δὲν φρόντισα νὰ μάθω; Ἡ μήπως δὲν εἶμαι ἰκανὸς νὰ ἐκτιμῆσω τὴν πραγματικὴ ἀξία ὅσων διαβάζω; Μήπως οὔτε κἂν ἐνδιαφέρομαι στὰ σοβαρὰ γιὰ τὸ ὅλο θέμα; Καὶ τὰ προβλήματα δὲν σταματοῦν ἐδῶ.

Εἶναι ἐκκωφαντικὴ ἢ ὑποτίμηση τοῦ θανάτου. Χωρὶς νὰ προσπαθῆσω μὲ στοιχειώδη σοβαρότητα νὰ τὴν ἐλέγξω, ἔβαλα στὴν ἄκρη τὴν πιὸ ἰσχυρὴ, θεμελιώδη καὶ σημαντικὴ ἔννοια, τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ κατορθώσω τί ἀκριβῶς; Νὰ ζήσω μιὰ ζωὴ μισοθλίψεων καὶ μισοαπολαύσεων μέχρι νὰ πέσω ξερὸς στὸ χῶμα ἐγὼ καὶ οἱ δικοί μου; Ὁ ἴδιος ὁ Νίλς Λὺν κατηγορεῖ τὸν Θεὸ γιὰ τὴ φθορὰ καὶ τὴν ἀπώλεια, καὶ ὅμως δὲν ἀνακρίνει τὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου, νὰ προσπαθῆσει νὰ καταλάβει. Δηλώνει πανέτοιμος νὰ προσκυνήσει ὀλόψυχα, νὰ ὑποταχθεῖ ψυχῇ τε καὶ σώματι καὶ νὰ ξεχάσει τίς πνευματικὲς ἐξεγέρσεις του, ἀρκεῖ ὁ Θεὸς νὰ τοῦ κάνει τὸ χατήρι νὰ μὴν πεθάνει ὁ ἀνθρωπὸς του. Πόσοι δῆθεν χριστιανοὶ δὲν κάνουν αὐτὸ ἀκριβῶς; Λατρεύουν τὸν Θεὸ ἐπειδὴ τοὺς δίνει τὸ πρωῖνό τους καὶ τὴν ὑγεία τῶν παιδιῶν τους. Περαιτέρω, στὴν ἴδια τὴν εὐλογία πλευρὰ της ἢ κριτικὴ περιέχει σοβαρὰ λάθη. Δὲν μὲ κάνει ὁ Θεὸς νὰ νοιώθω πε-

ραστικός από τη ζωή αυτή αλλά ο θάνατος, ο οποίος υπάρχει είτε πιστεύω στον Θεό είτε του κρατάω μούτρα. Ποιά δημιουργική ζωή και ποιά αγαθότητα και τελειότητα όνειρεύομαι ότι θα κατορθώσω βάζοντας στην άκρη την πίστη, όταν είμαι άνικανος να αγαπήσω αρκετά για να διδαχθώ από την απώλεια; Νομίζω δέν χρειάζεται να είπωθοῦν περισσότερα. Όποιος θέλει να δει βλέπει ότι η άθειά είναι η θρησκεία τῶν ρηχῶν βιωμάτων και τῆς χαμηλῆς νοημοσύνης.

Ἡ θρησκεία πρέπει να καταργεῖται

Μέχρι ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι ἀπλά, ὅμως τὸ μέχρι ἐδῶ δέν ἀρκεῖ, χρειάζεται τὸ ἐπόμενο, ἀκόμη πιὸ σημαντικό βῆμα, χωρίς τὸ ὁποῖο τὰ προηγούμενα μικρὴ ἀξία ἔχουν. Χρειάζεται ἡ θρησκεία νὰ καταργεῖται *προσωπικά και μοναδικά* στὴ ζωντανή σχέση με τὸν ζωντανὸ Θεό. Σὲ μιὰ σωστὴ θρησκεία, ἄλλοι παιδαγωγοῦνται ὅσο εἶναι δυνατὸ ἀπὸ τοὺς τύπους και τὰ ἔθιμα, και ἄλλοι προχωροῦν ἀπὸ τὴ σκιά στὸ φῶς τῆς ἄμεσης προσωπικῆς σχέσης μαζί Του. Μιὰ θρησκεία εἶναι τόσο πιὸ ἀξία ὅσο με καλεῖ νὰ τὴν ἐγκαταλείπω για νὰ πλησιάσω στὸν Ἴδιο. Ἄν δέν εἶναι σὰν γέφυρα ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἐγκλωβίσει στοὺς τύπους και τὰ ἔθιμά της, καταντᾶει ἡ χειρότερη πνευματικὴ παγίδα. Ὁ χριστιανισμὸς δέν κινδυνεύει ἀπὸ τὸ λεγόμενο κοσμικὸ φρόνημα και τὴν ἀθειά, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ δικὴ του διαφθορά.

Ἡ ὑποχώρηση τῆς χριστιανοσύνης σὲ νοστροπίες ποὺ προδίδουν τὴ φύση της, ἡ ὑπερένταση μαγείας, ὑποκρισίας και ἐθιμοτυπισμοῦ, μοιάζει μὴ ἀναστρέψιμη για τὶς παραδοσιακὲς ιδίως Ἐκκλησίες. Κάθε δυνατὸ τέχνασμα ἐπιστρατεύεται και συνδυάζεται ὥστε μιὰ ἱεροπρεπῆς αἰσθητικὴ νὰ ὑποκαθιστᾶ τὴ ζωντανή σχέση με τὸν Θεό. Κι ἂν ὄλο αὐτὸ πάει νὰ γίνει

άπλο σύμβολο, ὥστε νά δοθεῖ τέλος στίς μαγικές ροπές, ὅπως προσπάθησε ὁ προτεσταντισμός, παύει νά ἰκανοποιεῖ.

Τὸ σύμβολο ἀπωθεῖται, ἂν δὲν ἐνδιαφέρει ὁ προορισμός του. Ὅμως ὅταν μιὰ παράδοση ἀρνεῖται νά τὸ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νά ἀναχθεῖ στὸ συμβολιζόμενο καὶ παράγει τυποκρατία, τὸ σύμβολο δὲν ματαιώνεται ἀπλῶς ἀλλὰ ἀντιστρέφει τὴ δύναμή του καὶ διαφθείρει, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἐξηγεῖ ὁ μῦθος τοῦ πλατωνικοῦ σπηλαίου, φυλακίζει τὸν ἄνθρωπο σὲ σκιές τῆς πραγματικότητας...

Ἀποφεύγοντας ἀκόμα καὶ νά διανοηθοῦν ὅτι θὰ μπορούσαν νά ἔχουν ζωντανή προσωπική σχέση μὲ τὸν ζωντανὸ Θεό, οἱ 'πιστοὶ' ἀρκοῦνται σὲ ὅ,τι εἶναι τοῦ χειριοῦ τους, σὲ τελετὲς καὶ ἔθιμα, μὲ τὴ συμφωνία 'ποιμένων' καὶ 'ποίμνιου' νά εἶναι ἐντυπωσιακή. Τὰ ἔθιμα καὶ τὰ τυπικὰ γίνονται πιὸ ἐπιθυμητὰ ἂν περιέχουν καὶ κάτι ὑπερφυσικό, ὥστε νά ὑποκαθιστοῦν ὅσο γίνεται πιὸ ἀποτελεσματικὰ τὴ ζωντανή προσωπική σχέση. Ψαλμωδίες, θυμιάματα, ἄμφια, καμπάνες, ἱερὰ σεντόνια, ἱερὰ ζωνάρια, εἰκόνες ποῦ δακρῦζουν, φῶς ποῦ ἀνάβει μόνο του, μαγικὸ ξύλο, μαγικὸ ψωμί, μαγικὸ κρασί, μαγικὸ νερό, μαγικὸ λάδι, ἔχει στηθεῖ ἓνας κυριολεκτικὰ ἀπὸ μηχανῆς Θεός, στολισμένος μὲ κάθε εἶδους φυλαχτὰ καὶ τάματα, ἓνα τοτέμ, μιὰ κατάσταση ντροπιαστική.¹¹¹

¹¹¹ *Μυθολογία*, σ. 245–6.

Ποιά είναι η μεγαλύτερη παρηγοριά;

ΚΑΘΕ άναποδιά, μικρή ή μεγάλη, κάθε ταλαιπωρία, πό-
νος, κόπος, συμφορά, είναι μιá αντίθεση στις έπιθυμίες
μου. Θέλω νά είμαι ήσυχος με όσα με ενδιαφέρουν, και κάποια
περίσταση με σέρνει σε άσχετα. Θέλω νά είμαι ύγιής, και με
χτυπάνε άρρώστιες. Χαίρομαι τήν περιουσία μου, και ξαφνικά
τά χάνω όλα. Άπολαμβάνω τούς δικούς μου, και άρρωσταίνουν,
πεθαίνουν, μεταναστεύουν...

Όποτε δέν μπορώ νά ικανοποιήσω τή θέλησή μου, πραγ-
ματική παρηγοριά δίνει ή σχέση με τόν Θεό. Όχι έπειδή έλπίζω
στή δύναμή Του, προσεύχομαι, περιμένω κάποιο θαύμα ή σκέ-
φτομαι τά άγαθά τής άλλης ζωής. Με τήν έλπίδα μεταθέτω τήν
ικανοποίηση στο μέλλον και ύπομένω. Η ύπομονή είναι κορυ-
φαία άρετή, δέν είναι όμως παρηγοριά.

Πιστεύοντας στον ζωντανό Θεό άληθινά, τόν συναντάω στο
καλό και έξίσου στο αντίθετο, στην ύγεία και τήν άρρώστια τó
ίδιο, στον πλοΰτο και τή φτώχεια χωρίς διαφορά, στην άνεση
όσο στην ταλαιπωρία — άρκει νά θέλω νά είμαι μαζί Του. Τó
θέλημα αυτό ικανοποιεΐται συνεχώς, άν τó έχω. Ό Θεός φύλα-
κας άγγελος και άγιος Βασίλης άχρηστεύεται όταν δέν ύπάρ-
χουν προβλήματα, και τó πολύ νά πηγαίνω στή Λειτουργία, συ-
νήθως από φόβο μήπως τόν δυσареστήσω και χάσω τά άγαθά
πού προτιμάω δέκα φορές περισσότερο από τόν Ίδιο. Πόσο λά-
θος φτιάξαμε τή σχέση μας μαζί Του φαίνεται από τά ίδια τά
πιό σημαντικά λειτουργικά μας κείμενα. Στήν πιό ιερή στιγμή
τής λατρείας εισάγει ή τερατώδης πρόσκληση, μετά φόβου

Θεοῦ, πίστεως και ἀγάπης προσέλθετε. Εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι γιὰ αἰῶνες δὲν βλέπουμε ἐδῶ τίποτα παλαβό, μερικοὶ ἐπειδὴ συνηθίσαμε σὲ τέρατα, και μερικοὶ ἐπειδὴ οὔτε κἂν ἐνδιαφερόμαστε τί λέμε, τί ἀκοῦμε και τί κάνουμε.

Ὅταν ὁ Στραβίνσκυ χρησιμοποίησε στὴ μουσικὴ του ἔργα τοῦ παρελθόντος τὸν ἐπέκριναν ὅτι δὲν τὰ σέβεται και τὰ παραποιεῖ. Τοὺς ἀπάντησε, ἐσεῖς σέβεστε, ἐγὼ ἀγαπάω. Ἐμεῖς τί κάνουμε; Πόσο πραγματικὴ εἶναι ἡ ἀγάπη, ἂν δὲν βρίσκεται πέρα ἀπὸ φόβο και θράσος; Ἀγκαλιάζοντας τοὺς δικούς μου, τὸ κάνω μὲ τὸ θράσος τῆς ἀσέβειας ἢ μὲ τὴν ἀπόσταση τοῦ σεβασμοῦ; Σὰν νὰ μὴν ἔφθανε τὸ ὧς ἐδῶ τέρας, προσθέτουμε και μετὰ πίστεως, λὲς και θὰ πλησίαζε κανεὶς τὸν Θεὸ μὲ φόβο χωρὶς οὔτε κἂν νὰ πιστεῦει, ἢ λὲς και θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀγαπάει χωρὶς νὰ πιστεῦει, ἢ θὰ μποροῦσε νὰ τὸν φοβᾶται ἐνῶ τὸν ἀγαπάει! Κυριολεκτικὰ ὅ,τι νᾶναι, χωρὶς ἐπίγνωση τῶν πραγμάτων, κι αὐτὸ ἐδῶ και αἰῶνες στὴν πιὸ ἱερὴ μας στιγμὴ!¹¹²

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀμαρτιῶν, σφαλμάτων, και τοῦ πιὸ φρικτοῦ ἐγωῖσμοῦ, πρὶν ἀπ' ὅλα χρειάζεται νὰ μὴν κατακρίνω τὸν ἑαυτὸ μου. Ὅχι μόνον νὰ μὴ φοβᾶμαι τὴν ἀνύπαρκτη θεία τιμωρία, ἀλλὰ νὰ μὴ φοβᾶμαι οὔτε κἂν τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸν

¹¹² Στὴν ταινία τοῦ Λουὶ Μάλ 'Ἀντίο παιδιά', ὁ ἱερέας περνάει μπροστὰ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς ἑνὸς γαλλικοῦ σχολείου και κάθε παιδὶ ἀνοίγει τὸ στόμα του γιὰ νὰ πάρει τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου. Ξαφνικὰ βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἐβραιόπουλο ποὺ ἔκρυβαν γιὰ νὰ τὸ προφυλάξουν ἀπὸ τοὺς ναζί. Τὸ παιδάκι εἶναι στὴ σειρά μαζί μὲ τοὺς συμμαθητὲς του. Ὁ ἱερέας τὸ ἀφήνει μὲ τὸ στόμα ἀνοιχτὸ και προχωράει στὸ ἐπόμενο χωρὶς νὰ τοῦ δώσει Θεία Κοινωνία. Ἐκεῖνο ξεπερνάει τὴν κληρονομημένη ἐβραϊκὴ ἰδεολογία του και ἀνοίγεται. Ὁ ἱερέας δὲν παίρνει εἰδηση, ἐπειδὴ ἔχει τὴν πίστη γιὰ ἰδεολογία και τὸν Θεὸ Μπαμπούλα, βιώνει ὡς ἱερὰ ὅλα αὐτὰ ποὺ ἡ ἀγάπη δὲν θέλει οὔτε νὰ βλέπει οὔτε νὰ ἀκούει.

Ίδιο, ότι δεν θά μπορέσω να σταθῶ κοντά Του. Ὑπάρχει μεγαλύτερη παρηγοριά ἀπὸ αὐτή; Ὁ δρόμος γιὰ τὸν Θεὸ εἶναι ὁ πιὸ εὐκολος: χρειάζεται ἀπλῶς νὰ κάνω ὅ,τι θέλω. Ὁ μοναχισμὸς προτείνει τὸ ἀντίθετο, τὴν ἀποβολὴ τοῦ ἰδίου θελήματος, ἀλλὰ κάνει λάθος.

Χρειάζεται νὰ ἀκολουθῶ τὸ θέλημά μου καὶ μόνο αὐτό. Ὁ δρόμος γιὰ τὸν ἑαυτό μου καὶ ὁ δρόμος γιὰ τὸν Θεὸ εἶναι ὁ ἴδιος. Νὰ σκέφτομαι τὸν ἑαυτό μου καὶ νὰ τὸν καταλαβαίνω, νὰ προχωράω συνειδητά, νὰ μὴν κάνω κάτι ἄλλο νομίζοντας ὅτι κάνω τὸ θέλημά μου. Ἡ πασίγνωστη προτροπὴ τοῦ Ἄνακτος τῶν Δελφῶν, *γνῶθι σεαυτόν*, εἶναι ἡ πιὸ ἔγκυρη, ἰκανή, ὀλοκληρωμένη καὶ τέλεια θρησκευτικὴ ὁδηγία σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες. Δυστυχῶς ἡ χριστιανοσύνη κινεῖται σὲ ἀπελπιστικὰ μεγάλο βαθμὸ ἀντίθετα, συμπλέει μὲ τὴ φοβικὴ ἐβραϊκὴ 'εὐσέβεια', γεμίζει τὶς ψυχὰς μὲ τρόμο καὶ ὑπερεντείνει ὑποκρισία, σκληρότητα καὶ δειλία. Ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ κύρια καὶ συχνὴ προσευχή μας, τὴν ὁποία ὑποτίθεται πὼς ἱδρυσε ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, στὸ Πάτερ ἡμῶν, ζητᾶμε ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ μᾶς συγχωρήσει, λὲς καὶ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μᾶς τιμωρήσει, καὶ νομίζουμε ὅτι ἔχουμε χρέη ἀπέναντί Του, τὰ ὁποῖα ἀποτύχαμε νὰ ἐξοφλήσουμε! Ἡ ἴδια ἡ Λειτουργία μᾶς ποτίζει μὲ δηλητήριο, παρουσιάζει τὴ σχέση μαζί Του σὰν κανονικὴ δίκη, ὅπου ἂν ἀποδειχθοῦμε ἔνοχοι, μᾶς περιμένει νὰ μᾶς περιποιηθεῖ ὁ σατανᾶς καὶ ὅλοι οἱ δαίμονες τῆς κόλασης: *καλὴν ἀπολογία ν, τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, αἰτησώμεθα...*

ΜΠΡΟΣΤΑ στὸν Θεὸ δὲν εἶναι ὅ,τι πιὸ εὐκολο νὰ σταθῶ, ἀπλῶς συνειδητοποιῶντας Ποιὸν ἀντικρίζω. Ὅχι ἐπειδὴ φοβᾶμαι τιμωρίες ἀμαρτιῶν ἀλλὰ ἐπειδὴ νοιώθω τὴ δύναμή Του καὶ δὲν τὴν ἔχω συνηθίσει, καὶ ἐπειδὴ ὑποφέρω ἀπὸ τὴ θρησκευτικὰ ἐγκατεστημένη φοβία, ὅτι εἶναι ὁ Ὑψιστος, πού μόνο σκυφτὸς μπορῶ νὰ σέρνομαι μᾶλλον παρὰ νὰ βρίσκομαι κοντά Του. Τὸ

παιδάκι νοιώθει τή δύναμη τοῦ πατέρα του ἀλλά δὲν φοβᾶται οὔτε ντρέπεται, ἐπειδὴ ἡ συναναστροφή ἔφερε οἰκειότητα. Ἄλλο τὸ δέος ἢ τὸ ξάφνιασμα, ἄλλο ἡ αὐτομαστίγωση τῆς ἐνοχῆς καὶ ἡ φοβία τῆς μικροψυχίας, ἐμπόδια τῆς ἴδιας τῆς θέλησης γιὰ συνάντηση καὶ δεῖκτες τῆς ἀποτυχίας της. Εἶναι Θεὸς χαρᾶς, αὐθορμητισμοῦ, ἐλευθερίας, τί δουλειὰ ἔχουν οἱ παλαβομάρες περὶ φρικτῆς ἀπολογίας, ὁ τρόμος στὸ φοβερὸ βῆμα τῆς ἔσχατης Κρίσης, ὅπου ὁ Ἐσταυρωμένος μεταμορφώνεται σὲ ἀνελέητο Δικαστή; Στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι μόνο τὰ ἀγαθὰ, εἶναι καὶ ὅλα τὰ δεινὰ, παρατηρεῖ ὁ Βασίλειος συμπληρώνοντας ὅτι αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει ἐμεῖς νὰ ὑποβοηθοῦμε ἓνα τέτοιο θέλημα, ἐπειδὴ γι' αὐτὰ ἔχει ὁ Θεὸς νὰ χρησιμοποιεῖ κακοὺς ὑπηρέτες.¹¹³ Στὴν Ἐκκλησία ποιά θέση ταιριάζει μέσα στὸ θεῖο θέλημα; Ἡ θέση τοῦ Κτήνου; Ὁ Γένης συνειδητοποιεῖ τὸ πρόβλημα μὲ ἰδιαίτερη δύναμη.

Γυρίζοντας ὀλοένα σὲ κύκλους πὸν πλαταίνουν / Τὸ γεράκι δὲν μπορεῖ ν' ἀκούσει πιά τὸ γερακάρη· / Τὰ πάντα γίνονται κομμάτια· τὸ κέντρο δὲν ἀντέχει. / Ὡμὴ ἀναρχία λύθηκε στὴν οἰκουμένη, / Ἀπ' τὸ αἶμα βουρκωμένος λύθηκε ὁ ποταμός, καὶ παντοῦ / Ἡ τελετὴ τῆς ἀθωότητος πνίγεται· / Οἱ καλύτεροι χωρὶς πεποίθηση, ἐνῶ οἱ χειρότεροι / Εἶναι γεμᾶτοι ἀπὸ τὴν ἔνταση τοῦ πάθους.

Σίγουρα κάποια ἀποκάλυψη θὰ εἶναι κοντά· / Σίγουρα ἡ Δευτέρα Παρουσία θὰ εἶναι κοντά. / Ἡ Δευτέρα Παρουσία! Δὲν πρόφταξα νὰ σώσω αὐτὸ τὸ λόγο / Καὶ μιὰ μεγάλη εἰκόνα γέννημα τοῦ Spiritus Mundi / Θολώνει τὴ ματιά μου: κάπον στὴν ἄμμο τῆς ἐρήμου / Μορφή μὲ σῶμα λιονταριοῦ καὶ τὸ κεφάλι ἀνθρώπου, / Ἐνα ἄδειο βλέμμα κι ἀλύπητο

¹¹³ Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, PG 31, 1276: Στοιχεῖα, σ. 156.

*σὰν ἥλιος, / Κινεῖται μὲ μηρούς ἀργούς, καθὼς τριγύρω /
Στροβιλίζονται ἴσκιοι ἀγανακτισμένων πουλιῶν.*

*Τὸ σκοτάδι ξαναπέφτει· τώρα ὁμως ξέρω / Πῶς εἴκοσι βα-
σανισμένοι αἰῶνες πετρωμένου ὕπνου / Κεντρίστηκαν ἀπὸ
ἓνα λίκνο λικνισμένο κατὰ τὸ βραχνᾶ, / Καὶ ποιό ἀνήμερο
θεριό, μιὰ ποὺ ἦρθε τέλος ἡ ὥρα του, / Μουντὰ βαδίζει γιὰ
νὰ γεννηθεῖ πρὸς τὴ Βηθλεέμ.¹¹⁴*

Ο ΙΔΙΟΣ μὲ φροντίζει μὲ ὅσα συμβαίνουν στὴ ζωὴ μου. Θὰ μὲ φέρει σὲ ὅσους χρειάζομαι, θὰ μοῦ δώσει ἀκόμα καὶ χέρι μὲ χέρι τὰ βιβλία ποὺ θὰ μὲ βοηθήσουν ἢ ὀτιδήποτε, ἀκόμα καὶ ταλαιπωρίες. Δὲν μὲ βοηθάει μόνο ὁ φίλος ἀλλὰ καὶ ὁ ἐχθρός, ὅπως ὁ κόλακας. Ἄν ξέπεσα τόσο πολὺ, ἀκόμα καὶ ἡ κολακεία δίνει μιὰ ζωηρότητα παραπάνω, καὶ μεγαλώνοντας τὴ ματαιοδοξία μου προετοιμάζει γερὰ χαστούκια. Μετά, ἂν συνέλθω, ὅλα αὐτὰ θὰ γίνουν θλιβερὸ γιὰ τὶς προϋποθέσεις του ἀλλὰ χρήσιμο μάθημα, σὲ ποιά κατάντια μπορεῖ νὰ φτάσει κανεῖς.

Πάνω ἀπ' ὅλα βοηθοῦν ὅχι ὅσοι μὲ ἀγαποῦν ἀλλὰ ἐκεῖνοι ποὺ ἐγὼ ἀγαπάω. Μὲ βοηθοῦν ἐπειδὴ τοὺς νοιάζομαι περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου κι ἔτσι ἂν εἶμαι λυπημένος, παίρνω χαρὰ ἐπειδὴ ἐκεῖνοι δὲν περνοῦν τὶς δικές μου ταλαιπωρίες. Αὐτὸ εἶναι μεγάλο μειονέκτημα στὴ σχέση μὲ τὸν Θεό. Δὲν ὑπάρχει δυνατότητα νὰ τὸν νοιάζομαι! Τὰ ἔχω ὅλα ἀπὸ τὸν Ἴδιο καὶ Ἐκεῖνος δὲν χρειάζεται ἀπὸ μένα τὸ παραμικρό, δὲν μπορῶ νὰ τὸν φροντίσω! Νὰ τὸν βάλω πάνω ἀπὸ μένα μπορῶ μόνο μὲ τὴν ὑπακοή, τὴ δόξα, τὴν προσκύνηση καὶ ἄλλα τέτοια κωμικοτραγικά. Ἐπομένως μόνη ἀληθινὴ ἄμεση καὶ προσωπικὴ σχέση μαζί Του εἶναι νὰ περάσω πέρα ἀπὸ χαρὰ καὶ λύπη, στὴν κοινὴ

¹¹⁴ Ἡ Δευτέρα Παρουσία (μτφρ. Σεφέρη).

μας νόηση. Πρέπει να μπορώ να τα αφήνω όλα πίσω μου. Όμως όταν είμαι λυπημένος και είναι αδύνατο να ύψωθώ πέρα από τα προβλήματά μου, έπειδή αισθάνομαι πλαστή τη σκέψη που προσπαθεί να φθάσει στον Ίδιο με την ύστεροβουλία της παρηγοριάς, μου δίνει άμέσως χαρά ή γνώση ότι κάποιος που αγαπάω είναι καλά και δεν έχει τα δικά μου προβλήματα. Αυτό δεν γίνεται τεχνητά, δεν προσπαθώ να το κάνω για να πάρω δύναμη. Έπειδή και ο φίλος, το παιδί, οι γονεΐς, οποιοσδήποτε αγαπάω, έχει τις ίδιες ανάγκες με μένα, ανάγκες που δεν έχει ποτέ ο Θεός, και έπειδή τους βάζω πάνω από μένα, συμβαίνει αυθόρμητα να σκεφτώ την καλύτερη δική τους κατάσταση μέσα στην ταλαιπωρία μου. Με τον τρόπο αυτό, μέσα από τα πλάσματα που αγαπάω, ο Θεός είναι δυνατό να με παρηγορήσει περισσότερο απ' όσο μόνος Του. Έτσι μάς ενώνει πρώτα μεταξύ μας, και μέσα από τις μικρότερες ενότητες μάς πλησιάζει κοντά Του. Η άλλη όψη αυτού του νομίσματος είναι ότι και μέσα στην πιο μεγάλη χαρά έχω λύπη, αν γνωρίζω ότι ένας δικός μου άνθρωπος υποφέρει. Τότε δεν με παρηγορεί παρά μόνο ο Ίδιος, αν θελήσει, και όσο είναι δυνατό.

Άρκετοι μάς βοήθησαν ακόμη κι αν δεν τους είδαμε παρά μόνο μία φορά, ακόμη και από μακριά, όταν αποκάλυψε κάτι σημαντικό ή έκφραση ενός προσώπου ή μιὰ χειρονομία. Προσέχοντας όσα συμβαίνουν θυμόμαστε πολλά σπουδαία απρόοπτα μαθήματα. Από μάθημα σε μάθημα, από πτώση σε πτώση, από μετάνοια σε μετάνοια, από λάθος σε λάθος, από φιλία σε φιλία, μέσα Του και μαζί Του τον γνωρίζω περισσότερο και ή δύναμή μου μεγαλώνει, πραγματοποιείται ή κύρια επιθυμία μου, ή έμπιστοσύνη και ή ικανοποίηση ξεπερνούν την ταλαιπωρία — μάλλον κάνω το θέλημά μου παρά υποφέρω. Όπως συνοψίζει ο Γέροντας Δανιήλ, αν δεν με φροντίζει ο Θεός, γιατί και να ζω; Χρειάζεται όμως να θυμάμαι ότι αν και είναι Θεός καλοπέρασης, ή φροντίδα Του δεν σημαίνει πάντα απολαύσεις. Πέρα από τα διάφορα δεινά που με βρίσκουν, υπάρχει ένα χειρότερο. Συνή-

θως περιγράφεται ὡς θεία ἐγκατάλειψη, ὅταν χάνεται ἡ ἐγγύτητα, ἐκεῖ πού προηγουμένως ἤμουν μαζί Του χωρὶς προσπάθεια καὶ ζοῦσα τὸν ἑαυτό μου μέσα Του, δὲν μπορῶ πιά νὰ τὸν σκεφτῶ. Κι ἂν προσπαθῆσω νὰ τὸ κάνω, δὲν ἀπλώνει τὸ χέρι Του νὰ μὲ πιάσει. Σὰν νὰ ἔφυγε καὶ νὰ μὲ ἄφησε. Ἄν ὅμως δὲν μὲ ἔχει ἐγκαταλείψει ἢ ὅταν θελήσει νὰ ‘ἐπιστρέψει’, περνᾶμε τὶς θλίψεις μαζί, καὶ εἴμαστε μαζί περισσότερο ἀπ’ ὅσο στὶς χαρές. “Ὅταν ἓνας ἄνθρωπος παίρνει κάτι”, ἐξηγεῖ ὁ Ἐκκαρτ, “αἰτία τῆς χαρᾶς καὶ τῆς παρηγοριᾶς του γίνεται τὸ ἴδιο τὸ χάρισμα, ἂν ὅμως δὲν παίρνει τίποτα, τότε δὲν ἔχει, δὲν βρίσκει καὶ δὲν γνωρίζει τίποτα γιὰ νὰ χαρεῖ, παρὰ μόνο τὸν Θεὸ καὶ τὸ θέλημά Του”.¹¹⁵

Μὴ θλίβεστε γιὰ τίποτα, ἀλλὰ μετανοιῶστε μόνο πού ἀκόμη θλίβεστε καὶ δὲν εἶστε εὐχαριστημένοι. Θὰ ἔπρεπε νὰ θλίβεστε μόνο ἐπειδὴ ἔχετε πάρα πολλά. Ἐκεῖνος πού θὰ ἦταν ἐντάξει θὰ τὰ δεχόταν ὅλα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τὸ νὰ ἔχει καὶ τὸ νὰ μὴν ἔχει.¹¹⁶

Κι ἂν εἶναι ἀτίμωση, δουλειὰ ἢ ὁποιοδήποτε εἶδος πόνου, νὰ τὸ δεχόμαστε μὲ χαρὰ καὶ εὐχαριστία, ἀφήνοντας τὸν ἑαυτό μας νὰ τὸν ὀδηγεῖ ὁ Θεὸς μᾶλλον, παρὰ νὰ εἴμαστε κολλημένοι στὸν ἑαυτό μας. Ἄρα, ἀπλῶς διδαχθεῖτε ὅλα τὰ πράγμα-

¹¹⁵ Ἡ Ἄλλη Ζωή, σ. 136. Ὁ Καμὸ δὲν λέει κάτι πολὺ διαφορετικὸ (βλ. Σημειωματάρια, μτφρ. Λ. Παλαντίου, σ. 11–12): *γιὰ τοὺς πλούσιους ὁ οὐρανός, δοσμένος ὡς ἐκ περισσοῦ, ἐμφανίζεται ὡς φυσικὸ δῶρο. Γιὰ τοὺς πένητες ἀποκαθίσταται ὁ χαρακτήρας του τῆς ἀπειρης χάριτος... Μέσα στὴ φτώχεια, τὴν ἀρρώστια καὶ τὴ μοναξιά συνειδητοποιοῦμε τὴν αἰωνιότητά μας. Πρέπει νὰ μᾶς ὠθήσουν ὡς τὰ ἔσχατα ὄριά μας’.*

¹¹⁶ Μάιστερ Ἐκκαρτ, σ. 90.

τα μὲ χαρὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἀκολουθεῖστε τον, καὶ ὅλα θὰ
πᾶνε καλὰ μὲ σᾶς.¹¹⁷

¹¹⁷ *Μάιστερ Έκκαρτ*, σ. 35. *Διδάσκομαι* σημαίνει προσέχω, παρακολουθῶ, κατανοῶ, ἐξηγῶ — οἰκειοποιῶμαι τὸν βίο μου, δὲν σύρομαι, δὲν κάνω ἀπλή ὑπομονή οὔτε ἀπλῶς ἐμπιστεύομαι.

Ἐπάρχει ἀνάστασις;

ΩΣ ΠΡΟΣ τὴν ἀνάστασις τὸ ‘ἀπλοϊκὸ’ ἐρώτημα ἐνὸς ἔφηβου εἶναι ὅ,τι πιὸ εὐστοχο: πῶς μπόρεσε νὰ ἀναστηθεῖ ἀφοῦ πέθανε; Νὰ τὸ κάνω πιὸ λιανά: ἀπὸ τὸ τίποτα δὲν θὰ προέλθει ποτὲ τίποτα... Πῶς πέθανε λοιπόν; Πέθανε στὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο μποροῦσε ὡς Θεὸς νὰ ἀναστήσει. Ἡ ἐξήγησις αὐτὴ μοιάζει εὐλογία, ἀλλὰ εἶναι προσχηματικὴ, ἄσχετη καὶ ἀπογοητευτικὴ. Ἀνθρώπινη φύσις εἶναι κυρίως ἡ ἀθάνατη ψυχὴ, ἡ ὁποία ἀνέμενε τὴ θεία δύναμις νὰ ‘ἀνασυνθέσει’ τὸ νεκρὸ σῶμα, ἢ τὸ ἀνέστησε ἢ ἴδια ἐνωμένη ὅπως ἦταν πάντα μὲ τὴ θεότητα; Τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ‘πέθανε’, ἢ ὅτι ‘νίκησε τὸν θάνατο μὲ θάνατο’;

Προβλήματα

Στὸν γνωστὸ καὶ πιὸ ἀγαπητὸ ὕμνο Χριστὸς ἀνέστη τὸν θάνατο νικάει ἢ ζωὴ, δηλαδὴ ὁ ἴδιος, πεθαίνοντας! Ἄν δὲν μποροῦσε νὰ πεθάνει, δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε μάχη οὔτε νίκη. Ποιὰ ἦταν ἡ νίκη; Ὅτι ἀνέστησε τὸ πτῶμα Του. Γιορτάζοντας ἐλπίζουμε ὅτι ὅπως τὸ ἔκανε γιὰ τὸ δικό Του, θὰ τὸ κάνει καὶ γιὰ τὸ δικό μας. Ὁ ὕμνος δὲν ἔχει νόημα χωρὶς τὴν ἀνασύστασις τοῦ πτώματος, καὶ μπορεῖ μόνον νὰ συμβολίζει ἀδέξια τὴν πνευματικὴν ἀνάστασις, τὴ μετάνοια καὶ φώτιση. Ἀνέστη ὁ Χριστὸς ὡς παντοδύναμος, ἀνακοινώνει ἓνας ἄλλος ὕμνος, ὅπου ὁμολογοῦμε καὶ πάλι

ὅτι συνέβη κυριολεκτικὰ ἀνάσταση, δηλαδή ἀνασύσταση τοῦ πτώματος.

Νὰ πεθαίνω καὶ νὰ ‘νικάω’ τὸν θάνατο χωρὶς νὰ εἶναι κἄν δυνατὸ νὰ πεθάνω τί νόημα ἔχει; Εἶναι θεατρνισμός; Εἶναι αὐτοσαρκασμός; Εἶναι κοροϊδία; Ὑπάρχει τρόπος νὰ ἐξηγηθεῖ κάτι τέτοιο; Μᾶλλον καταλαβαίνοντας ὅτι δὲν βγάζει νόημα ἢ ὑποτιθέμενη πάλη μὲ τὸν θάνατο, ἂν ὡς παντοδύναμος, προαιώνιος κ.τ.δ., ὁ Χριστὸς δὲν ἐπρόκειτο σὲ καμμιά περίπτωση νὰ νικηθεῖ, ἢ πατερικὴ θεολογία τείνει νὰ συνδέει τὴν ἀνάσταση μὲ τὸν Πατέρα... Ὁ ἴδιος πέθανε πραγματικὰ καὶ ὄχι ὑποκριτικὰ, δηλαδή πλήρως (;), καὶ τὸν ἀνέστησε ὁ Πατέρας! Ὁ πνιγμένος ἀπὸ τὰ μαλλιά του πιάνεται. Προφανῶς αὐτὸ δὲν εἶναι θεολογία ἀλλὰ μιὰ πολὺ κακὴ σοφιστεία, πού δὲν πείθει οὔτε μικρὰ παιδιὰ, ὅποτε χρειάζεται νὰ ἐξηγηθεῖ γιὰ ποιὸ λόγο ἢ χριστιανοσύνη συντήρησε κάτι τόσο ἀπαράδεκτο ἀντὶ νὰ ξανασκεφετῆ συνολικὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀνάστασης...

Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, τέλη τοῦ πρώτου καὶ ἀρχὲς τοῦ δευτέρου αἰῶνος, βρίσκεται στὰ θεμέλια τῆς μέχρι σήμερα ἰσχύουσας ‘θεολογικῆς’ γραμμῆς, συνοψίζοντάς τὴν ἄριστα, διευκρινίζοντας ὅτι ὅπως ὁ Χριστὸς δὲν μποροῦσε νὰ ἀναστήσει τὸν ἑαυτό Του ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει οὔτε γιὰ μᾶς, ἀλλὰ θὰ τὸ κάνει καὶ γιὰ μᾶς ὁ Πατέρας: *ὃς καὶ ἀληθῶς ἠγέρθη ἀπὸ νεκρῶν, ἐγείραντος αὐτὸν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὃς καὶ κατὰ τὸ ὁμοίωμα ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ οὕτως ἐγερεῖ ὁ πατὴρ αὐτοῦ...*

Πῶς γίνεται ὁ Χριστὸς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀναστήσει τὸ σῶμα Του; Τί ἔκανε ἢ ψυχὴ Του; Μήπως πέθανε ψυχῆ τε καὶ σῶματι, κάτι πού δὲν συμβαίνει οὔτε μὲ τοὺς ‘κοινοὺς θνητοὺς’ ἐμᾶς; Τί ἔκανε ἢ θεία φύση τὴν ὥρα τοῦ θανάτου; Μὲ τὸν θάνατο τοῦ σώματος ἢ ἔστω καὶ τῆς ψυχῆς, τὸ πρόσωπό Του ἔχασε καὶ τὴ θεία ὑπόστασή Του; Πέθανε πλήρως ὀλόκληρος, ἔτσι πού μόνο ὁ Πατέρας εἶχε δύναμη ἀνάστασης; Ἐπειτα, ὑποτίθεται πῶς ἡ ἀνάστασή Του συνέβη τὴν τρίτη μέρα. Πῶς πῆγε στὸν ἄδη χω-

ρίς σῶμα ἢ καὶ χωρὶς ψυχῆ καὶ ποιούς συνάντησε ἐκεῖ, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀναμένει τὴν ἀνάσταση / ἀνασύστασή του στὴ ‘δευτέρα παρουσία’; Ἄν μπορούμε ἀσώματα νὰ σκεφτόμαστε, νὰ κάνομε σχέσεις, νὰ ἀλλάζουμε τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴ ζωὴ μας, γιατί ὅλη αὐτὴ ἡ φασαρία γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνάστασης τοῦ πτώματος;

Ὁ ‘ἀναστημένος’ Χριστὸς ἦταν ἀγνώριστος σὲ βαθμὸ πού ὁ Θωμᾶς ἔπρεπε νὰ δεῖ τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ καρφιά γιὰ νὰ πιστέψει ὅτι βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἴδιο πρόσωπο — ἡ διαφορὰ ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε οὔτε ἂν ἡ ζωντανὴ συνομιλία μαζί Του δὲν ἔπεισε τὸν μαθητῆ, ὁ τόνος τῆς φωνῆς, ἐκφράσεις καὶ τρόποι πού μᾶς εἶναι οἰκεῖοι ὅταν ἔχουμε συναναστραφεῖ κάποιον, κι ἔτσι μπορούμε νὰ τὸν ἀναγνωρίσουμε ἀκόμα κι ἂν μᾶς μιλάει στὸ σκοτάδι ἀπὸ μακριά. Ἄν ἀναστήθηκε τὸ προηγούμενο σῶμα, πῶς ἐξηγεῖται τόσο διαφορετικὴ μορφή, ἢ πῶς ἓνα σῶμα μὲ σάρκα καὶ ὀστᾶ μπορούσε νὰ μπαίνει στὰ δωμάτια χωρὶς νὰ ἀνοίγει τὴν πόρτα; Μήπως δὲν ἔμεινε ποτὲ χωρὶς σῶμα, τὸ δὲ πνευματικότερο σῶμα Του εἶχε δεχτεῖ ἴχνη ἀπὸ τὰ καρφιά; Τότε γιατί τὸ σῶμα αὐτό, πού ἔφερε καὶ τὰ σημάδια τῆς σταύρωσης, δὲν διατηροῦσε ἔστω κατὰ προσέγγιση τὴ μορφή τοῦ προηγούμενου, καὶ ἀκόμη πῶς ἐξηγεῖται ὅτι ὁ τάφος βρέθηκε ἄδειος; Τὸ θνητὸ σῶμα δὲν θὰ ἀπέμενε ἐκεῖ, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅταν ‘πεθαίνουν’ καὶ συνεχίζουν μὲ τὸ πνευματικότερο σῶμα τους στὴν ἄλλη ζωή;¹¹⁸ Μήπως τὸ ἐξαφάνισε θαυματουργικὰ γιὰ νὰ μὴ νομίζεται νεκρός; Θὰ ἦταν ἀντάξιό Του τέτοιο τέχνασμα; Πάλι, ἂν ἐγκατέλειψε τὸ θνητὸ σῶμα,

¹¹⁸ Ἀκριβῶς ἐπειδὴ γινώριζαν τί συμβαίνει τὴν ὥρα τοῦ λεγόμενου θάνατου, οἱ Ἕλληνες εἰρωνεύτηκαν τὸν Παῦλο ὅταν τοὺς μίλησε γιὰ ἀνάσταση, καὶ ἴσως διακρίνοντας τὴν καλὴ του πρόθεση τὸν ἀπέρριψαν μᾶλλον εὐγενικά, ‘θὰ σὲ ἀκούσουμε καὶ πάλι’...

πῶς μπορούσε νὰ φάει ὑλικὴ τροφή μετὰ τὴν ἀνάσταση, ἔχοντας πιά τὸ πνευματικότερο σῶμα Του;

Τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν ἄγγελο ποὺ κύλησε τὴν πέτρα δὲν εἶναι λιγώτερο προβληματικό. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶχε δύναμη ἢ δὲν καταδεχόταν; Ἄλλωστε μπορούσε πιά νὰ περνάει μέσα ἀπὸ τοίχους. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ τάφου προσπαθεῖ κι αὐτὸ νὰ συμβάλει στὸν ρεαλισμὸ τῆς ἀνάστασης, ὅτι ζωντάνεψε / ἀνασυστάθηκε τὸ προηγούμενο σῶμα, τὸ ὁποῖο δὲν μπορούσε νὰ περνάει μέσα ἀπὸ τοίχους καὶ πέτρες — ἀσχέτως ἂν λίγο μετὰ αὐτὸ ἀνατρέπεται, καὶ ὁ Ἰησοῦς μπορούσε ὄχι μόνο νὰ διασχίζει τοίχους ἀλλὰ νὰ ἐμφανίζεται ταυτόχρονα σὲ διάφορα μέρη! Ἄλλωστε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ‘ἀνάσταση’, ἂν μπορούσε νὰ περπατᾷ στὸ νερό, δὲν χρειαζόταν νὰ ὑπακούει σὲ φυσικοὺς νόμους οὔτε κἂν τὸ θνητὸ σῶμα Του. Ἐπειτα, γιατί χρειαζόταν ἄγγελος νὰ πεῖ ὅσα θὰ ἔλεγε ὁ Ἰδιος λίγο ἀργότερα; Ἀντιφάσεις καὶ προβλήματα περισσεύουν καὶ στὸ ἐπεισόδιο αὐτό, ποὺ δὲν ἔχει στηθεῖ προσεκτικά. Παρόμοια τὸ ἄνοιγμα τῶν μνημείων μετὰ τὴ σταύρωση καὶ ἡ ἔγερση τῶν ἀγίων, κατανοοῦνται ὡς ἀδέξιο ἐφεύρημα ποὺ συμβάλλει στὴν καταδίκη τῆς παράδοσης τοῦ ‘ἐκλεκτοῦ’ λαοῦ, καὶ ταυτόχρονα ἀναδεικνύει ‘ὑπερφυσικά’ τὴ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ — ἄσκοπα, ἀφοῦ συνέχιζαν νὰ τὸν ἔχουν γιὰ ἀπατεῶνα καὶ ζήτησαν ἀπὸ τὸν Πιλάτο νὰ σφραγίσει τὸ μνήμα γιὰ νὰ μὴν κλέψουν τὸν νεκρὸ οἱ μαθητές. Προφανῶς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ταφή προσπαθοῦν νὰ στηρίξουν τὴν ἀληθοφάνεια τῆς ἀνάστασης.

Στὴν παρουσία τοῦ ἀγγελοῦ ὑπάρχει μιὰ θετικὴ πλευρά. Ἄν τὸ μνήμα ἀφηνόταν ἄδειο, ὁ θάνατος θὰ εἶχε ‘νικηθεῖ’, ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὴ ζωὴ. Δὲν θὰ ὑπῆρχε θλίψη, ὅμως στὴ θέση τῆς θὰ ἔχασκε τὸ κενό. Πιὸ προσεγμένη μυθοπλασία ἔπρεπε νὰ εἶχε ξεπεράσει τὸ πλῆθος τῶν προβλημάτων γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ ἀκέραιη ἢ θετικὴ πλευρά, ἢ παρουσία ζωῆς καὶ ἀγνότητος, ἰκανὴ νὰ ἀνακοινώσει ὅπως πρέπει τὰ χαρμόσινα νέα, ὅτι ὁ Χριστὸς ζεῖ.

Σύμφωνα με την έρευνα, ή αρχαιότερη χριστιανική παράδοση δέν ἀναφέρεται οὔτε σέ ἄδειο μνημα οὔτε σέ ἄμεσες μεταθανάτιες φανερώσεις τοῦ Χριστοῦ. Τόν κοινό τόπο τοῦ θανάτου ὡς μεταβάσεως στήν ἄλλη ζωή με τήν ὀριστική ἀποβολή τοῦ φθαρτοῦ σώματος προϋποθέτει ή ἴδια ή δήλωση τοῦ Χριστοῦ στόν ἕνα ληστή ὅτι *σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσση ἐν τῷ παραδείσῳ*. Ἐκτός ἂν ἐννοῦσε ὅτι θά τόν ἀναστήσει πρὶν ἀπό ἐμᾶς τοὺς ὑπόλοιπους, ὅμως πουθενά στά συμφραζόμενα δέν ὑπονοεῖται κάτι τέτοιο. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι με τὸ *σήμερον* τὸ τριήμερο ταξίδι στόν ἄδη πάει ἄκλαυτο, ἐκτός ἂν ὁ παράδεισος βρίσκεται στόν ἄδη...

Ἡ τριήμερη¹¹⁹ κάθοδος στόν ἄδη εἶναι ἄλλος ἕνας ἀτυχῆς μῦθος, φτιαγμένος ὄχι γιὰ νὰ ἐκφράσει βιώματα ἀλλὰ γιὰ νὰ μπαλώσει μερικὲς ἀπό τίς τρυπες τοῦ μύθου τῆς ἀνάστασης, καὶ μάλιστα με καθυστέρηση. Ἐκπροσωπεῖται ἐλάχιστα καὶ ἀσυνάρτητα στήν Καινὴ Διαθήκη, τὸν ἀναπτύσσουν διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν ἐπομένων αἰώνων, ἔχει τήν πληρέστερη μορφή του στο εὐαγγέλιο τοῦ Νικόδημου (μετὰ τὸν 5ο αἰῶνα) καὶ ἀποτέλεσε κυρίως εἰκαστικό θέμα, σέ κινητὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες...

Ἄφοῦ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ καὶ ζεῖ κανονικά χωρὶς σῶμα ἢ με ἄλλο σῶμα, ἱκανὸ γιὰ πλήρη νοητική καὶ αἰσθητηριακὴ λειτουργία, ἂν πράγματι στόν (ποιόν;) ἄδη μπορούσαν ἀκόμη καὶ νὰ ἀποκτήσουν σχέση με τὸν Χριστὸ ἢ νὰ τὸν ἀρνηθοῦν, γιὰτί χρειάζεται νὰ ἀνασυντεθεῖ / ἀναστηθεῖ τὸ νεκρὸ σῶμα; Οἱ ψυχὲς ὅσων ἔζησαν 'μετὰ' Χριστόν, πηγαίνουν στόν

¹¹⁹ Εἴθισται οἱ νεκρὲς θεότητες νὰ χρειάζονται τρεῖς μέρες ὡς τήν ἀνάστασή τους, σημαίνοντας τήν πληρότητα, ἕνα χρονικὸ διάστημα ἀναγκαῖο — δέν θά μπορούσε νὰ εἶναι οὔτε μικρότερο οὔτε μεγαλύτερο, ἀλλὰ ὅ,τι ἀκριβῶς χρειάζεται γιὰ κάποιον λόγο.

ἴδιο ‘ἄδη’ ἢ σὲ ἄλλο; Κι ἂν ὑπάρχουν ἐκεῖ μὲ τὴν πληρότητα λειτουργιῶν ποῦ χαρακτηρίζει τὸν ἄλλο ἄδη, τί χρειάζεται ἡ ἀνάσταση καὶ τοῦ δικοῦ τους πτώματος; Περαιτέρω, τὴν ὥρα τῆς ὑποτιθέμενης ἀνάστασης / ἀνασύνθεσης οἱ ψυχές θὰ ἐπιστρέφουν σὲ ποιούς τάφους, ὅταν δὲν διατηροῦνται κἂν ὅλοι οἱ τάφοι στοὺς αἰῶνες; Τίς ἄλλες ψυχές ποῦ θὰ τίς περιμένει τὸ ‘ἐπισκευασμένο’ σῶμα, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ἀπορία τῶν ἄτεγκτων σχολαστικῶν, πῶς θὰ ἀνασυντεθεῖ, ἂν μέρη του συνεργάστηκαν μέσῳ τῆς διατροφικῆς ἀλυσίδας γιὰ νὰ ὑπάρξουν ἄλλα ὄντα; Τί θὰ γίνεῖ μὲ ὅσους ἀποτεφρώθηκαν; Ὅμως ἂν ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσει ὕλη καὶ δομὲς ποῦ χάθηκαν ἢ χρειάστηκαν ἀλλοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ δημιουργεῖ πρόβλημα, γιὰτί νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐφικτὴ συγκέντρωση καὶ ἀνασύνθεση τῆς ὕλης τοῦ ἀποσυντεθειμένου σώματος, καὶ νὰ μὴ δημιουργήσῃ νέα σώματα, ἀκόμη καὶ πανομοιότυπα μὲ τὰ προηγούμενα ἢ μιὰ ἰδανικὴ ἐκδοχὴ τους; Ὅλο τὸ θέμα εἶναι μιὰ συγκεκριμένη ποσότητα ὕλης νὰ ἐπανασυνδεθεῖ μὲ τὴν ψυχὴ στὴν ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ‘ἀνῆκε’; Ποιὰ ὕλη ἀκριβῶς; Τί ἀκριβῶς τῆς εἶναι τόσο ἀπαραίτητο ἀπ’ ὅσα ἤδη ἐν ζωῇ ἀποχωρίζεται χωρὶς πρόβλημα, ἀπὸ κύτταρα ὡς ὀλόκληρα ὄργανα, μὲ ἀναπηρίες, μὲ ἀφαιρέσεις, μεταμοσχεύσεις, κ.λπ.;

Ἄν ἡ ψυχὴ εἶναι τόσο δεμένη μὲ τὸ συγκεκριμένο σῶμα, ὅσοι πέθαναν μωρὰ θὰ ἀναστηθοῦν μωρὰ, ὅσοι πέθαναν γέροντες θὰ ἀναστηθοῦν γέροντες; Προφανῶς τὸ ἀναστάσιμο σῶμα θὰ ἔχει τὴν προηγούμενη ἡλικία — ἢ ὁποῖα θὰ παραμείνει ἀμετακίνητη, ἢ τὰ μωρὰ θὰ ἐνηλικιωθοῦν στὴν ἄλλη ζωή; Οἱ γέροντες θὰ παραμείνουν ἔτσι ἢ μαγικά θὰ ‘ξαναγιώσουν’; Ὅποτε γιὰτί ἔπρεπε νὰ ἀναστηθεῖ τὸ παλιὸ σῶμα, ἀφοῦ χρειάζονται ἄλλο σῶμα; Περαιτέρω, τί θὰ γίνεῖ τὴν ὥρα ἐκείνη, θὰ ἐμφανίζονται νεκροί, ἄλλοι ἀπὸ τάφους ποῦ θὰ ἀνοίγουν καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸ πουθενά, ὅπως τὰ καρβέλια καὶ τὰ ψάρια ποῦ χόρτασαν τοὺς ὄχλους; Καὶ ὅλο αὐτὸ θὰ ὑπάρχει πῶς στὴν ἄλλη ζωή; Θὰ ἔχουμε τὸ παλιὸ σῶμα ἀναστημένο γιὰ νὰ τρῶμε, νὰ πίνουμε,

νά κοιμόμαστε, νά πλενόμαστε και νά κάνουμε όλα όσα κάνουμε τώρα; Το πράγμα ξεφεύγει πολύ.

Με τέτοια παρέλαση αντιφάσεων, ανοησίας και ασυναρτησίας απορεί κανείς σέ τί ακριβώς πιστεύει ή χριστιανοσύνη όταν μιλάει για ανάσταση. Με τὸ ζήτημα τῆς ἀνάστασης ἡ παράνοια ἐκτινάσσεται σέ δυσθεώρητα ὕψη. Δύο στοὺς τρεῖς Ἀμερικανούς, ποσοστὸ πὸ μᾶλλον ἐκφράζει συνολικὰ τὴ χριστιανοσύνη, πιστεύουν στὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ἐννοῶντας ἀκριβῶς τὴν ἔγερση / ζωογόνηση τοῦ πτώματος, τὴν ὁποία ἔχουν καὶ πρότυπο τῆς δικῆς μας ἐγέρσεως. Ὅπως φαίνεται, ὅσα συζητοῦμε ἐδῶ δὲν ἔχουν ἀπασχολήσει τὰ 2/3 τῶν χριστιανῶν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὸ 1/3 πὸ δὲν πιστεύει στὴν κυριολεξία τῆς ἀνάστασης, τὸ κάνει γιὰ τοὺς σωστοὺς λόγους. Ἄν μὴ τι ἄλλο, πάντως ὁ ἓνας στοὺς τρεῖς πιστοὺς δὲν δίνει καθαρὴ καὶ ἀναμφίβολη ψῆφο στὴν παράνοια. Καὶ οἱ ὑπόλοιποι, ὅμως, τὸ κάνουν μᾶλλον ἀπὸ ἀνεύθυνη καὶ ἐπιπόλαιη σκέψη. Δὲν πρέπει νὰ συζητηθεῖ ὅλο αὐτὸ; Ἔχουμε ἐκπαίδευση πὸ δὲν τιμᾷ τὴν ἐρώτηση, τὴ συζήτηση, τὴν ἔρευνα καὶ τὸ ἐπιχειρήμα, ἡ παπαγαλία ζεῖ καὶ βασιλεύει, καὶ σὲ κάθε ἡλικία τὸ ‘ποίμνιο’ κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ τιμᾷ τὸ ὄνομά του ἀντιμετωπίζοντας τὴ σκέψη μὲ ἀδιαφορία ἂν ὄχι μὲ φόβο, λὲς καὶ θὰ μᾶς πλακώσει ὁ οὐρανὸς ἂν ἀλλάξουμε μιὰ ιδέα ἢ ἂν κάνουμε ἓνα λάθος, ἐνῶ τώρα εἴμαστε ἀλάθητοι, ὀρθόδοξοι!...

Τί πιστεύει ὁ Παῦλος

Με τὸ ζήτημα τῆς ἀνάστασης στὶς λεπτομέρειές του ἀσχολεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἤδη ἓνα βιβλικὸ πρόσωπο. ... Ὁ Παῦλος φαίνεται νὰ πιστεύει στὸν πλήρη θάνατο τοῦ Ἰησοῦ, ὅ,τι κι ἂν σημαίνει αὐτὸ (ὅπως εἶδαμε, δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτα πραγματικό), ἀπ’ ὅπου ἀναγκάζεται νὰ βάλει τὸν Πατέρα νὰ

διενεργεί τὸ θαῦμα τῆς ἀνάστασης. Σὲ αὐτὰ παρατηροῦμε μᾶλλον ἀπόπειρές του νὰ προσεγγίσει τὸ ὅλο θέμα, μιὰ πειραματική σκέψη μὲ τὴν ὁποία δὲν φαίνεται ἐν τέλει νὰ συμφωνεῖ.

Στὴν ἐπιστολὴ *Πρὸς Ρωμαίους* ὁ Παῦλος ἀναφέρεται στὸ τωρινὸ σῶμα ἀποκαλῶντας τὸ *σῶμα τῆς ἁμαρτίας* καὶ παλαιὸ ἄνθρωπο, ὀρίζοντας τὴν ἀνάσταση ὡς *καινότητα ζωῆς* καὶ *ζωὴ μὲ τὸν Χριστό*. Αὐτὸ προϋποθέτει *κατάργηση* τοῦ σώματος τῆς ἁμαρτίας, ὄχι ἀνασύνθεση. Ἡ ἔγερση ἐκ νεκρῶν, στὰ συμφραζόμενα αὐτά, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι δὲν κυριαρχεῖ ὁ θάνατος. Ἄν καὶ τὸ θνητὸ σῶμα προορίζεται νὰ ἀφανιστεῖ, ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ δὲν τερματίζεται μὲ τὴ δική του κατάργηση.

Στὴν *Πρὸς Κολοσσαεῖς* θάνατος εἶναι ἡ ἁμαρτία, ἡ ἔγερση σημαίνει τὴ ζωὴ μὲ τὸν Χριστό. Αὐτὸ ἀπαιτεῖ *ἀπέκδυση* τῆς σαρκός. Ὁ ὑποτιθέμενος θάνατος ὄχι μόνον συμφορὰ δὲν εἶναι, ἀλλὰ συνεργάζεται στὴ χαρμόσυνη μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι προϋπόθεση προόδου σὲ πιὸ πραγματικὴ ζωὴ. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἔχει ἤδη ἐγερθεῖ μὲ τὸν Χριστὸ καὶ μυστικὰ ζεῖ μέσα Του. Ἡ ἔγερση εἶναι πνευματικὸ γεγονός, σημαίνει τὴ φώτιση, καὶ δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ θνητὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο ἀφηνεταὶ στὴν κατάρρευση καὶ τὸν ἀφανισμό του.

Στὴν *Α' πρὸς Κορινθίους* ὁ Παῦλος δὲν ἐπικρίνει ὅσους ἀπορρίπτουν τὴ ζωογόνηση τοῦ πτώματος, ἀλλὰ ὅσους ἀρνοῦνται τὴν ἄλλη ζωὴ πιστεύοντας ὅτι ὅλα ἀρχίζουν καὶ τελειώνουν ἐδῶ. Φέροντας τὸν λόγο στὸ 'τεχνικὸ' ζήτημα, μὲ τί σῶμα ἔρχεται στὴ ζωὴ ὁ νεκρός, διαχωρίζει ἀνάμεσα σὲ 'ἐπίγειο' σῶμα, ποὺ εἶναι θνητὸ καὶ πεθαίνει, καὶ σὲ 'ἐπουράνιο' σῶμα. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ζεῖ ἐπειδὴ ἀνασυντίθεται / ἀνίσταται τὸ φθαρτὸ ἢ 'ἐπίγειο' σῶμα, ἀλλὰ ἐπειδὴ χάνοντας αὐτὸ ἀπομένει μὲ τὸ πνευματικότερο, ἄφθαρτο ἢ ἐπουράνιο σῶμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει σάρκες καὶ αἷματα. Ἐπομένως ἀλλάζει, μεταμορφώνεται, συνεχίζει μὲ πιὸ 'ἔσωτερικὸ' σῶμα, ποὺ τώρα παραμένει ἀπόκρυφο.

Προερχόμενος από τον έβραϊσμό, ο Παῦλος δὲν ἔχει τὴν ἔννοια τῆς μετάβασης, αὐτὸ εἶναι ὅλο τὸ θέμα. Δὲν εἶναι ἀσήμαντο, δημιουργεῖ δυσκολίες, ὅμως αὐτὸ εἶναι. Καὶ πάλι ὁ κορυφαῖος τῶν ἀποστόλων πλησιάζει στὴν ἔννοια αὐτὴ σχεδὸν μέχρι ταυτίσεως. Χρησιμοποιεῖ τὴν εἰκόνα τῆς κοίμησης μεταφορικά, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ θάνατος δὲν εἶναι ὀριστικός. Ἡ ἔγερση τῶν νεκρῶν δὲν σημαίνει ὅτι θὰ ἀνοίξουν τὰ μνήματα καὶ θὰ σηκωθοῦν σὰν ζόμπυ τὰ ἀποσυντεθειμένα σώματα — σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει θάνατος. Μὴ ἔχοντας ξεκάθαρη ἔννοια μετάβασης / διάβασης στὴν ἄλλη ζωὴ, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ‘ἀφήσει’ τοὺς ‘κεκοιμημένους’ σὲ μιὰ ἀδιευκρίνιστη κατάσταση ‘ἀναμονῆς’. Ἄν εἶχε συνειδητοποιήσει περισσότερο αὐτὸ πού ὁ ἴδιος λέει, τὴ δευτέρα παρουσία ὡς γεγονὸς παροντικό, τὴν ἐνότητα μὲ τὸν Χριστό, πού ἀρχίζει ἤδη τώρα ὡς προσωπικὴ μυστικὴ σχέση, θὰ κατανοοῦσε τὴν ἄλλη ζωὴ σὲ νέα ὑπαρκτικὴ διάσταση καὶ δὲν θὰ τὴν περιμένε στὸ ἀόριστο μέλλον. Ἔτσι θὰ ἔφθανε φυσιολογικά σὲ πλήρως συνειδητὴ ἔννοια τῆς μετάβασης, ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ κατέφευγε στὴν ἀπελπισμένη αὐτὴ ἀστεία ὑπεκφυγὴ, ὅτι ὁ Πατέρας ἀνέστησε τὸν Χριστό.

Τί διδάσκει ὁ Χριστός;

Τί λέει ὅμως ὁ Χριστός, σύμφωνα πάντα μὲ τοὺς Εὐαγγελιστές; Σὲ κάποια σημεῖα μιλάει γιὰ νεκροὺς πού θὰ ἀναστηθοῦν ἀπὸ τὰ μνημεῖα, ὅμως αὐτὰ μποροῦν νὰ διαβαστοῦν ὡς συμβολικά, καὶ οὕτως ἢ ἄλλως ἀναγκαῖα γιὰ τὸ ὅλο στήσιμο τοῦ μύθου τῆς δικῆς Του ἀνάστασης. Πολὺ ἐκτενέστερη καὶ σοβαρὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ σὲ μιὰ ἀνάσταση πού προϋποθέτει τὴν ἀθανασία, καὶ εἶναι πνευματικὴ.

τοῦτο ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με πατρός, ἵνα πᾶν ὃ δέδωκέ μοι μὴ ἀπολέσω ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀναστήσω αὐτὸ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ ἀναστήσει μόνο τοὺς δικούς Του! Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ ἄλλοι θὰ παραμείνουν στὰ μνημεῖα; Προφανῶς ὄχι. Συνδέει τὴν ἀνάσταση μὲ τὴ σχέση πού ἀναπτύσσουμε μαζί Του, ἔτσι πού ὅσοι ἀνοίγονται στὴ σχέση αὐτὴ θὰ βρίσκονται ἀκόμα πιὸ κοντά Του στὴν ἄλλη ζωὴ. Δὲν εἶναι ἀνάσταση ἢ ἀπλὴ διαίωνιση, πού 'ἀπολαμβάνουν' καὶ οἱ δαίμονες. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται ὁ Συμεὼν ὅτι οἱ ὑπόλοιποι, ὅπως δὲν τὸν εἶδαν πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο, δὲν θὰ τὸν δοῦν οὔτε μετὰ.

τοῦτο δέ ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, ἵνα πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχη ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἀναστήσω αὐτὸν ἐγὼ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ.

Ὅποιος δὲν ἀναγνωρίζει τὴν θεότητα στὸ πρόσωπό Του, θὰ ἔχει ἀθανασία ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ζωὴ: μόνο ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ἔχει ζωὴν αἰώνιον. Δὲν πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἀνάσταση τοῦ πτώματος, ἀλλὰ γιὰ 'ἀρπαγὴ' κοντά Του, ζωὴ μαζί Του. Οἱ ἄλλοι ἀφήνονται στὴν ἀπλὴ ἀθανασία, ὅπως σὲ αἰώνιο μνημεῖο, σὲ μιὰ αἰωνιότητα τόσο χαμηλῆς ἀξίας, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται κόλαση.

Ὅπως στὸν πλατωνικὸ μῦθο τοῦ σπηλαίου, τάφος εἶναι ἡ ἀφώτιστη ψυχὴ. Ἡ ἀνάσταση σημαίνει τὴ μυστικὴ ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεοῦ προσώπου. Καὶ ἀλλοῦ ὁ Ἰδιος, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ ἀντικειμενικὸ γιὰ ὅλους τέλος τῶν καιρῶν ἢ δευτέρᾳ παρουσία, οὔτε κἂν στὴν ὥρα τοῦ ἀτομικοῦ βιολογικοῦ θανάτου, ἀνακοινώνει ὅτι ἔρχεται ὥρα καὶ νῦν ἐστὶν ὅτε οἱ νεκροὶ ἀκούσουσιν τῆς φωνῆς τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσουσιν. Ἄν ἡ ὥρα γιὰ τὴν ἀνάσταση εἶναι πάντα τώρα, πρόκειται σίγουρα γιὰ πνευματικὸ γεγονός, σημαίνει τὴ μεταμόρφωση τῆς συνείδησης πού διενεργεῖ

ή επίγνωση τῆς ἀλήθειας ὡς ἐνότητα μαζί Του καὶ ἀναγνώριση τοῦ προσώπου Του.

Ὁ ἐλεύθερος λόγος

Τί θὰ μπορούσε νὰ εἶχε πάρει τὴ θέση τῆς ἀνάστασης, δίνοντας στὴν ἀθανασία πῶς ταιριαστὴ μυθολογικὴ ἔκφραση καὶ ταυτόχρονα ἀποφεύγοντας τοὺς παραλογισμοὺς τῆς κυριολεκτικῆς ‘ἐγερσης’ / ‘ἀνάστασης’ / ‘ἀνασύστασης’ τοῦ πτώματος; Πῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ μῦθος ἢ μετάβαση ἢ διάβαση στὴν ἄλλη ζωὴ, καὶ νὰ ἔχει τὴ χαρμόσυνη ἔνταση τῆς ἀνάστασης; Τὸ ζευγάρι θάνατος – ἀνάσταση ἐκπροσωπεῖ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀνατροπὴ, ἐνῶ ἡ μετάβαση ἐνώνει δύο καταστάσεις σὲ μιὰ εὐθεῖα, σχεδὸν μονότονη. Ἔχουμε ἐμπλακεῖ σὲ κακοτεχνίες ποὺ δὲν φαίνεται νὰ μπορούμε νὰ ἀποφύγουμε, γι’ αὐτὸ χρειάζεται νὰ ἐξηγηθῶνται ὅλες οἱ ἀντιφάσεις, ὥστε τὸ παραπλανητικὸ ὄνομα τῆς ἀνάστασης νὰ γίνεῖ κατανοητὸ ὡς μετάβαση.

Ἡ ἀνάσταση ὡς φώτιση δὲν συμβαίνει τὴν ὥρα τοῦ λεγόμενου θάνατου οὔτε τὴν ὥρα τῆς ὑποτιθέμενης ἐγερσης τοῦ νεκροῦ σώματος, ἀλλὰ σὲ ὁλόκληρη τὴν πορεία τοῦ βίου, στὸν βαθμὸ ποὺ θέλει καθένας νὰ νικάει τοὺς καθημερινοὺς θανάτους, τὰ λάθη, τοὺς ξεπεσμούς, τὶς ματαιώσεις ἐπιθυμιῶν, ἀρρώστιες καὶ τάλαιπωρίες, ἀνοιγόμενος στὶς πῶς σημαντικὲς ὀψεις τῶν πραγμάτων. Χρειάζεται ἡ ἴδια ἢ συμβολικὴ σημασία τῆς ἀνάστασης νὰ ἀποκτήσῃ τὴ διάρκεια ποὺ ὑπάρχει στὴ μετάβαση.¹²⁰ Ἀπὸ γεννήσεώς του στὸ διάστημα τῆς ἐδῶ ζωῆς ὁ ‘σωζόμενος’ ἀν-

¹²⁰ Βλ. ἐπίσης τὸ κεφ. ‘Μετάβαση’ στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνες*, σ. 251 κ.έ.

θρωπος ἀνίσταται σιγὰ σιγὰ στὴν ἄλλη ζωὴ, ἡ ὁποία ὡς φώτιση εἶναι τελειότητα ποὺ δὲν θὰ πάψει νὰ μεγαλώνει, ἔχοντας συνεχῶς παροντική μυστική φύση. Ἀπουσιάζει ὅμως ἀπὸ τὴ μετάβαση τὸ ἄνω τῆς ἀνάστασης, ἡ ποιοτική διαφορά. Παρὰ τὶς ἀδυναμίες της, καὶ ἡ ἀπουσία αὐτὴ προσθέτει ἐγκυρότητα! Ἡ μετάβαση στὴν αἰωνιότητα δὲν εἶναι γιὰ ὅλους φώτιση, δὲν ὑπάρχει φώτιση μὲ αὐτόματο πιλότο.

Δυστυχῶς ἡ χριστιανοσύνη ἐπέλεξε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν ἀνάσταση τοῦ πτώματος, τὴν ὁποία ἂν ἐξηγήσει ὡς μετάβαση ἢ διάβαση, θὰ πρέπει νὰ παραδεχτεῖ ὅτι συνέβαινε καὶ ‘πρὸ’ Χριστοῦ, καὶ νὰ ἐξηγήσει ὅτι ἡ σωτηρία ποὺ ἔφερε ὁ Χριστὸς δὲν ἦταν ἡ ἀθανασία, ἡ μόνιμη αὐτὴ ἀνθρώπινη ιδιότητα, ἀλλὰ ὁ λόγος της. Ὅμως ὁ λόγος αὐτὸς καὶ πάλι προῦπηρχε! Οἱ ἄνθρωποι δὲν ζοῦσαν χωρὶς νόημα ‘πρὸ’ Χριστοῦ, δηλαδὴ χωρὶς τὸν ἴδιο... Μὲ τὴν Ἐνανθρώπηση ὅλα ἀπέκτησαν τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν ἀκόμα πιὸ καθαρά, αὐτὸ εἶναι ὅλο... Θὰ χρειαστεῖ μὲ κάποιο μυθοσυμβολικὸ τρόπο ἢ ἔστω μὲ τὴν ἀπλὴ ‘πεζὴ’ ἐξήγηση νὰ καταργηθεῖ πλήρως ἡ λατρεία τῆς διαιώνισης, ποὺ ἐκπροσωπεῖ ἡ ὑποτιθέμενη ἀνάσταση τῶν πτωμάτων, καὶ στὴ θέση της νὰ ἔρθει τὸ ζευγάρι μετάβαση – φώτιση, ὁ ἐλεύθερος λόγος τῆς ζωῆς.¹²¹

¹²¹ *Μυθολογία*, σ. 152–165.

Ζωή σὲ ἀναστολή καὶ ζωὴ ἐν παρόδῳ

ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ μὲ κάθε εὐαίσθητο ἄνθρωπο. Ἄν καὶ δὲν εἶναι ὀλοκληρωτικὸς θάνατος, εἶναι οὐσιαστικός: πεθαίνω γιὰ τὸ νόημα, γιὰ τὸν λόγο, γιὰ τὴ σχέση καὶ τὴν ἀξία. Σὲ ἀναστολή μπορεῖ νὰ βρῖσκεται κανεὶς πολλὰ χρόνια ἀπὸ ἀδράνεια, ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἄρνηση ἔχασε τὸ περιεχόμενό της καὶ ξέπεσε στὴν ἀδιαφορία. Τὴν ἀναστολή τερματίζει ἢ ἐπιστροφή στὴ ζωὴ ἀνανεωμένη ἀπὸ τὴ νοηματοδότησή της, ἀλλιῶς ἢ αὐτοχειρία εἴτε ἡ ‘δικαιώνιση’ τῆς ἀρχικῆς ‘ἐξέγερσης’, σὰν μιὰ παρωδία, ἢ μπορεῖ ὁ συμβιβασμός, ἐπιβίωση ὅπως ἡ ἀπογοητευτικὴ ἀρχικὴ, ἐπομένως ἀκόμα χειρότερη.

Ἄν κάποιος δὲν ἔφερε ποτὲ τὴ ζωὴ του σὲ ἀναστολή, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀναισθησία; Ἄν συμβεῖ νὰ εἶναι ἀγαθὴ φύση ἀπὸ μικρός, ταυτόχρονα γεννημένος σὲ ἀγαθὴ παράδοση καὶ σὲ ἀγαθὸ περιβάλλον, ἔχει προϋποθέσεις νὰ βρῖσκεται ἀπὸ νωρὶς στὸν δρόμο του. Ἡ ἀναστολὴ στὴν περίπτωσή αὐτὴ δὲν ἔχει ἐρείσματα, ὅμως ὁ ἄθεος ἢ ὁ ἀγνωστικιστῆς, ὁ ἀδιάφορος γιὰ ὅ,τι πιὸ σημαντικό, πόσο εὐαίσθητος μπορεῖ νὰ εἶναι; Ἡ ὅποιος πιστεύει στὸν Θεὸ χωρὶς νὰ σκέφτεται οὔτε τὰ πιὸ στοιχειώδη ἐρωτήματα, ὅπως εἶναι ὁ λόγος τοῦ θανάτου, τῆς ἀπώλειας, τοῦ πόνου, τῆς ἀδικίας... — ὁ θρησκευόμενος αὐτὸς πόσο εὐαίσθητος εἶναι;

Ζωὴ σὲ ἀναστολή εἶναι ὅποια προσπαθεῖ νὰ ἀναθέσει τὸν ἑαυτό της στὴν ἐλευθερία της. Ἡ ἀναστολὴ δὲν εἶναι ἀπόρριψη ἀλλὰ ἀπορία. Ὅλες οἱ κατευθύνσεις ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια καὶ ὅλες οἱ ἐπιλογές εἶναι δυνατές.

ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΩ αὐτὴν ἐδῶ τῆ ζωῆ σὰν κάτι παροδικό, συγκρίνοντας μὲ τὴ μονιμότητα τῆς ἄλλης ζωῆς. Ὅμως ἡ πάροδος ἔχει λόγο, δὲν εἶναι ἀσήμαντη, δὲν γίνεται νὰ τὴν ἀγνοήσω ζῶντας ἀπερίσκεπτα ἢ τερματίζοντάς τὴν γιὰ νὰ μετατεθῶ ἐκεῖ πού δὲν θὰ ζήσω ὅπως θέλω, ἂν δὲν ἔχει μεσολαβήσει.

Ζωὴ ἐν παρόδῳ εἶναι ἡ ζωὴ σὲ προσωρινὴ μορφή. Ἡ παροδικότητα ἀφορᾷ κεντρικὰ χαρακτηριστικὰ, ὅχι ἐπουσιώδη ἢ ἀσήμαντα, ὅμως δὲν εἶναι ἐξαντλητικὴ ὡς τέτοια — δὲν παρέρχονται ὅλα. Ζωὴ ἐν παρόδῳ εἶναι ἡ ἄλλη ζωή,¹²² μὲ κρίσιμες διαφορές. Μιὰ διαφορὰ ἐδῶ εἶναι ἡ φθαρτότητα καὶ ὅσα χρειάζεται ἡ φθαρτότητα γιὰ νὰ ἐκδηλώνεται, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα τῶν πραγμάτων νὰ κρύβουν τὴ φύση τους ἐπιτρέποντας τὶς πιὸ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες.

Ἡ ἀναστολὴ ἴσως ἀποδειχθεῖ μόνιμη, ἐνῶ δὲν εἶναι ποτὲ παροδική, σημαίνει τὴν ἀπουσία κάθε δρόμου. Ἡ πάροδος δὲν βρῖσκεται ποτὲ σὲ ἀναζήτησιν ζωῆς ἀλλὰ στὴν ὑπηρεσία τῆς. Ἐπιτυχία τῆς ζωῆς σὲ ἀναστολὴ εἶναι νὰ μετατραπεῖ σὲ ζωὴ ἐν παρόδῳ, νὰ ἀνακαλύψει τὸν ἑαυτὸ τῆς σὲ ἄλλη διάσταση καὶ νὰ ἐπιδιώξει ἐδῶ καὶ τώρα τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐνότητα μὲ τὴν ἄλλη ζωή.¹²³ Αὐξηση τῆς ἐνότητος αὐτῆς εἶναι ἡ μύηση καὶ παιδεία, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει μέθοδος.

¹²² Ὁ Καμὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐπίγνωσιν αὐτῆ ὅταν γράφει ὅτι ἡ Ὅμορφιά πού μᾶς βοηθάει νὰ ζοῦμε, μᾶς βοηθάει καὶ νὰ πεθαίνουμε (Σημειωματάρια, ὅ.π., ‘Ὀκτώβριος τοῦ 49’, σ. 304).

¹²³ Βλ. ἐπίσης *Τὸ μυστικὸ εἶναι ἡ εὐχαριστία*, σ. 42: στὴ σχέση μὲ τὸν Χριστὸ κάθε τόπος μεταμορφώνεται στὸν Παράδεισο τῆς ἐνότητος τῶν Ἁγίων, ἀλλιῶς καταντᾷ ἀβίωτος. Ὅπουδήποτε δύο ἢ τρεῖς συνδέονται μὲ ζωντανὴ πίστιν (Ματθ. 18, 20) μεγαλώνει ἤδη τώρα, σὲ πείσμα τῶν περιστάσεων φθορᾶς καὶ θανάτου, ὁ ἀναστάσιμος χρόνος.

Συχνὰ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀντιμετωπίζεται σὰν κάτι ἰδιαιτέρως πολὺπλοκο, ὅπου λίγο νὰ ξεφύγει κανεὶς ἀπὸ μιὰ ὑποτιθέμενη σωστὴ πορεία καὶ ἰσορροπία, ἂν κάνει ἓνα βῆμα πρὸ μικρὸ ἢ μεγάλο ἢ λοξό, κινδυνεύει νὰ καταστραφεῖ!... Ἄς μὴ λησμονοῦνται καὶ ὅσοι ἔζησαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐνανθρώπηση, ὅταν δὲν ὑπῆρχε οὔτε κἂν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ γιὰ νὰ παρέχει κριτήρια ὀρθοπραξίας. Ἄραγε, ἦρθαν στὸ φῶς γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦν στὴ διαφθορά; Ὅμως στὴν ἴδια τὴ χριστιανικὴ περίοδο ἡ θρησκευτικὴ καθοδήγηση καταργεῖται φυσιολογικὰ ἀπὸ μόνη της, ὅπως ὅταν ρίχνουμε τὸ καράβι στὴ θάλασσα κι αὐτὸ ταξιδεύει μὲ δικό του πλήρωμα. Τέτοια ὀδηγία προσφέρει ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ὅταν λέει ἀγάπα, καὶ κάνε ὅ,τι θέλεις.

Κάνε ὅ,τι θέλεις, σημαίνει ὅτι μόνος ‘περιορισμὸς’ εἶναι νὰ μὴν κυριαρχεῖ μιὰ ἐξωτερικὴ συμμόρφωση ἢ ὁποιαδήποτε προσποίηση. Βέβαια αὐτὸ ἐν τέλει σημαίνει ἀπλῶς *κάνε ὅ,τι θέλεις*, ἐφόσον χωρὶς ἀγάπη ἢ ἐπιλογή τοῦ πρακτέου στερεῖται νοήματος...

Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀκαταληψία καὶ δαιδαλώδης πολυπλοκότητα τῆς παιδείας, ἂν ἡ ἀγάπη ἀπὸ μόνη της καθοδηγεῖ σίγουρα καὶ σωστά, ἢ δὲ ἀπουσία της ἀδειάζει ἀπὸ νόημα κάθε πράξη; Ἄς προσεχθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος δὲν λέει κἂν, “ἀγάπα πραγματικά, καὶ κάνε ὅ,τι θέλεις,” ἀλλὰ ἀρκεῖται σὲ ὅ,τι διαθέτει καθένας.

Ὁ Θεὸς σᾶς ἔμαθε πῶς νὰ ἀγαπᾶτε, ἔχει πεῖ ὁ Ἀπόστολος.¹²⁴ Μιὰ πορεία μεσολαβεῖ, ἀτέλειες συγχωροῦνται καὶ διορθώνονται, ἢ τελειότητα ἔχει τὴν αὐξησὴ της. Δὲν χρειάζεται φόβος γιὰ τὰ προβλήματα. Ἐστω ἀνάμικτη μὲ ἀτέλειες, ἢ ἀγάπη δὲν παύει νὰ εἶναι τὸ μεγαλύτερο πού μπορεῖ κανεὶς

¹²⁴ Α΄ Θεσ. 4, 9.

στις συγκεκριμένες συνθήκες, ἐνῶ ἡ ἠθικολογικὴ συμμόρφωση φέρει δουλεία καὶ ὑποκρισία,¹²⁵ ὑπὸ τὸ ἀποκρουστικὸ κέλυφος μιᾶς ψευδο-ἀσφάλειας, τῆς ὑπακοῆς στὸ πρέπον, ὅταν ἐφησυχάζω ὅτι εἶμαι ἐντάξει, ὅτι εἶμαι σωστός! Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἐντάξει, ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, λέει ὁ Αὐγουστίνος, ἐπομένως ἡ ψυχὴ ἅς φροντίζει νὰ θυμᾶται τὸν ζωντανὸ ἑαυτό της, καὶ ὅσο παραμένει στὸν δρόμο αὐτό, ὅ,τι κάνει θὰ εἶναι σωστό. Σὲ ὅλα ὅσα κάνει κάποιος, συμβουλεύει ὁ Ἐκκαρτ,¹²⁶ πρέπει νὰ στρέφει τὸ θέλημά του πρὸς τὸν Θεὸ καὶ κρατῶντας μόνο τὸν Θεὸ στὸν νοῦ του, νὰ προχωρεῖ χωρὶς ἀγωνία ἂν κάνει σωστὰ ἢ ἂν κάνει κάποιον λάθος.

Ἄν ἓνας ζωγράφος ἔπρεπε νὰ σχεδιάσει ὅλες τὶς πινελιές μὲ τὴν πρώτη πινελιά, δὲν θὰ ζωγράφιζε τίποτα. Καὶ ἂν πηγαίνοντας κάπου, ἔπρεπε νὰ ρυθμίσουμε πρῶτα πῶς θὰ πατήσουμε τὸ μπροστινὸ πόδι, δὲν θὰ πηγαίναμε πουθενά. Ἀκολουθῆστε λοιπὸν τὸ πρῶτο βῆμα καὶ συνεχίστε. Θὰ φτάσετε στὸ σωστὸ μέρος καὶ ὅλα εἶναι καλά.¹²⁷

¹²⁵ Πρβλ. τοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνες*, σ. 307 κ.έ.

¹²⁶ *Μάιστερ Ἐκκαρτ*, σ. 60.

¹²⁷ *Κιβωτός*, σ. 73–4.

Ἄπο τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Παπατσώνη

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς ζωῆς εἶναι πρωταρχικὰ ἐρώτημα γιὰ τὸν θάνατο, καὶ εἶναι γιὰ τοὺς περισσότερους ἀρκετὰ ἀδιάφορο ὥστε νὰ ἀρκοῦνται στὶς ἑτοιμὲς ιδέες κάποιας θρησκευτικῆς ἢ ἀθεϊστικῆς ιδεολογίας. Στὴ περίπτωσι τοῦ ἀθεϊσμοῦ ἠγεῖται ἡ ἀπλὴ παράνοια, ἐφόσον ζητᾶω λόγο γιὰ νὰ ζῶ παράλογα. Ὑπάρχει καὶ ἀπελπισία ἢ κυνισμὸς ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμὸ. Μιὰ ἥπια κατάθλιψι εἶναι πιὸ συχνή, ἰδίως στὰ τέλη τοῦ βίου, ὅταν ὁ ἀπερίσκεπτος ἔρχεται σὲ μεγαλύτερη ἐπαφὴ μὲ τὴν προσωρινότητα. Ὁ θάνατος δὲν βιώθηκε, τὸ ἐρώτημα δὲν τέθηκε, μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ κύλησε πρόχειρα καὶ ἄσχετα.

Δὲν ἀποτελοῦν μειονότητα ἀνάμεσα στοὺς ἄθεους ὅσοι ζοῦν τὸν χρόνον τοὺς σὰν νὰ ἦταν ἀθάνατοι, ἐπιδιώκοντας διάφορους σκοποὺς, μερικὲς φορὲς καὶ θυσιαζόμενοι γιὰ πραγματικὰ ἢ ψεύτικα ἰδανικά. Αὐτὸ σημαίνει μειονεκτικὴ σοβαρότητα καὶ νοημοσύνη, ἀλλὰ ὄχι μόνο. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ, ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὴ τὴ φευγαλέα θνητὴ μορφῇ, εἶναι ἴσως ἱκανὴ νὰ δημιουργεῖ ὑποσυνείδητα καὶ στοὺς ἄθεους τὴ βεβαιότητα ὅτι ἐν τέλει δὲν καταργεῖται ἡ ὑπαρξι ἀλλὰ ἡ κατάργησί της. Ὡς βεβαιότητα καταδικασμένη σὲ 'ὑπόγεια διαδρομὴ' δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ζήσει κανεὶς ὅσο πιὸ δημιουργικά, ἐλεύθερα καὶ ὑπεύθυνα θὰ μπορούσε.

Στὶς ἐπόμενες σελίδες ἀναφέρονται μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς φιλοσόφους καὶ ποιητές. Ἐδῶ ἀναγνωρίζεται ἡ σκέψι στὶς ἀρχὲς καὶ τὶς κορυφὲς της, ὅταν ἡ ψυχὴ τείνει νὰ προχωράει σωστὰ ἢ νὰ κάνει λάθη χωρὶς μισόλογα καὶ ἐθελου-

φλία. Έχει κανείς να γνωρίσει ακόμα περισσότερους για να βεβαιωθεί ποιά ακριβώς είναι ή δική του πιό στενή παρέα! Για καθένα τους θα χρειαζόταν ειδικός τόμος και σειρά τόμων. Ό,τι ακολουθεί δέν είναι παρά μιὰ λέξη από μιὰ φράση μιᾶς πιθανῆς είσαγωγῆς.

Όμηρος

Για να παραφράσω τόν Έμερσον, ό Όμηρος είναι ή Ελλάδα και ή Ελλάδα ό Όμηρος. Τα ύπόλοιπα, Ησίοδος, λυρικοί ποιητές, προσωκρατικοί φιλόσοφοι, ό ίδιος ό Πλάτων, οί τραγικοί, ό Ηρόδοτος, ό Θουκυδίδης..., όσοδήποτε σπουδαία, μοναδικά, κορυφαία, πάντως γεννιώνται όλα στο όμηρικό φως. Ακόμη και “τήν αρχή τῆς Βάπτισης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ζητῶ στόν Όμηρο, ό όποϊος είναι τόσο πολλῶν ή αρχή (“από τήν αρχή σύμφωνα με τόν Όμηρο έχουν διδαχθεϊ όλοι”¹²⁸), ώστε δέν μπορεί να αποκλεισθεϊ ούτε αυτό χωρίς πολὺ σοβαρή μελέτη. Ένδεχομένως και ή ελληνική γραφή έδω έχει τήν αίτία της,¹²⁹ και ή ίδια ή δύναμη με τήν όποία ή σημασία τοῦ προσώπου έξαπλώνεται απόλυτη σε όλο τó εὔρος τῆς ελληνικῆς δημιουργικότητας, όπως τó μαρτυρεϊ ή μεταγενέστερη ποίηση και φιλοσοφία, και ακόμη πιό έντυπωσιακά, ως εύρισκόμενη πέρα τῆς άμεσης γλωσσικῆς ισχύος, ή εικαστική όρμη, ή όποία μετά τόν Όμηρο απέφυγε στα-

¹²⁸ Ξενοφάνης, *Σίλλοι* 9.

¹²⁹ Με τόν Powell βρεθήκαμε πιό κοντά σε μιὰ άπάντηση στο έρώτημα, γιατί έφευρέθηκε τó ελληνικό αλφάβητο: για να καταγραφεί ό Όμηρος: *Αϊντενάιερ, Όψεις τῆς ιστορίας τῆς ελληνικῆς γλώσσας*, μτφρ. Εὔ. Θωμαδάκη, σ. 44.

διακὰ τὴν ἄσκοπη ἀφαίρεση τῆς γεωμετρικῆς περιόδου καὶ συγκεντρώθηκε στὸ νόημα...

Παρὰ τὴν πληθώρα καὶ συχνὰ μεγάλη ἀξία —καὶ γλωσσική¹³⁰— τῶν χριστιανικῶν συγγραφεῶν, στὸν Ὅμηρο ἐμπιστεύονταν τὸ ἀλφαβητάρι τους οἱ Βυζαντινοὶ σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Αὐτοκρατορίας.¹³¹ Αὐτὸ δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν οἱ λέξεις του ἀφοροῦσαν ἀξιοπεριφρόνητο Θεό, ὅσοδήποτε σοφὲς ἂν ἦσαν οἱ ὑπόλοιπες διηγήσεις του καὶ ὅσοδήποτε σπουδαία ἢ γλῶσσα του...

Ἵπάρχει ὀτιδήποτε στὸν Ὅμηρο ποὺ νὰ βρῖσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεό; *Καὶ γάρ τ' ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν*. Ἰδίως ὅ,τι ἐπικρίθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ τὴν πατερικὴ φιλοσοφία — ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τοῦ Ὀλύμπου εἶναι ἡ μεγαλύτερη προσφορά τοῦ Ὁμήρου, προετοιμάζοντας τὸν Ἑλληνισμὸ νὰ ἀκούσει τὰ Καλὰ Νέα, καὶ κατόπιν εἰσάγοντας τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια στὴν Βυζαντινὴ σκέψη...

Ὡς ἓνα βαθμὸ οἱ Ὀλύμπιοι εἰκονίζουσι τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα, ἀπὸ τὸ ἐλάχιστον διάφορον — γιὰ παράδειγμα ὅταν συναγωνίζονται μεταξύ τους— στὸ ἐξόχως διάφορον τῆς ἀθανασίας —

¹³⁰ Τὴν ὀμηρικὴ διάλεκτο τίμησαν πραγματικὰ συγγραφεῖς ὅπως ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν ὅλες τὶς δυνατότητες νὰ μὴ χρησιμοποιήσουν τὸν Ὅμηρο γιὰ τὴν γραμματικὴν τους παιδείαν. Πάντως ἀφορμὴ τῆς ἀνυποχώρητης ἀντίστασης στὸν Ἰουλιανὸν θὰ πρέπει νὰ ἦταν κυρίως ἡ γλῶσσα, γιὰτὶ ἀναπτύχθηκε τότε ἰσχυρὴ πρωτοβουλία νὰ μεταγράφονται τὰ χριστιανικὰ κείμενα στὴν ὀμηρικὴν διάλεκτο.

¹³¹ Βλ. Μπάκλερ, “Ἡ Βυζαντινὴ ἐκπαίδευση”, εἰς Μπαίηνης–Μὸς (ἐπιμ.), *Εἰσαγωγὴ στὸν Βυζαντινὸν πολιτισμὸν*, μτφρ. Δημήτριος Σακκάς, σ. 294–5· Λεμέρλ, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*· Οὐίλσον, *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιον*, μτφρ. Νικ. Κονομῆς, σ. 24 κ.έ. (πρβλ. ὁ.π., σ. 28 κ.έ. γιὰ τὴν κατηγορίαν πὼς οἱ Βυζαντινοὶ κατέστρεφαν τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας γραμματείας!)

ή όποία δέν παύει νά συνιστᾶ ἀνθρώπινη ἀξία καί ἐπιθυμία— καί κατόπιν στό τελείως ἀπερινόητο τοῦ θείου θελήματος. Ἐπειδή τέλος ὑπῆρχε τὸ ἀκατάληπτο καί ὀρατὴ ἔμενε ἡ σύγκριση βαθμοῦ μεταξὺ κοινῶν δυνάμεων καί ἐπιθυμιῶν, ἡ πίστη σήμαινε ἄπειρη κίνηση καί προκοπή... Μή ἔχοντας βέβαιη θέση στό πρόσωπο Θεοῦ ἢ ἀνθρώπου, μεταξὺ τῶν δύο ὀλισθαίνοντας, ἡ σοφία, ἡ ἀγαθότητα, ἡ ἀνδρεία, ἡ ὀργή ἀκόμα, δέν μποροῦσαν νά ταυτιστοῦν πλήρως μὲ κανένα συγκεκριμένο πρόσωπο — ἀντίθετα: ὀδνηρό, Θεά, νά σέ γνωρίσει θνητός πού σέ συνάντησε / κι ἄς εἶναι πολὺ σοφός· γιατί στά πάντα ἀλλάζεις τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό σου, ὁμολογεῖ ὁ Ὀδυσσεάς.¹³² ...

Στὸ τραγούδι τοῦ Ὅμηρου ἄκουγαν τὴν Ἀθηνᾶ, ἄκουγαν τὸν Ὀδυσσεά, κι ἐνοιωθάν προσωπικὴ τὴν ἴδια τὴν Σοφία, ψηλότερα ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ καί τὸν Ὀδυσσεά, νά τοὺς βλέπει, νά φανερώνεται καί νά τοὺς μιλάει... Στὶς συνομιλίες Θεοῦ καί ἀνθρώπου ὁ Ὅμηρος δημιουργεῖ σύμβολα τῆς οἰκαιοποίησης τῆς θείας Χάρης, ὅταν “τὰ σύνορα πρὸς στιγμὴν χάνονται, συγχέονται ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς θείας Παρουσίας, ἡ ὁποία γιὰ νά προβάλλει μπροστὰ στὸν πιστὸ μὲ ὅλη της τὴν ἐμφάνεια, θὰ πρέπει πρῶτα νά κυριαρχήσει στό βλέμμα του, νά τὸ αἰχμαλωτίσει ἀπὸ τὰ μέσα, νά μεταβάλλει ἀκόμη καί τὸν τρόπο πού βλέπει ὁ πιστός”.¹³³ ...

Οἱ μνημένοι διέκριναν αὐτὸ πού τὸ ὀμηρικὸ κείμενο σημαίνει, οἱ τελείως ἄσχετοι ἄκουγαν ἀπλῶς ἓνα παραμῦθι (ὁ Θεὸς δέν παρουσιάζεται στοὺς ἀσεβεῖς), ἐνῶ οἱ ἀρχάριοι πλησίαζαν κάπως στὴν “βεβαιότητα, ὅτι καμμιά καλὴ σκέψη δέν γεννιέται

¹³² Ὀδύσεια ν 312–3.

¹³³ Βερνάν, *Μῦθος καί τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδη, σ. 297 (μὲ ἀναφορὰ στὸν Διόνυσο τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλὰ ἡ περιγραφή ἰσχύει καί γιὰ τὶς ὀμηρικὲς Συναντήσεις).

στὴν ψυχὴ, χωρὶς τὴν κυρίαρχη θέληση τοῦ ὄντος ποῦ εἶναι ἀνώτερό μας, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ κατορθώσει μόνος, μὲ τὶς δικές του μόνο δυνάμεις — ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γεμάτες οἱ σελίδες τῆς Ὀδύσσειας”.¹³⁴...

Ὁ Ὅμηρος ἀπηχοῦσε ποιητικὰ τὴν πείρα ἀπὸ τὴν σοφία τῆς θείας φιλίας, καὶ αὐτὴν προσωπική. Ἀκούγοντας τὸ τραγοῦδι τοῦ ἔνοιωθαν καὶ ἀναλογίζονταν τὴν ζωντανὴ προσωπικὴ σχέση τους μὲ τὸν Θεό. Δὲν εἶναι βέβαιη ἡ ρίζα τῶν νοεῖν, νοιώθω, κλπ. Συγγενὴς ἀλλὰ πιὸ καθαρὴ ἀπὸ τὴν √ΓΝΟ, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὸ γινώσκω καὶ ἡ γνῶσις. Ὅπως δὴποτε στὸν Ὅμηρο ἡ νόηση σημαίνει συναίσθηση τοῦ ὑπερβαίνοντος...

Τὸ νοεῖν “ὑποδήλωνε πρωταρχικὰ μιὰ πράξη ἄμεσης ἀναγνώρισης [...] Ἦταν γενικὴ ἑλληνικὴ [πεῖρα καὶ] πεποιθὴση, πὼς οἱ δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης [ψυχῆς, πέρα καὶ ἀπὸ τὶς ἀνώτερες συμβολιστικὲς ἐκφράσεις τῆς] συνείδησης περιεῖχαν μιὰ λειτουργία ἄμεσης κατάληψης τῆς ἀληθινῆς φύσης ἑνὸς πράγματος ἢ μιᾶς κατάστασης, συγκρίσιμη ἀλλὰ βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἄμεση [κοινὴ γιὰ ὅλους πάντοτε ἢ συνήθη] κατάληψη τῶν ἐπιφανειακῶν ποιότητων [μέσα κυρίως] ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις”.¹³⁵ Ὁ Τηλέμαχος ἔνοιωσε τὴν θεϊκὴ παρουσία στὴν λάμψη ποῦ διέχεε τὸ ἴδιο τὸ σπίτι — οἱ τοῖχοι, τὰ δοκάρια, οἱ κολῶνες “σὰν ἀπὸ φωτιά· πραγματικά, θὰ εἶναι μέσα κάποιος ἀπὸ τοὺς Θεοὺς ποῦ ἔχουν τὸν πλατὺ οὐρανό”.¹³⁶

Ἡ ΑΡΠΑΓΗ τῆς Βρισηΐδας ὀδήγησε τὸν Ἀχιλλέα στὸ περιθώριο τῶν συγκρούσεων. Ἡ ἀπώλεια τοῦ Πάτροκλου τὸν γύρισε

¹³⁴ Γκόγκολ, “Γράμματα γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ”, σ. 60.

¹³⁵ Γκάθρου, *A History of Greek Philosophy*, τ. Β', σ. 17–19.

¹³⁶ Βλ. Ὀδύσσεια τ 35 κ.έ.

στό πεδίο τῆς μάχης, με καθοριστικές συνέπειες για τὸν ἴδιο καὶ τὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου. Ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης προκάλεσε τὸν πόλεμο... Ἡ Τροία ποὺ ἀπέτυχε (στὴν πολυετῆ διάρκεια τοῦ πολέμου εἰκονίζεται τὸ ἀβέβαιο τῆς δοκιμασίας καὶ τῶν δύο ἀντιπάλων), ὥστε ὄχι ἀπλῶς ἠττήθηκε ἀλλὰ κυριολεκτικὰ ἀφανίστηκε, ἦταν ἡ Τροία ποὺ μίσησε τὴν Ἑλένη: “κανεὶς ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ πιά για μένα στὴν Τροία”, θρηνεῖ ἡ Ἑλένη μπροστὰ στὸν νεκρὸ τοῦ Ἔκτορα, “οὔτε ἓνας δὲν εἶναι καλὸς μαζί μου, οὔτε ἓνας δὲν με ἀγαπάει, ὅλοι ἔχουν φρίκη για μένα”.¹³⁷ Φρίκη για τὶς θυσίες ποὺ μπορεῖ νὰ συνεπάγεται ἡ ὑπακοὴ στό ὑψηλότερο. Πῶς σχετίζεται ἡ Ἑλένη με τὸ ὑψηλότερο; Μὲ ἀβέβαιη γενεαλογία, κόρη τοῦ Δία καὶ τῆς Λήδας (ἡ τοῦ Δία καὶ τῆς Νέμεσης με ἀνατροφή ἀπὸ τὴν Λήδα), ἡ κόρη τοῦ Ὠκεανοῦ, ἡ τῆς Ἀφροδίτης (ὄλων οἱ ιδιότητες ἐνώνονται στό πρόσωπό της), με εἰκόνα της ἐπίσης στὴν Ὀδύσεια τὴν Πηνελόπη, “γυναίκα ποὺ ὁμοιά της δὲν ὑπάρχει τώρα καμμιά στὴν γῆ τῶν Ἀχαιῶν, οὔτε στὴν Πύλο τὴν ἱερή, οὔτε στό Ἄργος, οὔτε στὶς Μυκῆνες”,¹³⁸ ἡ Ἑλένη ἦταν μαζί γυναίκα, ἄνδρας καὶ παιδί, καὶ τελειῶς πέρα ἀπὸ φύλα καὶ ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἀνθρώπινη ὁμορφιά, ὑπῆρχε στὴν ὁμορφιά τοῦ Λόγου, στό μόνο για τὸ ὁποῖο ἀξίζει κανεὶς νὰ ζήσει καὶ νὰ πεθάνει...

Πάντα ὁ Θεὸς ὁδηγεῖ τὸν ὁμοιο στὸν ὁμοιο, εἰδοποιεῖ ὁ Ὀμηρος,¹³⁹ ὥστε ὀλόκληρο τὸ συγγενὲς συγκεντρώνεται στὸν ἑαυτό του.¹⁴⁰ Στὸν ἄλλο δὲν ἐρωτευόμαστε μιὰν ἀγνωστη ζωή, ὅπως νόμιζε ὁ Προύστ, ἐρωτευόμαστε τὴν δική μας ζωή, ἀλλὰ ἰσχυρότερη. Ὅπως τὸ λέει ὁ Συμεών, οἱ ἄνθρωποι ἀγαπᾶνε ὅσους

¹³⁷ Ἰλιάδα Ω 774–5.

¹³⁸ Ὀδύσεια φ 107–108.

¹³⁹ Ὀδύσεια ρ 218· πρβλ. Ἰλιάδα Ω 629–633.

¹⁴⁰ Πλάτων, *Τίμαιος* 81a: τὸ συγγενὲς πᾶν φέρεται πρὸς ἑαυτό.

τοὺς μοιάζουν / ὅταν φαίνονται κάπως νὰ ξεπερνοῦν τοὺς ἄλλους.¹⁴¹

Ἡ Ἑλένη εἶχε τὴν ὄψη τῆς χρυσοῦς Ἀφροδίτης,¹⁴² δηλαδή ὅ,τι πιὸ ὁμορφο δὲν μποροῦσε νὰ διανοηθεῖ ὁ Πάρις. Κι ὅταν ὑπολόγισε ὅτιδῆποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ δῶρο αὐτό, ἀφανίστηκε ἀπὸ ἐμπρός του ἡ ὁμορφιά καὶ μαζί ὁ ἴδιος, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη στὴν Τροία. Γι' αὐτὸ ὁ Ὅμηρος τελειώνει τὴν Ἰλιάδα μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἑκτορα. Ὅχι ραψωδία, οὔτε φράση δὲν καταδέχεται γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας — τὸ τέλος τόσων κόπων καὶ ἀγώνων, τὴν ἀφορμὴ νὰ μεγαλώσει ἡ περηφάνεια τῶν Ἑλλήνων. Ὅταν ἔφυγε καὶ ὁ τελευταῖος ζωντανὸς στὴν ὁμορφιά τῆς Ἑλένης, ἡ Τροία δὲν εἶχε πιά σημασία, κυριολεκτικὰ χάθηκε ἀπὸ τὸ ποίημα, ὅπως ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τὴν ἄλωση πληροφορεῖ ἡ Ὀδύσεια, μέσα ἀπὸ σύντομες καὶ περαστικὲς διηγήσεις ἀνάμικτες μὲ διηγήσεις γιὰ πολλὰ, μνημὲς παρελθόντος σκορπισμένου στὴν θάλασσα τῶν σημείων καὶ τῶν τεράτων ποὺ ὀδηγοῦν τὸν Ὀδυσσεά στὴν πατρίδα του...

ΣΤΗΝ ΕΝΔΕΚΑΤΗ ραψωδία τῆς Ἰλιάδας, ὁ Ἀχιλλέας ἀποκαλεῖ τὸν Πάτροκλο Θεῖο δῶρο στή δίψα τῆς ψυχῆς μου.¹⁴³ Ὁ Λόγος τῆς ψυχῆς εἶναι πρόσωπο, καὶ θέλει νὰ εὐχαριστήσῃ καὶ τελειοποιήσῃ τὴν ψυχὴ —θεράποντα τοῦ Ἀχιλλέα ὀνομάζει τὸν Πάτροκλο ὁ Γλαῦκος, ἀλλὰ ὅποιοσδήποτε πραγματικὸς φίλος εἶναι θεράπων¹⁴⁴— φέρει τὴν ψυχὴ στὴν ἐπίγνωση τῆς φύσης της ὡς θείου προορισμοῦ. Ἀναγνωρίζοντας στὸν φίλο τὸν ἕνα

¹⁴¹ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, Ὕμνος Η', στ. 78–79.

¹⁴² Ἡσίοδος, Ἀποσπάσματα, ἀπ. 196.

¹⁴³ Διε Μενoitιάδη τῶ ἐμῶ κεχαρισμένε θυμῶ (Λ 608).

¹⁴⁴ Ἰλιάδα P 164–5.

Λόγο τοῦ βίου τους, οἱ Ἕλληνες μοιράζονταν τὸ ἀπόλυτο τῆς θείας ζωῆς, ἐπίσης προσωπικῆς. Για τὸν Ἀχιλλέα ὁ Πάτροκλος εἶναι ὁμιλία, ἐπαφή, κηδεμονία καὶ ὄψη τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἰσχύς ὑφίσταται ἀλλὰ δὲν προέχει οὔτε μετέχει ἰσοτίμως: ὡς γενιὰ τοῦ Μενοίτιου ὁ Πάτροκλος εἶναι καὶ ἀναγνωρίζεται ἰσχυρός,¹⁴⁵ ὅπως ὁ Θεός, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ αὐτὸ γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ἡ θεία καταγωγή του. Ὡς δῶρο στὸν Ἀχιλλέα ἀναγνωρίζεται θεῖος.

Τὸ πρόσωπο ἤδη στὸν Ὅμηρο, συνδέεται μὲ τὰ μάτια καὶ τὴν ὄραση —στὴν διπλὴ φορὰ τοῦ ὄραν καὶ τοῦ ὄρασθαι— σημαίνοντας πέρα ἀπὸ λέξεις ἐπαφή καὶ ἐπικοινωνία.¹⁴⁶ Ἀκόμη καὶ τοῦ Δία τὰ λόγια δὲν εἶναι τελείως ἀξιόπιστα, ἀν δὲν μιλήσει μὲ τὸ πρόσωπό του ὀλόκληρο, δηλαδὴ μὲ τὰ μάτια.¹⁴⁷ Τὸ ὀμηρικὸ πρόσωπο δὲν περιγράφεται σὲ μιὰ θωριὰ ποῦ βλέπει ὁ καθένας, ἀλλὰ ἀναδύεται ὡς μοναδικὴ παρουσία καὶ ἀποκάλυψη Χάριτος, Δόξας καὶ Ὁμορφιάς, τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζονταν ὡς κύρια ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ, ὄχι ἀπλῶς ἔξοχες ἀνθρώπινες ἀρετές. Ἄν καὶ ἀθάνατα, τὰ ἴδια αὐτὰ διακυβεύονταν μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ προσώπου, ἐνωμένα ὅπως ἦταν μὲ ὅποιον τὰ ἀποκάλυπτε — ἡ δικὴ του ἀπώλεια ὡς ἰσόθεου, γινόταν ἐπίσης δικὴ τους.

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ καὶ θνητὸς μποροῦσε νὰ ἔχει ἰσόθεη σύννεση,¹⁴⁸ ἡ διαφθορὰ τῆς πιστότητας καὶ ἐμπιστοσύνης, ἡ κατὰπτωσή της στὴν μοιρολατρεία καὶ τὴν δουλικὴ εὐσέβεια, δὲν ἔχει πραγματικὴ θέση στοὺς ὀρίζοντες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅταν οἱ θεοὶ φθάνουν ἀκόμη καὶ νὰ συν-βουλευόνται μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Χαρακτηριστικὰ στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, ὅποτε

¹⁴⁵ Ἰλιάδα Λ 605.

¹⁴⁶ Βλ. Ἰλιάδα Σ 24, Τ 285, Ὀδύσσεια θ 85, ο 332, σ 192.

¹⁴⁷ Βλ. στὴν Ἰλιάδα Α 527· τὸ ἴδιο γιὰ τὸν Ἑκτορα (Η 47).

¹⁴⁸ Ἰλιάδα Β 169 κ.ἀ.

λέγονται προσευχῆς δὲν σημαίνουν ψυχὴ ποὺ δουλεύει στὰ ὅποια αἰτήματά της, ἀλλὰ οἰκειότητα μὲ τὸν Θεό.

Ἡ προσευχὴ στὸν Ὅμηρο ἔχει μόνο γεύση ἀπὸ αἶτημα, ὁ τύπος της εἶναι, *θέλω νὰ γίνεи αὐτό, κι ἂν δὲν θέλεις ἄς μὴ γίνεи, γι' αὐτὸ μποροῦσαν νὰ προσεύχονται μὲ εὐθύτητα ἢ καὶ θυμό, μὲ προσευχὴ–ἐπίπληξη ἀλλὰ ὄχι κατηγορία, μᾶλλον σὰν παράπονο γιὰ ἓνα καλὸ ποὺ ὁ Θεὸς παραλόγως ἀρνεῖται νὰ κάνει — παιδικὸ παράπονο, ἐφόσον ὁ Δίας δὲν εἶναι κατασκευαστῆς ἀλλὰ γεννήτορας, τέτοιοι παραμένοντας ἀκόμη κι ἂν τὸ θέλημά του μοιάσει ξένο ἢ ἀνεπιθύμητο: “Δία Πατέρα, κανένας Θεὸς δὲν εἶναι πιὸ ὀλέθριος ἀπὸ σένα, γιὰτὶ γεννᾷς ὁ ἴδιος τοὺς ἀνθρώπους κι ὅμως μετὰ δὲν τοὺς λυπᾷσαι”¹⁴⁹...*

Στὸ θεμελιακὸ ἔργο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μαρτυρεῖται κατὰ κύριο λόγο συνύπαρξη Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου σὲ περιπέτειες ποὺ φανερώνουν τὴν οὐσία καὶ τοὺς ὀρίζοντες τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἐνωμένων. Αὐτὸ ἐποπτεύει διαρκῶς τὶς Θεογονίες καὶ σύνολη τὴν ἐλληνικὴ δημιουργικότητα, ὅποτε πράγματι “θὰ ἦταν περίεργο ἂν καὶ ἡ φιλοσοφία δὲν εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴν [ἤδη φιλοσοφικὴ] ποίηση [τοῦ Ὅμηρου]”,¹⁵⁰ καὶ θὰ ἦταν πολὺ πιὸ περίεργο ἂν ἡ πρωταρχικὴ ἐλληνικὴ ποίηση ὑπῆρχε καὶ ἀκουγόταν ὡς κάτι ἐξωγήινο, ἄσχετο μὲ τοὺς “90 προσωκρατικούς (τοὺς ὁποίους περιέχει ἡ συλλογὴ τοῦ Ντίλς), σὲ δύο αἰῶνες μέσα, γιὰ ἓναν πληθυσμὸ ποὺ ἀπὸ τὴν Μίλητο ὡς τὸν Ἀκράγαντα θὰ ἔφτανε τὸ πολὺ σὲ ἓνα ἑκατομμύριο ἀνθρώπων”¹⁵¹ — θὰ συνιστοῦσε φαινόμενο πολιτισμικῆς παράκρου-

¹⁴⁹ Ὀδύσσεια υ 201–202.

¹⁵⁰ Ζιγκόν, “Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας”, μτφρ. Μαρία Μέντζου, ἀπὸ τὴν συλλογὴ *Οἱ Προσωκρατικοί — κείμενο καὶ μετάφραση*, σ. 51.

¹⁵¹ Καστοριάδης, *Οἱ ὀμιλίες στὴν Ἑλλάδα*, σ. 24.

σης, ἂν ἡ μεταγενέστερη ποίηση καὶ φιλοσοφία καὶ ἡ ἴδια ἡ ὀργιώδης ἀνθισή τους, δὲν συνδέονταν οὐσιωδῶς μὲ τὴν ὀμηρικὴ πρωταρχὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, τὴν ἀναγνωριζόμενη ὡς θεμελιακὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν σκέψη ποὺ ἀκολούθησε, καὶ ὄχι λιγώτερο τὴν ὥρα ποὺ αὐτὴ ἔμοιαζε νὰ ἀπορρίπτει ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο ὀμηρικὸ στοιχεῖο. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀντίρρηση ὑφίσταται σὲ ὀμηρικὸ κόσμο...

Ἐστιάζοντας στὴν ὀργὴ τοῦ Ἀχιλλέα ὁ Ὅμηρος ἀναγνώριζε ὡς πρωταρχικὸ θεμέλιο τῆς ἀνθρώπινης πράξης καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀποτυχίας τῆς τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία.¹⁵² Στὰ ὀμηρικὰ ἔπη ὁ ἄνθρωπος κατανοοῦσε τὸν ἑαυτό του ἀπίστευτα ἐλεύθερο, κι ἐπάνω στὴν φοβερὴ αὐτὴ ἐλευθερία οἰκοδομήθηκε ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία στὴν συζήτηση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἡ νίκη στὴν ὁποία χαρίζει δόξα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν νίκη στὸν πόλεμο,¹⁵³ καὶ ἀκόμα ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου νὰ φέρει τὰ πάντα στὴν διερώτηση...

Πρῶτος ὁ Ἡσίοδος ἐρμηνεύει τὰ ὀμηρικὰ αἰνίγματα ὡς συγκρουσθεὶς τραγικῆς, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἰσοκυρίας συγκρουόμενων λόγων. Στὴν *Θεογονία* ἀρχὴ Θεῶν καὶ ἀνθρώπων (ὄχι ἀναρχὴ ἢ ἴδια, ὅπως ἔχουμε δεῖ) ἀναγνωρίζεται τὸ ἀπρόσωπο Χάος: καμ-

¹⁵² Ὁμοίως ἡ Παλαιὰ Διαθήκη μὲ τὴν διήγηση τῆς προπατορικῆς ‘ἐξέγερσης’. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι, ἐλλείψει συνειδήσεως ἰσοθεΐας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἔμφαση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐνίσχυε συμπλέγματα ἐνοχῆς, ἀπ’ ὅπου καὶ ροπὴ στὴν σύμβαση ἀντὶ φιλίας, ὥστε ἐπίσης στὴν πειθαρχία ἀντὶ φιλοσοφίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μόνον ἡ χριστιανικὴ περίοδος θὰ συναγάγει καὶ γονιμοποιήσῃ τὴν σημασία τῆς κατ’ *Εἰκόνα Θεοῦ* ποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς πράξης ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ὀδήγησε τὸν Θεὸ νὰ διώξῃ τοὺς πρωτόπλαστους ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο παράδεισο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δὲς *Τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα*.

¹⁵³ Βλ. π.χ. στὴν *Ἰλιάδα* Α 490–1.

μιά γνωστή ὑπαρξή, θνητὴ ἢ ἀθάνατη, δὲν ἀπολαμβάνει τὴν ἐλευθερίαν ἀπόλυτης κυριότητος. Ἡ ἴδια ἡ θέληση γιὰ ζωὴ ἀποτελεῖ αἰφνιδίως ὕβριν καὶ τὸ γίγνεσθαι ἀποκαλύπτεται ἀτέρμονη δίκη ἔρις.¹⁵⁴

Θεοὶ καὶ ἄνθρωποι δὲν ἦσαν γι' αὐτὸ λιγώτερο θεϊκοί, ἡ ἰσχὺς παραμένει ἀξιολογικῶς δευτερεύουσα ιδιότητα, ὅμως καὶ τὸ πάθος φαινόταν νὰ διαιωρίζεται παραλόγως. Μέσα στὴν ὁμίχλη αὐτὴ δώρου ἄδωρου, τὸ αἶτημα τῆς φιλοσοφίας ὑπερέβαινε τελείως τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης καὶ ἀκόμη τὴν ἀπλὴ φιλομάθεια, γεννιόταν ὡς βαθεῖα ἐνότητα Γνώσης, Ταπεινοφροσύνης καὶ Προσευχῆς — ἤδη στὸν Ὅμηρο...

Δὲν προηγεῖται ἀντιλογία ἢ ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση, ἐνῶ αἰσθήματα ἐνοχῆς δὲν ἀναπτύσσονται σημαντικὰ οὔτε καὶ στὸν Ἡσίοδο, ὁ ὁποῖος εὐχεται νὰ εἶχε γεννηθεῖ σὲ καλύτερη γενιά. Ἡ κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας καὶ προσωπικὴ ἁμαρτία ἔμοιαζε μέρος καθολικῆς καὶ κατ' οὐσίαν ἀνεξήγητης καταδίκης, ἀνάγκης ἀδυσώπητης καὶ ὅμως μητέρας¹⁵⁵ τοῦ παντός, ἡ ὁποία ἀπειλοῦσε ὀριστικὰ τὴν ἐνότητα τῆς φιλίας, ὥστε τὸ συναίσθημα ὀδηγεῖτο φυσιολογικὰ στὴν λύπη καὶ ἡ σκέψη στὴν ἀπορία. “Ἐτσι κυκλόφερνε αὐτὰ στὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ του, ὅταν πλησίασε ὁ γυιὸς τοῦ δοξασμένου Νέστορα χύνοντας καυτὰ δάκρυα, καὶ τοῦ ἀνακοίνωσε τὴν θλιβερὴ εἶδηση. ‘Γιὰ τοῦ θεόφρονα Πηλέα, ἀλίμονό μου, τὰ νέα πού θὰ μάθεις εἶναι ἀλήθεια πολὺ θλιβερά, μακάρι νὰ μὴ στὰ ἔφερνα. Κεῖται ὁ Πάτροκλος καὶ μάχονται γύρω ἀπὸ τὸ γυμνὸ κορμί του, ἐνῶ τὰ ὄπλα σου τὰ ἔχει ὁ λαμπρόσκεπος Ἔκτορας’. Ἐτσι μίλησε ἐκεῖνος, καὶ τὸν ἄλλο τὸν κάλυψε σύννεφο μαύρης λύπης· καὶ μὲ τὰ δύο χέρια του πῆρε στάχτη καὶ τὴν ἔρριξε στὸ κεφάλι· καὶ ντρόπιασε τὸ

¹⁵⁴ Πρβλ. Ἡρακλείτου, *DK* 80, Ἀναξιμάνδρου, *DK* 1.

¹⁵⁵ Πρβλ. Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 2, κεφ. 3, ἐν. 6.

ἔνδοξο πρόσωπο· καὶ πάνω στὸν θεϊκὸ χιτῶνα χυνόταν ἀπὸ παντοῦ μαύρη στάχτη, ὥσπου ὁ ἴδιος ὀλόκληρος καταγκρεμίστηκε στὰ χῶματα καὶ κείτονταν”.¹⁵⁶

Ἡ √NEK σημαίνει τὸν θάνατο καὶ παρήγαγε σειρὰ σχετικῶν λέξεων, ὅπως εἶναι ὁ νεκρὸς (*νέκυς*), ἡ νεκάς (σωρὸς πτωμάτων) καὶ ἀκόμη τὸ νέκταρ, ἱερὸ ποτὸ τῆς ἀθανασίας (ἢ κατάληξη *ταρ* σημαίνει τὴν νίκη). Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιοῖ ἀκριβῶς τὶς ἀντιθέσεις *χαρίεν-ἥσχυνε* καὶ *νεκτάρεος-μέλαινα* γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀπομάκρυνση πιά τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴν θεία ζωὴ, ἀθανασία καὶ δόξα, τὴν ἀρχὴ τῆς καθόδου τοῦ στὸν ἄδη. Ἀκόμη καὶ τὰ ἄλογά του, δῶρα τοῦ Δία ἀθάνατα καὶ ἀγέραστα, πικραίνονται στὴν θέα τοῦ ἄψυχου σώματος...

Στὴν σκόνη τοῦ πεδίου τῆς μάχης, γυμνὸς ἀνάμεσα στοὺς δύο στρατοὺς, δὲν βρισκόταν ὁ ‘καλύτερος φίλος’ τοῦ Ἀχιλλέα, ἀλλὰ τὸ ἓνα θεῖο Δῶρο, τὸ νεκρὸ σῶμα τῆς Δόξας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ Λόγος τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ ἀγγελία τοῦ Ἀντίλοχου σήμαινε, *κατάλαβε τώρα τί περιμένει ἀπὸ σένα ὁ θάνατός του, ἔχεις τώρα νὰ κάνεις τὴν δική σου πράξη καὶ νὰ δώσεις τὴν δική σου οὐσία*. Σήμαινε, δὲν εἶσαι πιά θεῖος, ὁ τόπος καὶ ἡ κοίτη σου, τὸ σπίτι καὶ ἡ οὐσία σου, εἶναι ὅπου κεῖται ὁ Πάτροκλος. Αὐτὸ καταλαβαίνει καὶ ὁ Ἀχιλλέας: “καὶ στοὺς δυὸ μας δόθηκε τὴν ἴδια γῆ νὰ βάψουμε κόκκινη [...] Κι ἐνῶ ἐσὺ κείτεσαι τώρα κατασπαραγμένος, ἡ δική μου καρδιά χωρὶς ποτὸ καὶ φαῖ, κι ἄς μὴ μοῦ λείπουν, ἐσένα ζητάει”.¹⁵⁷ Ὁ Ἀντίλοχος ἀνακοί-

¹⁵⁶ Ἰλιάδα Σ 15–27.

¹⁵⁷ Ἰλιάδα Σ 329, Τ 319–321.

νωσε στὸν Ἀχιλλέα καὶ τοὺς Ἑλληνας αὐτὸ ποὺ ὁ Πλάτωνας¹⁵⁸ ἀναγνώρισε καὶ παρέδωσε ὡς φιλοσοφία καὶ μελέτη θανάτου.¹⁵⁹

Πλάτων

Ἀπὸ Ἀμερικῆς μέχρι Αὐστραλίας καὶ ἀπὸ Ἑλλάδος μέχρι Ρωσίας, σὲ ὀλόκληρο τὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο σκεφτόμαστε μὲ τὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Ἑμερσον ἐξηγεῖ ὅτι “ἀπὸ τὸν Πλάτωνα προέρχονται ὅλα ὅσα ἀκόμη τώρα γράφονται καὶ συζητοῦνται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς σκέψης...

Ὁ Πλάτων εἶναι ἡ φιλοσοφία, καὶ ἡ φιλοσοφία ὁ Πλάτων — ὁ ἴδιος ταυτόχρονα ἡ δόξα καὶ ἡ ντροπὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἐφόσον οὔτε Σάξωνας οὔτε Ρωμαῖος δὲν μπόρεσαν νὰ προσθέσουν τὴν παραμικρὴ ἔννοια στὶς κατηγορίες του. Δὲν εἶχε οὔτε σύζυγο οὔτε παιδιά, κι οἱ στοχαστὲς κάθε πολιτισμένου ἔθνους εἶναι οἱ ἀπόγονοί του καὶ ἀποπνέουν τὸν νοῦ του. [...] Ὅπως λένε γιὰ τὴν Ἑλένη τοῦ Ἄργου, ὅτι εἶχε ἐκείνη τὴν καθολικὴ ὁμορφιά, ποὺ οἱ πάντες ἔνοιωθαν νὰ τοὺς ἀφορᾷ, ἔτσι ὁ Πλάτων φαίνεται στὸν ἀναγνώστη τῆς Νέας Ἀγγλίας μιὰ ἀμερικανικὴ ἰδιοφυΐα. [...] Τὰ γραφτά του ἀπασχόλησαν κάθε σχολὴ τῶν γραμμάτων, κάθε ἐραστὴ τῆς σκέψης, κάθε Ἐκκλησία, κάθε ποιητὴ — κάνοντας ἀδύνατο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς σὲ ὀρισμένα ἐπίπεδα, παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων στέκεται ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὸν νοῦ κάθε ἀνθρώπου, καὶ σχεδὸν σὰν νὰ ἔχει χαράξει

¹⁵⁸ Πλάτων, *Φαίδων* 80e–81a, 64a. Δὲς καὶ στὴν ἐνότητα βιβλίου ἄμεσης ἀνάγκης: *Φαίδων*.

¹⁵⁹ *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλληνας*, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς σ. 121–178.

θρωπότητας, ὅμως γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἦταν πασίγνωστος καὶ ἀνύπαρκτος.¹⁶² Ὁ Χριστὸς ἔζησε ὡς ἀσήμαντος περιθωριακὸς καὶ ἐκτελέστηκε σὰν ἓνας διαφθορέας, ὅπως ὁ Σωκράτης. Οἱ ιδέες Του δὲν ἄσκησαν ἐπίδραση στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀρχικοῦ προορισμοῦ τους ἐνῶ διαδόθηκαν ἀλλοῦ χάρη στὸ ἔργο ἄγνωστων καὶ ἀνίσχυρων μαθητῶν, ἢ διδασκαλία τῶν ὁποίων ἄρχισε ὡς δραστηριότητα μικρῆς κλίμακας μὲ ἀσήμαντη προοπτική.

Οἱ ιδέες ἀλλάζουν τὴν ἱστορία, ἀν ὑπάρχει κατάλληλο ἔδαφος — ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ πηγὴ τους δὲν γνώρισε καμμιὰ φήμη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ιδέες προερχόμενες ἀπὸ τὶς πιὸ ἰσχυρὲς πηγές δὲν θὰ ἐπιδράσουν σὲ ἄσχετο περιβάλλον. Τὸ διαπιστώνει κανεὶς μὲ τόσους χριστιανοὺς ὑπερήφανους γιὰ τὰ κλειστὰ αὐτιά τους, ἀλλὰ καὶ παρατηρῶντας τὴν κλίμακα τῶν πολιτισμῶν. Τὸ ἰσλάμ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ χριστιανοσύνη, κι ἄς εἶναι ὁ χριστιανισμὸς ὄχι ἀπλῶς ἡ μεγαλύτερη πληθυσμιακὰ θρησκεία, ἀλλὰ ἡ θρησκεία τῶν πιὸ ἀνεπτυγμένων λαῶν, κι ἄς εἶναι ἡ Βίβλος ἡ πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό του τὸ Κοράνι, τὸ ὁποῖο οὔτε κἂν θὰ ὑπῆρχε χωρὶς τὴ θρησκεία πού ἐχθρεύεται. Ἡ ἴδια ἡ παγανιστικὴ ἀρχαιότητα, καρδιὰ τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ἑλληνισμὸς, μεταμορφώθηκε χάρη σὲ μιὰ περιθωριακὴ θρησκεία πού ἐκπροσωποῦσαν οἱ ἀνίσχυροι καὶ παντελῶς ἄγνωστοι μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ιδέες βρίσκουν τὸν δρόμο τους μὲ κάποιο μυστικὸ τρόπο, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παραμείνουν ἄγνοες,

¹⁶² Τὸ ἄλλο μεγάλο ρεζιλίκι τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ ἀδιαφορία της ὅταν ὁ Πλάτων πουλήθηκε σκλάβος ἀπὸ τὸν τύραννο τῆς Σικελίας. Εὐτυχῶς ἐξαγόρασε τὴν ἐλευθερία του ἓνας πλούσιος φίλος, κι ἔτσι τὸ αἴσιο τέλος μείωσε τὴ δόξα πού θὰ γνώριζαν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ γι' αὐτὸ τὸν ἄθλο τους.

ἂν συμβαίνει στὸν καιρὸ τους ἢ καὶ πολὺ μετὰ νὰ ἀγνοοῦνται.¹⁶³

Μὲ τὴν ἴδια τὴ μορφή τῶν ἔργων του ὁ Πλάτων δίνει προτεραιότητα στὸν διάλογο. Γιατί θὰ φοβόταν ἡ ἀλήθεια τὴν ἀνάκριση καὶ τὴν ἐξήγηση, καὶ γιατί ὁ ἄνθρωπος, φύση καὶ οὐσία τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἐλεύθερη σχέση, θὰ ἀπέφευγε τὴ συζήτηση; Χάρη στὸν μαθητὴ τοῦ Σωκράτη ἡ ἀλήθεια ζητεῖται στὴ δοκιμὴ κάθε δυνατῆς γνώμης καὶ ἀπόδειξης. Στὴ φιλοσοφία ἐντάσσεται καὶ ἡ μυθολογικὴ ὡς ιδιαίτερα ἰσχυρὴ σκέψη, ἔκφραση δυνάμεων βάθους καὶ μεγάλης ἐμπειρίας.

Ἡ ὑπερίσχυση τοῦ ὄρου ‘Ἰδέα’ στὰ πλατωνικὰ κείμενα ἴσως ὑποβάλλει ὡς κυριώτερη τὴν ἐννοιολογικὴ διάσταση, ἐνωμένη ὅμως μὲ τὴν ὄραση καὶ ἔτσι μὲ τὶς ὑπόλοιπες αἰσθήσεις καὶ σύνολη τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα, ἡ δὲ ὑποβολὴ ἰσχύει ὡς τέτοια ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐννοιολογικὴ φύση τῆς προκρίνεται μέσα καὶ ἀνάμεσα στὴν φύση τῆς ὡς δύναμης καὶ ἀρετῆς, δηλαδὴ προϋποθέτοντας διαρκῶς ἐνεργὲς τὶς ὑπόλοιπες πλευρὲς τῆς. Στὸν ἀνθρώπινο νοῦ ἡ πλατωνικὴ ἰδέα ὑπάρχει ὡς δημιουργικὴ μνήμη ζωντανῆς καὶ προσωπικῆς πραγματικότητας, κίνησης μεταμορφωτικῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀκόμη κίνησης ποὺ ἐκφράζει τὴν μεταμόρφωση αὐτῆ ἢ γνησιότητα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου στὶς διὑποκειμενικὲς σχέσεις καὶ σὲ κάθε ἀναφορά σὲ ὁποιοδήποτε ὄν.

Ὅ,τι στὸν συλλογισμό συμβαίνει ὡς ἐπαγωγὴ, στὴν ὁλόκληρη ζωὴ σημαίνει ἔμπρακτη κλιμακούμενη ἀναγωγὴ — ὑψωση ποὺ διενεργεῖ ὁ Λόγος τῆς ἐνότητος τοῦ θείου νοῦ μὲ τὸν ἀνθρώπινο. Δὲν πρόκειται γιὰ κάθαρση διανοητικῆς φύσεως, ἡ πλατωνικὴ Νόηση ἔχει τὴν οὐσία τῆς ὁμηρικῆς, συχνὰ καὶ τὴν μορφή, πάντα τὸ μέγεθος. Ἡ πρώτη χιλιετία τοῦ Ἑλ-

¹⁶³ ‘Ἡ παράξενη δύναμη τῶν ἰδεῶν’: *Μυθολογία*, σ. 237–9.

ληνισμοῦ, στὸν βαθμὸ πού ἀφορᾷ τὴν φιλοσοφία καὶ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὁλόκληρη ὅπως ἓνα πρόσωπο, εἴτε μεταμόρφωση τοῦ Ὁμήρου τὴν πεῖ κανεῖς, εἴτε μόρφωση τοῦ Πλάτωνα, μαζὶ του γεννιέται καὶ μὲ τὸν ἴδιο τελειώνει, λατρευτικὸ στὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας του, στοχαστικὸ καὶ προφητικὸ στὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ὕμνου του. Χάρη στὸ πρόσωπο αὐτὸ μπόρεσε ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ φθάσει στὰ ὄρια τῆς Οἴκουμένης καὶ στὴν Βάπτισή του.

Ἡ πλατωνικὴ κάθαρση εἶναι βίωση τῆς ἀπλότητος, ἐπειδὴ στὸ ἄπειρο οἱ διαφορὲς ἐκπίπτουν, εἶναι τοῦ Ἐνὸς γιατί γεννιέται ἀπὸ πρόσωπο μέσα σὲ πρόσωπο, καὶ εἶναι πράξη, σπουδὴ καὶ δοκιμασία, ἐπειδὴ τελειοποιεῖται στὰ ὄρια τοῦ βίου, σὲ ἔνταση, κλήση, προέκταση, ὅπως ρεῦμα δύναμης πού ἰκετεύει νὰ ἀποκαλύψει τὸ Πρόσωπό του, ἀλλὰ καὶ τρομερὸ στὴν ἀπειρία του, ἀπαιτῶντας θάρρος, ὑπερεγρήγορηση, αὐθυπέμβαση, ἰδρύνοντας κίνηση μέσα στὴν ἴδια τὴν τελειότητα, ἐπιβάλλοντας ἀπόσταση μέσα στὴν ἴδια τὴν οἰκειότητα, ἀποκαλύπτεται φοβερὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀσφάλεια...

Γι' αὐτὸ ὁ Ἐκκαρτ δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλέσει τὸν Πλάτωνα ἱερέα: “ὁ Πλάτων, ὁ μεγάλος αὐτὸς ἱερέας [...] μιλάει γιὰ μιὰ καθαρότητα πού δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμο. Δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν κόσμο οὔτε ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο, δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν χρόνο οὔτε στὴν αἰωνιότητα, δὲν ἔχει οὔτε ἐξωτερικὸ οὔτε ἐσωτερικὸ. Ἀπὸ ἐδῶ ὁ Πατέρας ἀντλεῖ τὴν πλησμονὴ καὶ τὴν ἄβυσσο ὅλης Του τῆς θεότητος. Αὐτὸ γεννάει καὶ στὸν κόσμο μὲ τὸν μονογενῆ Υἱό του — γιὰ νὰ εἴμαστε ἐμεῖς ὁ ἴδιος Υἱός. Ἡ γέννησή Του εἶναι ἡ διαμονὴ Του μέσα μας, καὶ ἡ διαμονὴ

Του μέσα μας είναι ή γέννησή Του σε μας. Μένει πάντα τὸ
 "Ἐνα πὸν πηγάζει στὸν ἑαυτὸ Του"^{164, 165}.

Ἐκκαρτ

Ἄν βοηθοῦσε μιὰ ἀναφορὰ στὴ βυζαντινὴ παράδοση, ὥστε
 νὰ εἰκάσουν τὸ μέγεθός του καὶ ὅσοι δὲν γνωρίζουν τὸ ἔργο
 του, θὰ περιέγραφα τὸν Ἐκκαρτ συμβολικὰ σὰν μιὰ συνένω-
 ση στὸ ἴδιο πρόσωπο, τοῦ Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη, τοῦ Ἰω-
 ἀννη Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου... Ἡ
 μυστικὴ του ἐμπειρία, ἡ σχολαστικὴ παιδεία καὶ ἡ ποιητι-
 κὴ ἔκφραση συνεργάστηκαν διαμορφώνοντας λόγο μεγάλης
 ἰσχύος.¹⁶⁶

Ποιητὴς καὶ φιλόσοφος στὴ γραμμὴ τοῦ Πλάτωνα, ὁ Ἐκ-
 καρτ ἐκφράζει τὴν οὐσία τῆς χριστιανοσύνης. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει
 κυρίως ἐπειδὴ σὲ κεντρικὰ ζητήματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς
 ἀναδεικνύει τὸ ἀληθινὸ περιεχόμενο καὶ τὴν κρισιμότητά τους,
 συμβάλλοντας στὴ δημιουργία ἔγκυρων ἀρχῶν. Ἄς δοῦμε ὀρισμέ-
 νες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς αὐτές.

¹⁶⁴ Μάιστερ Ἐκκαρτ, σ. 159.

¹⁶⁵ Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες, σ. 272–276. Γιὰ τὸν Πλάτωνα δὲς καὶ
 στὰ βιβλία ἀμεσης ἀνάγκης: *Φαίδων*.

¹⁶⁶ Μάιστερ Ἐκκαρτ, σ. 206–7.

Ἡ πρόοδος ἀπεχθάνεται τὴν καταστροφή

Κάθε βῆμα χρειάζεται νὰ διατηρεῖ τὰ ἀγαθὰ κεκτημένα καὶ νὰ πηγαίνει παραπέρα. Διορθῶν τὸ λάθος, χρησιμοποιοῦ τὸ σωστό, καὶ συνεχίζω. Ἄν φαντάζομαι ὅτι εἶναι δυνατό νὰ ἔχω τελειότητα διὰ μιᾶς, ἀναγκαστικά θὰ γυρνᾶω συνεχῶς στὸ μηδέν, ἐπειδὴ τελειότητα δὲν ὑπάρχει, προβλήματα πάντα θὰ ἐμφανίζονται. Δὲν θὰ ἀνέβω πάλι στὰ δέντρα γιὰ νὰ φτιάξω τὸν ἰδανικὸ πολιτισμό. Θὰ ἦταν ἡ πιὸ παρανοϊκὴ ἀλαζονεία. Οὔτε θὰ γκρεμίσω τὸ καλυβάκι ὅπου κοιμόμαστε ὁ ἓνας ἐπάνω στὸν ἄλλο, χωρὶς νὰ ἔχω σχέδιο καὶ δυνατότητα γιὰ μεγαλύτερο σπίτι, ἐλπίζοντας ὅτι ἂν μετακομίσουμε στὰ παγκάκια καὶ στὰ πεζοδρόμια, θὰ πάρουμε θεία φώτιση νὰ λύσουμε τὸ πρόβλημα.

Συμφέρεται ἐπίσης νὰ προσεχθεῖ ἓνα παράδοξο. Ἡ ἴδια ἡ πρόοδος δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις της, δὲν προσέρχεται ἀπὸ αὐτές! Πρῶτα προσδεύω, καὶ ἐπειδὴ ἔγινα καλύτερος γνωρίζω πῶς θὰ ξεπεράσω τὶς ἀδυναμίες καὶ θὰ ὀργανώσω πιὸ σωστὰ τὴ ζωὴ μου, κατανοῶντας τὶς βελτιώσεις καὶ ἐλπίζοντας στὴν ἐπέκτασή τους. Στὴν παιδεία τὸ ἴδιο. Δὲν χρειάζομαι πραγματικὰ μιὰ γνώση ὅσο δὲν προέκυψε μέσα μου ἢ ἀνάγκη της. Εἶναι καταδικασμένο σὲ ἀποτυχία ὅποιο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα προσπαθεῖ νὰ μεταμορφώσει τοὺς μαθητές. *Οἱ ιδέες ἔρχονται μετὰ, ὅταν ὁ πίνακας ἔχει τελειώσει*, εἰδοποιεῖ ὁ Ρενουάρ. Τὸ ἴδιο στὶς κοινωνίες. Ἐπειδὴ ζοῦν ὅπως ζοῦν μετατρέπουν τὴν ἐμπειρία τους σὲ καλύτερους θεσμοὺς γιὰ νὰ διαφυλάξουν τὸν τρόπο τους, ἐλπίζοντας καὶ σὲ νέες βελτιώσεις, δὲν προσέρχονται ἀπὸ τοὺς θεσμούς. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἐνῶ σήμερα οἱ ἐπιτυχημένες χῶρες εἶναι παγκοσμίως γνωστὲς καὶ γίνονται ζωντανὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο τόσες χῶρες διδάσκονται, ἄλλες τόσες ἀντὶ νὰ μαθαίνουν ἐπιμένουν σὲ συνταγὲς ἀποτυχίας. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ πόσο ἀνώφελα ξοδεύτηκαν τεράστιες οικονομικὲς παροχὲς ἀλλὰ καὶ συστηματικὲς διπλωματικὲς προσπάθειες γιὰ

μεταρρυθμίσεις σε χώρες που έν τέλει επέμειναν σε άποτυχημένες συνήθειες, στην Άφρική και άλλοϋ. Σωστά μερικές έρευνες συνδέουν συγκεκριμένους θεσμούς με την ανάπτυξη,¹⁶⁷ δυστυχώς παραβλέποντας ότι οί θεσμοί άπό μόνοι τους δέν άρκοϋν, άν οί κοινωνίες δέν γοητεύονται άπό τη δημιουργία. Οί θεσμοί εΐναι προϊόν όχι αίτία τής έμπνευσης. Ό ευρωπαϊκός εΐναι ό πιό ανθρώπινος πολιτισμός έπειδή περισσότερο άπ' όλους θεμελιώνεται στην φιλία, κι αυτό δέν εΐναι άποτέλεσμα μεθόδου αλλά άνεξήγητη έλεύθερη όρμη. Ό φιλία δέν έπιβάλλεται οϋτε διδάσκεται.¹⁶⁸

Άς μη φοβόμαστε την άλήθεια

Σύμφωνα με μιá άποψη, όρισμένες άλήθειες δέν πρέπει νά λέγονται, έπειδή ό άπλοϊκός κινδυνεύει νά όδηγηθεΐ σε παρεξηγήσεις ή έπειδή σε μερικά ψεύδη συμφέρε νά πιστεύουμε! Ό χριστιανισμός συχνά φοβήθηκε τά έπιστημονικά πορίσματα, νομίζοντας πως εΐναι δυνατό ή σωτηρία τής ψυχής νά στηριχθεΐ στη μικροψυχία και την έθελοτυφλία! Ό άποφυγή τής άλήθειας μάς ντροπιάζει, μάς άποδεικνύει ύποκριτές και φθονερούς, νά έπαιρόμαστε για τά χάλια μας, ότι ή άλήθεια εΐναι για λίγους, ή φτωχολογία τοϋ πνεύματος έμεΐς ζοϋμε μιá χαρά με άπάτες και άυταπάτες, δέν χρειαζόμαστε την πραγματικότητα, μάς άρκει ή πλάνη!

¹⁶⁷ Κλασική εΐναι ή μελέτη τών Acemoglu και Robinson, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*.

¹⁶⁸ Στις Κοινωνίες φιλίας προσεγγίζω τó ζήτημα αυτό με λεπτομέρειες.

Ἡ νόηση ζητάει καὶ θέλει τὴν ἀρχή

Κατανοῶ τὴ ζωὴ χάρις στὴν ἴδια. Ὅσο κρατάει γιὰ μένα κάποια περιοχὴ τῆς ἀόρατη, ὀφείλω νὰ διατηρῶ τὴν περιοχὴ αὐτὴ στὴ γνώση μου ὡς ἄγνοια καὶ ὡς προσπάθεια γιὰ γνώση, νὰ μὴ ‘συμπληρώνω’ τὰ κενὰ αὐθαίρετα μὲ ἰδεολογήματα. Ἄν διαπίστωσα ὅτι ὅλα ὑπηρετοῦν τὴ θέλησή μου ἤδη πρὶν ἀκόμα συνειδητοποιήσω τί ἀκριβῶς θέλω, εἶμαι ἕτοιμος νὰ ἀναγνωρίζω παντοῦ μιὰ θεία ἀπόφαση ποὺ ἀπευθύνεται στὴν ἐλευθερία μου. Καὶ ὅταν ἀμφιβάλλω πῶς μὲ βοηθοῦν ὅσα συμβαίνουν, ἔχω δύναμη καὶ ἐλπίδα, ἔστω μόνο ἐπειδὴ γνωρίζω τὴν προέλευσή τους. Ἡ βιωμένη ἀναγωγὴ στὴν ἀρχὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς νόησης.

Παίρνω ἀποφάσεις δίνοντας προτεραιότητα στὸ πιὸ σημαντικό, ἐπειδὴ αὐτὸ προσδιορίζει τὸν βαθμὸ, συχνὰ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μὲ ἀφοροῦν τὰ ὑπόλοιπα. Ἄν πιστεύω στὸν Θεό, ἡ σχέση μαζί Του εἶναι σὰν ἔδαφος ὅπου ριζώνουν οἱ ὑπόλοιπες καὶ ἰδίως οἱ πιὸ ταιριαστὲς σχέσεις. Ἄν εἶμαι συνειδητὰ ἄθεος καὶ ἔχω στοιχειώδη σοβαρότητα, ἡ σχέση μὲ τὸν θάνατο προσδιορίζει τίς ὑπόλοιπες σχέσεις μου, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἡμερομηνία λήξης, ὅπως ἔχω καὶ ὁ ἴδιος, ἐπομένως συναντᾶω τὰ πάντα ὡς μάταια.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Τὴ βαθειὰ ἀπελπισία καὶ τίς διαστροφές ποὺ εὐνοεῖ, καθρεφτίζουν χαρακτηριστικὰ ὁ Μακαβέγιεφ στὴν Sweet Movie καὶ ὁ Παζολίνι στὶς 120 μέρες στὰ Σόδομα.

Κανείς άλλος δὲν μπορεῖ νὰ μὲ βλάψει

Ἄν προερχόμαστε ἀπὸ Δημιουργὸ ὅπως τὸ παιδί ἀπὸ τὸν πατέρα του, ὅλα ἀποβλέπουν σὲ κάποιον ἀγαθό. Ἄν ὅμως ὅλα μὲ βοηθοῦν, δὲν ἀπομένει ἐναντίον μου παρὰ μόνο ὁ ἑαυτός μου, ὅσα προβλήματα δημιουργῶ ὁ ἴδιος μὲ τὴν ἐλευθερία μου νὰ ἀρνοῦμαι ἀκόμα καὶ τὴν θεία ἀρχή μου, τὴν οὐσία τῆς φύσης μου. Ὁ Ἐκκαρτ εἰδοποιεῖ, προφύλαξε τὸν ἑαυτό σου ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, καὶ θὰ ἔχεις φυλαχτεῖ καλά.

Ἄρχισε πρῶτα μὲ τὸν ἑαυτό σου καὶ παραιτήσου ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου. Ἀλήθεια, ἂν πρῶτα δὲν φύγεις ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, ὅπου κι ἂν πᾶς θὰ βρεῖς ἐμπόδια καὶ πόλεμο, ὅπουδῆποτε. Ὅσοι γυρεύουν εἰρήνη σὲ ἐξωτερικὰ πράγματα, σὲ τόπους ἢ σὲ τρόπους καὶ μεθόδους, σὲ ἀνθρώπους ἢ ἔργα, στὴν ἀναχώρηση ἢ τὴν ἀπομόνωση, στὴν πενία ἢ τὴν ταπείνωση, σὲ ὀτιδῆποτε, ὅσοδῆποτε μεγάλο κι ἂν εἶναι, τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔχει καμμιά ἀξία καὶ δὲν φέρει καθόλου εἰρήνη. Ὅσοι ζητοῦν ἔτσι, δὲν ζητοῦν σωστά. Ὅσο πιὸ μακριὰ πηγαίνουν τόσο λιγώτερο βρίσκουν ὅ,τι ζητοῦν. Πηγαίνουν ὅπως ἐκεῖνος ποὺ ἔχασε τὸν δρόμο του. Ὅσο προχωράει τόσο μεγαλώνει ἡ πλάνη του. [...] Ὅμως, ἂν κάποιος ἐγκαταλείψει τὸν ἑαυτό του, ὅ,τι ἄλλο κι ἂν κρατήσῃ, πλούτη ἢ τιμὲς ἢ ὀτιδῆποτε, ἔχει ἐγκαταλείψει ὅλα τὰ πράγματα. [...] Παρατήρησε τὸν ἑαυτό σου καὶ ὅπου τὸν βρεῖς παράτησέ τον. [...] Ὅσο βγαίνεις ἔξω ἀπ' ὅλα τὰ πράγματα τόσο ἀκριβῶς, οὔτε λιγώτερο οὔτε περισσότερο, ἔρχεται μέσα σου ὁ Θεὸς μὲ ὅλα τὰ δικά Του. [...] Ἄρχισε ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἄσε νὰ σοῦ κοστίσει ὅλα ὅσα ἀντέχεις.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Μάιστερ Ἐκκαρτ, σ. 75–6.

Ἡ καλύτερη ζωὴ εἶναι παντοῦ

Ἄν ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὸν Θεό, δὲν στέκει νὰ θεωροῦνται ἀπλῶς ἀγαθὰ — εἶναι ὅ,τι καλύτερο θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ τὴν κάθε στιγμή. Ὅλα τὸν φανερώνουν καὶ ὅλα τὸν κρύβουν, λιγώτερο ἢ περισσότερο, γι' αὐτὸ χρειάζεται ὄχι μόνο νὰ τὰ δεχτῶ ἀπὸ τὸ χέρι Του ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ ἀφήσω πίσω μου, ἀκόμη καὶ τὰ ἀνώτερα. Τὰ δυσάρεστα, ἀρρώστιες, ἀνέχεια, ἀπώλειες, ἀποκλείουν τὴν ἐξάρτηση. Μέσα τους μεγαλώνω τὴν ὑπομονή, τὴ σύνεση, τὸ θάρρος, τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη μου ἀλλὰ εἶμαι πάντα ἕτοιμος νὰ τὰ ἐγκαταλείψω. Μὲ τὴν ἀποδέσμευση καὶ ἀπὸ τὰ εὐχάριστα σπάω τὸν κύκλο τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης καὶ ἀνοίγομαι στὴν ἀρχή.

Ἐνας οὐρανοξύστης πιάνει φωτιά, ἄνθρωποι καίγονται ζωντανοί, ἄλλοι ρίχνονται στὰ παράθυρα ἀπὸ τὴν ἀσφυξία, τὸν τρόμο καὶ τὸν πόνο. Γιατί ὅλο αὐτὸ εἶναι ὅ,τι καλύτερο θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ στοὺς ἴδιους καὶ στὶς οἰκογένειές τους; Κανονικὰ ἢ ταλαιπωρία προσανατολίζει,¹⁷¹ καὶ καθέννας, ἂν προσέχει τὴ ζωὴ του, μέσα ἀπὸ ποιὲς περιστάσεις πῆρε βοήθεια νὰ μεγαλώσει, ἀργὰ ἢ γρήγορα διαπιστώνει πῶς ἀκριβῶς χρησίμευσαν ἀκόμα

¹⁷¹ Δὲς στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 49, *Γιατί ὁ Θεὸς ἐπιτρέπει ἀδικίες καὶ ταλαιπωρίες; Ἡ ταλαιπωρία ἀφυπνίζει, βοηθάει νὰ καταλάβω ποῦ βρίσκομαι καὶ νὰ ἀποφύγω τὶς ἀνάξιες ὁρμές, ἐπιθυμίες καὶ ἀσχολίες, μὲ προστατεύει ἀπὸ τὴν πονηριὰ καὶ τὴ νοσηρὴ εὐθυμία τῆς αὐταρέσκειας. Οἱ ταλαιπωρίες εἶναι ἀκόμα εὐκαιρίες νὰ γνωρίσω τὰ ὄριά μου, πῶς ὅ,τι νομίζω δυνάμεις μου εἶναι χαρίσματα, νὰ δῶ τὰ γεγονότα ὡς κίνητρα γιὰ γνώση, καὶ νὰ προχωρήσω σὲ μεγαλύτερη σύνεση, σοβαρότητα, ταπεινοφροσύνη καὶ εὐγνωμοσύνη. Ἀκόμη καὶ ἐπιτρέποντας τὴν κακία ὁ Θεὸς ὑποστηρίζει τὸν ἄδικο ἄνθρωπο νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὴν πορεία του.*

και οι πιό επώδυνες ταλαιπωρίες¹⁷² — όμως εδώ ο πόνος βρίσκεται στο τέλος. Γιατί μερικές φορές ή μετάβαση στην άλλη ζωή αρχίζει μέσα σε τόσο πόνο και αγωνία; Βέβαιη απάντηση θα υπήρχε, αν γινόταν να ερωτηθούν οι μεταστάτες. Έμεις έχουμε δυνατότητα για εικασίες, με σιγουριά γνωρίζοντας μόνο ότι μια όδυνηρη κατάσταση απολήγει σε μια χαρούμενη, δηλαδή στην άλλη ζωή. Ίσχύει επομένως τουλάχιστον αυτό, ότι μια τόσο μεγάλη αγωνία δεν αφήνει να αναπτυχθεί φόβος για το ίδιο το μετά, το οποίο, αντιθέτως, έρχεται ως αποδοχή του έαυτού σε μια υπερβολή χαράς και απελευθέρωσης.

Όλα είναι νέα στον Υίο, επειδή γεννιέται σήμερα από τον Πατέρα σαν να μην είχε γεννηθεί ποτέ. Κι όπως πηγάζει ο Θεός στην ψυχή, έτσι πηγάζει πάλι ή ψυχή στον Θεό. Και ακόμη: όπως ακριβώς μπορεί να πεθάνει κάποιος από φόβο, προτού ακόμη δοθεί το χτύπημα, έτσι μπορεί να πεθάνει από αγαλλίαση. Έτσι πεθαίνει ή ψυχή για τον έαυτό της προτού εισέλθει στον Θεό.¹⁷³

Οι αρετές είναι χαρίσματα

Κανένα μοναστήρι και καμιά τελετή ή μυστήριο δεν χρειάζονται για να γίνω καλύτερος, όπως δεν χρειάστηκαν για όσους

¹⁷² Χρειάζεται πάντα να σκέφτομαι την αξία της ταλαιπωρίας στη δική μου ζωή. Ταλαιπωρίες των άλλων ίσως μοιάζουν άκατανόητα μεγάλες ή μικρές, επειδή δεν γνωρίζω τη ζωή τους σε όλες τις λεπτομέρειές της για να έχω αρκετά δεδομένα να κρίνω.

¹⁷³ Μάιστερ Έκχαρτ, σ. 92.

ἔζησαν πρὸ Χριστοῦ.¹⁷⁴ Ἀγαθότητα, δικαιοσύνη, πραότητα, ἐργατικότητα, σοφία... — ὅλες οἱ ἀρετὲς εἶναι δῶρα, ὅπως κι ἂν δίνονται, μέσα ἀπὸ ἀσκήσεις ἢ ἄνεση, μέσα ἀπὸ ταλαιπωρίες ἢ ἀπολαύσεις. Ἄν καὶ χαρισμένες, οἱ ἀρετὲς εἶναι ὅ,τι πιὸ ἐσωτερικό, φυσιολογικὸ καὶ δικό μου, περιέχουν τὴ θέλησή μου, ὅσες χαρὲς ἀπολαμβάνω, ὅσες θλίψεις ὑπομένω, καὶ ὅλη τὴ ζωὴ μου μαζί Του.

Τὸ μεγαλύτερο καλὸ ποὺ ἔκανε ποτὲ ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο, εἶναι ὅτι ἔγινε ἄνθρωπος ὁ Ἰδιος. Ἔχει δημιουργήσει τὴν ψυχὴ σύμφωνα μὲ τὴ δική Του τέλεια πληρότητα, ἔχει πηγάζει μέσα της ὁλόκληρη τὴν καθαρότητά Του μέσα στὴν πρωταρχικὴ ἀγνότητα.¹⁷⁵

Συμεῶν ὁ Νέος Θεολόγος

Ἕνας μεγάλος ἅγιος καὶ ποιητής, δυστυχῶς δὲν ἔγινε Πατέρας, δὲν θελήσαμε πραγματικὰ νὰ γίνουμε παιδιὰ του, τὸν τιμή-

¹⁷⁴ Νομίζοντας ὅτι ἔτσι ὑπερασπίζονται τὴν ἀξία τοῦ χριστιανισμοῦ, διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἄφηναν καὶ ἀφήνουν στὸ σκοτάδι τὶς πρὸ Χριστοῦ ἐποχές. Ἐφευρέθηκε ἐπίσης ὁ μῦθος τῆς τριήμερης διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ στὸν ἄδη, καὶ πάλι γιὰ νὰ προβληθεῖ ἡ ἀναντικατάστατη ὠφέλεια τοῦ χριστιανισμοῦ χωρὶς νὰ τὴν ὑπονομεύει ἢ ἀδίκη καταδίκη τῶν πρὸ Χριστοῦ γενεῶν, σημαίνοντας ὅτι ἂν καὶ οἱ προηγούμενοι ἔζησαν κατώτερες ζωὲς σὲ κατώτερους πολιτισμούς, τελικὰ εἶχαν κι αὐτοὶ οἱ καημένοι μιὰ εὐκαιρία νὰ σωθοῦν. Γιὰ τὸν μῦθο τῆς τριήμερης καθόδου καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα δὲς τὴν ἐνότητα *Ἐπάρχει ἀνάσταση*;

¹⁷⁵ *Μάιστερ Ἐκκαρτ*, σ. 192. Γιὰ τὸν Ἐκκαρτ δὲς καὶ στὰ βιβλία *ἄμεσης ἀνάγκης: Βιβλίον τῆς Θείας Παράκλησης*.

σαμε σάν κάτι έξωπραγματικό, προτιμήσαμε να μείνουμε μακριά κι αγαπημένοι, όπως με τον Θεό.

Τόσο κοντά στις συνήθειες τῶν συγχρόνων του, τόσο δικός τους, τόσο κατανοητός, και όμως, δὲν πρόλαβε νὰ ἀνοίξει τὸ στόμα του καὶ διέρρηξαν τὰ ἱμάτιά τους! Ποιὰ ἦταν ἡ φοβερὴ βλασφημία; *Ἄν, ὅπως λές, τὸ ψωμί καὶ τὸ κρασί τῆς θείας κοινωνίας σὲ ἐνώνει μὲ τὸν Χριστό, ποῦ βρίσκεται ἡ φώτισή σου;...* Ὁ Συμεὼν διατύπωσε ἀντίρρηση ἀπλῆς λογικῆς καὶ περιορισμένη σὲ πλαίσιο ποὺ μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν οἱ παραδοσιακοὶ πιστοί, δὲν τοὺς ἔβαλε νὰ σκεφτοῦν τίποτα πρὸ δύσκολο ἢ ἀνατρεπτικό, καὶ ὅμως τὸν καταδίωξαν, ἐπειδὴ δὲν ἦταν πρόθυμος νὰ κοροϊδεύει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἴδιους... Στὴν ἐποχὴ του τὸ ἐπίθετο νέος θεολόγος κυκλοφοροῦσε σαρκαστικά, σήμαινε ξένος θεολόγος, νεωτεριστής, ἀνήκουστος, ἀπαράδεκτος. Σήμερα ἔχει ἀνακηρυχθεῖ ἅγιος, ἐπαινεῖται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους τόσο σημαντικοὺς Πατέρες, διαβάζεται καὶ σπουδάζεται, καὶ πάλι ἡ οὐσία τῆς σκέψης του ἐπηρεάζει ἐλάχιστα — ὅπως εἶναι φυσικό, ἀφοῦ ἡ ἐμπειρία του παραμένει καὶ θὰ παραμένει πάντα σπάνια, δὲν διδάσκει κάτι ποὺ ἐνδιαφέρει τοὺς πολλούς.¹⁷⁶

Ὁ Συμεὼν εἶναι μιὰ ἐκπληκτικὴ ἐπαλήθευση τῆς χριστιανοσύνης. Ἀξιόπηγε ὅπως πολλοὶ¹⁷⁷ νὰ βλέπει τὸν Χριστὸ ζωντανά, ἔχοντας ὅμως καὶ χάρισμα νὰ μᾶς μιλήσει γι' αὐτὸ μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ σπουδαίους ὕμνους.¹⁷⁸

¹⁷⁶ *Μυθολογία*, σ. 234.

¹⁷⁷ Πολλοὶ σὲ ἀπόλυτο ἀριθμὸ. Ὡς ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν 'πιστῶν' ἀποτυπώνει ἐκπληκτικὰ θλιβερὴ σπανιότητα.

¹⁷⁸ Τοὺς ἀνθολογῶ καὶ μεταφράζω, ἀπ' ὅπου ἀντιγράφω ἐδῶ μερικὰ ἀποσπάσματα (δὲς στὰ βιβλία ἄμεσης ἀνάγκης: *Ἕγνοι Θείων Ἐρώτων*).

Σαίξπηρ

Στὰ ἔργα τοῦ μεγαλύτερου Ἀγγλοῦ συγγραφέα ὁ ἄνθρωπος φευτοζεῖ σὲ παραζάλη, ἀφορμὴ του ἔχοντας κυρίως τὴ βούληση γιὰ δύναμη καὶ ἱκανοποίηση τοῦ ἐγώ. Θὰ βρισκόταν θλιβερὰ στὸ κέντρο τῆς ἱστορίας, ἂν δὲν ἦταν καὶ ὁ ἴδιος παίγνιό της. Οἱ ὑποθέσεις συντελοῦνται συχνὰ σὲ καιροὺς καὶ τόπους συγκεχυμένους σὰν ἱστορικὲς καρικατοῦρες, ἀναδεικνύοντας καὶ ἔτσι τὴν ἀπουσία νοήματος. Μιὰ ἐπανάληψη σπαραγμῶν καὶ ματαιότη-
τας ρίχνει τὴ σκιά της παντοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ ἔρωτας γεννάει κενὲς μορφές, ἀφημένες γιὰ λίγο στὶς περιπέτειές τους σὲ ἓνα ἐκτυφλωτικὸ φῶς, μέχρι νὰ χαθοῦν στὸ ἀσήμαντο.

Κίρκεγκωρ

Ἡ ἔννοια τοῦ ἱππότη τῆς πίστες ἄρχισε νὰ σχηματίζεται στὸν Μεσαίωνα, ὅμως ὁ Δανὸς φιλόσοφος τὴν ἀνέπτυξε μὲ ἰδιαίτερο τρόπο καὶ ἐπέμεινε. Τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωσι διέκρινε στὴν ἀπόφαση τοῦ Ἀβραὰμ νὰ θυσιάσει τὸ παιδί του. Ὁ ἱππότης τῆς πίστες δὲν διστάζει γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἐντολῆς, ὑπακούει ἀναπληρώνοντας τὸν παραλογισμό μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴν ἤδη σὲ αὐτὴν ἐδῶ καὶ ὄχι στὴν ἄλλη ζωὴ ἀγαθὴ ἔκβαση τῶν πραγμάτων. Ὅμως ἂν ἔχω τόση πεποίθησι στὴν ἀγαθὴ κατάληξι, ὁ παραλογισμὸς τῆς ἐντολῆς γιὰ μένα δὲν ὑπῆρξε ποτέ, εἶναι κάτι ἐπιφανειακό. Ἔτσι χάνονται ἐν τῇ γενέσει τους ἡ ὑπερβολὴ τῆς πίστες καὶ ὁ ἱπποτισμὸς. Πέρα ἀπὸ αὐτό, ἂν ὁ μῦθος ἐρμηνεύεται σὰν νὰ ἦταν ἱστορικὸ γεγονός, ἡ ἐρμηνεία ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς κύριες δυνατότητές της, δὲν ἀφήνεται νὰ κατανοήσῃ τὶς σημασίες τοῦ μύθου ὡς μύθου, καὶ ἀκόμη χειρότερα, παραμορφώνει τὴ σκέψῃ. Τί ἀντίκρι-

σμα έχει στη ζωή μας ή ιστορία του Ἀβραάμ; Πότε δόθηκε σέ ποιόν ζωντανό μέσα στην ιστορία ἄνθρωπο θεία ἐντολή νά σφάξει τὸ παιδί του; Ἄν πάλι ἡ διήγηση συμβολίζει τὶς συμφορές, ὅταν γονεῖς χάνουν τὰ παιδιά τους καὶ τὸ δέχονται στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἀντὶ νὰ ἐξεγείρονται, ποῦ εἶναι ἡ ἐδῶ καὶ τώρα ἀποφυγὴ τοῦ κακοῦ, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ θυσία, ὅπως συνέβη στὸν Ἰσαάκ; Περαιτέρω, τί εἶδους Θεὸς θὰ ζητοῦσε κυριολεκτικὰ νὰ σφάξω τὸ παιδί μου; Ὁ Κίρκεγκωρ εἶχε τόλμη νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸ ἱερατεῖο τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἔκανε ὅμως τὸ ἴδιο στὴ σχέση του μὲ τὴν Βίβλο.

Ντοστογιέφσκυ

Στὸν Ντοστογιέφσκυ νόημα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ πίστη, καὶ ἀπόδειξη πίστεως νὰ ὑπομένω χωρὶς ἀπελπισία ἢ ὀργὴ τὶς ταλαιπωρίες. Δὲν εἰσδύει ἀπλῶς στὶς περιπέτειες, στὰ ἥθη, στὶς σχέσεις καὶ στὰ πρόσωπα, ἀγαπάει τοὺς ἥρωές του μὲ κατανόηση σχεδὸν ἐξωπραγματική. Φθάνεις νὰ σκέφτεσαι ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀγαπάει καὶ τοὺς χειρότερους ὁ Θεός, ἀναγνωρίζοντας μέσα τους τὴν εἰκόνα Του ὅσοδήποτε ταλαιπωρημένη. Παραπονιόταν ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ ἀναδείξει τοὺς θετικούς ἥρωες καὶ εἰδικὰ τοὺς ἅγιους τόσο ζωηρὰ ὅσο τοὺς ἀρνητικούς, ὅμως αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ λογοτεχνικὴ ἀδυναμία. Ὅσο πιὸ γνήσια ἀνθρώπινος γίνεται κανεὶς τόσο ἡ ζωὴ του ὑψωμένη μέσα στὸν Θεὸ ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ παρατηρηθεῖ καὶ περιγραφεῖ. Συχνὰ ὁ Ντοστογιέφσκυ κατηγορήθηκε ἐπειδὴ τὰ ἔργα του εἶναι πιὸ φιλοσοφικὰ ἀπ' ὅσο (ὑποτίθεται ὅτι) ἐπιτρέπεται στὴ λογοτεχνία, ἐνῶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ μεγαλύτερη ἀρετὴ τους.

Ὁ Γέροντας τοῦ Ντοστογιέφσκυ δίνει ἔμφαση στὴ σχέση ἀγιότητας καὶ εὐτυχίας. Ἀναμάρτητος ἄνθρωπος δὲν ὑπάρχει

οὔτε ζωὴ χωρὶς δυσκολίες ἀκόμα καὶ μεγάλης ἔντασης, ὅμως ἡ ἀγιότητα ἔχει δύναμη νὰ πηγαίνει πέρα ἀπ' ὄλο τὸν πόνο καὶ τὴν ἀμαρτία. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι πλασμένοι γιὰ τὴν εὐτυχία καὶ ὅποιος εἶναι εὐτυχησμένος ἔχει ὄλο τὸ δικαίωμα νὰ πεῖ στὸν ἑαυτό του: 'ἐκπλήρωσα τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ σὲ τοῦτο τὸν κόσμο!' Ὅλοι οἱ ἀναμάρτητοι, ὄλοι οἱ ἅγιοι, ὄλοι οἱ μάρτυρες, ἦταν εὐτυχησμένοι.

Ντίκενς

Ὁ Ντίκενς ξεχωρίζει γιὰ τοὺς ρεαλιστικούς καὶ τοὺς πιὸ ἀπίθανους καὶ κάθε εἶδους χαρακτῆρες, γιὰ τὴν προσοχὴ στὰ παιδιὰ καὶ τὰ προβλήματα τους, γιὰ τὴν ἀνάδειξη κοινωνικῶν καὶ προσωπικῶν θεμάτων μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἠθικὸ ἄνθρωπο καὶ τὶς σχετικὲς ἀποκλίσεις. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ του, λογοτεχνικὰ ἀρτια, εἶναι ἀδίκη.

Χρειάζεται νὰ μὴν ὑποτιμᾶται ἡ συνολικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ, ὅποτε προσπαθοῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὶς συνθῆκες ἐργασίας. Ἡ ἐποχὴ ποὺ 'ἐνέπνευσε' τὸν Μάρξ, γνώρισε ἐπίσης τὴν ἀντίδραση τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν Γουόρντγουερθ ὡς τὸν Ντίκενς. Ὑπῆρχε καὶ πραγματικὴ ἀδικία πέρα ἀπ' ὅση σκαρφίστηκε ὁ Μάρξ — ὅμως:

1) Ἄν κάποιος ὀργίζεται μὲ τοὺς κακοὺς πλούσιους, θὰ σπυρνεύει νὰ προσέξει τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ συνειδητοποιήσει σὲ ποῖο βαθμὸ ὁ ἴδιος μοιράζεται τὰ δικά του μὲ ὅσους ἔχουν ἀκόμα πιὸ λίγα, ὥστε νὰ καταλαβαίνει τὰ πράγματα σὲ ρεαλιστικὲς διαστάσεις καὶ νὰ μεγαλώνει τὴ δυνατότητά του νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ ἐχθρότητες καὶ προκαταλήψεις.

2) Αὐτὸ ποὺ μετράει ἀποφασιστικὰ εἶναι ὁ βαθμὸς τοῦ προβλήματος καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ξεπεραστεῖ, ὅπως στὴ συνέ-

χεια πράγματι ξεπεράστηκε με νόμους που απαγόρευαν την παιδική εργασία,¹⁷⁹ με αύξηση των μισθών, έστω όχι θεαματικά, και άργότερα με βελτίωση όλων των συνθηκών, ακόμη και θεαματικά. Αυτά έγιναν άργότερα, όχι επειδή άργότερα ανακαλύφθηκε ή δικαιουσύννη, ή αλληλεγγύη, και όλες οι άρετες που προηγουμένως ήταν γνωστές μόνο στους προλετάριους, ούτε επειδή ή γροθιά του έργατη τρομοκράτησε το Κεφάλαιο, αλλά επειδή αύξήθηκε ή παραγωγικότητα. Στα μισά του 19ου αιώνα ή Αγγλία είχε γίνει ή πιό πλούσια χώρα στον κόσμο, για να δώσει τη θέση αυτή μετά από λίγες δεκαετίες στη Γερμανία και τις ΗΠΑ, με τη διάδοση της βιομηχανικής επανάστασης σε όλο τον δυτικό κόσμο.¹⁸⁰ Χάρη

¹⁷⁹ Θυμίζω ότι ό Μάρξ δέν θέλει την κατάργηση της παιδικής εργασίας στο έργοστάσιο, παρά μόνο με την καπιταλιστική της μορφή! Όταν το έργοστάσιο περάσει στο κράτος Πατερούλη, ή δουλειά θά είναι σαν περίπατος στο λιβάδι.

¹⁸⁰ Η άρχή της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία είναι άλλο ένα ζήτημα που δέν έχει βρει όριστική εξήγηση. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι συνήργησαν πολλοί παράγοντες, τους περισσότερους από τους όποιους όμως θά διαπιστώσει κανείς σε άλλες περιπτώσεις, γι' αυτό άλλωστε ή βιομηχανική επανάσταση έπεκτάθηκε άστραπιαία σε όλο τον δυτικό κόσμο. Άποφασιστική πιστεύω πως υπήρξε στην περίπτωση της Αγγλίας ή φιλελεύθερη προσέγγιση της οικονομίας. Το άγγλικό κράτος περιόριζε την ιδιωτική επιχειρηματικότητα πολύ λιγώτερο. Η άτμομηχανή, ή μετάβαση από τη βιοτεχνία στο έργοστάσιο, διάφορες άλλες έφευρέσεις και εξελίξεις που βελτίωσαν την παραγωγικότητα, έγγράφονται στην φιλομάθεια και εργατικότητα των δυτικών λαών. Πιό ισχυρός παράγοντας όμως ήταν ή μεγαλύτερη άτομική έλευθερία, και αυτή όχι μόνο ούτε κυρίως χάρη στην κρατική σύνεση, αλλά επειδή χαρακτήριζε περισσότερο τους ίδιους τους πολίτες. Στην ήπειρωτική Ευρώπη έτειναν να κλείνονται στην οικογένεια

στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἔγινε ὑποχρεωτικὴ ἢ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν ὡς τὰ 15, ἀπ' ὅπου καὶ δυνατὴ γιὰ ὅλα τὰ παιδιά ἢ ἐπιμήκυνση τῶν σπουδῶν. Χάρη στὴν ἀνάπτυξη προέκυψε ἡ ἀσφάλιση καὶ ἡ σύνταξη, ἀκόμα καὶ ἡ ἐκούσια ἀνεργία καὶ φιλοξενία, νὰ ζεῖ κανεῖς ἐξαρτημένα, ἂν προτιμάει κάτι τέτοιο.

Πάντα θὰ συγκινοῦν μυθιστορήματα ὅπως ὁ Ντέιβιντ Κόπερφελντ καὶ ὁ Ὀλιβερ Τουϊστ, ὅμως παιδικὴ ἐργασία ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ἦταν σκληρὴ, κυρίως ἀγροτικὴ, μὲ πολλὰ παιδιά, ἀγόρια καὶ κορίτσια, νὰ πεθαίνουν ἢ νὰ παραμορφώνονται σκελετικά, συχνὰ καὶ ἐξαπατημένα, χωρὶς νὰ ἔχουν κἂν ἀμοιβθεῖ. Ὁ Μάρξ καὶ οἱ σοσιαλιστὲς ἄλλη μιὰ φορὰ ἀγνόησαν τὴν πραγματικότητα. Γιὰ ἓνα διάστημα ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση συνέχισε νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν παιδικὴ ἐργασία,¹⁸¹ δὲν τὴν εἰσήγαγε, καὶ πολὺ σύντομα ἔφερε τὴν κατάργησή της, πρῶτα στὶς ἡλικίες κάτω τῶν ἐννιά, στὶς μεγαλύτερες ἡλικίες περιορίζοντας τὶς ὥρες ἐργασίας. Δὲν εἶναι ὅμως ἀσήμαντο οὔτε ἄσχετο ὅτι καὶ στὶς ἡλικίες μεταξὺ δέκα καὶ δεκαῆξι ἡ ἐργασία ὄχι μόνο περιορίστηκε, ἀλλὰ προέβλεπε τὰ παιδιά νὰ ἐκπαιδεύονται,

καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ἐπιχείρηση, τοὺς ἐνδιέφερε λιγώτερο ὁ συναγωνισμὸς καὶ τὸ ρίσκο, καὶ ἐν τέλει, θέλοντας καὶ μὴ, εἶχαν σχετικὰ μικρότερη προοπτικὴ ἀνάπτυξης καὶ ἐπενδύσεων. Ὅμως ὅ,τι συμβαίνει σὲ μιὰ εὐρωπαϊκὴ χώρα ἐπηρεάζει καὶ τὶς ὑπόλοιπες, στὸ παρελθὸν λίγο πιὸ ἀργὰ ἐπειδὴ ἡ ἐπικοινωνία ἤθελε περισσότερο χρόνο, σήμερα ἀκαριαῖα.

¹⁸¹ Καὶ πῶς θὰ μποροῦσε νὰ κάνει διαφορετικὰ ὅταν, γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἀγγλία ὁ μισὸς πληθυσμὸς ἦταν κάτω ἀπὸ εἴκοσι χρονῶν; Ἡ κατάστασις αὐτὴ ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνατραπεῖ μὲ τὴν εὐημερία ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμὸ καὶ τὴν αὐξηση τοῦ προσδόκιμου ζωῆς.

μέσα στο έργασιακό τους πρόγραμμα, στη γλώσσα και την αριθμητική.¹⁸²

Τολστόυ

Όταν έχεις αμφιβολίες για το τί πρέπει να κάνεις, συμβουλεύει ο Τολστόυ, απλώς φαντάσου ότι θα πεθάνεις στο τέλος της ίδιας μέρας, και τότε όλες σου οι αμφιβολίες θα εξαφανιστούν και θα δεις καθαρά αυτό που σου λέει ή συνείδησή σου, και θα ξέρεις ποιά είναι η πραγματική προσωπική σου επιθυμία... Ένας άντρας καταδικασμένος σε άμεση εκτέλεση δεν θα σκεφτεί την περιουσία του, ούτε τη δόξα, ούτε τη νίκη μιας ομάδας, ούτε την ανακάλυψη ενός νέου πλανήτη. Αλλά έστω και μόλις ένα λεπτό πριν από τον θάνατό του ίσως θελήσει να παρηγορήσει έναν άδικημένο ή να βοηθήσει έναν ηλικιωμένο να σηκωθεί, ή να βάλει έναν επίδεσμο στην πληγή κάποιου άλλου ή να επισκευάσει το παιχνίδι ενός παιδιού.

Διλήμματα ζωής

Από άλλους έχει ειπωθεί το ίδιο με προοπτική καθημερινής επιταγής, να πράττουμε ως εάν κάθε στιγμή ήταν η τελευταία, να γράφουμε ως εάν κάθε σελίδα ήταν η τελευταία, κ.τ.ό. Η νοοτροπία αυτή οδηγεί σε πλαστότητα και αναπηρία. Ποιά αυθεντία ορίζει ότι θα με έκανε ευτυχισμένο ή για όποιο λόγο θα

¹⁸² Κοινωνίες φιλίας, σ. 391-4.

ἔπρεπε νὰ θέλω πάνω ἀπ' ὅλα κάτι ἀνάμεσα σὲ ὅσα ἀπαιτοῦν μία καὶ ὄχι δύο ἡμέρες ἢ δύο δεκαετίες; Ἐνα ἔργο, ἰδίως ἂν εἶναι μακρόπνοο καὶ νοιώθω πὼς ἔχει ἀληθινὴ ἀξία, ἀποτελεῖ κίνητρο νὰ ἀρχίζω κάθε μέρα μὲ κέφι καὶ δύναμη, ὅπως δὲν θὰ συνέβαινε ἂν περιοριζόμουν σὲ ἄλλες ἢ παθητικὲς ἀσχολίες. Ὅμως τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ἱκανοποίηση τῶν προσωπικῶν σχέσεων, παρατηρεῖ ὁ Τολστόυ, περιφρονῶντας ὅποια σχέση ἀποβλέπει σὲ ἄγνωστα πρόσωπα. Τὸ ποδήλατο τοῦ γειτονόπουλου ἄς ἐπισκευαστεῖ αὔριο!, κι ἐνῶ πράγματι ἡ δόξα δὲν θὰ μὲ ἐνδιέφερε, θὰ προτιμοῦσα νὰ κάνω ὅ,τι δὲν θὰ κάνει ἄλλος, ἔργο γιὰ ἄγνωστους σὲ μένα τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἀνθρώπους, καὶ ἴσως πιὸ σημαντικὸ ἀπ' ὅσο ἂν ἐπισκευάζα τὸ ποδήλατό τους. Ἄν ἐπρόκειτο νὰ σώσω τὸν διπλανό μου ἐδῶ καὶ τώρα, δὲν θὰ εἶχα κἂν δυνατότητα ἐπιλογῆς, αὐτὸ ἀπλῶς σὲ ἀρπάζει καὶ τὸ ἀκολουθεῖς.

Ὁ Τολστόυ προτείνει νὰ ἐπιλέξω σύμφωνα μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἀμοιβῆς, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἤδη ἔχω ἐμπειρία τῆς προσωπικῆς σχέσης, διαφορετικὰ ἢ πρόκληση θὰ ἦταν ἀκατανόητη. Ἄν ὅμως πῆρα τὴν ἀμοιβὴ αὐτὴ στὸ παρελθόν, δὲν χρειάζομαι τὸ πείραμα γιὰ νὰ συνειδητοποιήσω τὴν ἀξία τῶν σχέσεων, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀγνοῶ πὼς ἔγινε δυνατό νὰ φθάσω σὲ γνήσιες σχέσεις, πόσα βοήθησαν μεσολαβῶντας, συμβουλές, συζητήσεις, βιβλία, ἔργα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης τέχνης, καὶ πόσο σημαντικὸ εἶναι ἡ δυνατότητα ὅλων αὐτῶν νὰ παραμένει ἀνοιχτὴ καὶ ὅσο γίνεται πιὸ ἰσχυρὴ γιὰ ἄλλους ἐπίσης στὸ μέλλον. Γιατί θὰ ἔχω ὑστατη ἐπιθυμία μιὰ ἐπανάληψη τῆς προσωπικῆς ἐπαφῆς, ὅταν μὲ τὸ τέλος τῆς ἴδιας μέρας θὰ βρεθῶ σὲ ζωὴ πλήρη ἀπὸ τὴν οὐσία τῶν προσωπικῶν σχέσεων; Γιατί θὰ περιφρονήσω ἕνα ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἔχω ὁ ἴδιος τὴν πιὸ μεγάλη ἀμοιβή, θὰ φανῶ ὅμως ἀσύγκριτα πιὸ χρήσιμος σὲ ἄλλους γιὰ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τους ἀκριβῶς; Ἄν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Τολστόυ εἶχε γίνει πράξη, αὐτὸ θὰ σήμαινε ἀντίθετα μὲ τὶς προθέσεις του ἀπουσία προσωπικῶν σχέσεων, κι ἔτσι οὔτε τὰ μυθιστορηματά του θὰ ὑπῆρ-

χαν οὔτε τὸ κουιντέτο τοῦ Σιμπέλιους θὰ εἶχα τώρα νὰ μοῦ συμπαρίσταται, ὅταν ζωντανοὶ ἄνθρωποι δὲν γίνεται νὰ βρίσκονται ἐδῶ ἐνῶ ἐργάζομαι. Τί ἀκούω τώρα, ἂν ὄχι τὴ μουσικὴ μιᾶς ψυχῆς, πού με τὴ δική της ἐνότητα ἀγγίζει τὴ δική μου ψυχῆ;¹⁸³

Αὐτογνωσία

Ὁ Τολστόυ παρομοιάζει τὸν ἄνθρωπο με κλάσμα ὅπου ὁ ἀριθμητὴς εἶναι ὁ πραγματικὸς ἐαυτός του καὶ ὁ παρονομαστὴς ἡ ιδέα πού ἔχει γιὰ τὸν ἐαυτό του. Ὅσο μεγαλύτερος ὁ παρονομαστὴς, τόσο μικρότερη ἡ ἀξία τοῦ κλάσματος. Καὶ ὅσο ὁ παρονομαστὴς διογκώνεται πρὸς τὸ ἄπειρο, τόσο τὸ κλάσμα τείνει πρὸς τὸ μηδέν. Τί γίνεται ὅμως με τὴν ἄλλη κατεύθυνση; Ὅσο κατακυλάει ἡ ιδέα γιὰ τὸν ἐαυτό μου, τόσο ὀρθοποδεῖ ἡ γνήσια φύση μου;

Ἡ ταπεινοφροσύνη ὡς χαμηλὴ αὐτοεκτίμηση εἶναι μιὰ ἐντύπωση τῆς Ὁρθοδοξίας, ὄχι μόνο τοῦ Τολστόυ, καὶ μᾶλλον τῆς χριστιανοσύνης συνολικά. Ἀληθινὴ ταπεινοφροσύνη ὅμως εἶναι νὰ καταλαβαίνω, ἤδη πραγματοποιῶντας το, πὼς ἀνέλαβα ὅ,τι καλὸ ἔχω σὰν ἓνα χάρισμα. Ἡ γνήσια ταπεινοφροσύνη εἶναι εἶδος φώτισης, ἀπ' ὅπου δὲν προκύπτει μικρὴ ἢ μεγάλῃ ιδέα γιὰ

¹⁸³ Δὲς καὶ τὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 251, *Γιατί μορφωνόμαστε καὶ προσπαθοῦμε γιὰ διάφορα, ἀφοῦ θὰ πεθάνουμε;* Ἄν ὅλα τέλειωναν ἐδῶ, θὰ ἦταν μάταια. Ὅμως ἂν ἡ τωρινὴ μας γνώση καὶ ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα μας καταργεῖται μέσα στὴν ὑψηλότερη νόηση, δὲν χάνεται. Ὁ ἐαυτός μας διαμορφώθηκε χάρις στὴ γνώση αὐτή. Τὰ βιβλία μας, οἱ ταινίες, οἱ ζωγραφιῆς καὶ τὰ γλυπτὰ μας, ὅτιδήποτε δημιουργοῦμε, μᾶς ἔδωσε δύναμη καὶ μᾶς βοήθησε. Χωρὶς αὐτὰ θὰ εἴμασταν ἄλλοι καὶ χειρότεροι. Ἐπομένως ζοῦν μέσα μας ὡς ἐαυτός μας.

τὸν ἑαυτὸ ἀλλὰ ἀπλὴ ἐμπιστοσύνη καὶ εὐχαριστία. Εἶναι σὰν βραβεῖο προσφερόμενο χωρὶς νὰ ἔχω κἄν ἀγωνιστεῖ, βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε ἐννοια δικῆς μου ἀξίας καὶ ἀπαξίας. Ἔχω περάσει πέρα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ νόμιζα καλὸ ἢ κακὸ σὲ μένα, καὶ δὲν μὲ ἐνδιαφέρει κἄν νὰ σωθῶ, νὰ ἀποκτήσω ἐνότητα μὲ τὸν Θεὸ ἢ ὀτιδῆποτε...

Προσευχὴ εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη, ὅταν μέσα καὶ πέρα ἀπὸ κάθε αἵτημα, δὲν ἀνησυχῶ τί θὰ κάνει ὁ Θεός, ἂν θὰ δώσει ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο ἢ τίποτα. Κι ἂν συνέβαινε σὲ μιὰ ὑπερβολὴ παράνοιας νὰ νομίσω τὸ χειρότερο, ὅτι ἔγινα παίγνιο τῶν δαιμόνων, ἂν εἶχα πραγματικὴ ἐμπιστοσύνη στὸν Θεὸ θὰ προσευχόμουν λέγοντας, θὰ κάνω ὅλο τὸ κακὸ ποῦ θέλεις νὰ κάνω, καὶ τότε Ἐκεῖνος θὰ ἀπαντοῦσε καὶ θὰ μὲ ἡσύχαζε.¹⁸⁴

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὅσοι νομίζουν γιὰ ταπεινοφροσύνη τὴ χαμηλὴ αὐτοεκτίμηση εἶναι κατὰ βάθος οἱ πιὸ ἐγωπαθεῖς, δὲν σηκώνουν μῦγα στὸ σπαθὶ τους, ἀπρόθυμοι νὰ ἀκούσουν ὀτιδῆποτε τοὺς διαψεύδει, κλεισμένοι σὲ προκαταλήψεις καὶ φανατισμό, σκληροί, μοχθηροί, φθονεροί, ὕπουλοι καὶ ὑποκριτές. Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ συμβαίνει ἀλλιῶς, ἀφοῦ ἡ χαμηλὴ αὐτοεκτίμηση ὄχι μόνο δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἀλλὰ εἶναι βαρεῖα νοσηρότητα; Ὁ Χριστὸς ὑποτίθεται ὅτι μᾶς ἀποκάλεσε φίλους Του καὶ μᾶς ἔδωσε τὴ γνώση Του.¹⁸⁵ Εἶναι δυνατὸ νὰ ζοῦμε στὴ γνώση Του ὡς φίλοι Του καὶ νὰ ἔχουμε μικρὴ ἢ μεγάλῃ ιδέα γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας; Ὅποιος ἀτιμάζεται ἢ ἐξυβρίζεται καὶ νοιώθει μεγάλο πόνο στὴν καρδιά, ἄς γνωρίζει ὅτι ἔχει μέσα στοὺς κόλπους του καὶ περιφέρει τὸ ἀρχαῖο φίδι, λέει ὁ

¹⁸⁴ Ἡ Ἄλλη Ζωή, σ. 36.

¹⁸⁵ Οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους, ὅτι ὁ δοῦλος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ κύριος· ὑμᾶς δὲ εἶρηκα φίλους, ὅτι πάντα ἃ ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρὸς μου ἐγνώρισα ὑμῖν: Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ Α 72 (Ἰω. 15), 15.

Συμεών, τὸ ὁποῖο ἰσχύει ἐπίσης στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Τὸ ἴδιο φίδι κουβαλάω ἂν καμαρώνω μὲ τὴν τιμὴ καὶ τοὺς ἐπαίνους. Ἄν ὁ ἔπαινος μὲ ξεκουφώνει καὶ ἡ σφαλιάρα μὲ ἀπελπίζει, ποῦ βρίσκεται ἡ σωτηρία, πῶς θὰ ξεφορτωθῶ ἐπιτέλους τὸ φίδι; Ἡ παρομοίωση τοῦ Τολστόυ ἰσχύει καὶ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση μόνο ἂν καταργηθεῖ τὸ κλάσμα, ἂν ὁ παρονομαστής ἀφαιρεθεῖ, ἂν ἔχω κάτι καλύτερο νὰ κάνω ἀπ' τὸ νὰ δοξάζω ἢ νὰ μειώνω τὸν ἑαυτό μου.

Χαίντεγγερ

Τὸ *Εἶναι καὶ Χρόνος* θεωρεῖται πιὸ σπουδαῖο ἔργο του, ὅμως ἡ *Εἰσαγωγή* στὴ *Μεταφυσική* εἶναι λιγώτερο φλύαρη, συγκεντρώνεται στὸ οὐσιῶδες, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ὕφος τῆς ἔχει περισσότερη ζωὴ. Στὸ ἔργο αὐτὸ τίθεται ὡς ἀρχὴ ἡ ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς φύσεως καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐκδοχὴ τῆς νατούρα. Ἡ νατούρα σημαίνει τὴν προέλευση τῶν ὄντων ἀπὸ ἄλλα ὄντα, *natus* εἶναι ὁ γεννημένος, ἐνῶ ἡ φύσις εἶναι αὐτάρκης ὡς ἀπόλυτη ἀρχή, ἡ ἴδια προβαίνει περιέχοντας θεοὺς καὶ ἀνθρώπους. Ἡ φύσις δηλώνει τὴν ἐνότητα τῆς ὑπαρξῆς ὡς οὐσίας καὶ ὄχι ὡς σχέσης ἀφορῶντας καὶ ὅλες τὶς γεννήσεις καὶ ὅσα σημαίνει ἡ νατούρα. Στὸ ἴδιο ἔργο ἐπισημαίνονται οἱ ἔννοιες τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀλήθειας. *Γνωρίζειν* σημαίνει: νὰ μπορεῖς νὰ ἴστασαι στὴν ἀλήθεια. *Ἀλήθεια* εἶναι ἡ φανέρωση τῶν ὄντων. *Ὡστε γνωρίζειν* εἶναι: νὰ μπορεῖς νὰ ἴστασαι στὴ φανέρωση τῶν ὄντων, νὰ συνίστασαι μὲ αὐτήν. *Ἡ ἀπλὴ μάθηση*, ὅσο ἐκτεταμένη κι ἂν εἶναι, δὲν εἶναι γνώση.

Ο ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ ἔγινε ἀφορμὴ ἀέναης συζήτησης γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν ναζισμό, τὸν ὁποῖο ἀποκήρυξε μόνο μετὰ τὴν

ἦττα τῆς Γερμανίας, καὶ πάλι ὄχι πλήρως. Ἡ ὑποστήριξη τοῦ ναζισμοῦ ὀφείλεται στὴν τυχοδιωκτικὴ φύση του ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένα θεωρητικὰ στοιχεῖα. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ δεύτερο, ἡ ἐχθρότητα γιὰ τὴν τεχνολογία καὶ τὴν παγκοσμιοποίηση, ἡ προσέγγιση τῆς γνησιότητας τοῦ ὑπάρχειν χωρὶς σεβασμὸ στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἡ ὑποτίμηση τοῦ προσώπου. Ἀκόμα καὶ ἡ καλύτερη προαίρεση διαστρέφεται, ἂν δὲν ἔχω ἐπίγνωση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ὡς ὑπέρτατης ἀξίας. Ἡ σκέψη τοῦ Χάιντεγκερ περιέχει σημαντικὲς ιδέες καὶ ἓνα αἴτημα γιὰ ποιότητα ἀξιο προσοχῆς. Βάζοντάς τον στὴν ἄκρη, θὰ ἦταν σὰν νὰ ἀπέρριπτα ὀτιδήποτε γερμανικόν, ἐπειδὴ στὴ Γερμανία προέκυψε ὁ ναζισμὸς. Στὴ ζωὴ του πολλὰ εἶναι ὄχι ἀπλῶς ἀδικαιολόγητα ἀλλὰ κατάπτυστα. Γίνεται καὶ ἀπὸ ἐδῶ φανερό ὅτι ἓνας ἄνθρωπος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει ἀντιφατικὲς πλευρὲς. Πῶς θὰ μποροῦσα νὰ τὸν δεχτῶ ἢ νὰ τὸν ἀπορρίψω συνολικά;

Ρίλκε

Τὶς *Ἐλεγεῖες τοῦ Ντουίνου* καὶ τὶς *Σημειώσεις τοῦ Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε* χρειάζεται νὰ διαβάσει κανεὶς ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὸν Ρίλκε. Ἀκολουθοῦν σὲ ἀπόσταση ἀναπνοῆς τὸ *Βιβλίον τῶν Ὁρῶν*, τὰ *Σονέτα στὸν Ὁρφέα*, ὁ *Ροντέν*, τὰ *Γράμματα σ' ἓνα νέο ποιητὴ*, καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Μὲ τὸν Ρίλκε οἱ αἰσθήσεις ἀπλώνονται καὶ ὀξύνονται, χιλιάδες λεπτομέρειες φανερώνονται καὶ ὅλα γίνονται πιὸ λαμπερά, ἡ σκέψη καθαρίζει καὶ ὑψώνεται.

Ποίηση κατά κύριο λόγο εἶναι ὁ τρόπος τῆς ζωῆς μας καὶ ποίημα ὁ χαρακτήρας μας.¹⁸⁶ Ἄν προέλθουν ἐπίσης γραφτά, γίνονται φανερός ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ρίλκε ὅτι τὰ ποιήματα εἶναι ἐνδείξεις εὐγνωμοσύνης.¹⁸⁷ “Βλέπετε, ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποὺ τὸ ἄτομο κάνει τὶς πρῶτες ἀπόπειρες νὰ βρεῖ τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὸν καταγιγισμὸ τῶν ἀσήμαντων γεγονότων, ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ θὰ προσπαθῆσει νὰ ἀφουγκραστεῖ μέσα στὸν θόρυβο τῆς ἡμέρας τὶς βαθύτερες μοναξιὲς τῆς ὑπαρξῆς του, ὑπάρχει μιὰ μοντέρνα ποίηση”,¹⁸⁸ συντελούμενη ἐδῶ καὶ τώρα ζωντανά, μοναδικὰ καὶ προσωπικά.

Πῶς ‘ἀφουγκράζεται’ κανεὶς τὴ ζωὴ του;

Σ’ ἐμένα ἡ τέχνη φαντάζει ὡς ἡ προσπάθεια ἐνὸς ἀτόμου νὰ ἔρθει μέσα ἀπὸ τὶς στενωποὺς καὶ τὸ σκοτάδι σὲ μιὰ συνεννόηση μὲ ὅλα τὰ πράγματα, τὰ πιὸ μικρὰ ἀλλὰ καὶ τὰ πιὸ μεγάλα, καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸν συνεχῆ διάλογο νὰ προσεγγίσει ἀκόμη καὶ τὶς τελευταῖες σιγανὲς πηγές τῆς ζωῆς. Τὰ μυστικὰ τῶν πραγμάτων συμφύρονται μέσα του μὲ τὶς προσωπικὲς βαθύτερες αἰσθήσεις του καὶ ἀποκτοῦν φωνή, σὰν

¹⁸⁶ Ὁ Σαββόπουλος στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του ἦταν ἀπωθητικός — ἐγωπαθῆς καὶ δῆθεν. Ὅμως τότε ἔγραψε τὰ τραγούδια χάρις στὰ ὁποῖα τὸν γνωρίζουμε. Ὅλα αὐτὰ συνέβαλαν στὸν καλύτερο σήμερα ἑαυτὸ του. Πῶς ἐξηγεῖται ὅτι ὁ χειρότερος Σαββόπουλος ἔγραψε καλὰ τραγούδια, ἂν δὲν τὰ ἔγραφε κυρίως ὁ κατοπινὸς ἑαυτὸς του; Μοιάζει παράδοξο ἀλλὰ εἶναι πνευματικὸς νόμος καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει ἀλλιῶς. Πρῶτα γίνομαι καλύτερος καὶ μετὰ ἀλλάζω! Γιὰ νὰ ἀλλάξω χρειάζεται κάποιος νὰ κατευθύνει τὴν ἀλλαγὴ, αὐτὸς νὰ εἶναι καλύτερος διαφορετικὰ ἢ ἀλλαγὴ θὰ ἦταν πρὸς τὸ χειρότερο, καὶ αὐτὸς νὰ εἶμαι ἐγώ, διαφορετικὰ θὰ γινόμουν κάτι ξένο.

¹⁸⁷ Ρίλκε, *Μικρὰ δοκίμια γιὰ τὴν τέχνη*, μτφρ. Ἰ. Παρασκευίδη, σ. 85.

¹⁸⁸ Ὁ.π., σ. 14.

νὰ ἦταν πόθοι δικοί του. Ἡ πλούσια γλῶσσα αὐτῶν τῶν προσωπικῶν ἐξομολογήσεων εἶναι ἡ ὁμορφιά.¹⁸⁹

Μπόρχες

Ἄν εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ἅγιος, θὰ ἦταν ὁ προστάτης ἅγιος τῶν βιβλίων καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν! Δύσκολο νὰ βρεθοῦν κείμενα τόσο ἐρωτευμένα μὲ τὸ διάβασμα! Δὲν προσεγγίζει τὴ βιβλιοθήκη ὅπως τὸ 99% τῆς ἀκαδημαϊκῆς διανόησης, γι' αὐτὸ δὲν ἀσχολεῖται ποτὲ μὲ τὸ ἀσήμαντο. Δὲν εἶμαι κἂν βέβαιος κατὰ πόσον οἱ ἐπαγγελματίες τῆς φιλοσοφίας τὸν ὑπολογίζουν γιὰ φιλόσοφο.

Ἄν καὶ στὸν Μπόρχες νόημα—χωρὶς—νόημα εἶναι ἐκεῖνο μιᾶς πορείας μέσα ἀπὸ ὄνειρικούς λαβύρινθους συγκεχυμένων ταυτοτήτων, μάταιων περιπετειῶν, παράξενων θανάτων καὶ ἀνελέητης ἐπανάληψης, ἡ γοητεία τῆς σκέψης του συχνὰ ξεπερνάει τὰ συμπεράσματά της. Ἀνακαλύπτει θησαυροὺς τόσο στὰ ἴδια τὰ πράγματα ὅσο στὰ ἔργα μας, ὥστε ἀκόμα καὶ τὸ ἀνερμάτιστο σύμπαν φθάνει κάποτε νὰ ἀγγίζει τὰ ὅρια μιᾶς ἐπαγγελίας γεμάτης ἐλπίδα!

Ὁ κόσμος ὡς ὄνειρο τοῦ Δημιουργοῦ δὲν σημαίνει πράγματι οὔτε τὴν ὑπαρξὴ Δημιουργοῦ οὔτε τὸν κόσμο ὡς θεῖο ἔργο. Ὁ Θεὸς ἐδῶ εἶναι ἀπλὴ ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ ὄνειρική φύση τῶν πραγμάτων, ὅτι εἶναι περαστικά καὶ παράδοξα ὅπως οἱ παραισθήσεις. Ἄν καὶ βρῖσκει στὸν λόγο τοῦ Ἀργεντινοῦ ποιητῆ σπουδαία μορφὴ, ἡ ἔρμηνεα αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ ἀνα-

¹⁸⁹ Ρίλκε, ὁ.π., σ. 19. Γιὰ τὸν Ρίλκε δὲς καὶ στὰ βιβλία ἄμεσης ἀνάγκης: *Σημειώσεις τοῦ Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε*.

τολικά θρησκευάματα, ἐνῶ καὶ στὴ Δύση δὲν ἐμφανίζεται πρώτη φορὰ μαζί του.

Εἴμαστε ἀπὸ τὴν ὕλη ποὺ φτιάχνονται τὰ ὄνειρα, πιστεύει ὁ ἥρωας τοῦ Σαίξπηρ, ἔγκλειστοι σὲ ἓνα ὁμοίωμα ζωῆς, σὲ μιὰ παραίσθησι,¹⁹⁰ “φευγαλέα σκιὰ [...] γεμάτη φωνές καὶ ταρραχή, σημαίνοντας τίποτα”.¹⁹¹ Ἡ ἴδια ἡ σωφροσύνη ὑποφέρει, κινδυνεύει κι ἐν τέλει ἀπελπίζεται: “ἡ ζωὴ εἶναι μιὰ διαρκεῖς παραπλάνησι, ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ σκέψη οὔτε γιὰ τὸ ἀπὸ τί παραπλανᾷ”,¹⁹² “λαχταρᾷ, στὰ κρυφὰ (ἀλλὰ καὶ τὸ φωνάζει μερικὲς φορές), νὰ πάψει νὰ ὑπάρχει”.¹⁹³

Δὲν γκρεμιζόμαστε συνεχῶς; Πίσω, πλάγια, μπροστά, πρὸς ὅλες τὶς μεριές; [...] Δὲν περιπλανιόμαστε σὰν μέσα σ’ ἓνα ἀπέραντο μηδέν; Δὲν νιώθουμε τὴν ἀνάσα τοῦ κενοῦ χώρου; Δὲν κάνει περισσότερο κρύο; Δὲν ἔρχεται ἡ νύχτα, πάντα ἡ νύχτα, πάνω μας; Δὲν πρέπει ν’ ἀνάβουμε φανάρια στὸ καταμεσήμερο;¹⁹⁴

Σύμφωνα μὲ τὴν Βίβλο, τὸν κόσμο ἔχει καταπιεῖ ὁ πονηρός,¹⁹⁵ ὥστε ὅπως αὐτός, οἱ ἄνθρωποι περιφέρονται τυχοδιωκτικὰ στὴν ματαιότητα, κυκλωμένοι ἀπὸ φαντάσματα σύμπαντος τέρατος “ποὺ τόσους αἰῶνες περιστρέφεται στὸ κενὸ χωρὶς

¹⁹⁰ *Τρικυμία*, πράξη 4.

¹⁹¹ *Μάκβεθ*, πράξη 5.

¹⁹² Κάφκα, *Κομμάτια ἀπὸ τετράδια καὶ σκόρπια φύλλα*, μτφρ. Γ. Βαμβαλῆς, σ. 102.

¹⁹³ Τσερονέτι, *Ἡ σιωπὴ τοῦ σώματος*, μτφρ. I. Maradei, σ. 45–46.

¹⁹⁴ Νῆτσε, *Χαρούμενη ἐπιστήμη*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, III, 125.

¹⁹⁵ *Α’ Ἰωάν.* 5, 19.

νὰ κάνει οὔτε βῆμα, οὐρλιάζει, σαλιάζει καὶ σπαράσσεται”.¹⁹⁶ Ἡ ἱστορία εἶναι “ἓνας ἐς αἰὶ ἀνολοκλήρωτος παρατατικός [...] ἓνα πρᾶγμα ποῦ ζεῖ ἀρνούμενο καὶ κατατρώγοντας τὸν ἑαυτό του, ἀντιφάσκοντας πρὸς τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό”.¹⁹⁷ “Ἡ ἱστορία, εἶπε ὁ Στῆβεν, εἶναι ἓνας ἐφιάλτης ἀπ’ ὅπου προσπαθῶ νὰ ξυπνήσω”.¹⁹⁸

Στροβιλιζόμαστε ἐκεῖ μέσα, παρασυρμένοι ἀπὸ ἓναν ἄνεμο θανάτου, σὰν τὸ φύλλο ποῦ τὸ σαρώνει ἢ θύελλα. Λὲς καὶ τὸ ἄπειρο εὐχαριστιέται νὰ μᾶς λικνίζει μέσα στὴν ἀπέραντη ἀμφισβήτηση.¹⁹⁹

Ἴσως ὁ Μπόρχες πιὸ ἐπίμονα στὴν εὐρωπαϊκὴ παράδοση καὶ μαζί γοητευτικὰ ἀπέδιδε ὅλες τὶς σκέψεις καὶ ὑπάρξεις στὴ δύναμη τῆς ψυχῆς νὰ ὄνειρεύεται. Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὰ βιβλία καὶ ἰδίως γιὰ ὅ,τι τοῦ ἔμοιαζε θαῦμα γέννησης βιβλίων ἀπὸ ἄλλα βιβλία, τείνει νὰ προβάλλει ὡς μόνη στέρεη γνώση τὴν ἀδιέξοδη ἐπίγνωση τῆς ψευδαίσθησης. Ὅνειρο ποῦ ἔχει δύναμη νὰ κόψει καὶ νὰ ρίξει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ “ἓνα τεράστιο

¹⁹⁶ Φλωμπέρ, *Ἀπομνημονεύματα ἐνὸς τρελοῦ*, μτφρ. Λ. Ἰωακειμίδου, σ. 23–25.

¹⁹⁷ Νίτσε, *Ἱστορία καὶ ζωὴ*, μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, σ. 18.

¹⁹⁸ Τζόυς, *Ὀδυσσέας*, μτφρ. Σ. Καψάσκης, σ. 58. Γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν βιωμάτων αὐτῶν στὴν παιδικὴ ἡλικία, βλ. Τζόυς, *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη*, μτφρ. Μ.Σ. [sic], σ. 63: “καμμιά φορὰ ἐνοιωθε μιὰ ἀόριστη ἀλλαγὴ στὸ σπίτι. Κάθε μικρὴ ἀλλαγὴ γιὰ ὅ,τι εἶχε πιστέψει ἀμετάβλητο, ἦταν ἓνα μικρὸ σὸκ γιὰ τὴν παιδικὴ ἀντίληψη ποῦ εἶχε γιὰ τὸν κόσμο. Τὸ ἀναστάτωμα ποῦ ἐνοιωθε κάποιες φορὲς στὰ βάρη τῆς ψυχῆς του δὲν ἔβρισκε διέξοδο. Μιὰ καταχνιά, σὰν κι αὐτὴ τοῦ ἔξω κόσμου, σκοτείνιαζε τὴν ψυχὴ του”.

¹⁹⁹ Φλωμπέρ, *ὁ.π.*, σ. 173.

κεφάλι δράκοντα πού ἔσταζε αἷμα”,²⁰⁰ δὲν ἀποδεικνύει τόσο τὴ δύναμη τοῦ ὄνειρου ὅσο τὴν ἀσθένεια τῆς πραγματικότη-
τας.

Ὁ Σοπενάουερ ἔγραψε πὼς ἡ ἱστορία εἶναι ἓνα ἀτέ-
λειωτο καὶ μπερδεμένο ὄνειρο πού ὄνειρεύονται γενιές
καὶ γενιές ἀνθρώπων· στὰ ὄνειρα οἱ μορφές ἐπανα-
λαμβάνονται· ἴσως νὰ εἶναι μόνο μορφές καὶ τίποτε
ἄλλο· μιὰ ἀπ’ αὐτὲς εἶναι ἡ πορεία πού περιγράφηκε
σ’ αὐτὴν ἐδῶ τὴν σελίδα^{201, 202}.

Κάφκα

Ὁ συγγραφέας τῆς Δίκης θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἑβρα-
ϊκὴ ὑπόθεση, ὅμως μέσα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ὄχι μόνο,
ὁ ἑβραϊσμός συμβάλλει στὴν οὐσία τῆς χριστιανοσύνης καὶ μᾶς
ἀφορᾷ ἄμεσα μὲ τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ προβλήματα του. Δὲν διαβά-
ζουμε τὸν Κάφκα ὅπως ἓνα Ἰνδὸ ἢ Κινέζο — εἶναι δικός μας. Ἡ
συνειδησή του διαποτίζεται ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἀπόμακρη ἀρχὴ πα-
ράλογης σκληρότητας. Ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ἀσήμαντος
καὶ ἀνίσχυρος, ἐκτεθειμένος ἐφιαλτικὰ στὶς ἰδιοτροπίες τῆς θείας
δικαιοσύνης, ἀποφασισμένης νὰ μᾶς ἀνακηρύσσει ἔνοχους ἀπλῶς
ἐπειδὴ ὑπάρχουμε.

²⁰⁰ Μπόρχες, *Σύντομες καὶ παράξενες ἱστορίες*, μτφρ. Δ. Καλοκύ-
ρης, Ἄ. Κυριακίδης, σ. 9.

²⁰¹ “Ἀπὸ κάποιον σὲ κανένα”, *Ἀνθολογία Μπόρχες*, σ. 175–176.
Βλ. Πόε, “A dream within a dream”, *Works* III, σ. 28: “ὄλα πού θω-
ροῦμε ἢ θωροῦν σὲ μᾶς οἱ ἄλλοι / εἶναι μονάχα ὄνειρο μέσα σὲ ὄνειρο;”

²⁰² *Χρόνος καὶ Δημιουργία*, σ. 311–3.

Σάλιντζερ

Ἔγινε γνωστός περισσότερο γιὰ τὸ μυθιστόρημα ὁ Φύλακας στὴ Σίκαλη,²⁰³ μὲ ἥρωα ἕναν εὐαίσθητο καὶ ἐσωτερικὰ ἐξευερμένο νεαρό. Ἀνακαλύπτοντας τὴν ἱερὴ διάσταση τῶν πραγμάτων προχώρησε στὴν ἐπινόηση τῆς οἰκογένειας Γκλάς. Ἡ δεύτερη δημιουργικὴ του περίοδος κορυφώνεται μὲ τὸ διήγημα Φράνυ καὶ Ζούι, ὅπου ὁ Χριστὸς λειτουργεῖ ὡς σύμβολο τῆς θείας φύσης τοῦ ἀνθρώπου. Λογοτεχνικὰ ἡ γραφὴ του ὑποφέρει ἀπὸ ἐξυπνακισμούς, ὅμως εἶναι ζωντανὴ καὶ συνήθως φθάνει στὴν οὐσία. Στὸν Σάλιντζερ διανόηση καὶ λογοτεχνία δὲν συνεργάζονται ἀπλῶς, εἶναι ἐνωμένες. Χάρη στὴ νεανικὴ ἡλικία τῶν ἡρώων του, αἰτία νὰ περιορίζεται ἡ πολύπλοκη ἔκφραση στὰ γραφτά του, καὶ σὲ κάποια ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ἡ χρῆση νεανικῶν ιδιωματισμῶν, τὸ ἔργο του μοιάζει νὰ ἀφορᾷ κυρίως τοὺς νέους, τοὺς ὁποίους μάλιστα τείνει νὰ ἐξιδανικεύει.

Σύμφωνα μὲ τὸν Σάλιντζερ τὴ γενικὴ ἀνθρώπινη κατάσταση χαρακτηρίζεται μιὰ ὑπερβολὴ ἄγνοιας, ὑποκρισίας καὶ ἀπερισκεψίας. Ἦδη ὅταν προσπαθοῦμε γιὰ ἄλλα, ἡ ζωὴ μας διαμορφώνεται μὲ τρόπο ἱκανὸ νὰ μᾶς συμπαρασταθεῖ πιὸ οὐσιαστικὰ ἀπ' ὅσο καὶ οἱ ἴδιοι περιμένουμε. Τέλεια ὀλοκλήρωση εἶναι ἡ φώτιση ὡς ἀναγνώριση τῆς ἱερῆς φύσης καὶ τῶν πιὸ καθημερινῶν γεγονότων.

²⁰³ Ἡ μεταφράστρια Τζένη Μαστοράκη στὴν ἀναθεωρημένη μορφή τοῦ ἔργου ἀλλάζει τὸν τίτλο: *Στὴ σίκαλη, στὰ στάχια, ὁ πιάστης!* Ἄς ἀποφύγει κανεὶς τὴν καταστροφικὴ αὐτὴ ἀναθεώρηση, καὶ ἄς ἀναζητήσει τὴν προηγούμενη μορφή σὲ παλαιοβιβλιοπωλεῖα. Παρόμοια γιὰ τὸ Φράνυ καὶ Ζούι, ἄς ζητηθεῖ ἡ μετάφραση τοῦ Ἀλάτση.

Διονύσιος Σολωμός

Ὁ πρῶτος σπουδαῖος ποιητὴς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας. Κατορθώνει σημαντικὲς μορφές συχνὰ σὲ ἓνα μόλις στίχο, ὅπως εἶναι ὁ γνωστός, πάντα ἀνοιχτά, πάντα ἄγρυπνα, τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου, ὅπου ἡ ἀνοιχτότητα σημαίνει τὴ δυνατότητα νὰ μὴ χάνεται ποτὲ ἀπὸ τὴ σκέψη μας ἡ ὑψηλότερη διάσταση τῆς ζωῆς. Ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα του οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι δοκίμασαν περισσότερο τὴν τέχνη του. Στὸ Μεσολόγγι δὲν δίνεται ἀπλῶς μιὰ μάχη — ἡ ἴδια ἡ Δημιουργία συναντᾷ τὸν χαλασμό της. Ἦχοι εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς Δημιουργίας.

Κάθ' ἦχος εἶχε καὶ χαρὰ, κάθε χαρὰ κι ἀγάπη.

Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐνώνουν τὸν χῶρο καὶ φέρουν στὸ φῶς τὸν κόσμο ὅπως ἀξίζει νὰ ὑπάρχει. Τὸ Μεσολόγγι ὑπηρετεῖ λόγῳ, ἔργῳ, νόημα. Πολεμάει ἡ οὐσία τῆς ὑπαρξῆς μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ χάους, φαινομενικὰ πανίσχυρες.

Ὀλίγο φῶς καὶ μακρινὸ σὲ μέγα σκότος κ' ἔρμο.

Τριαντάφυλλά ναι θεϊκὰ στὴν κόλαση πεσμένα.

Πλημμυρίζει ὁ τόπος θάνατο καὶ ἡ ζωὴ μοιάζει νὰ γυρεύει μάταια τοὺς δικούς της.

Ἔρμα ν' τὰ μάτια ποὺ καλεῖς χρυσὲ ζωῆς ἀέρα.

Ὅμως ὁ θάνατος δὲν ἔχει δύναμη νὰ τοὺς κρατήσει, τὸν ἔχουν νικήσει ἤδη προτοῦ νὰ κλείσουν τὰ μάτια τους...

*Γλυκειὰ κι ἐλεύθερ' ἡ ψυχὴ σὰ νὰ 'τανε βγαλμένη, / κι ὑψῶναν μὲ χαμόγελο τὴν ὄψη τὴ φθαραμένη.*²⁰⁴

Καβάφης

Σὲ καιροὺς φανατικῆς ἀπόρριψης τῆς ὁμοφυλοφιλίας, ὁ Καβάφης τόλμησε νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ ὡς ἔμπνευση γιὰ μεγάλο μέρος τῶν ἔργων του, σωστὰ ἀναγνωρίζοντας στὴν 'ἄνομη ἡδονή' τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὴ 'φυσιολογική', ὅτι δὲν ὑπάρχει καλὴ καὶ κακὴ ἀγάπη, ἀλλὰ μόνο φεύτικη καὶ ἀληθινή. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὁμοφυλοφιλία καὶ πιὸ ἀξιόλογο ποιητικὸ ἀποτέλεσμα ἔχουν δύο ἄλλες πλευρὲς τῆς σκέψης του, ὁ τρόπος του νὰ προσεγγίζει τὴν ἱστορία, καὶ ἡ εὐαισθησία μὲ τὴν ὁποία ἐρμηνεύει διάφορους χαρακτήρες ἢ καταστάσεις, ἔχοντας ἀφορμὴ ἀκόμα καὶ τὴ μυθολογία, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τείνοντας νὰ ἀνακαλύπτει τραγικὰ στοιχεῖα, σκληρότητα τῆς μοῖρας, ματαίωση τῶν ἐπιθυμιῶν, φόβο, προδοσία, ἀλλὰ καὶ ἡρωϊσμό, εὐγένεια, εὐαισθησία.

Θερμοπύλες

Μιὰ ἱστορικὴ περίπτωση μυθικῆς λαμπρότητας, τὴ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, χρησιμοποιεῖ ὁ Καβάφης γιὰ νὰ περιγράψῃ τὸν καθημερινὸ ἡρωϊσμό τοῦ ἀκέραιου καὶ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου.

²⁰⁴ Γιὰ τὸν Σολωμὸ ξεχωρίζει ἡ μελέτη τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη, *Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας*. Ὁ Ἀποστολάκης ἀδικεῖ τὸν Καβάφη, ἀλλὰ κάθε φράση του γιὰ τὸν Σολωμὸ ἀξίζει.

Ἐπικαλούμαστε τις Θερμοπύλες, χάρη καὶ στοῦ ποιήματός του, ὄχι μὲ τὸν τρόπο του. Ἔτσι λέμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι φυλάνε Θερμοπύλες οἱ τελευταῖοι γέροντες χωριῶν-φαντασμάτων, ἐπειδὴ σώζουν ὑποτίθεται τὴν παρουσία τοῦ ἑλληνισμοῦ!

Ὁ Καβάφης δὲν θέλησε νὰ μετατρέψει τις ἀρχαῖες Θερμοπύλες σὲ τρόπο ἐπαίνου κάθε δύσκολης περίπτωσης ἀκόμη καὶ ἀνεπίγνωστης ὑπηρεσίας στοῦ ἐθνικοῦ ἢ ἄλλο γενικὸ συμφέρον καὶ ἰδανικό. Ἡ ἐπιδίωξή του φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ λυρική περιγραφή τῶν ἡρώων ὡς φιλεύσπλαχτων, φιλάνθρωπων, εἰλικρινῶν, χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τῶν ὁποίων εἶναι ἡ γενναιοτήτα τῆς ἐπιείκειας καὶ ἡ δικαιοσύνη τῆς ἀγάπης. Μὲ τις Θερμοπύλες προτείνει ὡς ὑπόδειγμα ἐπικῆς ἔντασης νὰ ἔχεις ἀρετὲς καὶ νὰ μὴν τις προδίδεις γιὰ περιουσία, ἐξουσία, φήμη, τὴν ἀπλὴ ἐπιβίωση, ἢ ὅτιδήποτε — καὶ πάλι χωρὶς περιφρόνηση γιὰ ὄσους δὲν ἀντέχουν νὰ ποῦν τὸ ‘μεγάλο ὄχι’.

Ἄν κάποιος δὲν προδίδει τις ἀρχὲς καὶ τις ἀρετὲς τοῦ ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ ἀγώνας του εἶναι καταδικασμένος, ἀξίζει μεγαλύτερη τιμὴ. Ὅχι ἐπειδὴ θυσιάζεται τραγικά, σφίγγοντας τὰ δόντια μὲ σπάνια δύναμη γιὰ νὰ ἀντέξει τὸν παραλογισμό, ἀλλὰ ἐπειδὴ τοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπιβιώνει σὰν νὰ ἦταν κάποιος ἄλλος. Γιὰ νὰ ζήσει χρειάζεται ἐλευθερία, εὐγένεια, φιλία, δικαιοσύνη, συνέπεια, ἐπιείκεια, γενναιοδωρία... Ὁ Σωκράτης δὲν ἀποδέχθηκε τὴν ἐκτέλεσή του μὲ αὐταπάρνηση ἀλλὰ μὲ τὸ ἀντίθετο. Πῶς θὰ γινόταν νὰ τριγυρνᾷ ἀδίκος δραπέτης, ἀθετῶντας τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς δίκης, στὴν ὁποία εἶχε συμφωνήσει νὰ συμμετάσχει, καὶ μικρόφυχος φυγὰς ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου εἶχε περάσει ὅλη τὴ ζωὴ του ἐλπίζοντας μὲ τὴ συμβολή του νὰ τὴ δεῖ καλύτερη;²⁰⁵

²⁰⁵ Δὲς καὶ τὰ Τείχη τοῦ Καβάφη, στοῦ σινεμά τῆς ἐνηλικίωσης: *Πολίτης Κέην*.

Παπατσώνης

Στὰ ποιήματά του προσέχει τὸ βίωμα τοῦ ἱεροῦ. Πολλὰ εἶναι ὕμνοι στὶς προσωπικὲς σχέσεις, ἄλλα στὸ ἦθος τῆς πίστεως, ἄλλα προσπαθοῦν νὰ προσεγγίσουν τὸ μυστήριο τῆς θεότητας, ἰδίως τῇ φροντίδα γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἄλλα ὕμνοῦν ἀρετὲς καὶ σπάνια αἰσθήματα ἢ ἐλπίδες. Ὅπως μὲ κάθε ἀξιόλογη ποίηση, μελετῶντας τὸ ἔργο του διαμορφώνω ἀρχὲς καὶ ταυτόχρονα κατανοῶ τὴν οὐσία τῆς γλώσσας. Σπουδαῖες εἶναι ἐπίσης οἱ μεταφράσεις του μερικῶν ἀπὸ τὰ καλύτερα ποιήματα τοῦ Χαίλντερλιν.

Σχῆμα

Στὸ Σχῆμα σὰν νὰ ἀνακρίνει καὶ προειδοποιεῖ ποιоὺς δρόμους εἶναι καλὸ νὰ προσέξω, ἂν νομίζω ὅτι ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὴν Ἀλήθεια.

*Δὲν εἶναι φωτεινότερο πρᾶγμα ἀπὸ τὴν Ἀλήθεια / ψάχνεις
μ' ἔρωτα καὶ μανία νὰ τήνε βρεῖς; / εἶναι ἡ ἔρευνά σου σὰν
τὴ Νύχτα καρποφόρα, / πὺν ἔχει ἀσφαλές, ὅτι θὰ σκάσει ὁ
Ἥλιος πομπωδῶς / ἡ ἔρευνά σου σὰν τὴ Νύχτα, πὺν ὅσα
ἐρέβη / καὶ ἂν δέρονουν, κάτι σιγολάμπει, εἴτε ἡ πληθώρα /
τῶν ἄστρον, εἴτε, ἔστω, ἡ ἀγωνιώδης μέσφω συγγέφων /
θολὴ ἐκείνη φωταύγεια πὺν ὀδηγᾷ. / Ἀντίθετα, ὅποιος δὲν
νοιάζεται γιὰ τὴν Ἀλήθεια, / εἶναι τῆς ἀμεριμνησίας του ἡ
δῆθεν γαλήνη / σὰν τὴν αἰώνια νύχτα τοῦ κακοῦ θανά-
του,—ἄκαρπη, / δίχως οὐδενὸς πρᾶγματος φόβο ἢ ἐλπίδα,
δίχως ἀρχή, / δίχως τέλος, ἀσυνειδήτη, σὰν τὴν ψιλλὴ ἔννοια
/ θανάτου δίχως τρόπαια χρωμάτων, δίχως κὰν τὴν στυλ-
πνότητα / Κρίσεως μελλοντικιᾶς μετὰ σαλπύγγων.*

Κάθε γνώση διαφωτίζει, όμως ἐδῶ τὴ ζήτηση ἐμπνέει ἡ βαθύτερη ἀλήθεια τῶν πραγμάτων, στὴν ὁποία ὀδηγοῦν, λέει ὁ Παπατσώνης, μιὰ ἀνεξέλεγκτη ἐσωτερικὴ ὁρμὴ καὶ ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ σχέση καὶ ἐνότητα: δὲν πλησιάζω τὴν Ἀλήθεια, ἂν δὲν ζῶ ἤδη μέσα της καὶ μάλιστα ὀλόψυχα. Προσέγγιση ἐπομένως εἶναι ἡ ἀπλὴ αὔξηση. Δὲν χρειάζομαι τίποτα παράξενο ἢ καινούριο, μόνο τὴν ἀνάκτηση ἀκόμη μεγαλύτερης τῆς ἤδη ὑπαρκτῆς ἐμπειρίας, ἂν τὴν ἔχω, σὲ μιὰ πορεία ταυτόχρονα κοσμογνωσίας, αὐτοκριτικῆς καὶ αὐτογνωσίας. Ἐπομένως, ἂν δὲν ἔχω τὴ ζωὴ αὐτὴ, ἔστω σὲ ἐλάχιστο βαθμὸ, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ μοῦ τὴ δώσει — δὲν ὑπάρχει τεχνητὴ ἀναπνοὴ νοσημοσύνης. Ποιὰ μορφὴ θὰ εἶχε τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα, ἂν δὲν περιφρονοῦσε αὐτὴ τὴν ἀλήθεια;

Ἡ Νύχτα περιέχει φῶτα καὶ προετοιμάζει γιὰ τὴν Ἀνατολή. Τὸ σκοτάδι της δὲν σημαίνει ἄγνοια ἀλλὰ πρόγευση τῆς βαθύτερης γνώσης μέσα στὰ μικρὰ φωτάκια σὰν μιὰ μυστικὴ ἀναγγελία. Χωρὶς αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ἀκόμη κι ἂν φαντάζεται κανεὶς ὅτι τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ὑψηλότερη γνώση, κοροϊδεύει τὸν ἑαυτό του. Στὸ Σχῆμα καταλαβαίνει ὁ ἕνας πολλὰ καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι προχωράει στὸν σωστὸ δρόμο, ὁ ἄλλος καταλαβαίνει λίγα, κι αὐτὰ κάνει πῶς δὲν τὰ βλέπει γιὰ νὰ προφυλάξει τὰ συμπλέγματα καὶ τὶς προκαταλήψεις του.

Ἐστία

Εἶναι σὰν ἐξομολόγηση—ὕμνος τῶν προσωπικῶν σχέσεων.

Ἡ εἴσοδό μου στὸ σπίτι σου, εἴσοδο τῆς φιλίας / ποὺ ἐπισκέφτεται τὴν φιλία. Τῆς πρώτης θύρας / ἡ διάβαση, μόνη, μὲ διαθέτει πρὸς τὰ ἐκεῖ. / Τοῦ μικροῦ κήπου τὸ ἀντίκρουσμα, χαιρετισμὸς / πρῶτος. Τῆς μέσα θύρας τὸ ἀνοιγμα, ἡ εἴσοδό μου / καὶ πάλι πίσω μου τὸ κλείσιμο, εἶναι ἡ ὀριστικὴ / διά-

βαση μεταξὺ τοῦ ἀσταθοῦς καὶ τοῦ εὐσταθοῦς. / Τὰ χλιαρὰ
ρεύματα στὸ μεσοσκόταδο πὸν μὲ ὑποδέχονται / εἶναι τ'
ἀγγέλματα θερμῆς καρδιᾶς, πὸν κάπου μέσα / χτυπᾶ, χτυ-
πώντας ἀναμένει. Ἡ συνάντηση / μὲ τοὺς δικούς σου, πὸν
ἐξίσου εἶναι καὶ δικοί μου / δείχνει τὴν ἀδερφότητα. Θωπεῖ-
ες δὲν ἔχει. / Οὔτε ἐναγκαλισμούς. Οὔτε ἀσπασμούς. / Ἀλλὰ
ὄλα ὑπάρχουν, εἶναι τῆς ψυχῆς. Εὐλόγημένες / οἱ ὦρες πὸν
κάτου ἀπὸ τὴ στέγη σου μοῦ ἔχουν ὀρισθεῖ. / Ἐπιφυλάσσεις
γιὰ τὸ τέλος τὸ μεγάλο δώρημα, / τὴν ἔλευσή σου, τὴ συνά-
ντησή μας, πού, ἂν ἦτο ἔξω / τῆς μυστικῆς χλιδῆς τοῦ σπι-
τιοῦ σου, θάτον / σὰν πρᾶγμα ἄπρεπο, ὄχι τὸ συναδον /
στὴν ὑπαρξή σου, ὑπαρξή τῆς Ἐστίας, ὄχι τοῦ Ὑπαίθρου.

Δὲν ὑπάρχουν μεροληψίες, ὑποκρισίες, μισὲς καὶ ἀνάπηρες
πραγματικότητες, μόνο ἡ ἴδια ἢ Φιλία. Μέσα τῆς ζοῦν καὶ οἱ
δύο, καὶ μέσα τῆς συναντοῦν πάλι τὴν ἴδια στὴ σχέση τους. Ὁ
φίλος δὲν ζεῖ μόνος ἀλλὰ οἱ δικοί του δὲν εἶναι ξένοι, ἡ συνάντηση
κρατάει τὴν ἰδανικότητα καὶ τὴν ἰδιωτικότητά της. Στὴ σχέση
του μὲ τοὺς συγγενεῖς τοῦ φίλου του ἀποδεικνύεται καὶ μὲ τὸν
τρόπο αὐτὸ ἀδελφός του, καὶ πάλι ἐκεῖνοι μὲ τὴν παρουσία τους
προετοιμάζουν ἀκόμη καλύτερα τὴ συνάντηση μὲ τὴ θερμὴ
καρδιά, πὸν κάπου μέσα χτυπᾶ, χτυπώντας ἀναμένει. Κυ-
ριαρχεῖ ἀπόσταση ἐνωτικῆ, ξένη γιὰ τὸ σκόρπισμα τοῦ ἔξω, ἀδι-
άκοπη εἴσοδος καὶ συγκέντρωση.

Βραδύνοια

Περιγράφεται καιρὸς παρακμῆς σημερινός, ἂν καὶ θυμίζει
τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη, ἰδίως οἱ τελευταῖοι στίχοι μὲ τὶς ἀνώ-
φελες αἰτιώσεις.

Περαστικὰ ἀπὸ δῶ σμῆνος πουλιὰ / μᾶς φέραν μῆνυμα βο-
ρινό, καὶ τοὺς κωφεύσαμε.

Στήν τέφρα τους τὰ Ὅρτύκια ἀντιφεγγίζαν Παγετῶνες, /
 καὶ ὄχι μονάχα τοὺς κωφεύσαμε, μὰ καὶ τοὺς στήσαμεν ἐνέ-
 δρα / καὶ τοὺς ρίξαμε σκάγια καὶ φωτιές, γιὰ νὰ τὰ φᾶμε. /
 Καὶ ποιοί; Ἐμεῖς, πὸν περιμέναμε / σὰν καὶ τὶ τὸ βορινὸ μή-
 νυμα, / τυφλωθήκαμε, καὶ δίχως νὰ σκεφθοῦμε πὸν μᾶς
 ἦρθε, / τοῦ ρίξαμε φωτιές, τὸ λαβώσαμε, τ' ἀποδιώξαμε.

Περαστικὸ ἦτανε τὸ σμῆνος, δὲν σοῦ λέω, / μὰ οὔτε τὴν κού-
 ρασή του, τὸν ἀφανισμό του / δὲν ἀγαπήσαμε, δὲν σεβαστή-
 καμε· καὶ μιὰ καὶ λειψαν, / μᾶς ἦρθε τώρα ἡ συμπόνεση καὶ
 βάρος τῆς ψυχῆς / γιὰ τὴν ἄχαρη πράξη, γιὰ τὴ φάυλην ἐπί-
 δεση, / καὶ ἰδοῦ μας, ἀπομείναμε οἱ ἀνεπιτήδειοι, / οἱ βρα-
 δυκίνητοι στὸν νοῦ τῶν ἐμφανίσεων, / ἔρημοι, δίχως μήνυμα
 βορινό, / μὲ τὰ συνηθισμένα μας τὰ «*mea culpa*» / καὶ τὶς
 ἀνώφελες αἰτιάσεις τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Βασικὲς ἔννοιες

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ σελίδες ἐπιχειρῶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς συλλογῆς ποὺ ἔχει καθέννας νὰ συμπληρώσει προσθέτοντας καὶ ἄλλες ἔννοιες σύμφωνα μὲ τὶς ἰδιαίτερες ἀνάγκες του.

Χρόνος

Ὁ χρόνος εἶναι ὅπως ὁ ἀέρας — γνωρίζω ἢ δὲν γνωρίζω τὴ φύση του ἢ ἀκόμη ἂν δὲν τὸν σκέφτομαι καθόλου, ζῶ μέσα του καὶ τὸν χρειάζομαι. Ἡ ζωὴ μου ρυθμίζεται συμβατικὰ ἀπὸ συγκεκριμένα διαστήματα — λεπτά, ὥρες, ἡμέρες, ἐβδομάδες, μῆνες, ἐποχές, χρόνια, δεκαετίες, αἰῶνες, χιλιετίες, ἔτη φωτός... Ὅσο πιὸ μεγάλο εἶναι τὸ διάστημα, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν καθημερινότητα καὶ πλησιάζει τὴν ἀπειρη διάρκεια δυναμώνοντας τὴν προοπτικὴ. Ὁ χρόνος εἶναι ζωὴ, ἐλευθερία, εὐκαιρία, πρόκληση, κίνηση, ἀλλαγὴ, συσχετισμός, ἐπαφή, ἀνανέωση, ἐπανάληψη, δημιουργία, ὀλοκλήρωση... Ὁ χρόνος προσεγγίζεται σωστὰ ὡς θεμελιακὴ διάσταση τοῦ χώρου. Ἄν καὶ ἀπὸ τὴ φύση του ἀπειρος, ὁ χωροχρόνος περιέχει ὄρια, σύμφωνα μὲ τὶς μορφὲς τῶν πλασμάτων, τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν ἔργων τους.²⁰⁶

²⁰⁶ Δὲς καὶ ὅσα γράφω στὸν *Χρόνο καὶ Δημιουργία*.

Ἀντιλαμβανόμαστε τὸν χρόνο ὡς τέτοιο χάρη στὴ συνεργασία ἀντίληψης, μνήμης καὶ φαντασίας. Τὸ παρὸν ἀποτελεῖ ψευδαίσθηση ἑνὸς διαστήματος—χωρὶς—διάστημα, τῆς μετατροπῆς τοῦ μέλλοντος σὲ παρελθόν. Βιώνουμε ὡς παρὸν τὴ στιγμὴ—χωρὶς—στιγμὴ, ὅταν τὸ ἐρχόμενο παρέρχεται, καὶ μᾶλλον τὴν ἐγγύτητα τοῦ πρὶν καὶ τοῦ μετὰ, λίγα δευτερόλεπτα γύρω ἀπὸ τὴν ἀκαριαία ἄφιξη τοῦ ἀπώτερου. Παρεμβαλλόμενη ἐπιτρέπει τὸ βίωμα αὐτὸ ἢ ἀντίληψη. Σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ὡς παρὸν βιώνεται ἀκόμα καὶ ὁ αἰώνας καὶ ἡ χιλιετία! Ὀντολογικά, χωροχρόνος εἶναι ἢ ἀπόβλεψη τῆς θεότητας στὰ πλάσματά της, ἢ κίνηση ἀπὸ τὸ μηδὲν στὸ εἶναι. Μὲ τίς δυνάμεις της ἢ ψυχῆ οἰκειοποιεῖται τὴν κίνηση τῆς Δημιουργίας καὶ διαμορφώνει τὸν ἑαυτὸ καὶ τὸν κόσμον της.

Σύμφωνα μὲ τὸν Χοῦσσερλ, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ χρονολογικὴ ἀντίληψη χρειάζεται κάποια ἰκανότητα ‘διαφυγῆς’ ἀπὸ τὸ καθαρὸ παρὸν. Ὅμως ἤδη ἡ ἔντονη διάκριση δυνάμεων εἶναι καταχρηστική, ἐφόσον πίσω ἀπ’ ὅλα βρίσκεται ὁ ἓνας νοῦς. Μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ μακρὰ καὶ βραχύτερη μνήμη, καὶ ἐπίσης μακρὰ καὶ βραχεῖα φαντασία, ἐπιτρέποντας ἔτσι τὴ χρονολογικὴ ἀντίληψη. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ προσεγγίζετα ἡ συνείδηση σὰν πολύπλοκη μηχανή, ἀκόμη κι ἂν μιὰ τέτοια προσέγγιση φαινόταν νὰ λύνει κάποια προβλήματα. Αὐτὸ θὰ ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν οὐσία, ἀργὰ ἢ γρήγορα ὀδηγώντας σὲ ἀδιέξοδο. Εὐστοχα ὁ Χοῦσσερλ περιγράφει τὸ ‘ζωντανὸ παρὸν’ τῆς ἀντίληψης ὡς ἄχρονο, ἀπ’ ὅπου ἀντιλαμβάνεται τὸν ἑαυτὸ χωρὶς νὰ τὸν καταστήσει ἔγχρονο ἀντικείμενο, ἂν καὶ προφανῶς μέσα στὸν χρόνο ὁ ἑαυτὸς σὰν νὰ ‘ἀπλώνεται’ δημιουργώντας τίς μορφές του καὶ ὀδηγούμενος σὲ ἐπιγνώσεις.

Ἄνθρωπος

Ἄν παραμένει στὴ φύση του, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ζωντανὸ πλάσμα. Ἄν δὲν νοιώθει τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, εἶναι οὐσιαστικὰ νεκρός, ἔστω ἀθάνατος. Ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἡ θεία φύση ὡς πρόσκληση στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀποκτήσει ἐνότητα μὲ τὴν ἀρχή του.

Ζωή

Ἄν ἤμουν μόνος σὲ μιὰ ἐρημιὰ καὶ φοβόμουν, ἀκόμη κι ἐνὸς παιδιοῦ ἢ παρουσία θὰ σκόρπιζε τὸν φόβο καὶ θὰ μοῦ ἔδινε θάρρος. Τόσο εὐγενικό, τόσο χαρούμενο καὶ τόσο ἰσχυρὸ πρᾶγμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωή.²⁰⁷

Ἡ ἴδια ἡ χαρά, ἡ σχέση, ἡ κατάφαση, εἶναι ἡ δύναμη τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ μᾶς στηρίζει ἀκόμη κι ἓνα παιδάκι ἢ ἓνα σκυλάκι,²⁰⁸ ἀλλὰ ὄχι τὰ ἔντομα, μολονότι κι αὐτὰ ἔχουν τὴν αἰτία τῆς κίνησής τους στὸν ἑαυτὸ τους, τρέφονται καὶ ἀλλάζουν τὴ βιολογική τους μορφή, καὶ ἀκόμη ἔχουν αἰσθήσεις, ἐπαφή μὲ τὸ περιβάλλον τους, ὑποτυπώδη νοημοσύνη καὶ ἔνστικτο αὐτοσυ-

²⁰⁷ Μάιστερ Ἐκκαρτ, σ. 147.

²⁰⁸ Ἀφοῦ ἔχουμε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο — φίλους, γονεῖς, συζύγους, παιδιά, ἐγγόνια... — γιατί τόση λαχτάρα γιὰ τὰ ζωάκια; Εἶναι κι αὐτὸ ἓνα ἀνθρώπινο στοιχεῖο, ὅτι μᾶς ἀρέσει ἡ ἐπέκταση τοῦ θαυμασμοῦ. Τί πιὸ θαυμαστὸ ἀπ' τὸ νὰ βλέπεις καὶ στὴν ὑπόλοιπη φύση κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινες ιδιότητες — χάρη, εὐγένεια, ἀγαθότητα, νοημοσύνη...

ντήρησης. Σύμφωνα με τις ιδιότητες αυτές είναι ζωντανά, όμως ή ζωή τους σε σύγκριση με την ανθρώπινη είναι διαστροφή. Ουσία της ζωής είναι ή νοημοσύνη ως ζωντανή γνώση και απόλαυση της ιερής φύσης της ύψηλότερης ένότητας. Όσο μεγαλύτερη είναι ή απόσταση από τη νοημοσύνη αυτή τόσο πιό κτηνώδης και αποκρουστική ή βιολογική δύναμη.

Άλήθεια

Όρκίζομαι ενώπιον του Θεού να πω εύσυνείδητα όλη την αλήθεια και μόνο την αλήθεια, χωρίς να προσθέσω ούτε να κρύψω τίποτε, δηλώνει στο δικαστήριο ο χριστιανός μάρτυρας, και το ανάλογο όποιος ακολουθεί δόγματα άλλης θρησκείας — ή, αν είναι άθεος: δηλώνω στην τιμή και στη συνείδησή μου πως θα πω όλη την αλήθεια και μόνο την αλήθεια, χωρίς να προσθέσω ούτε να κρύψω τίποτε.

Η πρωταρχική σημασία της αλήθειας είναι μιὰ βέβαιη προσωπική γνώση, ή οποία μπορεί να αποκαλυφθεί, αποκρυβεί ή αλλοιωθεί. Το δικαστήριο ελέγχει τις υποτιθέμενες βεβαιότητες για να απορρίψει τις απάτες και τις αυταπάτες. Έγκυρη γνώση ή αλήθεια είναι έν τέλει ή συμφωνία με την πραγματικότητα. Έχουν υπάρξει πολλές προσεγγίσεις και όρισμοί της αλήθειας, όμως είτε ως ανάμνηση περιγραφεί είτε ως φώτιση ή ότιδήποτε, αναφερόμαστε σε βαθμούς, τρόπους και δρόμους. Κατάληξη σε όλες τις περιπτώσεις είναι ή συμφωνία με την πραγματικότη-

τα.²⁰⁹ Ἡ πραγματικότητα ἔχει πολλές διαστάσεις κι ἔτσι ἡ ἀλήθεια διάφορες μορφές. Μιά μορφή εἶναι ἡ ἐπιστημονική, ἡ διαπιστωμένη ἀναγωγή τῶν φαινομένων σέ ἄλλα φαινόμενα καί ἀκριβῆς περιγραφή τῶν σχέσεών τους. Ἄλλη μορφή εἶναι ἡ ἐπαφή μὲ τὴ θεία νόηση, σὲ κατώτερο βαθμὸ ἢ ἀπρόσωπη, σὲ ἀνώτερο ἢ ὄραση τοῦ θείου προσώπου.²¹⁰ Ἡ μετοχή στὶς θεῖες ἀρετὲς εἶναι ἐπίσης μορφή συμφωνίας μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀνώτερη δὲν ἀναιρεῖ τίς κατώτερες ἀληθινὲς στοὺς ὅρους τους γνώσεις, ἀλλὰ μόνο τίς ὑπερβαίνει.

Τὸ ἐγὼ καὶ ὁ ἑαυτός

Τὸ ἐγὼ ἐμφανίζεται λογοτεχνικά μὲ δύναμη στὸν Ὅμηρο. Θὰ μπορούσε νὰ περιγραφεῖ σύντομα μὲ τὸν ὄρο τοῦ αὐτεξούσιου. Σημαίνει τὸν ἑαυτὸ ὡς διακριτὸ καὶ ὡς ἀρχὴ ἐπάνω στὶς συνθηκῆς τῆς ζωῆς, ὅχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς παντοδυναμίας ἀλλὰ τῆς οὐσιαστικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ δημιουργικῆς ἀναφορᾶς. Ἀκό-

²⁰⁹ Ἡ συστημικὴ ἀλήθεια μοιάζει νὰ διαφεύγει ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ αὐτό, ἐφόσον μιὰ πρόταση μπορεῖ νὰ ἀληθεύει σὲ ἓνα σύστημα καὶ παντοῦ ἄλλοῦ νὰ εἶναι ἀπλῶς μὴ νοητὴ. Τὸ σύστημα αὐτὸ ὀλόκληρο κατὰ πόσο ἀνταποκρίνεται σὲ κάποια διάσταση τῆς πραγματικότητας; Στὸν ἴδιο βαθμὸ ἀληθεύει καὶ ἐκτὸς τοῦ συστήματος μιὰ συστημικὴ ἀλήθεια. Ὁμοίως ἡ πραγματιστικὴ ἀλήθεια. Ἄν ἀληθινὸ εἶναι τὸ χρήσιμο, χρειάζεται νὰ γνωρίζω τί πραγματικὰ μὲ συμφέρει, καὶ αὐτὴ εἶναι ἐξίσου μιὰ συμφωνία μὲ τὴν πραγματικότητα, ἔστω ἀγνοῶντας τὴν ὀλόκληρη πραγματικότητα καὶ ἀρκούμενος σὲ ἓνα μέρος της.

²¹⁰ *Κανεῖς δὲν θὰ δεῖ τὸ πρόσωπό μου καὶ θὰ ζήσει, λέει τὸ Βιβλίο. Γιὰ νὰ ἀντικρίσω τὸν Θεὸ χρειάζεται νὰ μπορῶ νὰ πεθάνω γιὰ τὸν ἑαυτό μου.*

μη κι ἂν δὲν μπορῶ νὰ ἀλλάξω τίποτα γύρω μου, παραμένω κύριος τοῦ ἑαυτοῦ μου στὰ ὄρια τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν, ἔστω ἀπλῶς ἐπειδὴ ἔχω δυνατότητα νὰ μὴ συναινῶ. Ἐαυτὸς εἶναι ὅσα ἀναγνωρίζω δικά μου — σκέψεις, συναισθήματα, ὁρμές, ἐλπίδες, μνημεις, ἐπιθυμίες... — ὅσα δὲν μὲ κάνουν νὰ νοιώθω διαιρεμένος, ἀλλοιωμένος καὶ ψεύτικος. Ἐπομένως ὁ ἑαυτὸς δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι λίγο πολὺ πλαστός, ὅσο δὲν ἔχω βεβαιωθεί γιατὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς πεποιθήσεις μου ὅτι εἶναι πραγματικὰ δικές μου καὶ ὄχι προκαταλήψεις.

Ἐφόσον ὡς ἄνθρωπο ἐννοοῦμε ὅ,τι πιὸ ζωντανό, καὶ ζωὴ τῆ σχέσης, τῆ χαρὰ, τὴν εὐγένεια, τὸ ἀνοιγμα, τὴν κατάφαση, τὴν ὑψηλότερη νόηση, ὑποχωρῶντας σὲ ἀποξενωτικὲς ἐπιλογὲς κακοποιῶ τὴν ἐλευθερία μου. Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ αὐτεξοῦσιου δὲν ἀποκλείεται, ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ δημιουργήσει κανεὶς ἀνυπέβλητα ἐμπόδια, τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὴν ἰσχὺ τοῦ αὐτεξοῦσιου. Ἐξωτερικὲς συνθηκὲς ἐπιβάλλουν ὄρια, δὲν ἀλλοιώνουν τὴν οὐσία.

Γεννημένος σὲ οἰκογένεια πειρατῶν τῆς Σομαλίας δὲν θὰ εἶχα οὔτε ἐλάχιστο μέρος τῶν προϋποθέσεων τῆς σημερινῆς μου γνώσης. Δὲν θὰ κατέληγα ὅμως ἄβουλος ἢ ἄσχετος μὲ τὸν ἑαυτό μου. Θὰ προσπαθοῦσα νὰ μὴν κακοποιοῦνται οἱ αἰχμάλωτοι, καὶ θὰ χρησιμοποιοῦσα ὅσες εὐκαιρίες δίνονταν, ἂν δίνονταν, νὰ ζήσω πιὸ δημιουργικά. Δηλαδή θὰ εἶχα τὸν ἑαυτό μου αὐθεντικὸ καὶ δικό μου, ἔστω πιὸ ἀνίσχυρο.

Ἐνα μωράκι ποὺ θὰ μεγαλώσει μὲ ζῶα, δὲν θὰ μιλάει καμμιὰ ἀνθρώπινη γλῶσσα καὶ θὰ ἔχει συμπεριφορὲς καὶ συνήθειες τῶν ζῶων. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄβουλο προϊόν τοῦ περιβάλλοντος, ὅμως τῆ διαμόρφωσή του πραγματοποιεῖ ἰδίως στὴν ἀρχὴ μὲ ἀβέβαια βήματα σὲ μεγάλες χρονικὲς περιόδους μέσα ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ ὀτιδὴ-

ποτε υπάρχει.²¹¹ Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας χρειάστηκε ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια. Ἐνα μωράκι δὲν γίνεται νὰ ζήσει ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ φθάσει, ἂν θέλει,²¹² στὸ ἐπίπεδο γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἱκανὴ ἢ εὐφυΐα του, ὅπου κανονικὰ ἔρχεται μὲ ἰδιαίτερη εὐκολία καὶ ταχύτητα στὰ πρῶτα λίγα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἂν βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑπαρξη μιᾶς δυνατότητας, ὄχι ἐνὸς ὄντος. Ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορούσε νὰ μὴν ἔχει ὑπάρξει ποτέ, ἂν δὲν ἤθελε. Ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸν Θεὸ εἶναι ἐπίσης αὐτοδημιουργία, ὄχι γιὰ τὴν αὐτάρκειά του (ἀπὸ μόνος του καθέννας παραμένει πάντα τὸ ἀπόλυτο τίποτα) ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔνταση τῆς ἐπιθυμίας του.²¹³

²¹¹ Ἐτσι ἀναγνωρίζεται ἐπίσης τὸ ψευδοδίλημμα, ἂν στὴ δημιουργία τῶν θεσμῶν καὶ συνολικὰ τοῦ πολιτισμοῦ προηγεῖται ἡ κοινωνία ἢ τὸ ἄτομο. Μετὰ ἀπὸ ἀχανῆ διαστήματα ἐξέλιξης καὶ δημιουργίας εἶναι εὐκολο νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι καθέννας διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἂν καὶ πάλι ἔχει δύναμη νὰ ἐπεμβαίνει καὶ νὰ ἀλλάζει τὰ πράγματα, ἀκόμη καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα. Ποιὸς πολιτισμὸς ὑπῆρχε ὅμως πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες χρόνια καὶ ποιά παράδοση; Ὅσο ἀνάγεται κανεὶς στὴν ἀρχή, τόσο συνειδητοποιεῖ τὴ δύναμη τοῦ ἀτόμου. Ὅλα θεμελιώνονται στὶς πρῶτες προσωπικὲς σχέσεις ποὺ μέσα ἀπὸ τεράστιες χρονικὲς περιόδους ζύγιζαν τὶς βασικὲς ὁρμὲς καὶ διαθέσεις καὶ τὶς μετέτρεπαν σὲ πολιτισμικὲς μορφές, θεσμοὺς καὶ παραδόσεις. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο εἶναι μιὰ κοινωνικὴ δημιουργία. Ὡς ἀρχὴ τῆς σχέσης τὸ ἄτομο δημιουργεῖ τὴν κοινωνία καὶ δημιουργεῖται μέσα της καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴν κίνηση τῆς δημιουργίας της.

²¹² Ὅτι ἡ ἐξέλιξη χρειάζεται τόσο χρόνο, σημαίνει τὴν φύση ὡς προσωπικὸ γεγονός. Ἡ φύση μας πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις ποὺ δημιουργοῦμε μεταξύ μας ἀκόμη καὶ διαχρονικά. Γι' αὐτὸ οἱ ἀνώτεροι πολιτισμοὶ ἔχουν ὁρμὴ γιὰ ἰσχυρότερη μνήμη καὶ σύγκριση, ἐρευνοῦν τὸ παρελθόν, ἐρευνοῦν τὴ ζωὴ ἄλλων κοινωνιῶν, κ.λπ.

²¹³ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 133–4.

Προτεραιότητα και αξιολόγηση

Προτεραιότητες μπορεί να ακολουθεί κανείς και από ένστικτο, ανάγκη ή συνήθεια. Αν κινδυνεύει το παιδί μου, κανονικά γίνεται άμέσως πρώτη προτεραιότητα να το προστατεύσω. Με την έννοια της προτεραιότητας δημιουργώ επίσης την έννοια της αξιολόγησης, έλεγχο συνειδητά και διαμορφώνω τον χρόνο μου ιεραρχώντας τις αξίες. Με την έννοια της προτεραιότητας ή ελευθερία αποκτά κατεύθυνση και αναπτύσσεται ή ήθικη συνείδηση, ή ευθύνη και ή πιστότητα.

Άνθρώπινα δικαιώματα

Η έννοια των ανθρώπινων δικαιωμάτων προσεγγίζεται συχνά με προβληματικό τρόπο, σαν να ήταν γραμμένα σε γονίδια. Το δικαίωμα απορρέει από το δίκαιο. Το δίκαιο είναι κοινωνική δημιουργία. Ακόμη και προβαλλόμενο στις αποφάσεις κάποιας θεότητας, προϋποθέτει συνεργασία του ανθρώπου, μύηση, φωτισμό, κ.λπ., για την ποιότητα των οποίων δεν έγγυάται άλλος από τον ίδιο τον άνθρωπο και την κοινωνία του. Προβάλλοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα στη φύση μας παραβλέπουμε ότι και ή φύση μας ως έννοια είναι δικό μας δημιούργημα, γι' αυτό έχει διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με τον πολιτισμό, την εποχή, την κοινωνία, κ.λπ.

Έχω επιθυμίες, δημιουργώ για τον έαυτό μου αξίες, και επιδιώκω τον μεγαλύτερο δυνατό σεβασμό τους. Η επιδίωξη αυτή

είναι ή δικαιοσύνη και οί νόμοι της.²¹⁴ Δηλώνοντας πώς οί έξής ομάδες, άτομα, πολιτισμοί, δέν σέβονται τά ανθρώπινα δικαιώματα, είναι λάθος νά έννοῶ, συνειδητά ή μή, ὅτι παραβαίνουν νόμους τῆς φύσης ή τοῦ Θεοῦ ή μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἀντικειμενικά ἔγκυρους νόμους. Ὅτι ὑπάρχει, ὅπως κι ἂν προέρχεται και ὅποια ἀλήθεια ἂν κρύβει ή φανερώνει, τὸ συναντάω μὲ τὴν ἐλευθερία μου και ἔχω ὁ ἴδιος εὐθύνη γιὰ τὴν ποιότητα τῆς συνάντησης. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τοὺς ἄλλους. Ἔχουν διαμορφώσει δικές τους ἀξίες, γραπτές και ἄγραφες, και θέλουν νά ζοῦν μὲ διαφορετικό τρόπο. Ὁ ἴδιος οὐρανὸς και ἡ ἴδια γῆ ὑπάρχει γιὰ ὅλους και ὅμως οί πολιτισμοί είναι μέχρι συγκρούσεως διαφορετικοί. Ἄν κάποιοι λαοί καταπιέζουν μειονότητες, ἐκτελοῦν ἀντιφρονοῦντες, περιφρονοῦν τὶς γυναῖκες, βιάζουν παιδιά, κ.λπ., ἀκόμη και πιστεύοντας ὅτι ἔτσι παραμένουν πιστοί σὲ θεῖες ἐντολές ή νόμους τῆς φύσης ή τῆς ἀνθρώπινης ἰδίως φύσης, ἐπιδιώκουν ἀπλῶς τὶς δικές τους ἀξίες και ἐπιθυμίες.

Ὅσα ἀποκαλοῦμε ἀνθρώπινα δικαιώματα είναι δημιουργίες τῶν δυτικῶν / χριστιανικῶν ἀξιῶν, και ἀποτελοῦν ἄλλη μιὰ ἔκφραση τῆς πραγματικότητας ὅτι στή Δύση ὁ ἄνθρωπος ἀπολαμ-

²¹⁴ Ὅταν κάποιες ομάδες διεκδικοῦν ἀντιδημοφιλῆ δικαιώματα, ἀποκροῦνται συχνά μὲ τὴν ἀντίρρηση ὅτι είναι ἄλλο ή ἐπιθυμία και ἄλλο τὸ δικαίωμα. Ἐπειδὴ θέλω κάτι και τὸ αἰσθάνομαι δίκαιο, δέν σημαίνει πὼς είναι δικαίωμά μου. Ἡ φαινομενικά εὐλογία αὐτὴ ἀντίρρηση, είναι ἐσφαλμένη. Ἡ ἐπιθυμία ή ὑποκειμενική ἀντίληψη ἐνὸς δικαιώματος διαφέρει ἀπὸ τὰ δικαιώματα, ἐπειδὴ ἀπλῶς δέν ἀπέκτησε γενικὴ ἀποδοχή. Ὅλα τὰ δικαιώματα ὅμως είναι στή φύση τους ἀξίες και ἐπιθυμίες. Ἐπομένως, γιὰ παράδειγμα, ὅσοι ὁμοφυλόφιλοι διεκδικοῦν τὸ δικαίωμα νά υἱοθετοῦν παιδιά, δέν μποροῦν νά ἀποκρουσθοῦν μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ‘βαφτίζουν’ τὴν ἐπιθυμία τους δικαίωμα. Χρειάζεται ὅμως και οί ἴδιοι νά ἀντιληφθοῦν, ὅτι δέν ἀρκεῖ νά ἔχω μιὰ ἐπιθυμία γιὰ νά δημιουργήσω δικαίωμα, ἂν δέν μπορῶ νά πείσω και τοὺς ἄλλους γιὰ τὴν ἀξία της.

βάνει μεγαλύτερη τιμή απ' όπουδήποτε άλλοῦ. Ἡ ἔννοια τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων δὲν ἔχει προκύψει σὲ κανένα ἄλλο πολιτισμό, παρὰ μόνο ἐφ' ὅσον δέχεται δυτικὲς ἐπιδράσεις. Συνειδητοποιῶντας τὴ φύση τῶν ἀξιῶν μου, τίς ὑπερασπίζομαι ὡς δικές μου δημιουργίες, ἀκόμη κι ἂν διαμορφώνονται ὡς ἐρμηνεῖς μιᾶς ὑποτιθέμενης θείας δικαιοσύνης, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναγνωρίζω στοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς τίς διαφορετικὲς ἀξίες τους ὡς δημιουργημένες ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἴδιους. Σήμερα κάθε πολιτισμὸς γνωρίζει κάθε ἄλλον καὶ ὅλες οἱ ἐπιδράσεις εἶναι δυνατές. Χωρὶς ἐπίγνωση τῆς προέλευσης τῶν ιδεῶν καὶ τῆς σπουδαιότητάς τῆς ἐλευθερίας ἢ σύγκριση καὶ ἀξιολόγηση τῶν πολιτισμῶν δὲν ἔχει νόημα.

Σκοπὸς καὶ ἐπιθυμία

Ἵπάρχουν ὅσο ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος, καὶ δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ ζῶα. Τὸν σκοπὸ καὶ τὴν ἐπιθυμία ὡς ἔννοιες δημιουργεῖ μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἀπ' ὅπου συνειδητοποιεῖ τὴ συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ εὐθύνη του γιὰ τὸ περιεχόμενό τους. Κανεὶς δὲν θέλει νὰ εἶναι ἀπελπισμένος, ὅποιο περιεχόμενον κι ἂν δίνει στὴν εὐτυχία. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιθυμίας μπορῶ, ἤδη προτοῦ βεβαιωθῶ τί θέλω πραγματικά, νὰ διαπιστώσω τουλάχιστον ἂν οἱ ἐπιλογές μου ἔχουν ἀντικειμενικὴ βάση νὰ πραγματοποιηθοῦν ἢ ἂν εἶναι οὐτοπικές. Ἔτσι ἀναπτύσσω ἐπίσης τὴν ἔννοια ἐπιμέρους σκοπῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκω πρὸ γενικὲς ἢ κύριες ἐπιθυμίες. Σκεπτόμενος τὰ ὅριά τους βεβαιώνομαι ἂν ἐπιμέρους ἐπιλογὲς ὀδηγοῦν τελικὰ σὲ ἱκανοποίηση ἢ ἀπογοήτευση. Γιὰ παράδειγμα, ἂν μὲ ἐνδιαφέρει τὸ χρῆμα, πόσο δύσκολο εἶναι νὰ φανταστῶ τὸν ἑαυτὸ μου πλούσιο; Ἐφερα ὁμως τὴν ἀπόλαυση τοῦ πλούτου στὰ ὅριά της; Νὰ ἔχω πλούσια σπίτια γιὰ νὰ κάνω τί; Αὐτοκίνητα, σκάφη, ἀεροπλάνα γιὰ νὰ πηγαίνω ποῦ καὶ νὰ κάνω τί;

Ἀκόμη κι ἂν δὲν μὲ νοιάζει ἡ μεγάλη περιουσία ἀλλὰ ἡ ἀπλή εὐημερία, εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅσα ἀπολαμβάνει κανεὶς μὲ τὰ λεφτά, θὰ μοῦ ἀρκοῦσαν; Ὡς πότε, πῶς, μὲ ποιούς περιορισμούς; Ποιὲς εἶναι οἱ δυνάμεις μου; Τίς ἔχω συνειδητοποιήσει; Σὲ ποιὸ βαθμὸ ποιὲς ἱκανοποιοῦνται μὲ τὸ χρῆμα; Εἶναι οἱ πιὸ σημαντικές, εἶναι κατώτερες; Ἐχω σκεφεῖ τουλάχιστον τὰ προφανῆ, ἡ λαχταράω μιὰ περιουσία γιὰ νὰ βρεθῶ εὐκατάστατος καὶ δυστυχής, εἴτε φτωχὸς καὶ ἄδικα βέβαιος ὅτι γιὰ τὴ δυστυχία μου αἰτία εἶναι ἡ φτώχεια;

Μόρφωση

Μόρφωση εἶναι ἡ γόνιμη ἐπαφή μὲ τὶς μορφές, ἀπ' ὅπου ἀντλῶ ἔμπνευση καὶ δύναμη νὰ ἀναπτύσσω τὴ δική μου μορφή. Ἡ μόρφωση ἔχει συνειδητὲς καὶ λιγώτερο συνειδητὲς πλευρές. Παντοῦ γύρω μου ὑπάρχουν μορφές, καὶ ὅλες συμβάλλουν στὴ μόρφωσή μου, ἡ φύση, τὰ ἔργα κάθε τέχνης, τὰ βιβλία, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων προσπαθῶ νὰ γνωρίσω τὰ πράγματα, νὰ ἀνακρίνω ἐπιλογές, νὰ ἐμπλουτίσω ἢ ἀλλάξω τὴ σκέψη μου συνολικά.

Ὅσο περισσότερο ἀγαπάω τὴ ζωὴ, τόσο ἔλκομαι ἀπὸ τὰ γράμματα.²¹⁵ Ἀπὸ μόνη της ἡ διασκέδαση ἱκανοποιεῖ μόνο ἂν δὲν χαίρομαι τὴ ζωὴ ἀρκετά. Ἡ ἴδια ἡ ἐκπαίδευση, ἀκόμη καὶ

²¹⁵ Δὲς τὴν ἐνότητα *Τί σημαίνει ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα;*

παραμένοντας στὰ σημερινὰ χάλια,²¹⁶ θὰ ὑπέφερε λιγώτερο ἂν τὰ παιδιὰ ἀγαποῦσαν περισσότερο τὴ ζωή.²¹⁷

Συνείδηση

Ἐνα συναίσθημα γεννιέται καὶ ταυτόχρονα χάρη στὴ συνείδηση παρατηρεῖται, γίνεται ἀποδεκτό, ἀπορρίπτεται, ὀδηγεῖ σὲ ἀποφάσεις, κ.λπ. Χάρη στὴ συνείδηση ἢ ψυχὴ σχετίζεται δημιουργικὰ μὲ ὅτιδήποτε ὑπάρχει. Μὲ ἀναμνήσεις, γνώσεις, ἐπιγνώσεις καὶ ἐπιθυμίες δίνει στὸν χρόνο τῆς μορφῆς. Μέσα τῆς οἰκοσμικῆς, κοινωνικῆς, ἱστορικῆς καὶ προσωπικῆς ἐνέργειας συναντῶνται, συνεργάζονται, ἀντιτίθενται, προσαρμολόζονται καὶ διαμορφώνουν τὴ ζωὴ ὡς συνάντηση τοῦ ἑαυτοῦ μὲ τὰ πράγματα. Μορφῆς τοῦ παρελθόντος γίνονται μορφῆς τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, τὸ παρὸν διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ μέλλον.

²¹⁶ Δὲς τὴν ἐνότητα *Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;*

²¹⁷ Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀγνή παιδικὴ ἡλικία καὶ τὴ διαφθορὰ τῶν ἐνηλίκων δὲν εἶναι παράδοξη, ἀπλῶς δὲν ὑπάρχει, τὴ δημιουργοῦν οἱ αὐταπάτες μας. Τὰ παιδιὰ δὲν ‘χαλᾶνε’ μεγαλώνοντας, τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, καὶ στὴν πραγματικότητα γι’ αὐτὸ τὰ ἀγαπᾶμε, ἐπειδὴ ἀνάμεσα στὶς μειονεξίες τους ἀναγνωρίζουμε ἤδη τὸν καλύτερο ἑαυτό τους νὰ ἀναπτύσσεται. Συνήθως ὁ ἐνήλικος ἔχει βελτιώσει τὸν ἀνήλικο ἑαυτό του καὶ εἶναι συγκριτικὰ πιὸ ζωντανὸς καὶ πιὸ ἀνυπόκριτος, ἀγνὸς καὶ ταπεινός. Τὰ παιδιὰ φαίνονται ἄθῳα στὸν ἀπερίσκεπτο, ἐπειδὴ συγχέει τὴ νεανικὴ ἐμφάνιση μὲ τὴν ἀγαθότητα, τὴν ἄγνοια μὲ τὴν ἀθωότητα, τὴ συστολὴ τῆς ἀδυναμίας μὲ τὴν ταπεινοφροσύνη, τὸ κέφι μὲ τὴν καλοσύνη. Δὲς τὸ διήγημα τοῦ Μάριο Βάργκας Γιόσα, *Ἐγκώμιο τῆς μητριᾶς*, γιὰ μιὰ νηφάλια προσέγγιση τῆς παιδικότητος. Φυσικὰ σὲ κάθε ἡλικία ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις, περιπτώσεις καὶ βαθμοὶ ἀπόκλισης.

Χωρὶς τὴν ἀντίληψη νὰ ‘διαιρεῖ’ τὸν χρόνο σὲ παρελθόν καὶ μέλλον, καὶ χωρὶς μνήμη καὶ φαντασία, λειτουργίες ἀπαραίτητες στὴ συνείδηση γιὰ νὰ συνδέει τὰ δεδομένα τῆς καὶ μέσα ἀπὸ στιγμὲς καὶ θέσεις νὰ δημιουργεῖ ἐνότητες, ἐγγύτητες, ἀποστάσεις, ρήξεις, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει ἀπόφαση. Ἡ συνεργασία ἀντίληψης, μνήμης καὶ φαντασίας πραγματοποιεῖ τὴν κατανόηση ὡς οἰκειοποίηση ἢ ἀπόρριψη, καὶ εἶναι μιὰ διαμόρφωση τῆς νοερῆς ἀπλότητος τελειοποιούμενη χάρις στὴ συνεχῆ δημιουργία ἐννοιῶν. Γι’ αὐτὸ πληθυσμοὶ χαμηλῆς πνευματικῆς συγκρότησης, ἐπειδὴ ἄγονται καὶ φέρονται ἀπὸ ψευδεῖς ἔννοιες ἢ ἐπειδὴ καὶ οἱ ἔγκυρες γνώσεις τους παρέμειναν ὑπανάπτυκτες, τείνουν νὰ κακοποιοῦν, ἀντίθετα μὲ ὅσα εἰσηγοῦνται ἀφελεῖς ἢ ἐμπαθεῖς περὶ ‘ἀγνῶν ἀγραμμάτων’.

Ὅσο πιὸ ἀληθινὰ εἶμαι φιλικός, ἀγνός, κοινωνικός, θέλω νὰ μεγαλώσω τὴν ἐπαφή μου μὲ τὰ πράγματα, νὰ τὰ γνωρίσω περισσότερο, ἀπ’ ὅλες τὶς πλευρές, μέχρι νὰ ἐξαντλήσω τὶς ἱκανότητές μου. Πόσο θέλησε νὰ γνωρίσει τὸν κόσμον γύρω καὶ μέσα του ὁ ‘ἀγνός’ ἀμόρφωτος; Ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴ γνώση ἀποδεικνύει ἀγνότητα, ἢ περιφρόνηση τῆς ζωῆς; Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὅλοι οἱ μορφωμένοι εἶναι ἀγαθοί. Συγκρίνοντας κοινωνίες δὲν παρασύρομαι ἀπὸ ἀτομικὲς περιπτώσεις καὶ ἐξαιρέσεις. Γιατί οἱ κοινωνίες τοῦ ‘δυτικοῦ’ πολιτισμοῦ εἶναι οἱ περισσότερο μορφωμένες καὶ μαζὶ οἱ περισσότερο ἀνθρωπιστικὲς, δίκαιες καὶ φιλελεύθερες;

Νόηση καὶ συναίσθηση

Ἄν τὸ αἶσθημα περιγραφεῖ ὡς περιεχόμενο τῆς αἰσθησης ἢ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὴν αἰσθηση καὶ τὸ αἰσθητὸ — ἀνάμεσα στὴν ὄραση καὶ τὸ ὄρατό, στὴν ἀκοή καὶ τὸ ἀκουστό... — τὸ συναίσθημα ποιᾶς ἐπαφῆς προῖον καὶ ποιᾶς ἐνέργει-

ας περιεχόμενο είναι; Τὸ συναίσθημα προέρχεται ἀπὸ τὴ δημιουργία ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων σὰν μιὰ ἄμεση ἀξιολόγηση. Δηλώνει τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο καταφάσκω, ἀπορρίπτω, κ.λπ., σκέψεις, ἐντυπώσεις, ὁτιδήποτε συμβαίνει. Ἄνθρωποι καὶ πολιτισμοὶ κατορθώνουν μεγαλύτερη ἱκανοποίηση ἀναπτύσσοντας ἰδανικὰ τὸ σύνολο τῶν δυνάμεών τους καὶ πάντως τὶς ἀνώτερες, ἢ νόηση ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ περνάει πέρα ἀπ' ὅλες τὶς ἐννοίες καὶ ὅλα τὰ συναισθήματα. Γιὰ τὴ νόηση δὲν γράφω ἐδῶ περισσότερα, δὲς τὶς σχετικὲς μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πλάτωνα σελίδες, στὴν ἐνότητα *Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Παπατσώνη*, καὶ τὴν 'ἐλληνικὴ ἀρχὴ τῆς Δύσης', στὴν ἐνότητα *Ποῦ βρισκόμαστε*.

Ἀγάπη, φιλία, ἔρωτας

Εἶναι ἡ ἴδια πραγματικότητα μὲ διαφορὲς βαθμοῦ. Ὅσο αὐτὸ δὲν γίνεται συνειδητό, οἱ βαθμοὶ κινδυνεύουν νὰ προσεγγίζονται ὡς εἶδη. Δὲν ὑπάρχουν εἶδη ἀγάπης. Μὲ τὴν ἴδια ἀγάπη ἀγαπάω τὸν σύζυγο, τὰ παιδιά, τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς φίλους, καὶ διαφέρει κατὰ περίπτωσιν ἢ ἔντασιν καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς μὲ ἄλλα συναισθήματα καὶ ἐπιδιώξεις. Ἡ σεξουαλικὴ ὄχι μόνον δὲν πραγματοποιεῖ τὴν ἐρωτικὴ ὁρμὴ ἀλλὰ τείνει νὰ τὴν παγιδεύει στὸ ἀσήμαντο μειώνοντας τὴ δυνάμει τῆς — εἶναι μικρότερη ἀγάπη. Ἐρωτας μεταξὺ ὁποιοῦνδήποτε, συγγενῶν ἢ μὴ, μεγαλύτερης ἢ μικρότερης ἡλικίας, ἐκείνου ἢ ἄλλου φύλου, ἀναπτύσσεται ἐφ' ὅσον δὲν βάζουν τίποτα πάνω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀγάπη. Ἐπειδὴ σὲ νεαρὲς ἰδίως ἡλικίας ὁ βαθμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι μέγας, δὲν εἶναι βέβαιος, καὶ συνήθως δὲν γίνεται συνειδητός, οἱ σχέσεις τεί-

νουν να φθείρονται. Ἡ προσωρινότητά τους δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν ἀληθινές στα δικά τους μέτρα.²¹⁸

Εὐτυχία

Ἄν και ὅλοι ἔχουμε κάποια ἔννοια γιὰ τὴν εὐτυχία, σπάνια γνωρίζει κανεὶς τί θὰ τὸν κάνει πραγματικὰ εὐτυχισμένο. Εὐτυχία ὡς ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἐπιθυμιῶν δὲν νοεῖται σὲ ζωὴ φθαρτὴ καὶ θνητὴ, ἀκόμη κι ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ λήξει κάθε κοινωνικὴ ἀδικία καὶ νὰ ἐπιλυθοῦν στὸ σύνολό τους ὅσα προβλήματα ἔχουν λύση. Διαμορφώνω σωστὴ ἔννοια γιὰ τὴν εὐτυχία συνειδητοποιῶντας ὅτι δὲν θὰ εἶναι ποτὲ χωρὶς σκιές. Μιὰ σχέση, πηγὴ τῆς μεγαλύτερης εὐτυχίας, μπορεῖ νὰ γίνεῖ αἰτία δυστυχίας μέσα ἀπὸ θάνατο, ἀρρώστιες ἢ ὅποιες ταλαιπωρίες. Προχωρᾶω πιὸ σίγουρα, ἂν ἔχω βεβαιωθεῖ ποιά ἱκανοποίηση εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὴ γιὰ νὰ μὴν καταβάλλεται ἀπὸ καμμιὰ θλίψη. Αὐτὴ συμβαίνει νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ μεγαλύτερη καὶ ἡ μόνη κύρια σχέση.²¹⁹ Ἄν ἐπίσης ἱκανοποιεῖται ἡ κλίση μου, ἐφόσον ἔχω μία, ἢ ἂν γονιμοποιῶ ὅλα ἢ ἔστω τὰ ἀνώτερα χαρίσματά μου, καὶ δὲν στεροῦμαι τὴν ἀπαραίτητη ὑγεία, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ νοιώθω ὅσο πιὸ εὐτυχισμένος μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς στὶς ἐδῶ συνθηκες.

²¹⁸ Δὲς ἀκόμη τὴν ἐνότητα *Μὲ συμφέρεῖ νὰ ἐρωτευτῶ*; — καὶ ὅσα γράφω στὴ *Μυθολογία*, σ. 57–60, στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας*, σ. 302 κ.έ., στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 62, 71, 73, 92, 148, στὴν *Κιβωτό*, σ. 81.

²¹⁹ Δὲς τὶς ἐνόητες *Ποιά εἶναι τὰ ὄριά μου*; — *Ποιά εἶναι ἡ μεγαλύτερη παρηγοριά*;

Πρόδος

Χρειάζεται προσεκτική ἐπιλογή κριτηρίων, ἂν θέλω νὰ σχηματίσω ἔγκυρη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀξία ὅσων συμβαίνουν. Γιὰ παράδειγμα, στὴν τεχνικὴ καὶ τὴν ἐπιστήμη εἶναι δυνατὴ καὶ διαπιστώνεται γραμμὴ πρόδου, ἐνῶ στὴν ποίηση, τὴν τέχνη καὶ τὴ φιλοσοφία πρόδος δὲν νοεῖται μὲ κανένα κριτήριον.

Φθάσαμε σὲ ἱστορικὸ σημεῖο ποὺ καταργεῖ τὴ νοσταλγία! Δύσκολο νὰ ὑπάρξει διάθεση ἐπιστροφῆς σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, ὅποια ἀγαθὰ κι ἂν ὑπῆρχαν τότε, ποὺ θὰ τὴν ἔκαναν ἴσως ἐλκυστικὴ. Ὅση γοητεία κι ἂν ἀσκοῦν μυθιστορήματα καὶ ταινίες γιὰ περασμένους καιρούς, μὲ τὰ ἐνδύματα τῆς ἐποχῆς, παλαιὰ κτήρια καὶ διάφορα τέτοια, ποιὸς θὰ ἤθελε πραγματικὰ νὰ ζεῖ σὲ ὅποιαδήποτε περίοδο προηγεῖται τοῦ ἠλεκτρισμοῦ; Ὅμως ἡ ἐρμηνεία περὶ πρόδου δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ στὴ φιλοσοφία, στὴ λογοτεχνία ἢ σὲ ἄλλη σχετικὴ περιοχὴ, ὅπου ἡ γνώση δὲν κατορθώνεται μὲ προσθῆκες, καὶ τὸ παρελθόν, ἂν εἶναι ἀξιόλογο, δὲν ἔχει μόνον ἱστορικὴ ἀξία. Τί παρωχημένο ἢ γιὰ ὅποιο λόγο κατώτερο ὑπάρχει στὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Πολιτεία, τί πιὸ 'προηγμένο' στὸν Σαίξπηρ ἢ τὸν Γκαῖτε; Μήπως ὑπάρχει ὀπισθοδρόμηση; Τί 'καθυστερημένο' βρίσκεται στὸν Κίρκεγκωρ σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα; Τὸ ἴδιο στὴν τέχνη. Ἀπὸ τί ξεπεράστηκε ὁ Παρθενώνας ἢ σὲ τί ὑστερεῖ ἢ Notre Dame ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα;

Ἐκτιμήσεις ὅπως τοῦ Βίκο, πὼς ἡ ἀνθρωπότητα ἀρχίζει ἀπὸ ἓνα 'μαγικὸ' θρησκευτικὸ στάδιο, συνεχίζει στὴ φεουδαρχία καὶ κορυφώνεται στὸν νεώτερο λογικισμὸ, εἶναι ἀσυνάρτητες. 1) Συγκρίνονται ἄσχετα — ἡ φεουδαρχία δὲν εἶναι πνευματικὴ ἀλλὰ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ συνθήκη μὲ πνευματικὲς διαστάσεις, ποὺ δὲν ἀφοροῦν τὴ θρησκεία: μπορεῖς νὰ εἶσαι φεουδάρχης καὶ νὰ πιστεύεις ἢ νὰ μὴν πιστεύεις στὸν Θεό, καὶ τὸ ἴδιο ὡς βασάλος. 2) Ὑποτίθεται ἀντίθεση ἀνάμε-

σα στὴ λογικὴ καὶ τὴ θρησκεία, ποὺ καὶ ἂν ὑπάρχει ἐν μέρει ἢ σὲ περιπτώσεις, πάντως ἡ λογικὴ δὲν λείπει ἀπὸ τὰ ‘χρόνια τῆς θρησκείας’, εἴτε στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἀναφερόμαστε εἴτε σὲ χριστιανοὺς φιλοσόφους. 3) Τὰ χρόνια τῆς θρησκείας συνεχίζονται μιὰ χαρὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τεχνο-επιστήμης. 4) Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μόνο ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου, ὑπάρχουν ἐπίσης ἄλλοι πολιτισμοί, χωρὶς ἀνταπόκριση σὲ ὅσα προβάλλει ὁ Βίκο στὸ σύνολο τοῦ χρόνου.

Ἀπὸ τίς θεωρίες προόδου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πραγματικὴ βιολογικὴ καὶ ἐπιστημοτεχνικὴ ἐξέλιξη, παίρνει δύναμη καὶ ἄλλη ὁρμή. Ἄν ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς πρόοδος, ὁ προσορισμὸς τῆς εἶναι γνωστὸς τουλάχιστον σὲ μιὰ προσέγγιση, ἡ ὁποία λοιπὸν ἀπαιτεῖ ἀφοσίωση. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος γίνεται κύριος τῆς ἱστορίας ὄχι ὡς ὑπεύθυνος γιὰ τίς συνέπειες τῶν ἐπιλογῶν του, ἀλλὰ ὡς ἀρμόδιος γιὰ τὴν ἐξέλιξή της! Φιλοσοφικὰ ἡ τάση αὐτὴ ἔχει ἰσχυρότερη ἔκφραση στὸν Ἔγκελο — ἀπ’ ὅπου ἐμπνέεται ὁ Μάρξ, φτηναίνοντας ὅμως τὴν πορεία, ἀποδίδοντάς τὴν στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ περιορίζοντάς τὴν στὸ ἐφῆμερο.²²⁰

Οὐσία

Πλατωνικὴ ἔννοια κεντρικὴ, χρησιμοποιεῖται συνεχῶς στὴν ἐξειδικευμένη σκέψη καὶ στὴν καθημερινότητα, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νὰ μὴν εἶναι πάντα ἀπλή. Γιὰ παράδειγμα, πῶς ὀρίζεται ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ιδιότητες ἐκεῖνες χωρὶς τίς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ ἄνθρωπο ἀλλὰ γιὰ κάτι διαφορετικὸ;

²²⁰ *Κοινωνίες φιλίας*, σ. 46–48.

Ἐλευθερία, ἰσότητα, δικαιοσύνη

Ἐλευθερία εἶναι ἡ δυνατότητα νὰ θέλω τὸ σὺνηθες, τὸ καθιερωμένο, τὸ ἀναπόφευκτο, τὸ γνωστὸ καὶ τὸ ἐφικτό, ἢ τὰ ἀντίθετά τους — ἀρκεῖ ἡ βούλησή μου νὰ μὴν ἔχει ὑποβληθεῖ ὡς προκατάληψη, ἐμπάθεια, φανατισμός, κ.λπ. Τελειότητα ἐλευθερίας ἀπολαμβάνω ὅταν δὲν εἶμαι δοῦλος κανενὸς οὔτε τῆς ἄγνοιας, τῆς ἐμπάθειας καὶ τῶν προκαταλήψεων. Ἰδίως στὶς σημερινὲς συνθῆκες κυκλοφορίας κάθε εἶδους γνώσεων, μάλιστα σὲ δυτικὲς χῶρες, κανεὶς δὲν εἶναι ἀνεύθυνος ἂν παραμένει δέσμιος σὲ αὐταπάτες καλλιεργημένες ἀπὸ τὸ περιβάλλον του ἢ ὅπως ἀλλιῶς.

Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀρχὴ ὅλων τῶν ἀξιῶν καὶ δυνατότητα ἀναθεωρήσεων. Ἄν προέρχεται ἀπὸ κατάργηση τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἰσότητα χάνει τὴν ἀξία της, δὲν ἔχω τί νὰ κάνω μαζί της. Ἄν ἐχθρεύεται τὴν ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη ζημιώνει τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἄτομα, λαοί, ἀκόμα καὶ ὀλόκληροι πολιτισμοὶ μπορεῖ νὰ φοβοῦνται τὴν ἐλευθερία. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ φόβος αὐτὸς τόσο πιὸ ἄγονες καὶ νεκρὲς ἀποδεικνύονται οἱ κοινωνίες. Ὁ μόνος πολιτισμὸς ποὺ θεμελιώνεται στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν προτάσσει, εἶναι ὁ ἐλληνικὸς καὶ οἱ συνέχειές του στὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, τὰ ὁποῖα γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀποτελοῦν ἐνότητα, ὅχι ἐπειδὴ συνέβη νὰ βρίσκονται στὴν ἴδια ἥπειρο.²²¹

²²¹ Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὀνομάζονται ἐπίσης ‘δυτικά’, γιὰ νὰ διακρίνονται ἀπὸ ἔθνη διαφορετικῶν πολιτισμῶν, ὅπως εἶναι τὸ κινεζικὸ ἢ τὰ μουσουλμανικά, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν περιορίζονται στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο. Καὶ ὁ ὅρος αὐτὸς ἔχει προβλήματα. Ἡ Αὐστραλία βρίσκεται στὴ δύση ἢ στὴν ἀνατολή; Μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ νὰ τείνει σὲ παγκόσμια ἐξάπλωση, ὅλοι οἱ προσδιορισμοὶ του, στὸν βαθμὸ ποὺ περιέχουν γεωγραφικὴ ἀναφορά, παραπλανοῦν.

Σύμφωνα με μιὰ ἐντύπωση, ὡς πιὸ συναισθηματικοὶ οἱ νέοι τείνουν σὲ οὐτοπικὲς ἐπιδιώξεις ἰσότητας καὶ δικαιοσύνης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπομακρύνονται ὠριμάζοντας. Ἄν αὐτὸ ἴσχυε, θὰ σήμαινε πὼς ἀγαποῦν περισσότερο. Θὰ σήμαινε ἐπίσης ὅτι νοημοσύνη καὶ καλοσύνη ἀφίστανται, καὶ ὅτι ἡ νοημοσύνη, ἂν θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ κοινωνικὸ καλὸ, ὀφείλει νὰ ἀγνοεῖ τὴ φωνὴ τῶν συναισθημάτων. Τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἰσχύει. Κατὰ κανόνα οἱ νέοι διακρίνονται γιὰ σκληρότητα καὶ πολλὰ ἀκόμη προβλήματα (δὲς πιὸ πρὶν, τὴν σ. 238), ἐνῶ ἡ δυνατότητά τους νὰ σκεφτοῦν δὲν εἶναι ὀπωσδήποτε μικρὴ. Μιλῶντας μὲ παιδιὰ ἐνὸς τυπικοῦ Γυμνασίου, ὄχι Πρότυπου, διαπίστωσα στὴν πράξη πόσο χαμηλὴ νοημοσύνη ἔχουν...

Συζητήσαμε ὡς παράδειγμα τὴν πολιτικὴ ἐξαπάτηση, ἀπ' ὅπου φάνηκε μὲ ποιὸ τρόπο οἱ τυχοδιῶκτες ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀνοησία ἐνὸς πληθυσμοῦ, προτείνοντας λύσεις ποὺ ἀκούγονται ἐλκυστικὲς ἐνῶ εἶναι ἀνέφικτες ἢ καταστροφικὲς, ὅπως ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας πρὸς ὄφελος δῆθεν τῆς ἰσότητας. Μᾶς ἀπασχόλησε πὼς θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν προβληματικὴτητα τέτοιων ἰδεῶν, προτοῦ διαπιστώσει τὴν ἀποτυχία τους στὴν πράξη, ὅταν πᾶ τὸ κακὸ ἔχει συμβεῖ. Χωρὶς προκαταλήψεις καὶ μὲ ἐτοιμότητα ἀντίληψης, τόσα παιδιὰ διαπίστωναν μὲ ἀπλὰ λογικὰ βήματα τὶς συνέπειες τοῦ λαϊκισμοῦ! Ἦταν ἐντυπωσιακὸ νὰ παρατηρεῖς πόσο ἄνετα ἔρχονταν στὴν ἐπιφάνεια τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο ζητήματα ποὺ διανοσούμενοι καὶ ὀπαδοὶ τῆς ἐξίσωσης θὰ πεθάνουν χωρὶς νὰ ἔχουν ἐπιτρέψει στὸν ἑαυτὸ τους νὰ τὰ προσέξει καὶ συνειδητοποιήσει. Μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἐξίσωσης ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο 'δίκαιο κράτος', μὲ τὴν κἀτάργηση τῆς δυνατότητας γιὰ πλουτισμό, δὲν ἔχεις κἂν κίνητρο νὰ κοπιᾶσεις, ἢ διαπλοκὴ καὶ ἢ διαφθορὰ θιεριοῦν, ἢ σκέψη λογοκρίνεται καὶ τὰ παν/μία ἀδυνατοῦν νὰ προμηθεύσουν ἄξια στελέχη στὶς ἐπιχειρήσεις, τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς παρακμάζει, ὁ μαρρασμός, ἡ ἀποσύνθεση, ἡ παραίτηση γίνονται ἢ ψυχὴ-χωρὶς-ψυχὴ τῆς κοινωνίας. Μέσα

σὲ ὄλη αὐτὴ τὴν ὑπερβολὴ στειρότητας, αὐταρχισμοῦ, διαπλοκῆς, ὑποκρισίας, καχυποψίας, ἀδικίας, διαφθορᾶς, κυνισμοῦ, δὲν ἀπομένει ὡς προοπτικὴ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀπόγνωση.²²²

Σὲ ὁποιαδήποτε ἡλικία ὅσοι ἔχουν ἀγαθὴ προαίρεση καὶ στοιχειώδη σύνεση ἐπιθυμοῦν τὸ καλύτερο γιὰ ὅλους. Ἄν ὅμως ὑποφέρουν ἀπὸ φθόνου, δὲν προσέχουν οὔτε τὰ προφανῆ: πῶς θὰ παράγεται πλοῦτος γιὰ νὰ ὠφελοῦνται περισσότερο; Γιατί εὐημερία καὶ δικαιοσύνη εἶναι ἐντυπωσιακὰ μεγαλύτερες στὶς φιλελεύθερες χῶρες; Γιατί ὁ κομμουνισμὸς ἔφερε πάντα μεγαλύτερη φτώχεια, ἀνισότητα καὶ ἀδικία;²²³ Περαιτέρω, χρειάζεται νὰ εἶναι συνειδητὸ γιὰ τὴν ἰσότητα ὅτι ἀπὸ μόνη της δὲν ἀποτελεῖ ἀξία. Ποιὰ ἀξία ἔχει ἡ ἰσότητα στὴ φτώχεια, τὴν ἄγνοια ἢ τὴν παράνοια; Ἰσότητα ἄνευ ὅρων ἐπιζητεῖ ὁποῖος δὲν νοιάζεται οὔτε γιὰ τὴ δικὴ του προκοπὴ ἀλλὰ μόνου φθονεῖ τὸν διπλανό του.

Ἡ δικαιοσύνη ἀποτελεῖ πάντα ἀξία, ποιὸ εἶναι ὅμως τὸ περιεχόμενό της; Θὰ ἔλεγα ὅτι δικαιοῦται κάτι ὁποῖος δὲν τὸ ἀξίζει; Πόσο ἀδικος εἶμαι ἂν στερῶ ἀπὸ ἕνα πιτσιρίκι τὸ δικαίωμα νὰ διευθύνει τὴν κυβέρνησή; Μήπως ἀδικεῖται ὁποῖος ἐμποδίζεται νὰ ὀδηγεῖ μεθυσμένος, ἢ ὁποῖος ἀμοίβεται λιγώτερο ἢ καθόλου, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία του δὲν ἐνδιαφέρει; Γιατί δικαιοῦνται ὅλοι τὰ ἴδια εἰσοδήματα; Ἐφόσον προσφέρω ἕνα προϊόν ἢ μιὰ ὑπηρεσία καὶ δὲν ἀμοίβω ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό μου, οἱ ἀποδέκτες τοῦ ἔργου μου κρίνουν πόσο τὸ χρειάζονται. Γιατί πρέπει νὰ τὸ πληρώσουν ὅσο ἕνα ἄλλο, τὸ ὁποῖο (ἔστω κακῶς) ἐπιθυμοῦν δέκα φορές περισσότερο;²²⁴

²²² Σημειώσεις γιὰ τὸ σχολεῖο, σ. 133–4.

²²³ Αὐτὰ καὶ τὰ σχετικὰ ἐξετάζονται μὲ λεπτομέρειες στὶς *Κοινωνίες φιλίας*.

²²⁴ Δὲς ἐπίσης τὴν ἐνότητα *Ποιὸ εἶναι τὸ καλύτερο πολίτευμα*;

Πολυπολιτισμικότητα

Σύμφωνα με την προτεινόμενη από μερικούς διάκριση ανάμεσα σε κουλτούρα και πολιτισμό υποτίθεται ότι τα έθιμα, ή θρησκεία, οι ιδιαίτερες συνήθειες και παραδόσεις, δεν είναι πολιτισμός, αλλά κάτι που μπορεί να υπάρχει ή να μην υπάρχει και να είναι έτσι ή αλλιώς, χωρίς ουσιαστικές συνέπειες στην κοινή μας ζωή. Πιο γλαφυρά, κουλτούρα είναι μια άσημαντη ιδιοτροπία ενώ τον βίο μας κυβερνούν πράγματι οι επενδύσεις και το χρηματιστήριο.

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός τείνει να αποκτήσει παγκόσμια αποδοχή, επομένως χρειάζεται να είναι ακόμη πιο συνειδητό ότι δεν δημιουργήθηκε από τον 'κόσμο' αλλά από την Ευρώπη. Ξεπλώνεται περισσότερο ή τεχνική και ή επιστήμη ενώ τείνει να αγνοείται ή αρχή του. Απλούστερα: όποιος λαός, κοινωνία, πολιτισμός αδιαφορεί για τον Όμηρο, δεν είναι και δεν μπορεί να γίνει ευρωπαϊκός. Σε λαούς που φεύγουν από την επιφάνεια και ανοίγονται σε αληθινή ένότητα με τη Δύση, παρατηρείται επίσης μεγαλύτερη ελευθερία παντού, τολμηρή σκέψη, εξερεύνηση της ελληνικής αρχαιότητας και εξάπλωση του χριστιανισμού.

Οι έφευρέτες της δήθεν διαφορᾶς ανάμεσα σε κουλτούρα και πολιτισμό ελπίζουν ότι έτσι αποδεικνύουν τον ρεαλισμό της πολυπολιτισμικής επιλογής. Όμως ο ίδιος ο ὅρος τους διαφεύδει. Η πολυπολιτισμικότητα δεν κρύβει ότι κουλτούρα και πολιτισμός ταυτίζονται, και ζητείται ή κοινωνία ως ένότητα διαφορετικών πολιτισμών. Υπάρχουν όμως ὅρια στη συγκατοίκηση. Ούτε είναι δυνατό να επιβάλω ένα πολιτισμό, ακόμη κι αν ήθελα να το κάνω.

Όπως εξηγεί ο Έλιοτ (δές τις Σημειώσεις για τον ὀρισμό της κουλτούρας), ὁ πολιτισμός αναπτύσσεται αὐθόρμητα. Μπορῶ να συμβουλευῶ ὅσο θέλω: τὸ ἀποτέλεσμα κρίνεται ἀπὸ τὸν

βαθμὸ στὸν ὁποῖο θὰ ὑπάρξει στὸν ἄλλο ἐσωτερικὴ ὀρμή, ἂν ὑπάρξει. Ἡ ἀποτυχία τῆς λεγόμενης ‘ἀραβικῆς ἀνοιξης’ ἀποτελεῖ μιὰ πρόσφατη ἀπόδειξη τῆς ἀλήθειας αὐτῆς. Οὔτε μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πολιτισμὸς ἢ ἀναγωγὴ στὸν ἀπολύτως κοινὸ παρονομαστή, ὅτι ὅλοι ἀπολαμβάνουμε τὰ ἀγαθὰ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης. Πολιτισμὸς εἶναι κυρίως οἱ ἀνώτερες ἀξίες, τὶς ὁποῖες μοιράζονται καὶ ὅσοι τὶς παραβαίνουν, ἀποτελῶντας καθυστερημένη ἢ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας πραγματικότητας. Ἐπιβάλλοντας συγκατοίκηση στὰ ἄσχετα μεγαλώνω τὶς ἀποστάσεις καὶ προετοιμάζω συγκρούσεις. Θὰ ἔχω ἔγκυρη ἐκτίμηση τῶν ὀρίων τῆς ἐνότητας ἂν σκεφτῶ γιὰ ποιοὺς λόγους δὲν εὐνοοῦν οἱ Βέδες ἢ τὸ Κοράνι τὸν πολιτισμὸ μας, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποῖου βρίσκονται στὸν Ὅμηρο, τὸν Πλάτωνα, τὴν Καινὴ Διαθήκη, καὶ τὴ δημιουργικὴ ἐρμηνεία ὅλων αὐτῶν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη.

Στὸν ἀσήμαντο βίῳ τὸ πολὺ νὰ ὑπάρχει συντροφικότητα, ὅσο οἱ συνθήκες εὐνοοῦν σύμπτωση συμφερόντων καὶ ἐν γένει ἀμοιβαία αὐτοϊκανοποίηση, ἀλλὰ πάντα χωρὶς προοπτικὴ οὐσιαστικῆς ἐπαφῆς, χωρὶς δυνατότητα νὰ μεγαλώνει καὶ νὰ βαθαίνει ἡ σχέση. Ὅμως ἂν ἡ φιλία δὲν μεγαλώνει, τότε μικραίνει, ὥστε χάνεται καὶ ὅση ὑπάρχει. Ἐπομένως ἀπειλεῖται ἀκόμα καὶ ἡ ἀγελαία εἰρήνη ποὺ νομίζουν οἱ ἀφελεῖς ὅτι προστατεύει ἢ πολτοποιεῖ τῶν παραδόσεων...

Χωρὶς ἑαυτὸ δὲν ἔχεις μὲ τί νὰ προσλάβεις καὶ τί νὰ προσφέρεις. Ἡ συμβίωση ὅλων σὲ τεράστιο ἀπρόσωπο δωμάτιο δὲν ὑπόσχεται μεγαλύτερη κοινωνικότητα, ἀλλὰ μικρότερη καὶ χειρότερη. Δὲν σημαίνει εὐρύτερο ἢ καλύτερο πολιτισμὸ ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας νὰ ὑπάρξει ὁποιοσδήποτε πολιτισμὸς.

Ἄν κάθε ἰδιαιτερότητα εἶναι συμπτωματικὴ γιὰ τὴν πνευματικὴ προκοπὴ καὶ ἀσήμαντη, πῶς ἢ νέα ‘καθολικὴ’ τάχα καὶ ‘πολυπολιτισμικὴ’ ἀνθρωπότητα θὰ ἀπέφευγε τὴν τυχαιό-

τητα καὶ τὸ ἀσήμαντο; Ἀρνούμενος ἀξιολόγησι καὶ ἱεράρχησι καθιστῶ ἀδιανόητη (ὄχι ἀνύπαρκτη) τὴν σημασία τῆς ἰδιαιτερότητας, καὶ δὲν ἔχω ὑπερβεῖ ἀλλὰ μόνο συκοφαντήσει κάθε προηγούμενη ἢ δυνατὴ ἰδιαιτερότητα, γιὰ χάρι νέας ἐπίσης ἰδιαιτερότητας ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπλῶς ἔχω στερήσει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς τέτοια.

Τέτοια καρικατούρα οἰκουμενικότητας πραγματοποιεῖ ἡ συσώρευσι τῶν πάντων, ὅπου κάθε παράδοσι ἐξ ὀρισμοῦ εἶναι τόσο σημαντικὴ καὶ ἀσήμαντη ὅσο κάθε ἄλλη, ὅποτε ἡ μηδενικὴ ἀξία ἀνακηρύσσεται ἰδεώδης, μὲ τὴν κοινωνία νὰ προσπαθεῖ νὰ γίνεταί σκουπιδοτόπος, πολύχρωμα κουρέλια πὺ παριστάνουν τὸν πλοῦτο τοῦ πνεύματος: ὅλα 'ἰσχύουν' ὅπως χρειάζεται ὥστε τίποτα νὰ μὴν ἔχει θέση παρὰ μόνο στὴν ἀκοινωνητὴ αὐθαιρεσία...

Ἰσοπεδώνοντας τὶς θρησκευεῖς ὑποτιμῶ τὴν πνευματικότητα ὅλων τῶν λαῶν, ἀποκρύβοντας ἀπὸ τὸ κατώτερο τὴν προοπτικὴ βελτιώσεως του καὶ ἐμποδίζοντας τὴν παιδαγωγικὴ δύναμι τοῦ ἀνώτερου, ταυτόχρονα ἀντικαθιστῶντας τὴν οὐσιαστικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν συμβατικὴ, ἀνώφελη καὶ παράλογη εὐφημισμῶν περὶ 'σεβασμοῦ τῆς διαφορετικότητας' — ὡς ἐὰν ὑπῆρχε θαυμασμός χωρὶς ἀναγνώρισι καμμιᾶς ὑπεροχῆς, εἴτε ζητῶντας νὰ τιμοῦμε τὸν ἄλλο ὄχι παρὰ τὸ ἐλάττωμά του, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἐλάττωμά του.

Ἀκόμη κι ἂν νοιώθει κανεὶς νὰ βαρύνει πάνω ἀπ' ὅλα ὁ κίνδυνος τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασις, δὲν προστατεύει τὴν ἐλευθερία ἀνακηρύσσοντας τὴν ἀλήθεια ἀπροσδιόριστη, ἀσήμαντη καὶ ἀδιάφορη: ἰδίως τότε χρειάζεται μεγαλύτερη ἀφοσίωσι στὴν ἐπίγνωσή της καὶ στὴν δυνατότητα ἔγκυρων διακρίσεων καὶ ἱεραρχήσεων. Καταργῶντας τὸ φρόνημα δὲν ἀποτρέπομε τὸ

ἔργο τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης, ἀλλὰ τὸ πραγματοποιοῦμε προ-
καταβολικά, καὶ μόνο φαινομενικά ἀναίμακτο.²²⁵

²²⁵ *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, σ. 107–110.

Βιβλία άμεσης ανάγκης

ΤA BIBLIA αυτά μπορούν να θεωρηθούν στον χώρο του πνεύματος κάτι αντίστοιχο με τις πρώτες βοήθειες για τὸ σῶμα. Υπάρχουν και άλλα, όμως ἡ άμεση ανάγκη απαιτεῖ να άρχίσει κανείς να προσανατολίζεται ὅσο γίνεται πιὸ γρήγορα. Μετά έρχονται πολλά να βοηθήσουν.

Φαίδων

Ὁ διάλογος αυτός του Πλάτωνα αναφέρεται στην άθνασία τῆς ψυχῆς με άφορμῆ τῆ συζήτηση του Σωκράτη με φίλους στο δεσμοτῆριο τις τελευταῖες ὥρες τῆς ζωῆς του. Ὁλόκληρος ὁ Πλάτων εἶναι άπαραίτητο να διαβάζεται και να ξαναδιαβάζεται. Ἡ Ἄπολογία, ὁ Κρίτων και ὁ Φαίδων, μαζί με τὸ Συμπόσιο,²²⁶ τὴν Πολιτεία και τὸν Φαῖδρο, εἶναι μιὰ έπιλογή από τὸ

²²⁶ Για τὸ Συμπόσιο ἄς μὴν άγνοηθεῖ ἡ έκδοση του Συκουτρῆ, για τὴν εἰσαγωγή και τὰ σχόλιά της. Σε κάθε περίπτωση ὅμως, με εἰσαγωγές ἢ χωρὶς εἰσαγωγές και σχόλια, ὅταν διαβάζουμε άρχαῖο κείμενο έπιβάλλεται να παρακολουθοῦμε τὸ πρωτότυπο μαζί με τὴν (ὅσοδῆποτε καλή) μετάφραση. Κάθε μετάφραση έρμηνεύει, δὲν γίνεται να αντικαταστήσει τὸ πρωτότυπο.

πλατωνικό έργο ικανή να δώσει μεγάλη βοήθεια σε όποιον προσπαθεί να φροντίσει τη σκέψη του.

Φιλοσοφία και μουσική

Τὸ μεμνησθαι Σωκράτους καὶ αὐτὸν λέγοντα καὶ ἄλλου ἀκούοντα ἔμοιγε αἰεὶ πάντων ἡδιστον, δηλώνει ὁ Φαίδων στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου.²²⁷ Ἦταν λυπημένοι, ἐπειδὴ ἀναγκάζονταν νὰ στερηθοῦν τὸν φίλο καὶ δάσκαλό τους καὶ ἐπειδὴ σὰν νὰ τὸν ἔβλεπαν ἤδη νεκρὸ ζῶντας τὶς τελευταῖες στιγμὲς του, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀντλοῦσαν χαρὰ ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἐπαφὴ μὲ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς γιὰ τὴν ὁποία τοὺς μιλοῦσε χαρούμενος ἐπειδὴ σὲ λίγο θὰ τὴ γνώριζε περισσότερο, χάρη στὴν ὁποία ἀψήφισε τὸν θάνατο ὄχι μόνο τότε, ἀλλὰ συνεχῶς. Ἡ γυναῖκα του θρηνοῦσε ἀγκαλιὰ μὲ τὸ παιδί τους. Τὴ διώχνει, καὶ ἀνοίγοντας τὴ συζήτηση μὲ τοὺς μαθητὲς του χαρακτηρίζει τὴ φιλοσοφία μέγιστη μουσικὴ, τὸν ἑαυτό του ὑπηρέτη δικό της.

Ἡ μουσικὴ εἶναι μιὰ συγκρότηση. Σὲ αὐτὸ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ ζωγραφιὰ ἢ τὸ κτήριο, ὅμως ἀπλώνεται στὸν χρόνο ὅπως ὁ λόγος, μὲ τὸν ὁποῖο μοιάζει ἐπίσης στὸ 'ὕλικό' της, ἐπειδὴ ἀπευθύνεται στὴν ἀκοή, ἐνῶ σὲ διάφορες μορφὲς περιέχει ἐπίσης στίχους, δημιουργῶντας ἐνότητα ικανὴ νὰ ἐκπροσωπεῖ τὴν ψυχὴ. Ἡ ἐντολὴ στὸν Σωκράτη νὰ φτιάχνει μουσικὴ καὶ νὰ ἐργάζεται, εἶναι ἐντολὴ γιὰ τὴ δημιουργία ζωντανοῦ νοήματος — νὰ ἔχει τὸ νόημα ζωὴ καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἐμπνέει ζωὴ. Γι' αὐτὸ ὁ Πλάτων τονίζει τὴ σπουδαιότητα τοῦ μύθου. Χάρη στὴν πολυσημία τους

²²⁷ Τίποτα ποτὲ δὲν μοῦ δίνει μεγαλύτερη χαρὰ ἀπ' τὸ νὰ ἔχω τὸν Σωκράτη στὴ σκέψη μου, εἴτε μιλάω ὁ ἴδιος εἴτε μιλάει γι' αὐτὸν κάποιος ἄλλος.

συμβολικές και μυθικές διηγήσεις ένεργοποιούν ακόμη περισσότερο τήν έσωτερικότητα.

Ποιός είναι ο άληθινός φιλόσοφος;

Με ό,τι κάνει και μαθαίνει, αν αξίζει το όνομά του, ο φιλόσοφος προετοιμάζεται να πεθαίνει και να έχει πεθάνει.²²⁸ Κόβει τις σωματικές εξαρτήσεις, δέν τον νοιάζει ή φτώχεια, δέν ένδιαφέρεται για τήν καταξίωση. Φιλοσοφία δέν είναι ή άπλή φιλομάθεια, ή επίδιξη αυτού που ο Νίτσε περιέγραφε σαρκαστικά ως εύρυμάθεια και αυτοαπογύμνωση.²²⁹ Κι έφόσον όλη ή ζωή του φιλόσοφου είναι ταγμένη στη μύηση για τήν άλλη ζωή και στην άναγνώριση τής βαθύτερης ουσίας των πραγμάτων, δέν γίνεται να τον λυπεϊ ή έλευση του τέλους τής έδώ ζωής του, όταν ή ψυχή έλευθερώνεται από τις φροντίδες για το σώμα, τις σχετικές με το σώμα ταλαιπωρίες και άπολαύσεις, και τις εισαγόμενες από τις σωματικές αισθήσεις παραμορφώσεις τής γνώσης, όλο αυτό τον 'θόρυβο' που προσπαθοΰσε να άποφεύγει πραγ-

²²⁸ Η σύζευξη του ένεστώτα διαρκείας με τον παρακείμενο σημαίνει τή διάρκεια και άναγκαιότητα τής ολοκλήρωσης. Κάθε στιγμή ύπάρχει για να τελειοποιείται στην άφιξη του τέλους της, σαν ένα άλμα στην άλλη ζωή.

²²⁹ Για τή διαφορά φιλοσοφίας και φιλομάθειας, μάλιστα ως διαφορά άνάμεσα στον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη, δες τὰ Στοιχειά, σ. 199 κ.έ.

ματοποιῶντας τὶς ἀρετές.²³⁰ Ἀληθινὰ φιλόσοφος εἶναι ὅποιος ζεῖ ἤδη τώρα καὶ θέλει νὰ ζήσει ἀκόμα περισσότερο τὴ θεία ὕπαρξη συνοικῶντας μὲ τοὺς θεοὺς καὶ ἀποκτῶντας τελειότητα στὴν ἤδη κεκτημένη γνώση του (τὸ σαφὲς εἰσόμεθα).²³¹ Ὁ ἀμύητος θὰ παραμείνει στὴν ἄλλη ζωὴ ὅπως ἐδῶ, μέσα στὴν ἄγνοια, τὴν κακία, τὸ μῖσος, τὸν φθόνο, τὴν πικρία, κ.τ.ῶ. Ψυχὲς ἀδιάφορες γιὰ τὶς ἀρετές εἶναι δυνατὸ νὰ καταστήσουν σὲ τόση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ φθαρτὸ σῶμα, ὥστε νὰ παραμένουν ἐδῶ καὶ νὰ γίνονται ὀρατὲς σὰν φαντάσματα, ὥσπου μετενσαρκῶνονται σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτῆρα τους, οἱ ἀρπακτικὲς γίνονται λύκοι, κ.λπ.²³²

²³⁰ Αἰτία τῆς γνώσης δὲν εἶναι οἱ αἰσθήσεις ἀλλὰ ὁ νοῦς, χάρις στὸν ὁποῖο τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων διακρίνονται, συγκρίνονται, ἀξιολογοῦνται, ταξινομοῦνται. Πῶς θὰ προέβαινε ὁ νοῦς στὶς σχετικὲς λειτουργίες χωρὶς κριτήρια; Αὐτὸ γίνεται ἀκόμη πιὸ φανερὸ περνῶντας πέρα ἀπὸ τὰ αἰσθητηριακὰ δεδομένα. Ποιὰ ἐμπειρία δημιουργεῖ τὴν ἔννοια ποιᾶς δικαιοσύνης, καὶ γιατί τὰ ἴδια δεδομένα γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὀδηγοῦν σὲ διαφορετικὲς ἔννοιες δικαίου; Προφανῶς ἡ δικαιοσύνη δὲν εἶναι προῖον τῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ τῆς ἐλεύθερης νόησης, καὶ τὸ ἴδιο ἢ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ, τῆς ἀξίας, κ.λπ.

²³¹ Ἡ πλατωνικὴ αὐτὴ εἰσήγηση θὰ περάσει ἀτόφια στὸν χριστιανισμό. Ζοῦμε ἐδῶ ὅπως σὲ σκιά τῆς ἀληθινῆς ζωῆς, ἔχοντας μιὰ γεύση τῆς πραγματικότητος ἐν ἐσόπτρῳ, ἔμμεσα, θαμπὰ καὶ αἰνιγματικά. Ἡ μετάβαση στὴν ἄλλη ζωὴ φέρει καθαρότητα καὶ τελειότητα, ὅπως ὅταν ἐπανέρχεται κάποιος ξαφνικὰ στὴν ὑγιῆ ὄραση: ἦδε μὲν γὰρ ἡ γῆ καὶ οἱ λίθοι καὶ ἅπας ὁ τόπος ὁ ἐνθάδε διεφθαρμένα ἐστὶν καὶ καταβεβρωμένα... ἐκεῖνα δὲ αὐτῶν παρ' ἡμῶν πολὺ ἂν ἔτι πλέον φανείη διαφέρειν (Φαίδων, 110a).

²³² Ἡ μετενσάρκωση πρέπει νὰ νοηθεῖ συμβολικά, ἂν καὶ ἔχει πραγματικὴ ἀναφορὰ ἐπίσης. Ἄν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ σχέση, ἡ φιλία, ἡ ἐνότητα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν βρίσκονται στὴν ἀνθρώπινη φύση, κι ἂς μὴν ἔγιναν στὴν κυριολεξία λύκοι. Ἐχουν τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῶν λύκων, ὅπως οἱ δαίμονες.

Ἡ ψυχὴ προϋπάρχει;

Ἄν ὁ τωρινὸς χρόνος ἀποβλέπει στὴν ἀναθεώρηση καὶ βελτίωση τοῦ ἑαυτοῦ, ὅπως εἰσηγεῖται ὁ Πλάτων ἀλλὰ καὶ ἡ χριστιανικὴ θεολογία, περιεχόμενο τῆς θείας παντογνωσίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ πρόγνωση, διαφορετικὰ καθέννας θὰ βρισκόταν στὴ μόνιμη διαμονή του χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ τὸ ἐδῶ διάστημα. Παντογνωσία εἶναι ἡ σύσταση τοῦ χρόνου στὴ θεία ὕπαρξη. Γνωρίζει τὰ πάντα ἐπειδὴ ἔγιναν, ὅχι προτοῦ γίνουσι. Στὸν Θεὸ δὲν ὑπάρχει πρὶν καὶ μετὰ. Τὸ δικό Του ‘πρὶν’ εἶναι κάθε δικό μας τώρα. Γιατί λοιπὸν βρίσκεται στὶς ἐδῶ συνθηκῆς ἡ ψυχὴ, ἂν δὲν ἔχει κανένα πρόβλημα; Ἄν ποῦμε ὅτι ὡς παντογνώστης ὁ Θεὸς γνόριζε τὶς ἁμαρτίες ποὺ θὰ κάνει, κι ἂς μὴν τὶς εἶχε κάνει ἀκόμα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθοῦμε ὅτι γνόριζε καὶ τὴ μετάνοια ἢ τὴν ἀμετανοησία της, ὅποτε ἡ γέννησή της ἐδῶ θὰ περιττεῦε.

Στὴν δῆθεν ‘ὀρθοδοξία’ καὶ μᾶλλον γενικὰ στὴ χριστιανοσύνη ἐπικρατεῖ ἡ ἐσφαλμένη ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται στὸν κόσμον αὐτὸ ὡς ψυχὴ καὶ σῶμα, ἴσως ἐπειδὴ μοιάζει παράξενο οἱ γονεῖς νὰ παράγουν μόνον ἓνα σῶμα, στὸ ὁποῖο ‘κατέρχεται’ γιὰ νὰ τὸ προσλάβει μιὰ ἐφάμαρτη ψυχὴ. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἐνδειξὴ πόσο λίγο πράγματι θεωροῦμε πατέρα μας τὸν Θεό, κι ἂς ἐπαναλαμβάνουμε σὰν ρομπὸτ τὸ ‘Πάτερ ἡμῶν’ ἀπὸ τὰ γεννοφάσκια μας. Ἡ πλατωνικὴ εἰσήγησις, ὅτι ἡ ψυχὴ προϋπάρχει τοῦ σώματός της καὶ γεννιέται ὅπως σὲ μιὰ εὐκαιρία γιὰ μετάνοια, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀμφισβητηθεῖ στὰ σοβαρὰ ἐκτὸς ἂν ἀπορριφθεῖ ἡ ὕπαρξις ψυχῆς, ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ ἁμαρτίας. Ὅμοίως γιὰ τὰ μετὰ.

Ἄν ὑπάρχει ἀθάνατη ψυχὴ,²³³ μόνη σωτηρία της, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, εἶναι ὁ χαρακτήρας καὶ τὸ ἦθος της, ἐπειδὴ μὲ αὐτὰ πηγαίνει στὴν ἄλλη ζωὴ, καὶ μέσα σὲ αὐτὰ θὰ ζήσει. Ἡ χριστιανοσύνη συμφωνεῖ, ἀντικαθιστῶντας ὁμῶς τὴν ἔννοια τῆς μετάβασης στὴν ἄλλη ζωὴ μὲ ἓνα συνονθύλευμα ἀτόπων γνωστοῦ ὡς ‘ἀνάστασις’.²³⁴ Περαιτέρω, στὴ χριστιανοσύνη ἀρέσει νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ξεχωρίζει ἐπειδὴ μαζί της ἔρχεται καὶ ἡ ἐλπίδα τῆς ἀθανασίας. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως στὰ περισσότερα, δὲν ἔγινε οὔτε βῆμα πέρα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἀθάνατη, δὲν ἔχει ἄλλη ἀποφυγὴ τῶν κακῶν καὶ σωτηρία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ γίνεи ὅσο πιὸ ἐνάρετη καὶ σοφὴ μπορεῖ. Ἡ ψυχὴ κατεβαίνει στὸν ἅδη χωρὶς νὰ ἔχει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὸν χαρακτήρα της, τὰ ὁποῖα λέγεται πὼς ὠφελοῦν ἢ βλάπτουν πάρα πολὺ ὅποιον πέθανε, ἤδη μόλις ἀρχίζει τὴν πορεία του ἐκεῖ. Κι αὐτὸ πού λέγεται εἶναι, ὅτι ὅταν καθένας πεθαίνει, τὸ πνεῦμα πού τὸν πρόσεχε ὅσο ζοῦσε, προσπαθεῖ νὰ τὸν ὀδηγήσει σὲ κάποιον συγκεκριμένο τόπο, ὅπου πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ κριθοῦν οἱ ψυχές γιὰ νὰ προχωρήσουν στὸν ἅδη, μὲ ἀρχηγό τους νὰ τοὺς ὀδηγεῖ ἐκεῖνον πού ἔχει διαταχθεῖ νὰ τοὺς πάει ἀπὸ ἐδῶ ἐκεῖ [...]. Ἡ πορεία αὐτὴ δὲν εἶναι ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Τήλεφος τοῦ Αἰσχύλου, γιατί λέει πὼς μία καὶ ἀπλὴ ὁδὸς πηγαίνει στὸν ἅδη. Ὅμως δὲν μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι μία οὔτε ἀπλὴ, γιατί τότε δὲν θὰ χρειαζόταν οὔτε ὀδηγούς, γιατί κανεὶς δὲν θὰ κινδύνευε καθόλου νὰ χάσει τὸν δρόμο, ἂν ἦταν μόνο ἓνας ὁ δρόμος, ἀλλὰ φαίνεται σὲ πολλὰ σημεῖα νὰ χωρίζεται καὶ νὰ ἔχει πολλὰς

²³³ Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς δὲς στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 284, *Ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ ἐγκέφαλος*;

²³⁴ Δὲς τὴν ἐνότητα *Ἐπάρχει ἀνάστασις*;

τριόδους [...] Ἡ ψυχὴ ποὺ ἔχει ἀποκτήσει τάξη καὶ σοφία, ἀκολουθεῖ καὶ δὲν ἀγνοεῖ τί συμβαίνει, ἐνῶ ἐκείνη ποὺ ἔχει συγκεντρωμένη στὸ σῶμα τὴν ἐπιθυμία της [...] γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἀπὸ τὸν ὄρατὸ τόπο ἔχοντας τὴν φροντίδα της πάρα πολὺ ὅσο ζοῦσε, ἀφοῦ φέρει μεγάλη ἀντίσταση καὶ ὑποφέρει πολλὰ, μόλις ποὺ σύρεται καὶ μὲ βία ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ ἔχει διαταχθεῖ νὰ τὴν ὀδηγήσει. Κι ὅταν φθάσει ὅπου βρίσκονται οἱ ἄλλες ψυχές, ἂν εἶναι ἀκάθαρτη κι ἔχει καταπιαστεῖ μὲ ἄδικους φόνους ἢ ὀτιδήποτε παρόμοιο [...] ὅλοι τὴν ἀποφεύγουν καὶ τὴν ἀποστρέφονται, καὶ κανεὶς δὲν θέλει νὰ γίνεῖ οὔτε σύντροφος οὔτε ὀδηγὸς της. Ἔτσι, περιπλανιέται ἄσκοπα τελείως, μέχρι νὰ συμπληρωθεῖ ὀρισμένος χρόνος, ὅποτε ἀναγκαῖα καταλήγει στὴν κατοικία ποὺ τῆς ταιριάζει. Ἡ ψυχὴ ποὺ ἔζησε μὲ καθαρότητα καὶ μέτρο, καὶ τῆς δόθηκαν σύντροφοι καὶ ὀδηγοὶ Θεοί, ἔχει κι ἐκείνη κατοικήσει στὸν τόπο ποὺ τῆς ταιριάζει, καὶ εἶναι πολλοὶ καὶ θαυμαστοὶ οἱ τόποι τοῦ κόσμου...²³⁵

Ὕμνοι θεῶν ἐρώτων

Μὲ τοὺς Ὕμνους τοῦ Συμεῶν ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία φθάνει στὴν κορυφὴ της, καὶ μαζί ἡ βυζαντινὴ πνευματικὴ συνολικά. Ἐδῶ κατ' ἐξοχὴν ἡ σχέση μὲ τὸν Θεὸ φανερώνεται προσωπικὴ καὶ ὄχι θρησκευτικὴ.²³⁶

Τοὺς Ὕμνους διαβάζουν λιγώτερο ὅσοι τοὺς χρειάζονται περισσότερο, οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀθειῆστικῆς μανίας. Ὁ θρησκευόμενος

²³⁵ Φαίδων 107c–108c: *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες*, σ. 262–3.

²³⁶ Δὲν ἀπουσιάζει οὔτε ἡ θρησκευτικὴ διάσταση. Ὁ Συμεῶν δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνας βυζαντινὸς ἱερομόναχος.

ὕποκριτῆς ἔχει δικό του τρόπο νὰ τοὺς ἀγνοεῖ, δηλώνοντας ἔμπρακτα ὅτι ἀποτελοῦν ἐξαίρεση, ὅσοδήποτε ἀξιοθαύμαστη — δὲν ἀφοροῦν τῇ δικῇ του ζωῇ. Περισσότερο ἐνδιαφέρουν ὅσοι ὑποτίθεται πὼς γνωρίζουν ὅτι ἡ πίστη δὲν ἔχει νόημα ἂν δὲν φθάσει σὲ ζωντανὴ ἐνότητα, καὶ ὅμως συνεχίζουν νὰ ἀνέχονται γιὰ τὸν ἑαυτό τους τυποκρατικὲς νοοτροπίες. Ἡ ἐγκατάλειψη στὴν τυποκρατία ὅπως εἶναι φυσικὸ μεγαλώνει τὸν φανατισμὸ καὶ τὴν ἄνοια, ἀπ’ ὅπου προκύπτουν ἐξεγέρσεις γιὰ ‘βλάσφημες’ ταινίες, ‘ἄνιερές’ ζωγραφιές, ‘σατανικές’ ἐκδόσεις, ‘διαβολικές’ παραστάσεις..., καὶ ἀκόμη ἀνακαλύπτονται σκοτεινὰ κέντρα ταγμένα στὴν ἐκπόνηση νοσηρῶν σχεδίων ἐναντίον τῆς εὐσέβειας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος...

Ἄν ἡ πίστη μου δὲν ἦταν ἐθιμοτυπικὴ, θὰ καταλάβαινα πρὶν ἀπ’ ὅλα πὼς ἡ εὐσέβεια δὲν κινδυνεύει ἀπὸ τὴν δῆθεν καλλιτεχνικὴ ἀνοησία κάθε τυχάρπαστου. Ὅμως ἂν ἔχει ἀξία ὡς ἔργο τέχνης, καὶ ἂν προσβάλλει τὴν πίστη, ὀφείλω ὄχι μόνον νὰ τὸ προστατεύω ἀλλὰ νὰ τὸ τιμῶ. Τὸ ἔργο τοῦ Νίτσε, γιὰ παράδειγμα, δὲν ἀξίζει τίποτα λιγώτερο ἀπὸ σεβασμὸ καὶ σπουδῆ. Ἡ ποιότητα ἀνήκει στὴν εὐσέβεια, ὅπως ἡ κακοτεχνία στρέφεται ἐναντίον τῆς πίστεως ἀκόμη καὶ ἂν γίνεται στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ποιότητα στηρίζει τοὺς θεοὺς, εἰδοποιεῖ ὁ Ἐλύτης.²³⁷ Ἄν πίστευα σὲ ζωντανὸ Θεὸ δὲν θὰ ἀγνοοῦσα τὴ δύναμή Του, οὔτε τὴ δύναμη τῆς πίστεως, οὔτε τὴν ἀξία τῆς ποιότητος, οὔτε τὴν ἐλευθερία καθενὸς νὰ πιστεύει, νὰ ἀδιαφορεῖ ἢ νὰ ἐχθρεύεται καὶ νὰ πολεμᾷ τὴν πίστη.

²³⁷ Θὰ ἔλεγα ὅτι καὶ οἱ πλέον ἀντίθετες τοποθετήσεις ἀπέναντι στὸ ἴδιο πρόβλημα ἐξισώνονται ἂν ἡ ἐν τέχνῃ δικαίωσή τους εἶναι τοῦ αὐτοῦ ὕψηλοῦ βαθμοῦ. Ἡ ποιότητα στηρίζει τοὺς θεοὺς, καὶ εἶναι γιὰ νὰ μὴν τὸ ἔχουν κατανοήσει ἐγκαίρως οἱ Ἱερεῖς ποὺ παιδεύεται ἄδικα ἢ ἀνθρωπότητα: Ἐλύτης, *Τὰ δημόσια καὶ τὰ ιδιωτικά*, Ἀθήνα 2007⁵, σ. 34–35.

Ἀντιγράφω ἐδῶ μερικοὺς στίχους ἀπὸ τοὺς Ὑμνοὺς τοῦ Συμμεῶν.

Ἔδιωξες τὸ σκοτάδι!

*Δὲν χτυπάει ὅσους πέφτουν ὁ δίκαιος,
πάντως : ἀκόμα πιὸ πολὺ ἀπλώνει τὸ χέρι.
ὁ Κύριός μου, ὁ Καλός μου, αὐτὸ νὰ κάνεις
ποτέ δὲν σταμάτησες οὔτε θὰ σταματήσεις.*

*Γύρω σου ἔχεις Μυριάδες Ἀγγέλων,
Χίλιες Χιλιάδες Ἀρχαγγέλων,
Θρόνους, Κυριότητες Ἀναρίθμητες,
ἔχεις Δυνάμεις, Χερουβίμ, Σεραφίμ
Πολυόμματα, Ἀρχές, Ἐξουσίες
καὶ ἄλλους πλῆθος λειτουργοὺς καὶ φίλους.
Ἔχεις τὴ Δόξα Ὑπερένδοξη,
δὲν τολμάει κανεὶς τους, Θεέ μου,
ν' ἀτενίσει χωρὶς δέος ὅταν φανερόνεται, ν' ἀντέξει
τὴν Ἀστραπόμορφη Δόξα τοῦ προσώπου Σου δὲν μπορεῖ...*

*Μετάνιωσα ἀπ' ὅλη τὴν ψυχὴ μου
φώναξα μὲ ἀλάλητες φωνές,
καὶ τὸν πεσμένο στὸν πιὸ τελευταῖο βυθὸ
τοῦ σκοταδιοῦ ἀπέραντου, ἀτέλειωτου γιὰ πάντα,
ἀπὸ τὸ ἄφατο ὕψος Σου μὲ ἄκουσες,
καὶ τὶς Δυνάμεις πὸ εἶναι γύρω Σου*

τις ἄφησες, καὶ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν
τὰ ἄφησες, κατέβηκες ἐκεῖ πού εἶχα πέσει.
Ἐλλαμψες ἀμέσως, ἔδιωξες τὸ σκοτάδι
μὲ σήκωσες στὴ θεία πνοή Σου
μ' ἔστησες στὰ πόδια Σου, μὲ τὴν ἀγάπη Σου
μὲ ἄλωσες, μὲ ἀλλοίωσες ὅλον τελείως.

Εἶδα τὸ πρόσωπό Σου καὶ φοβήθηκα,
ἂν καὶ προᾶο, εὐπρόσιτο μοῦ φάνηκε.
Ἡ ὁμορφιά Σου ἀπ' τὸν ἐαυτό μου μ' ἔβγαλε
ἔξω τελείως, μὲ σημάδεψε, Τριάδα, Θεέ μου!²³⁸

~

Ἦρθε νὰ μὲ συναντήσῃ!

Ἀμάρτησα στὸν Θεὸ ὅπως ἄλλος
κανένας ἄνθρωπος στὸν κόσμο.
Ὅτι μιλάω ἔτσι ἀπὸ ταπείνωση
κανεῖς μὴ νομίσῃ : ἀμάρτησα πραγματικά,
εἶναι ἀλήθεια, πάνω ἀπὸ κάθε ἄνθρωπο.
Κάθε ἀμαρτία — νὰ στὸ πῶ μὲ μιὰ κουβέντα —
καὶ κάθε κακία, τὴν ἔκανα.

²³⁸ Ἕγνοι Θείων Ἐρώτων, σ. 62 κ.έ.

Κι ὁμως μὲ κάλεσε, τὸ εἶδα,
καὶ δὲν ἄργησα καθόλου νὰ ὑπακούσω...

Ἔτρεχε, κι ἔτρεχα μὲ ὀρμὴ ἀπὸ κοντά.

Ὅπως ὁ σκύλος κυνηγᾷ τὸν λαγὸ,
ἔφρευγε, καὶ τὸν ἔπαιρνα στὸ κυνήγι.

Ὅταν χάθηκε μακριά μου
ὁ Σωτήρας καὶ κρύφτηκε
τὴν ἐλπίδα ἐγὼ δὲν ἔχασα,
δὲν εἶπα πὼς τὸν ἔχασα
νὰ γυρίσω πίσω,
ἀλλὰ ὅπου εἶχα βρεθεῖ
ἐκεῖ καθόμουν κι ἔκλαιγα
θρηνοῦσα καὶ τὸν φώναζα
ὁ Κύριός μου ποῦ κρύφτηκες;

Λοιπὸν, ἔτσι ποὺ ἤμουν πεσμένος
καὶ φώναζα, παρουσιαζόταν!

Πιο κοντὰ δὲν γίνεται!
Τὸν ἔβλεπα κι ἀναπηδοῦσα
ὀρμοῦσα νὰ τὸν ἀρπάξω,
κι ἔφρευγ' ἐκεῖνος γρήγορα,
ἔτρεχα ἐγὼ μὲ δύναμη
συχνὰ τὸν ἔφτανα
τὸ ροῦχο Του ἄρπαζα,
στεκόταν γιὰ λίγο Ἐκεῖνος,
χαιρόμουν ἐγὼ πολὺ,
καὶ πάλι ἀμολιόταν,
τὸν κυνηγοῦσα,

κι ἔτσι

ἔφρουγε, ἐρχόταν
 κρυβόταν, φαινόταν —
 καὶ δὲν στράφηκα πίσω.
 Δὲν κουράστηκα οὔτε λίγο
 δὲν σταμάτησα νὰ τρέχω
 δὲν εἶπα μὲ κοροϊδεύει, καθόλου,
 ὅτι μ' ἀπατάει, μ' ἐμπαίξει,
 ὅταν κρυβόταν,
 κάθε ἰσχὺ καὶ δύναμή μου
 τὴν ἔβαζα νὰ τὸν ζητάω,
 τοὺς δρόμους ἀνίχνευα,
 ἐξέταζα τοὺς φράκτες,
 θὰ φανεῖ ποῦ,
 καὶ γέμιζα δάκρυα,
 τοὺς πάντες ἀνέκρινα,
 ὅσους τὸν εἶδαν, ὄλους...
 ὅσοι ἔχουν ἀποκτήσει
 τὴν ἴδια τὴ Σοφία ὀλόκληρη,
 ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός,
 ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ.

Αὐτούς λοιπόν, μὲ δάκρυα,
 μὲ πολὺ πληγωμένη καρδιά
 ρωτοῦσα νὰ μοῦ ποῦν
 ποῦ ποτὲ Τὸν εἶδαν
 σὲ ποιὸ τόπο Αὐτός,
 εἶτε πῶς καὶ μὲ ποιὸ τρόπο.

Μοῦ ἔλεγαν κι ἔτρεχα,
μ' ὄλη τὴ δύναμη,
οὔτε κοιμόμουν καθόλου,
βιάζα τὸν ἑαυτό μου.

Βλέποντας νὰ τὸν ποθῶ ἔτσι,
ἐμφανιζόταν λίγο, τὸν ἔβλεπα
κι ὅπως ἔχω πει, τὸν καταδίωκα,
μέχρι ποῦ εἶδε ὅτι ὅλα
τὰ ἔχω γιὰ ἓνα τίποτα,
ὅσα εἶναι στὸν κόσμο
καὶ τὸν ἴδιο τὸν κόσμο, ἐννοῶ,
κι ὅλους ὅσοι εἶναι στὸν κόσμο,
ἀνύπαρκτους, σὰ νὰ μὴ τοὺς ἔβλεπα,
τοὺς εἶχε ἡ ψυχὴ μου,
καὶ σ' αὐτὴ τὴ διάθεση μέσα
ποῦ μὲ χώρισε ἀπ' τὸν κόσμο,
Ὅλόκληρος σ' ὀλόκληρο ἐμένα φανερώθηκε
Ὅλόκληρος μ' ὀλόκληρο ἐμένα ἐνώθηκε.

Αὐτὸς ποῦ δὲν εἶναι τοῦ κόσμου καὶ τὸν κόσμο περιφέρει
τὰ ὄρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα κρατᾷ ὅλα μὲ τὸ χέρι Του
Αὐτός, ἀκοῦστε το, ἦρθε νὰ μὲ συναντήσῃ
καὶ μὲ βρῆκε! Ἀπὸ ποῦ, πῶς ἦρθε, ἀγνοῶ.²³⁹

²³⁹ Ὕμνοι Θείων Ἐρώτων, σ. 77 κ.έ.

Βιβλίο τῆς θείας παράκλησης

Στὸν Ἐκκαρτ οἱ πιὸ σημαντικὲς ιδέες τῆς χριστιανοσύνης βρίσκονται στὴν οὐσία τους καὶ ἀποκτοῦν ξεχωριστὰ ἰσχυρὴ καὶ γόνιμη ἔκφραση.

Τί εἶναι τὸ ἀγαθό;

Χρειάζομαι ἐτοιμότητα νὰ διακρίνω στὰ δεινὰ τῆ θεία βούληση, ὅσο ἀνεξήγητη ἢ παράλογη κι ἂν μοιάζει. “Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅτιδήποτε θέλει ὁ Θεός, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ θέλει καὶ μέσα στὸ θέλημά Του εἶναι ἀγαθό”.²⁴⁰ Δὲν προτιμῶ νὰ παρακούσω τὸν ἑαυτό μου γιὰ νὰ μὴν παρακούσω τὸν Ἰδιο, ἀντιθέτως: στὴν ἐνότητα μαζί Του τὸ θέλημά Του γίνεται δικό μου.

Γιὰ τὸν τέλειο ἄνθρωπο θὰ ἦταν τόσο δυσάρεστο νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ μία ὥρα, ὅσο χίλια χρόνια. Ὡστόσο, ἂν ἦταν θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ δόξα τοῦ Θεοῦ νὰ στερηθεῖ τὸν Θεό, τότε χίλια χρόνια ἢ ἀκόμα καὶ ἡ αἰωνιότητα θὰ τοῦ ἦταν τόσο εὐκόλα ὅσο μία μέρα ἢ μία ὥρα.²⁴¹

²⁴⁰ *Βιβλίο τῆς θείας παράκλησης*, σ. 121. *Μέσα στὸ θέλημά Του:* ὑπὸ προϋποθέσεις πὸ ἴσως δὲν εἶναι φανερὲς σὲ μᾶς, καὶ ἀκόμη ὅταν ἀπὸ μόνο του εἶναι δεινὸ μᾶλλον παρὰ ἀγαθό.

²⁴¹ *Βιβλίο τῆς θείας Παράκλησης*, σ. 86.

Η πραγματικότητα σώζει

Σκοπός δέν εΐναι ή άπομάκρυνση άπό τόν κόσμο, όπως συμβαίνει με τεχνικές διαλογισμοϋ, νά κλειδώνομαι στόν έαυτό μου για νά άποφύγω τίς περιστάσεις, αλλά ή ένταξη όλων τών σχέσεων, έπιθυμιών και άπολαύσεων στή σχέση μαζί Του. Εΐναι ό,τι πιό φυσιολογικό, όπως διαπιστώνω συνειδητοποιώντας πόσο ήδη ύπάρχει ή ένότητα αύτή. Μόνη (όχι μικρή) πρόκληση εΐναι νά γνωρίζω τί πραγματικά θέλω.

Κάθε άγαθός άνθρωπος, σέ όποιο βαθμό εΐναι πραγματικά άγαθός, εΐναι άγέννητος και άκτιστος, εΐναι με άμεσότητα παιδί και υΐός τής άγαθότητας. [...] Όταν αναφερόμαστε στόν άγαθό άνθρωπο, έννοοϋμε πώς ή άγαθότητά του εΐναι κάτι πού τοϋ έχει δοθει, τοϋ έχει ένσταλλαχθει, έχει γεννηθει μέσα του άπό τήν άγέννητη άγαθότητα. [...] Ό,τι έχω πει για τόν άγαθό άνθρωπο και τήν άγαθότητα ισχύει έξίσου για τόν άληθινό και τήν άλήθεια, για τόν δίκαιο και τή δικαιοσύνη, για τόν σοφό και τή σοφία, για τόν Υΐό τοϋ Θεοϋ και τόν Θεό Πατέρα, για όποιονδήποτε γεννημένο άπό τόν Θεό, πού δέν έχει πατέρα στή γή, στόν όποιο δέν γεννιέται τίποτα κτιστό, τίποτα πού δέν εΐναι ό ίδιος ό Θεός, στόν όποιο δέν ύπάρχει καμμιά εικόνα παρά ό Θεός μόνος, καθαρός και άγνός.²⁴²

²⁴² Βιβλίό τής θείας παράκλησης, σ. 28–32.

Ἡ ἀληθινὴ ἄσκηση καὶ νηστεία

Μὲ τὸ παιδί μου ἄρρωστο δὲν πανηγυρίζω ἐπειδὴ πιστεύω στὸν Θεό, ἀλλὰ δὲν εἶμαι οὔτε βυθισμένος στὴν ἀπελπισία ὅσων ἀποξενώθηκαν ἀπὸ τὴ φύση τους.²⁴³ Ἡ σχέση μαζί Του βεβαιώνει ὅτι ὅλα μὲ βοηθοῦν νὰ ἔρθω κοντά Του. Ἡ ἀναγωγὴ στὴν ἀρχὴ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς ἀληθινῆς νηστείας.

Ἡ νηστεία ποὺ ἔχει νόημα, ἐκείνη ποὺ οὔτε θέλω οὔτε μπορῶ νὰ ἀποφασίσω, ὅσο πιὸ σκληρὴ εἶναι τόσο ἀντιμετωπίζεται σὰν νὰ ἦταν τυφλὸ χτύπημα τῆς μοίρας, μιὰ συμφορὰ, μὲ τὸν παντοδύναμο νὰ γίνεται ξαφνικὰ πιὸ ἄσχετος ἀπὸ ἀνύπαρκτος. Ἔρχεται μιὰ ἀρρώστια, ἀπώλεια, ὅποιαδήποτε μεγάλη ἀναποδιά, καὶ ἀντὶ νὰ καταλάβω ὅτι μὲ παίρνει ἀπὸ τὸ χέρι τὸ Πνεῦμα καὶ μὲ ἀπογειώνει, καταριέμαι τὴν ὥρα καὶ τὴ στιγμή ποὺ γεννήθηκα, στὴν καλύτερη περίπτωση κλαφουρίζω γιὰ ἓνα θαῦμα ἢ σκύβω τὸ κεφάλι σὰν ὀρφανός, καὶ γιὰ νηστεία ἔχω νὰ μὴν πίνω γάλα τὴν Τετάρτη καὶ νὰ τρώω γαρίδες καὶ σολομὸ ἀντὶ γιὰ κοτόπουλο...

Ὁ Χριστὸς τῶν εὐαγγελίων δὲν καταδικάζει τὴν ἄνετη διαβίωση, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ Του παράπονο ὅτι εἶναι ἄστεγος καὶ ἄπορος, ἀπὸ τὴν ἔγκριση τῆς σπάταλης ἀγάπης, ἀπὸ τὸ κρασί ποὺ φρόντισε νὰ ὑπάρχει στὴ γιορτὴ, ἀπὸ τὴν ἀφθονία φαγητοῦ στὶς συγκεντρώσεις του, ἀπὸ τὴν πλήρη ἀπόρριψη τῆς νηστείας, τόσο ποὺ ἔβγαλε τὴ φήμη φάγου καὶ οἰνοπότη, κ.λπ. Ζητούμενο δὲν εἶναι νὰ μειώνω τὴν ἀπόλαυση σὰν νὰ ἦταν ‘κακὴ’, νὰ ἀπολαμβάνω μὲ ἐνοχές καὶ

²⁴³ Ἐνα χαρακτηριστικὸ λογοτεχνικὸ παράδειγμα γιὰ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἡ κ. Χάβισαμ στὶς Μεγάλες Προσδοκίες, κατὰληξη τῆς ὁποίας μετὰ τὴ ματαίωση τῆς ἐπιθυμίας της εἶναι ἡ παράνοια καὶ ἡ διαστροφή.

νὰ ζῶ μὲ ἀνώφελη αὐστηρότητα, προσποιούμενος ἀκόμη καὶ ἀπέναντι στὸν ἑαυτό μου ὅτι ἐγκρίνω μιὰ εὐσέβεια ποὺ μὲ ἀπωθεῖ. Στερούμενος καὶ τὰ στοιχειώδη, ὅποτε κρίνει Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὸ μέτρο τέτοιων ἀποφάσεων, παίρνω δύναμη — δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ συμβεῖ — νὰ γνωρίσω καὶ νὰ ξεπεράσω πικρία, δειλία, φόβο, καὶ ὅλη τὴ μαλθακότητα καὶ αὐταρέσκεια. Ὅποιος νοιάζεται γιὰ τὴν πνευματικὴ του πρόοδο βλέπει τὶς λεγόμενες ‘συμφορὲς’ νὰ συμβάλλουν σὲ μεγαλύτερη ἀντοχή, ἐλπίδα, σοβαρότητα, ἐλευθερία, γνώση καὶ ἐγρήγορση, καὶ ἀκόμη σὲ μεγαλύτερη ἰκανότητα γιὰ πρόβλεψη καὶ ὑπολογισμό, ἀπ’ ὅπου γίνεται πιὸ πιθανὸ καὶ νὰ ἀντιμετωπίζονται τὰ προβλήματα ἀποτελεσματικά.²⁴⁴

Σημειώσεις τοῦ Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε

Στὶς Σημειώσεις τοῦ Μάλτε ἀναγνωρίζουμε τὴ σκέψη τοῦ ταλαιπωρημένου καὶ ἀμήχανου ἀνθρώπου. Κάνει τὴν πιὸ δυσάρεστη ἐντύπωση στὸν εὐαίσθητο παρατηρητὴ τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης ἢ ἄλογη ἐμμονὴ στὴν ἐπιβίωση. Νοσοκομεῖα, ἄσυλα, συσσίτια..., ἔχει στηθεῖ ἓνας τεράστιος μηχανισμὸς γύρω ἀπὸ τὸν φόβο τῆς ἀρρώστιας καὶ τοῦ θανάτου. Τὴν εἰκόνα αὐτὴ διακόπτουν μόνο τὰ ζωντανά. Αὐτὰ βρίσκονται ἀκόμα στὴ φύση τους καὶ παρηγοροῦν μὲ τὴ γνησιότητά τους. Ὁ ἄνθρωπος φαίνεται ἀπλῶς νὰ ἀπωθεῖ τὸ μοιραῖο ἔντρομος. Ζεῖ ὅποιους ρόλους θέλησε μέχρι νὰ ἀπομείνει στὸ κενὸ καὶ νὰ πεθάνει ἓναν ἀδιάφορο θάνατο. Ἀλλάζει ἐπιθυμίες χωρὶς εἰρμό, χωρὶς οὐσία, χωρὶς κἂν ἀναμνήσεις. Ζεῖ σὰν αὐτόματο, σὰν ἓνα ρολόγι μέσα σὲ μιὰν ἄδεια κάμαρη, καὶ δὲν ἀπορεῖ... Ἄν κάποιος ξεφεύγει ἀπὸ

²⁴⁴ *Μυθολογία*, σ. 79–83.

τὴν κατάσταση αὐτὴ εἶναι μόνος του, καὶ τότε ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς ζωῆς του μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποκρουστικὴ μέσα στὴν ταλαιπωρία ποὺ συνεπάγεται. Ἄλλοτε τὸν περιβάλλουν τὸ ἴδιο αἰσχροὺ μὲ μιὰ ἐκτίμηση ἄσχετη, μέσα στὴν ὁποία καταντᾷ κούφιος σὰν φά- ντασμα στὸν βαρὺ, συμπυκνωμένο, ἀπελπισμένο χρόνο.²⁴⁵

Ἡμερολόγιο τῆς Ἄννας Φράνκ

Ἡ Ἄννα εἶναι ἓνα δεκατριάχρονο σχολιαροκόριτσο, ὅπως περιγράφει ἡ ἴδια τὸν ἑαυτό της. Τῆς ἀρέσουν τὰ βιβλία, παρατηρεῖ τὴ ζωὴ της μὲ εὐαισθησία, καὶ κάποια στιγμή, γράφοντας στὸ ἡμερολόγιό της, δῶρο γενεθλίων στὸ καταφύγιό τους, ἐνῶ προσπαθοῦσαν μὲ ἄλλους Ἑβραίους νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς ναζί, καταλαβαίνει ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ καλὴ δημοσιογράφος ἢ συγγραφέας. Τὸ χάρισμά της ἀποδεικνύεται μὲ τὸ παραπάνω στὸ πολῦτιμο αὐτὸ ἐφηβικὸ της ἔργο.

Νὰ ἔχεις θάρρος κι ἐμπιστοσύνη

Μοιάζει σκληρὸ ὅταν γράφει ὅτι *εὐτυχισμένη εἶμαι ὅταν σκέφτομαι καὶ συγκρίνω πόσο καλὰ βρισκόμαστε ἐμεῖς ἐδῶ, σὲ σχέση μὲ ἄλλα ἑβραϊκὰ κορίτσια (24-12-1943, μτφρ. τῆς Ἔρσης Λάγκε), ὅμως ἄλλοῦ σκέφτεται διαφορετικὰ, καὶ λυπᾶται γι' αὐτὰ τὰ κορίτσια. Ἡ σύγκριση, ἂν καὶ σκληρὴ ἀπὸ μιὰ πλευρὰ, ἀπὸ ἄλλη σημαίνει εὐγνωμοσύνη, ὅταν παραβλέπω τὶς*

²⁴⁵ Γιὰ τὸν Ρίλκε δὲς ἀκόμη τὴν ἐνότητα *Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Παπατσώνη*.

ταλαιπωρίες μου καὶ ἐκτιμῶ ὅσα ἔχω, ἐπειδὴ ἀναλογίζομαι ὅτι ἄλλοι στεροῦνται κι αὐτά. Ἡ Ἄννα πάντως ξεπερνάει τὴ μικρό-φυχη εὐγνωμοσύνη. Ὅταν ἔχει κανεὶς μελαγχολίες (ἢ μητέρα μου) συνιστᾷ: σκέψου τί τραβᾷνε οἱ ἄλλοι, σκέψου τὸν πόλεμο καὶ τὸν θάνατο καὶ νᾶσαι εὐγνώμων ὅτι ἐσὺ ἀκόμα δὲν τὸ ἔχεις αἰσθανθεῖ στὸ κορμί σου. Ἐνῶ ἐγὼ λέω, βγὲς ἔξω, κοίτα τὴν εὐτυχία μέσα σὲ σένα καὶ στὸν Θεό. Σκέψου ὅλη τὴν ὁμορφιὰ πὸν ὑπάρχει μέσα σου καὶ νᾶσαι εὐτυχισμένος. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ συμβουλή τῆς μητέρας πρέπει νᾶναι στραβὴ γιὰτι ἅμα εἶσαι ὁ ἴδιος δυστυχισμένος καὶ σκεφτεῖς ἀκόμα πιὸ πολλὴ δυστυχία, τί θὰ σὲ ὠφελήσει αὐτό; Εἶσαι χαμένος τότε. Ἐγὼ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά σκέφτομαι ὅτι ἀκόμα καὶ στὴ δυστυχία κάτι ὁμορφο μπορεῖ νὰ μείνει, ἢ φύση, ὁ ἥλιος, ἡ ἐλευθερία καὶ κάτι βαθεῖα μέσα σου. Δὲν πρέπει νὰ συγκρατηθεῖς, γιὰ νὰ βρεῖς τὸν ἑαυτό σου ξανά καὶ νὰ βρεῖς τὸν Θεὸ καὶ νὰ βρεῖς τὴν ἰσορροπία σου. Κι ὅταν εἶναι κανεὶς ὁ ἴδιος εὐτυχισμένος μπορεῖ νὰ κάνει εὐτυχισμένους καὶ τοὺς ἄλλους. Ὅποιος ἔχει θάρρος καὶ ἐμπιστοσύνη δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ καταστραφεῖ σὲ δυστυχία.

Ὅμοφυλοφιλία

Φυσιολογικὰ ἀντιμετωπίζει τὶς ὁμοφυλόφιλες τάσεις τῆς, κάτι τέτοιες παράξενες τάσεις, ὅπως τὶς ἀποκαλεῖ, μὲ κάποια ἐξιδανίκευση καὶ χωρὶς ἐνοχές. Μιὰ φορὰ ὅταν κοιμήθηκα βράδυ μὲ μιὰ φιλενάδα τὴ ρώτησα ἂν ἤθελε γιὰ ἀπόδειξη τῆς φιλίας μας ν' ἀφήσει ἢ μιὰ τὴν ἄλλη νὰ τῆς πιάσει τὸ στῆθος. Ἐκείνη δὲν ἤθελε. Τὸ ἔβρισκα πάντα πολὺ ὁμορφο νὰ τὴ φιλῶ καὶ τὸ ἔκανα. Κάθε φορὰ ἐκστασιάζομαι ὅταν βλέπω ἓνα γυναικεῖο γυμνό, π.χ. μιὰ Ἀφροδίτη. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα φαίνεται τόσο ὁμορφο, ὥστε πρέπει νὰ συγκρατηθῶ γιὰ νὰ μὴ μὲ πάρουν τὰ δάκρυα (5-1-1944). Καὶ φυσικὰ εἶχε ἐρωτευτεῖ ἀγόρια, ἤδη ἀπὸ

τὸ νηπιαγωγεῖο! Ὁ κανονικὸς ἄνθρωπος ἐρωτεύεται ἄνθρώπους, ὄχι φύλα, κι ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι συμβαίνει ἐπίσης νὰ ἔχουν φύλο, ἢ σχέση αὐτή, ἐφόσον ἀποκτᾶ σεξουαλικὴ ἔκφραση, μπορεῖ νὰ μοιάζει ἄλλοτε ὁμοφυλόφιλη καὶ ἄλλοτε ‘φυσιολογική’, ὥσπου μεγαλώνοντας, ἂν μεγαλώσει, ξεπερνάει τὴ σεξουαλικότητα.²⁴⁶ Εἶναι συγκινητικὸ ὅταν περιγράφει τὸν πρῶτο μεγάλο της ἔρωτα, ἓνα μεγαλύτερο παιδί, καὶ πῶς ἄντεξε στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου ἢ σχέση της μαζί του. *Πέρασαν τὰ χρόνια. Ὁ Πέτρος ἔβγαινε μὲ κορίτσια τῆς ἡλικίας του μόνο, ἐμένα δὲν μὲ χαιρέταγε καν, ἀλλὰ ἐγὼ δὲν μποροῦσα νὰ τὸν ξεχάσω. Ὅταν πῆγα στὸ Ἰουδαϊκὸ Δύκειο πολλὰ ἀγόρια τῆς τάξης μου μὲ ἐρωτεύτηκαν, τὸ ἔβρισκα πολὺ συμπαθητικὸ, τὸ ἀνταπέδιδα, ὅμως τίποτε δὲν ἔπιανε βάθος σὲ μένα... Ἡ παροιμία λέει ὅτι ὁ καιρὸς ἐπουλώνει τὰ πάντα. Ἔτσι συνέβη καὶ σὲ μένα. Φανταζόμουνα ὅτι εἶχα ξεχάσει τὸν Πέτρο καὶ ὅτι δὲ μ’ ἐνδιέφερε ὅ,τι καὶ νὰ τοῦ συνέβαινε... Τίποτα δὲν ἔχει ἀλλάξει. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ὅσο μεγαλώνω καὶ ὅσο ὠριμάζω τόσο μεγαλώνει καὶ ἡ ἀγάπη μαζί μου... (7-1-1944).*

²⁴⁶ Δὲς στὶς βασικὲς ἔννοιες: ἀγάπη, φιλία, ἔρωτας, καὶ στὸ Ἡμερολόγιο: Πότε ἐρωτευόμαστε ἀληθινὰ (σ. 62), Πῶς γνωρίζω ὅτι κάποιος μὲ ἀγαπάει πραγματικά; (σ. 71), Πῶς γνωρίζω ὅτι ἀγαπᾶω κάποιον; (σ. 71), Ὑπάρχουν κακὲς καὶ καλὲς σεξουαλικὲς σχέσεις; (σ. 77), Οἱ σεξουαλικὲς σχέσεις ἐπηρεάζουν θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ τὶς σχέσεις ἀγάπης; (σ. 92), Σωστὰ θέλω νὰ κάνω σὲξ μὲ κάποιον ἐπειδὴ τὸν ἀγαπᾶω; (σ. 92), Ὁ χριστιανισμὸς ἀρνεῖται τὴν ὁμοφυλοφιλία; (σ. 113).

Ὅσο ὑπάρχει ὁ Οὐρανός

Στὸ σκοτάδι, τὸ κρῦο καὶ τὸν φόβο, μὲ τὴν ταλαιπωρία ἀπὸ τὴν πεῖνα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς φύλλους, παρὰ τὴν ἡλικία της ἡ Ἄννα ὄχι μόνο βρίσκει δύναμη νὰ παρατηρεῖ τὰ δεινὰ χωρὶς νὰ πτοεῖται, βιώνοντας τὴν καθημερινότητα συχνὰ μὲ τρόπο ἐκπληκτικὰ ξένοιαστο καὶ ἐλεύθερο, ἀλλὰ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ σκέφτεται ὅτι ὅσο ὑπάρχει ἀκόμα αὐτὸς ὁ γυαλιστερός ἥλιος, αὐτὸς ὁ χωρὶς σύννεφα οὐρανὸς ὁ γαλάζιος, κι ὅσο ἀκόμα ἐμένα μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ζῶ καὶ νὰ βλέπω αὐτὰ τὰ πράγματα, δὲν κάνει νὰ εἶμαι λυπημένη. Γιὰ κάθε ἕναν σκέφτηκα πὺν εἶναι δυστυχησμένος ἢ πὺν ἔχει βάσανα εἶναι ἴσως τὸ καλύτερο μέρος νὰ βρεῖ ἔξω, ὅπουδήποτε, νὰ βρεθεῖ μόνος, μόνος μὲ τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ φύση καὶ τὸν Θεό. Τότε καὶ μόνο τότε νοιώθει κανεὶς πὺς εἶναι τὰ πράγματα ἔτσι ὅπως πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ Θεὸς ἔχει φτιάξει ἀπλὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀπλὰ μέσα στὴν ὁμορφη φύση γιὰ νὰ εἶναι εὐτυχησμένοι... Διψῶ ἀκριβῶς ὅπως κι ἐσὺ γιὰ ἐλευθερία καὶ ἀέρα, ἀλλὰ τώρα ἄρχισα νὰ πιστεύω ὅτι γι' αὐτὲς τὶς ἐλλείψεις ἔχουμε ἤδη ἀποζημιωθεῖ. Αὐτὸ τὸ κατάλαβα ξαφνικὰ ὅταν στεκόμουν σήμερα τὸ πρωὶ μπροστὰ στὸ παράθυρο, ἐννοῶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀποκάλυψη. Ὅταν κοίταξα ἔξω καὶ εἶδα τὸν Θεό, ἢ μᾶλλον ἀναγνώρισα τὸν Θεὸ μέσα ἀπὸ τὴ φύση, ἤμουν πολὺ εὐτυχησμένη. Τίποτα ἄλλο παρὰ εὐτυχησμένη... Πλούτη, δόξες, ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ χάσεις. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ εὐτυχία τῆς καρδιᾶς δὲν νομίζω νὰ μπορεῖ νὰ σκεπαστεῖ (23-2-1944).

Ἡ εὐτυχία δὲν ἔρχεται μόνη της

Στὰ 15 ἔχει γίνει ἤδη πιὸ ἔτοιμη ἀπὸ πολλοὺς μεγαλύτερους νὰ προσεγγίσει δύσκολα θέματα, ὅπως ὅταν σκέφτεται τὴν

καθημερινότητα και νοιώθει πώς ή εὐτυχία χρειάζεται να κερδηθεί και γι' αυτό χρειάζεται δουλειά... Μπορεῖ να φαίνεται βολική ή τεμπελιά πρὸς στιγμή ἀλλὰ ή δουλειά εἶναι ἐκείνη πού δίνει ἰκανοποίηση. Ἄνθρωποι πού δὲν ἐργάζονται μὲ κέφι εἶναι γιὰ μένα ἀκατανόητοι.

Παρόμοια μὲ τὴ θρησκεία, ἐπικρίνοντας γιὰ τὴν ἀπερισκεψία του και τὸν φίλο της, ἓνα ἐβραϊόπουλο στὸ καταφύγιό τους. *Τὸ καημένο τὸ ἀγόρι. Δὲν ἔχει ποτὲ τὸ αἴσθημα ὅτι ἔκανε κάποιον εὐτυχισμένο. Κι ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ τὸν βοηθήσω σ' αὐτό. Δὲν ἔχει θρησκεία, μιλάει εἰρωνικά γιὰ τὸν Χριστό, βρίζει στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, και παρόλο πού δὲν εἶμαι χριστιανή μὲ πονάει νὰ τὸν ἀκούω κάθε μέρα και νὰ βλέπω πόσο ἐγκαταλειμμένος και ἀπογοητευμένος και φτωχὸς εἶναι. Ἄνθρωποι πού ἔχουν μιὰ θρησκεία μποροῦν νὰ εἶναι εὐτυχισμένοι... Δὲν εἶναι φόβος γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ μιὰ ἐξύψωση τῆς ἴδιας σου τῆς τιμῆς και τῆς ἴδιας σου τῆς συνείδησης (6-7-1944).*

ΟΣΟ ΠΕΡΝΟΥΝ οἱ μῆνες και πλησιάζει τὸ τέλος τοῦ πολέμου, μεγαλώνει ή ἐλπίδα τοῦ ἀναγνώστη πὼς ή Ἄννα θὰ γλυτώσει. Ἐνα μῆνα μετὰ ἀπὸ τὴν καταχώρηση τῆς 6ης Ἰουλίου τοῦ 44, ή ἀστυνομία ἀνακάλυψε τὸ καταφύγιό τους. Ἡ Ἄννα πέθανε ἀπὸ τῦφο σὲ στρατόπεδο συγκέντρωσης τὸν Μάρτιο τοῦ 1945, δύο μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ὀλλανδίας. Τὸ ἡμερολόγιο ἐξέδωσε ὁ πατέρας της, ὁ μόνος πού ἐπέζησε ἀπὸ τὴν οἰκογένειά της.

Ἄλλιῶς;

Τί γίνεται ἂν κάποιος δὲν ἔχει διαμορφώσει ἔγκυρα κριτήρια και δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιολογήσει τίς ποιότητες, ὅπως συνήθως

συμβαίνει σέ νεαρές ήλικίες; *Όπου φτωχός κι ή μοίρα του, λέει ή παροιμία. Θα πέσει σέ όσα βιβλία μιλοϋν στήν ψυχή του, κι άς απέχουν άπό τά καλύτερα, αλλά δέν θα πάρει βοήθεια νά ξεπεράσει λάθη και νά προσανατολιστεϊ. Σάν καθρέφτης τά βιβλία αύτά θα τόν παγιδεύουν άκόμη περισσότερο στο πρόβλημά του. Συντελώντας σέ επίδεινωση δέν αποκλείεται νά οδηγήσουν στα όρια, στήν επίγνωση ότι κάτι δέν πάει καλά, ή στήν πώρωση. Προχωράω λοιπόν όπως μπορω, με καθυστερήσεις, κίνδυνο, ζημιές, τραυματισμούς, κι αν μεγαλώσει ή ικανότητά μου νά ξεχωρίζω τά μεγέθη και νά διαμορφώνω άληθινές αξίες, σιγά σιγά αλλάζω πορεία.*

Τά προβληματικά έργα χαρακτηρίζει ή μεγαλύτερη άπόσταση άπό τήν πραγματικότητα. Ίδιαίτερα οί νέοι ως πιό άσχετοι έλκονται άπό δήθεν 'άνατρεπτικές' ιδέες για μάχες τών υποτιθέμενων δίκαιων ενάντια στους 'κακούς'. Τό ιδίωμα αύτό προϋποθέτει άκόμα χειρότερο, ότι έγώ δέν ευθύνομαι για τά προβλήματα, πάντα κάποιος άλλος — οί 'έχοντες', οί πολιτικοί, οί τράπεζες, οί εταιρείες, τά ΜΜΕ, κ.λπ. *Όποιος απέκτησε στοιχειώδη έπαφή με τόν κόσμο γύρω του άπορεϊ πώς γίνεται τόσο πολλοί νά άρκοϋνται σέ παιδαριώδεις προσεγγίσεις. Ύπάρχουν τόσα νά σκεφτεϊ κανείς, κάθε είδους έμπνευση, έργα πλήθους τεχνών, έλπίδες και σχέδια κάθε μορφής, προβλήματα και προκλήσεις, και όμως άρκοϋνται στή σαχλαμάρα, ότι κάποιο άγνωστο κέντρο θα καταστρέψει τήν άνθρωπότητα, ή ότι οί κακοί πλούσιοι έκμεταλλεύονται τούς καλούς φτωχούς, κ.λπ.*

Όλη αύτή ή νοοτροπία προϋποθέτει έπίσης ότι ευτυχία και δυστυχία βρίσκονται στον χώρο τής κοινωνίας και τής πολιτικής. Έπομένως δέν έχω μόνο νά έκμηδενίσω τόν έχθρο έξω αλλά και νά φτιάξω τή ζωή μου έξω — στον έαυτό μου δέν θα βρεθει ποτέ ούτε ή ευτυχία ούτε ή δυστυχία μου, όλα προέρχονται άπό έξωτερικές συνθήκες, κι έτσι ούτε καν σκέφτομαι μήπως χρειάζομαι ό ίδιος διόρθωση, άκόμη και για νά μπορέσω νά διακρίνω τήν άληθινή δύναμη τοϋ έξω και νά μην υπερβάλλω.

Καμμιά φορά τὸ ἔξω ἀποκτᾶ πρόσωπο σὲ δῆθεν ἔρωτες, ὅταν ἀρπάζομαι ἀπὸ κάποιον σὰν νὰ βρισκόταν ἐκεῖ ὅλη ἡ σωτηρία μου — στὸν ἴδιο, γιὰ τὸν ὁποῖο μετὰ ἀπὸ λίγο θὰ ἀπορῶ τί τοῦ βρῆκα, θὰ ἀνακαλύπτω ἀσήμαντους λόγους ἢ τίποτα, καὶ δὲν θὰ βλέπω τὴν ὥρα νὰ τὸν ξεφορτωθῶ. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τέτοιες καταστάσεις δὲν ἀρκεῖ καὶ οὔτε κἂν μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἀπὸ μόνη της. Τὸ ἀδιέξοδο ἀναγνωρίζεται μέσα στὴν ὑπέρβασή του, στὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐνηλικίωση, ὅταν ἡ πραγματικότητα ἔρχεται στὸ φῶς καὶ μέσα της γίνονται ὅλα πιὸ καθαρά. Ὅμως δὲν εἶναι καθόλου σπάνιο νὰ μὴ συμβεῖ ποτὲ ἐνηλικίωση, νὰ πεθάνει κανεὶς γέροντας στὰ χρόνια καὶ μειράκιο στὴν ψυχή.

Σινεμά τῆς ἐνηλικίωσης

Η ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ ὡς τεχνική θὰ σήμαινε ὅτι μπορούμε νὰ τὴν προκαλέσουμε. Σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ σχολεῖα μας ὑποφέρουν (καί) ἀπὸ αὐτὴ τὴ φαντασίωση. Μποροῦ νὰ συμπαρασταθῶ στοὺς νέους, ἀλλὰ ὄχι νὰ δημιουργήσω ὠριμότητα: μᾶς μεγαλώνει ὁ ἑαυτός μας, ἡ ἐνηλικίωση συμβαίνει σὲ διαφορετική γιὰ καθένα ἡλικία, ἂν συμβεῖ, καὶ δὲν συμβαίνει τόσο συχνὰ ὅσο ὑποθέτουν τὰ ἔθιμα, οἱ προσδοκίες μας καὶ οἱ σχετικὲς ταινίες.

Ὅταν νομίζω ὅτι κερδίζω αὐτογνωσία, βρίσκομαι πραγματικά στὸν ἑαυτό μου ἢ μήπως στὴν ταύτιση μὲ καταβολές; Ποιὰ εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή, καὶ τί προσέρχεται ἀπὸ ἐκεῖ μὲ ποιὸ βαθμὸ καθορισμοῦ; Καμμιά φορά προσπαθεῖ κανεὶς νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ἐπικαλούμενος τὴν ἀνατροφή του, ἢ ‘ἐξηγεῖ’ τὰ προβλήματα ἄλλων μέσα ἀπὸ τὴν ταυτότητα τῆς οἰκογένειάς τους, κ.τ.ῶ., παραβλέποντας ὅτι πολλοὶ μεγάλωσαν σὲ ὅμοιες συνθῆκες χωρὶς νὰ ἔχουν ὅμοια προβλήματα ἢ ἀρετές. Ἄν τὸ ἐγὼ ἦταν προῖον περιστάσεων, θὰ ὑπῆρχε μεγαλύτερη ὁμοιομορφία — ἀπόλυτη, ἂν ἡ ἀρχὴ εἶναι μία, ἄς ποῦμε ὁ Θεός, καὶ πάντως τεράστια, μὲ τίς ἀρχικὲς συνθῆκες ἴδιες. Ἐξωτερικὴ προέλευση τοῦ ἑαυτοῦ δὲν θὰ ἐξηγοῦσε ἀποκλίσεις μέχρι συγχρούσεως καὶ τέτοια πληθώρα μορφῶν στὶς κοινωνίες, τίς ἐπο-

χές και τούς πολιτισμούς, ακόμη και στην ίδια χώρα, την ίδια πόλη, την ίδια οικογένεια...²⁴⁷

Τὸν ἑαυτὸ διαμορφώνει κυρίως ἡ νόηση ὡς ἐπαφή με ὀτιδῆποτε ὑπάρχει. Ἡ ποιότητα τῆς ἐπαφῆς ἐμπνέει τὴ διάθεση καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐπιθυμία. Δὲν εἶναι ἀσήμαντο τὸ περιεχόμενο τῶν σχέσεων, καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ περισσότερο ἀπ' ὀτιδῆποτε τὴν ἀργὴ ἀρχικὰ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πόσο γρήγορη ἔγινε ἀπὸ ἐνὸς σημείου καὶ ἔπειτα. Μὲ ποιὲς προϋποθέσεις ἀρχίζω ἐγὼ, μετὸ 'καλημέρα σας' ἔχοντας ἕναρθρο προφορικὸ καὶ γραπτὸ λόγο, καὶ δυνατότητα νὰ συζητήσω μετὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ὅμηρο, μετὸ ποιὲς προϋποθέσεις ἀρχίζει ὁ ἀνθρωπος τοῦ Κρὸ-Μανιόν... Καὶ ὅμως σὲ ἀπελπιστικὰ πολλοὺς τὸ μεγάλο πλῆθος καὶ ἡ ἀπίστευτη δύναμη τῶν σημερινῶν εὐκαιριῶν χρησιμεύει ἐλάχιστα.²⁴⁸

Ὁ ἑαυτὸς εἶναι ἀνοιχτὴ μορφή καὶ συνεχῆς δημιουργία. Πραγματοποιεῖται μέσα ἀπ' ὅλες τὶς σκέψεις, τὶς ἐπιλογές, τὰ βιώματα, τὰ συναισθήματα, τὶς ἐπιθυμίες, τὶς ὀρμές, τὶς ἀνησυ-

²⁴⁷ Γιὰ τὸ αὐτεξούσιο καὶ τὰ ὀριά του, δὲς ἐπίσης στὶς βασικὲς ἔννοιες: τὸ ἐγὼ καὶ ὁ ἑαυτὸς. Δὲς ἀκόμη στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 284, *Ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ ἐγκέφαλος*;

²⁴⁸ Ἴσως πιὸ χαρακτηριστικὸ ἀπ' ὅλα εἶναι ὅ,τι συμβαίνει μετὰ παιδιὰ ζῶα, μεγαλωμένα σὰν τὸν Μόγλη. Ὅταν ἀνακαλύφθηκαν καὶ ἤρθαν σὲ ἐπαφή μετὰ ἀνθρώπους καὶ μετὰ ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ πολιτισμοῦ, ἐπηρεάστηκαν σὲ δραματικὰ διάφορους βαθμούς. Ἄλλα παρέμειναν ὅπως ἦταν, συνέχισαν νὰ περπατᾶνε στὰ τέσσερα, νὰ βρυχῶνται, κ.λπ., καὶ τίποτα δὲν μπόρεσε νὰ τὰ βοηθήσει, ἐνῶ ἄλλα ἐξελίχθηκαν, καὶ πάλι σὲ διάφορους βαθμούς. Ἀπὸ ποῦ κι ὡς ποῦ μᾶς καθορίζει τὸ περιβάλλον; Περιορισμοὶ ὑπάρχουν, οἱ ἐξελίξεις δὲν συμβαίνουν ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη, ὅμως εἶναι ἄλλο ὅτι προχωρᾶ ἀργὰ καὶ ἀνάλογα μετὰ ὅσες δυνάμεις βρίσκονται στὴ διάθεσή μου, ἄλλο ὅτι μετὰ κινουμένων σὰν μαριονέτα οἱ γονεῖς ἢ ὀποιοσδήποτε — μετὰ τελικὰ ποιὸν στὴν πρῶτῃ ἀρχῇ; Ποιὸς κινεῖ τὰ νήματα;

χίες, μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις, ἐμπειρίες καὶ ἐκφράσεις τῆς ψυχῆς. Δὲν ξεπερνᾶω αὐταπάτες, προκαταλήψεις καὶ συμπλέγματα γιὰ νὰ βρῶ τὸν ἑαυτό μου σὰν μιὰ λησμονημένη πραγματικότητα ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν διαμορφώσω ἀκόμη πιὸ συνειδητά, ἐλεύθερα καὶ γόνιμα, μὲ περισσότερη δύναμη καὶ λιγώτερα ἐμπόδια. Ἡ δελφικὴ προτροπὴ *γνώθι σεαυτόν*, τὴν ὁποία ὁ Πίνδαρος μεταγράφει, *γένοιο οἶος ἐσσι μαθών*, σημαίνει ὅ,τι ἔλεγε ὁ Σωκράτης, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἂν δὲν ζεῖ συνειδητά, καταντᾶει ξένος στὴν ἴδια τὴ ζωὴ του.

ΣΕ ΟΛΗ τὴ γνωστὴ μας ἱστορία ποτὲ δὲν ἔλλειπαν διηγήσεις γιὰ παιδιά, κυρίως ἠθικολογικῆς φύσης. Στὴ νεώτερη Δύση μὲ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ ἰδίως μὲ τὸν Ρομαντισμὸ μέχρι σήμερα, ἀναπτύχθηκε ἓνα εἶδος τέχνης μὲ πρωταγωνιστὲς παιδιά καὶ θέμα τὴν ἐνηλικίωση. Στὴν αἰχμὴ τῆς τάσης αὐτῆς βρίσκεται τὴν ὥρα ὁ κινηματογράφος ἔχοντας ἤδη στὸ ἐνεργητικὸ του ἓνα πλῆθος σχετικῶν ταινιῶν, καὶ δημιουργῶντας συνεχῶς νέες καὶ ἀξιόλογες. Στὴ νεότητα ἀναγνωρίζεται ἡγετικὴ μορφή τῆς ὠριμῆς ζωῆς. Ὁ ἀνήλικος εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ ἐνήλικου, μὲ τὴ σημασία τοῦ ἀτελοῦς καὶ ἀνώριμου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ σημασία τοῦ κρίσιμου καὶ πρωταρχικοῦ. Κεντρικὰ χαρακτηριστικὰ διαμορφωμένα ἀπὸ νωρίς, δύσκολα ἀλλάζουν στὴ συνέχεια. Ὁ ἄνθρωπος ἐξελίσσεται σὰν μιὰ παράδοση ἐξουσίας ἀπὸ τὶς προηγούμενες στὶς ἐπόμενες μορφές, βρίσκεται σὲ διαρκῆ πορεία ἐνηλικίωσης, μέσα ὅμως ἀπὸ σταθμοὺς ἰδιαίτερης σπουδαιότητος. Ἀνάμεσά τους ταυτίζεται στὰ σχετικὰ ἔργα κυρίως ἢ ἀποκλειστικὰ ὁ πιὸ κρίσιμος, ἡ ἀνάδυση μιᾶς σταθερῆς κατεύθυνσης, μὲ ὅσες ἀλλαγές συμβαίνουν στὴ συνέχεια νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια πάνω κάτω πορεία. Ὅμως ἡ ἐμμονὴ σὲ μιὰ κατεύθυνση δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ἐνηλικίωση.

Πόσοι παραμένουν διὰ βίου ἀνήλικοι φαίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ παράπονο οὔτε κἂν γερόντων ἀλλὰ ἀνθρώπων 60

και 50 ἐτῶν, νὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν πάλι νέοι! Τί θὰ ζήλευα στὰ νιάτα, πέρα ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ξενοιασιά, συχνὰ κι αὐτὴ ἀνύπαρκτη; Θὰ ζήλευα τὴν ἄγνοια τῶν νέων, τὴν ἀπειρία, τὴν ἐπιπολαιότητα, τὴν πνευματικὴ στειρότητα, τὴ σκληρότητα, τὴ σαχλαμάρα, τὴν πονηριά, τὴν ἀνέχεια, τὴν ἐξάρτηση καὶ ἀνελευθερία τους; Ἡ νοσταλγία τῆς νεότητος εἶναι ἄγνοια τῆς ἄλλης ζωῆς, φόβος τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, ἀπογοήτευση ἀπ' ὅσα ἔκανα, καὶ λαχτάρα γιὰ μιὰ δεύτερη εὐκαιρία. Ἄν εἶχα ἐνηλικιωθεῖ, ὄχι μόνο δὲν θὰ νοσταλγοῦσα τὰ νιάτα ἀλλὰ θὰ ἔτρεμα τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ξαναγίνω νέος ὡς τὸ πιὸ φρικτὸ σενάριο ἐπιστημονικῆς φαντασίας. Ὑπάρχουν βαθμοὶ ἐνηλικίωσης, καὶ δὲν σημαίνει ὀλοκλήρωση νὰ μπορῶ ἀπλῶς νὰ συντηρῶ τὸν ἑαυτό μου καὶ τὴν οἰκογένειά μου, νὰ ἔχω αὐτοκίνητο καὶ δικαίωμα ψήφου ἢ νὰ εἶμαι πλούσιος καὶ διάσημος.

Πολίτης Κέην

Δὲν εἶναι ἀκριβῶς ταινία γιὰ τὴν ἐνηλικίωση ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀποτυχία της, ἥδη μὲ τὸν εἰρωνικὸ τίτλο, ἀφοῦ ὁ κεντρικὸς ἥρωας διαμορφώνει τὴ ζωὴ του σὲ βάρους τῆς πολιτείας. Δὲν ἀποκλείεται νὰ χαλάσω τὴ ζωὴ μου ἀνεπαίσθητα, ἀκόμη καὶ νομίζοντας ὅτι ζῶ ἱκανοποιητικά. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Κέην ὑπῆρχαν μεγάλα διαστήματα ὅταν φαινόταν χαρούμενος, ἐπιτυχημένος, ἰσχυρὸς, ἐλπιδοφόρος... Ἡ ἀποτυχία συνέβη μέσα ἀπὸ τυχοδιωκτικὰς ἐπιλογὰς καὶ τὴ συνολικὴ ἀφοσίωσιν στὸ ἀσήμαντο, τὴν ἀπουσία ἀρχῶν καὶ τὴν ἐγωπάθεια. Ἡ εὐνοϊκὴ ἔκβασις τῶν ὑποθέσεων μου δὲν ἀποδεικνύει ἀπὸ μόνῃ τῆς ἐπιτυχημένης ζωῆς, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀκόμα μεγαλύτερον κίνδυνον, ὕπουλον σὰν ψεύτικον ἔδαφος. Ἡ ἀποτυχία δὲν ἔρχεται πάντα μὲ δραματικὰς κορυφώσεις, συνήθως εἶναι ὀλοένα πιὸ πένθιμη παράτασις ἀπογοήτευσης, πικρίας, ἀνίας ἢ κυνισμοῦ. Γιὰ νὰ γλυτώσω

ἀπὸ τέτοια κατάληξη, χρειάζεται νὰ ἀποφύγω προηγουμένως τὴ ματαιότητα, τὴν ὑποκρισία, τὴν ἔπαρση καὶ τὴν ἀνοησία. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάκριση τοῦ τέλους αὐτὰ σιγὰ σιγὰ ὑποχωροῦν. Ὁ θάνατος εἶναι ἡ μεγαλύτερη βοήθεια τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, τὸ ὁποῖο προφανῶς δὲν ἔχουν προσέξει ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἔφερε τὴ σωτηρία οὔτε ὅσοι κατηγοροῦν τὸν Θεὸ ὅτι ἀδίκησε τὶς πρὸ Χριστοῦ ἐποχές.

Ἡ δῆθεν ἐπιτυχία τοῦ Κέην ἦταν κίτρινος τύπος καὶ ψεύτικες σχέσεις. Ἄν μποροῦσε νὰ παρατηρήσει μὲ ἐνήλικα μάτια ὅσα συνέβαιναν, θὰ διαπίστωνε καὶ τὶς δύο τὸ ἴδιο ἀξιοθρήνητες, τὴν ἐπαγγελματικὴ ὅσο τὴν προσωπικὴ του ζωὴ. Ἡ περιφρόνηση τῆς πραγματικότητος εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς ἀποτυχίας. Χάρη στὴν ἰκανότητα τοῦ Ὅρσον Οὐέλς νὰ μεγαλώνει τὰ πράγματα, ὁ Κέην παρουσιάζεται ἐπιβλητικὸς μᾶλλον παρὰ ἀποτυχημένος, καὶ στὸ τέλος συμπαθὴς σὰν τραγικὴ φιγούρα. Ἡ σκηνοθεσία ἀναδεικνύει πάντως σωστὰ τὴ δύναμη τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, τὸ αὐτεξούσιο, σύμβολο τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ πύργος τοῦ Κέην, πανίσχυρος καὶ ἄδειος. Τὸ κενὸ φθάνει στὴν ὑπερβολὴ μὲ τὸ στοίβαγμα ἔργων τέχνης.

ἈΛΛΗ πιθανὴ ὄψη τῆς ἴδιας ἀποτυχίας περιγράφει ὁ Καβάφης στὰ Τείχη, χωρὶς τὸν ἐξωραϊσμὸ τῆς ἐπιθανάτιας θλίψης.

Χωρὶς περίσκεψιν, χωρὶς λύπην, χωρὶς αἰδῶ / μεγάλα κ' ὑψηλὰ τριγύρω μου ἔκτισαν τείχη.

Καὶ κάθομαι καὶ ἀπελπίζομαι τῶρα ἐδῶ. / Ἄλλο δὲν σκέπτομαι: τὸν νοῦν μου τρώγει αὐτὴ ἡ τύχη.

Διότι πράγματα πολλὰ ἔξω νὰ κάμω εἶχον. / Ἄ ὅταν ἔκτιζαν τὰ τείχη πῶς νὰ μὴν προσέξω.

Ἄλλὰ δὲν ἄκουσα ποτὲ κρότον κτιστῶν ἢ ἤχον. / Ἄνεπαισθήτως μ' ἔκλεισαν ἀπὸ τὸν κόσμον ἔξω.

Με τὴν πρώτη ματιὰ τὸ ποίημα δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀφορᾷ ἓνα κατατρεγμένο ἄνθρωπο. Ποιοὶ θέλησαν νὰ τὸν πετάξουν στὸ περιθώριο; Γιατί τὸ ἔκαναν καὶ μὲ ποιὰ τέχνη, νὰ μὴν καταλάβει τίποτα; Ἀνακάλυψε ξαφνικὰ τὸν ἑαυτό του κλεισμένο σὲ ποιὸ ἔξω ποιοῦ κόσμου καὶ ποιᾶς δημιουργίας;

Θέλω νὰ γράψω ποιήματα, διηγήματα, μουσική, σενάρια, νὰ φτιάξω ζωγραφιές, σπίτια, πλοῖα, γλυπτά, νὰ κάνω ἔρευνες, ἐφευρέσεις, καινοτομίες. Εἶμαι γεμάτος ἔμπνευση, καλὴ σκέψη καὶ δημιουργικὴ ὀρμή! Ποιὸς θὰ μὲ σταματήσει; Δὲν εἶναι ιδιαίτερα πιθανὸ νὰ μὲ ἀποξενώσει ἀπὸ τὰ χαρίσματά μου κάποιος ‘ἐχθρὸς’ ἢ συνθῆκες.²⁴⁹ Ἄν θέλω νὰ πραγματοποιήσω ἓνα ἔργο, ἂν ἐγὼ τουλάχιστον τὸ κρίνω σημαντικό, ὑπάρχουν σχεδὸν πάντα τρόποι. Δὲν εἶναι ἰδανικὸ γιὰ τὸν συνθέτη νὰ ἔχει τὴ Συμφωνία του μόνου στὸ χαρτί, ὅμως αὐτὴ ἡ δυνατότητα δὲν χάνεται, κι ἂς μὴν παιχτεῖ τὸ ἔργο του ὅσο ζεῖ. Ἀκόμα καὶ κορυφαῖοι δημιουργοὶ πέθαναν ἄγνωστοι — ὁ Μπάχ, ὁ Χαίλντερλιν, ὁ Βάν Χώχ, ὁ Κίρκεγκωρ... Ὁ Καβάφης ἐδῶ ὅπως τόσο συχνά, εἶναι ἡθοποιός. Περιγράφει μιὰ περίπτωση ἀποτυχίας σὰν νὰ τὴ ζοῦσε ὁ ἴδιος. Ἄς προσεχθεῖ ἐπίσης ἡ χρῆση τῶν ὁμόχων *τείχη* καὶ *τύχη*, ὅπου δηλώνεται μὲ καθαρότητα ἢ προσπάθεια τοῦ ‘ἥρωα’ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ φορτώσει ἄλλοῦ τὸ πρόβλημά του. Στὰ *Τείχη* ὁ ‘κατατρεγμένος’ ἄνθρωπος ἀποφεύγει νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν εἶχε κάτι σημαντικό νὰ κάνει. Οἱ δῆθεν ‘ἐχθροί’, ἢ ὅποιο ἐξωτερικὸ ἐμπόδιο, καὶ ἐν τέλει ἡ τύχη, ἐπιστρατεύονται ὡς ὑπεκφυγές, γιὰ νὰ μὴ σκεφτεῖ καὶ νὰ μὴν παραδεχτεῖ οὔτε κἂν στὸν ἑαυτό του τὰ ὄριά του. Κι ἐδῶ μιὰ ἐνγλικίωση δὲν συνέβη, μιὰ ζωὴ κατάντησε στὴ μικρότητα καὶ τὴν πικρία. Δῆθεν ἀδικημένος εἶναι ὁ κούφιος ἄνθρωπος, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Ἔλιοτ.

²⁴⁹ Δὲς στὸ *Ἡμερολόγιο*, σ. 58–59.

*Εἴμαστε οἱ κούφιοι ἄνθρωποι / Εἴμαστε οἱ παραγεμισμένοι
ἄνθρωποι... / Καύκαλα μ' ἄχερα γεμᾶτα...*

*Μορφή χωρὶς σχῆμα, / Σκιά δίχως χρώμα, / Παραλυμένη
Δύναμη / Γνέψιμο χωρὶς κίνηση...²⁵⁰*

Φανταστικά ἀδιέξοδα καὶ συνθῆκες φαινομενικά συντριπτικές δὲν σπανίζουν, ἐπομένως χρειάζεται, ἂν κάποιος θελήσει νὰ ἀναστρέψει τὴν ἀποξένωση ποὺ δημιουργήσε γιὰ τὸν ἑαυτό του, νὰ προσέχει πότε τὸ ἀδιέξοδο εἶναι ἀληθινὸ καὶ πότε δίνει εὐκαιρίες. Ἀληθινὸ ἀδιέξοδο, ἂν ὀνειρεύομαι βάσιμα τὸν ἑαυτό μου δρομέα, θὰ ἦταν νὰ μείνω ἀνάπηρος. Εἶναι ὅμως κι αὐτὸ ὀλοκληρωτικὸ, ἢ μήπως ἔρχεται νὰ εὐνοήσει νέες ἐπιλογές προηγουμένως ἀδιόρατες ἢ ἀκόμη ἀνεπιθύμητες;

Ὁ κύκλος τῶν χαμένων ποιητῶν

Νεκρῶν, ὄχι χαμένων, ὅπως θέλει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Dead poets society. Πῶς 'χαμένοι'; Ἔχασαν τὸν δρόμο τους; Τοὺς χάσαμε ἐμεῖς; Χαμένοι ὡς περασμένοι, ἄσχετοι, παρωχημένοι; Ὁ μεταφραστὴς εἶναι ὁ χαμένος, ἐπειδὴ φοβήθηκε νὰ πεῖ νεκροί, ὅπως ἐπιβάλλει ὁ πρωτότυπος τίτλος μιᾶς ταινίας, τὴν ὁποία οὔτε προσπάθησε νὰ καταλάβει, διαφορετικὰ θὰ εἶχε ἂν μὴ τι

²⁵⁰ (Μτφρ. Σεφέρη). Τὸ ποίημα αὐτὸ ἀπαγγέλλει στὴν Ἀποκάλυψη Τώρα ὁ 'ἐπαναστάτης' συνταγματάρχης. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Κέην καὶ ἀκόμα περισσότερο μὲ τὸν 'ἀδικημένο' τοῦ Καβάφη, ἔχει φθάσει σὲ ἐπίγνωση τῆς ἀποτυχίας του, ὅμως ἀνώφελα. Ἀνίκανος νὰ βιώσει τὴν πραγματικότητα, μὲ τὴν ἴδια τὴ μεγαλύτερη γνώση του ὀδηγεῖται στὴν παράνοια.

ἄλλο καθήσει νὰ σκεφτεῖ γιατί εἶναι ἀφιερωμένη στήν ποίηση ὡς ζωῆ ἀκριβῶς, καί ὅμως ἀποκαλεῖ τοὺς ποιητὲς νεκροὺς.

Ἦδη στήν πρώτη συνάντηση μὲ τὸν καθηγητὴ τους τὰ παι-
διὰ βρίσκονται νὰ συζητοῦν γιὰ τὸν θάνατο. Νεκροὶ οἱ ποιητὲς
δὲν εἶναι ὡς περασμένοι ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἀγνόησαν τὴ μοναδικό-
τητα τῆς φευγαλέας θνητῆς ζωῆς. Εἶναι τὰ ἴδια τὰ παιδιά, οἱ μα-
θητὲς, ἐπειδὴ ἀναλαμβάνουν τὸν θάνατό τους μετατρέποντας
τὴν ἐπίγνωση τῆς παροδικότητος σὲ ζωή. Εἶναι οἱ ‘προκαταβο-
λικὰ’ νεκροί. Δὲν ζοῦν σὰν νὰ ἦταν ὁ θάνατος κάτι φτηνὸ γιὰ νὰ
‘ξεπεραστεῖ’ μὲ ὅ,τι φᾶμε κι ὅ,τι πιοῦμε, οὔτε ἀφηρημένη κα-
τάληξη, ἔνα μακρινὸ ἀδιάφορο μέλλον.²⁵¹

Ζωντάνια καὶ ἀντισυμβατικότητα δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀσχο-
ληθῶ μὲ τὴν ποίηση. Ὑπάρχουν συνθῆκες, τὶς ὁποῖες ἀγνοῶ-
ντας ἢ ταινία δὲν ἀποφεύγει μιὰ ἐλαφρότητα. Πάντως γιὰ τὴν
ἐνηλικίωση ἀναγκαῖα εἶναι κυρίως ἡ θέληση νὰ ζήσω ἐλεύθερα
καὶ συνειδητά. Πῶς θὰ εἶμαι ἐνήλικος ὅσο ἔχω κηδεμόνες ὁποι-
ασδήποτε μορφῆς, ιδίως ἐκείνης τῶν πατρογονικῶν ἐθίμων ἢ
τῆς κυρίαρχης νοστοροπίας; Οὔτε σημαίνει ἐλευθερία καὶ ἐνηλι-
κίωση νὰ κάνω ὅ,τι μοῦ κατέβει ἀρνούμενος τοὺς πάντες καὶ τὰ
πάντα. Ἐνηλικιώνομαι ὅσο παύω νὰ ζῶ σὲ πλάνες, ἔπαρση, προ-
καταλήψεις, ἄγνοια, ὑποκρισία καὶ ὑπεκφυγές.

²⁵¹ Θυμίζω τὴν ἐξυπνακίστικη σαχλαμάρα τοῦ Ἐπίκουρου, πῶς ὁ
θάνατος δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐπειδὴ ὅταν ἐμεῖς ὑπάρχουμε,
ἐκεῖνος δὲν εἶναι παρὼν καὶ ὅταν ἐκεῖνος εἶναι παρὼν, δὲν ὑπάρχουμε
ἐμεῖς! Φοβερὴ ἐξυπνάδα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσει παρά μόνο τὸ
ἐξεωγήνιο ἀνθρωποειδές — αἴφνης ὁ Βίτγκενστάιν, ὁ ὁποῖος τὸ ἐπα-
ναλαμβάνει (*Tractatus* 6.4311): ὁ θάνατος δὲν εἶναι συμβὰν τῆς
ζωῆς. Τὸν θάνατο δὲν τὸν ζοῦμε!

Ὁ ξεχωριστὸς Γουίλ Χάντινγκ

Ἡ ταινία δείχνει τὴν προσπάθεια ἐνὸς νέου νὰ ξεπεράσει ψυχολογικὰ τραύματα καὶ νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τοὺς σκοποὺς του. Τὸ ὄνομά του παραπέμπει στὴ θέλησή του ὡς μέρος τοῦ τίτλου τῆς ταινίας (Good Will Hunting). Ἄν ἡ πορεία γιὰ τὴν ἐνηλικίωση μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς πραγματοποίηση τῆς καλῆς θέλησης, χρειάζεται νὰ γνωρίζω τί θέλω, κι αὐτὸ γίνεται ἀκόμα πιὸ δύσκολο, ὅσο δὲν κατανόησα κρυμμένα τραύματα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δίνει ἔμφαση ἡ ταινία ἀναθέτοντας τὴ συγκεκριμένη αὐτογνωσία στὴν ψυχανάλυση. Ὅμως ψυχανάλυση δὲν ὑπῆρχε πάντα, ἐνῶ τὰ προβλήματα πάντα ἀφθονοῦσαν καὶ οἱ ἄνθρωποι κατόρθωναν νὰ ἐνηλικιώνονται ὄχι λιγώτερο. Μήπως εἶχαν μεγαλύτερη ἱκανότητα νὰ ἀνακρίνουν τὴ ζωὴ τους, τὴ σκέψη τους, τὶς πληγές, τὶς ὀρμές καὶ τὶς διαστροφές τους; Πῶς ἔβρισκε ἡ θέλησή τους τὴν καλὴ της κατεύθυνση; Ἴσως δὲν ὑπῆρχε τότε κανεὶς νὰ βοηθήσει τὸν Γουίλ, καὶ ἴσως ὁ ἴδιος δὲν μπορούσε νὰ διακρίνει τὰ προβλήματά του, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα καὶ ἐντοπισμένα νὰ τοῦ φαίνονταν ἀσήμαντα καὶ νὰ τὰ προσπερνοῦσε, ἰδίως ἂν ἤθελε νὰ τὰ ἀπωθήσει. Τὸ τέλος τῆς ταινίας δὲν θὰ ἄλλαζε, ἀκόμη κι ἂν δὲν εἶχε προηγηθεῖ ψυχανάλυση. Ἐνδόμυχες ἐνοχές, ὅσοδήποτε ἄδικες, κάποια αἰσθήματα ἀπαξίας, θὰ τὰ ὑπερνικοῦσε μὲ τὴν ἔξοδο στὶς σχέσεις φιλίας γιὰ τὶς ὁποῖες ἦταν ἱκανός. Ἄλλωστε ἡ ἀναγνώριση προσωπικῶν προβλημάτων μέσα ἀπὸ τὴν ψυχανάλυση δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ λυθοῦν, οὔτε λύνονται ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ἀγαπῶντας ξεπερνᾶν τραύματα χωρὶς κἂν προσπάθεια.

Ὅταν μὲ ἀγαποῦν παίρνω δύναμη ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ νὰ ἐνεργοποιεῖται νοσηρά. Ὅταν ὁ ἴδιος ἀγαπάω συγκεντρώνομαι στὴ σημασία καὶ οἱ πληγές μου ἐπουλώνονται. Ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς, ἰδίως ἂν ἐνδιαφέρεται γιὰ παιδαγωγικὰ ζητήματα, ὅτι ὁ καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν, ὅπως ὁ πατέρας τοῦ παιδιοῦ πού

αὐτοκτόνησε, στὸν Κύκλο τῶν νεκρῶν ποιητῶν, προτάσσει τὴ δική του ἐπιθυμία καὶ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ μαθητῆ του. Ἡ ἐνηλικίωση τοῦ νεαροῦ ἀρχίζει νὰ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ τὰ βάλει ὅλα στὴν ἄκρη γιὰ τὴ ζωὴ στὴν ὁποία, καλῶς ἢ κακῶς, πιστεύει ὁ ἴδιος. Ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μιλ εἰδοποιεῖ συνετὰ ὅτι ὅλα τὰ σφάλματα ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ διαπραξίσεις εἶναι ἀσήμαντα ἐν συγκρίσει μὲ ἓνα ὀλέθριο, πράγματι, σφάλμα: νὰ ἐπιτρέψεις στοὺς ἄλλους νὰ σοῦ ἐπιβάλουν αὐτὸ ποὺ ἐκεῖνοι κρίνουν ὅτι εἶναι τὸ καλὸ σου.

ΠΕΡΝΩΝΤΑΣ πέρα ἀπ' ὅσα δείχνει ἡ ταινία. Δὲν ἀποκλείεται ἡ σχέση τοῦ Γουίλ μὲ τὸ κορίτσι νὰ χάσει τὸ νόημά της ἀργότερα, μὲ ὑπαιτιότητα τοῦ ἑνὸς ἢ καὶ τῶν δύο. Αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι πῆρε κακὴ ἀπόφαση, ὅτι ἔκανε στὴν ἄκρη πιὸ σταθερὲς ποιότητες, ὅπως τῆς ἀφοσίωσης στὰ μαθηματικά, γιὰ κάτι ποὺ ἀποδείχθηκε προσωρινό; Ἀκόμη κι ἂν διάφορες περιστάσεις ὀδηγήσουν σὲ διάσταση, καὶ ὅπουδῆποτε ἂν βρίσκεται ἡ εὐθύνη, μιὰ σχέση φιλίας δὲν παύει νὰ εἶναι πηγὴ δύναμης, εἴτε ὡς ἀρχὴ μιᾶς γνώσης εἴτε ὡς ἀφορμὴ ἀντίστασης σὲ στιγμὲς ἀμφιβολίας, ἀντίξων συνθηκῶν, κ.λπ. Ἀπὸ σχέση σὲ σχέση καὶ ἀπὸ δυσκολία σὲ δυσκολία, ὅσο αὐτὰ καὶ τὰ ὅμοια μετατρέπονται σὲ ἐπίγνωση τόσο μεγαλώνει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ ἡ ἐνηλικίωση τελειοποιεῖται.

Μπίλυ Ἔλιοτ

Ἡ ταινία δείχνει ὅτι τὸ πάθος τοῦ Μπίλυ Ἔλιοτ γιὰ τὸν χορὸ εἶναι γνήσιο προβάλλοντας τὴν ποιότητα τοῦ ἀποτελέσματος ὅπως τὸ παρακολουθεῖ ὁ θεατῆς, ὅπως τὸ ἀναγνωρίζουν οἱ καθηγητὲς τοῦ χοροῦ, καὶ ἀποφασιστικὰ τὸ κοινὸ του ὡς ἐνήλικου

χορευτῆ. Ἀναγνώριση μπορεῖ ὅμως νὰ μὴν προκύψει, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅπωςδήποτε κακὴ ἐργασία, ἀνύπαρκτο χάρισμα ἢ μικρὴ βούληση. Δὲν ὑπάρχει πιὸ βέβαιο κριτήριο; Στὴν ταινία ἀναδεικνύεται ἐπίσης τὸ στοιχεῖο τῆς ἐσωτερικῆς ὁρμῆς. Ἡ καθαρότητα αὐτὴ σπανίζει, ἀν ὅμως ὑπάρχει, δημιουργεῖ ὅ,τι ὀνομάζουμε κλίση, ὅταν ὁ σκοπὸς μὲ ἐπιλέγει μᾶλλον παρά τὸν ἐπιλέγω. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἔχει νόημα νὰ ἐκτιμῆσω ἀντικειμενικὰ πόσο σημαντικὸ εἶναι ὅ,τι κάνω, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν τὸ κάνω, ἀνεξάρτητα ἀπὸ καταξίωση, ἀπόρριψη, οἰκονομικὸ κέρδος ἢ ὀτιδήποτε.²⁵² Ἄν δὲν ὑπάρχει κλίση, τὰ μεγέθη σὲ κάθε χῶρο ἀνοίγουν προοπτικὴ, ἐμπνέουν, καὶ δίνουν εὐκαιρία νὰ σκεφτῶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ἢ δική μου προσπάθεια ἔχει νὰ δώσει κάτι σημαντικὸ, ἢ μήπως εἶναι περιττὴ.

Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή: ἀν πράγματι ἐξαντλήσεις τὰ ὄριά σου, θὰ κάνεις κάτι μὲ ἀξία, ἔστω μικρὴ — δὲν θὰ εἶναι γιὰ πέταμα!... Παρατηρεῖς λοιπὸν πῶς ἐργάστηκαν ὅσοι προηγοῦνται, ὄχι γιὰ νὰ μιμηθεῖς, ὁπότε ἐξ ὀρισμοῦ καταδίκασες τὸ ἔργο σου,²⁵³ ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀποκτήσεις παιδεία, νὰ ἀνιχνεύσεις σὲ ποιὸ χῶρο βρίσκεσαι, νὰ μὴ νομίζεις ὅτι ἀνακαλύ-

²⁵² Ὁ Ρένος Ἀποστολίδης ὑπῆρξε τέτοια περίπτωση. Ὅταν ἔγραφε μὲ τὴν ψυχὴ του, καὶ συνήθως αὐτὸ ἔκανε, ἄφηνε τὴν οἰκογένειά του στὴ μοῖρα της, δὲν μποροῦσε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς ἀνάγκες της καὶ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς συνέπειες! Ἦταν ὁ Ντοστογιέφσκυ; Ἦταν ὅ,τι ἦταν, σημασία ἔχει ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ διανοηθεῖ ὅτι θὰ κάνει κάτι ἄλλο — καὶ τὸ ἔκανε σὲ ὅλη τὴ ζωὴ του, χωρὶς νὰ πτοηθεῖ ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ βιοπορίζεται ἀλλιῶς, καὶ χωρὶς νὰ ζημιωθεῖ ἡ οἰκογένειά του.

²⁵³ Ἐνα πρωτότυπο ἔργο δὲν εἶναι ἄσχετο ἀπὸ κάθε προηγούμενο, τὰ φίλτραρει ὅμως ὅλα καὶ σὰν νὰ λιώνουν ὅπως ἀναπλάθονται μέσα στὴν προσωπικὴ προσπάθεια. Ἡ μίμηση δείχνει ἀπουσία προσωπικότητας, ρηχότητα, ἐπίδειξη καὶ εὐκολία, γι' αὐτὸ εἶναι ἀνώφελη καὶ ἀπωθητικὴ.

πτεις τὸν τροχό, ὅταν ὑπάρχουν γύρω σου ἑκατομμύρια τροχοί — καὶ ταυτόχρονα συνεχίζεις νὰ γνωρίζεις τὸν ἑαυτό σου καὶ τὴ ζωὴ σου, ἀπ’ ὅπου συνειδητοποιεῖς τί ἔχει ἀξία γιὰ σένα, τί σὲ συναρπάζει... Πῶς γνωρίζεις ὅτι ἐξάντλησες τὰ ὄριά σου; Τὸ γνωρίζεις ὅταν δὲν χάνεις τὸν χρόνο σου σὲ ἀσχετοσύνες, ὅταν ἐργάζεσαι μὲ μανία καὶ πείσμα, ὅταν ἐργάζεσαι συνεχῶς καὶ ἡ ἐργασία εἶναι ἡ εὐχαρίστησή σου... Καὶ πάλι, πῶς εἶσαι βέβαιος μήπως ἔχεις τόσο πολὺ πλανηθεῖ ἀπὸ κάποια κενοδοξία ἢ ὀτιδῆποτε; Καμμιὰ ἀνάξια ὀρμηὴ ἢ αὐταπάτη δὲν δίνει χαρὰ πού νὰ διαρκεῖ. Μπορεῖ νὰ ἐργαζόσουν ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ βράδυ, χαρὰ ὅμως δὲν θὰ εἶχες. Καὶ πέρα ἀπὸ αὐτό, θὰ σὲ πείσει οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ἔργο σου! Ἄν τὸ ἔργο σου δὲν ἐνδιαφέρει οὔτε ἐσένα τὸν ἴδιο, ἂν ἔχεις ἀπέναντι στὸν ἑαυτό σου στοιχειώδη εἰλικρίνεια νὰ παραδεχτεῖς ὅτι ἂν τὸ ἔργο σου τὸ εἶχε σκεφτεῖ ἄλλος κι ἐσὺ τὸ ἀγνοοῦσες, δὲν θὰ ἔχανες τίποτα σημαντικό — προφύλαξε τὸν ἑαυτό σου ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, ὅπως θάλεγε ὁ Ἔκκαρτ, καὶ ἀκολούθησε μιὰ ρεαλιστικὴ προοπτικὴ στὴ ζωὴ σου.²⁵⁴

Φάννου καὶ Ἀλέξανδρος

Ἐδῶ ἡ ἐνηλικίωση δὲν προσεγγίζεται ὡς ἐκπλήρωση ἀλλὰ ὡς φόβος, ὅταν συνειδητοποιῶ ὅτι ὁ χαρακτήρας, οἱ σκέψεις, τὰ συναισθήματά μου, ἔχουν αἰώνιες καὶ ἐπικίνδυνες συνέπειες. Ζῶ διαρκῶς ἀπειλούμενος. Ἵπάρχει ἀγαθότητα καὶ κακία, ἀνώτερο καὶ κατώτερο, ὅμως δὲν ὑπάρχει νικητής. Ἡ σταθερότητα εἶναι προσωρινή, βρῖσκομαι ὅπως μέσα σὲ ἐφιάλτη σὲ μιὰ ἀνασφάλεια χωρὶς τέλος. Ὅταν αὐτὸ γίνεαι συνειδητό, ἡ ἐνηλικίωση

²⁵⁴ Ἡμερολόγιο, σ. 57.

ἀρχίζει νὰ πραγματοποιεῖται, σὲ μιὰ αἰωνιότητα ἀναμφίβολη ἀλλὰ τρομακτική. Οἱ τελευταῖες φράσεις τοῦ σεναρίου προέρχονται ἀπὸ τὸν Στρίντμπεργκ: “Τὰ πάντα μποροῦν νὰ συμβοῦν. Τὰ πάντα εἶναι δυνατὰ καὶ πιθανά. Χρόνος καὶ χῶρος δὲν ὑπάρχουν. Σὲ ἓνα μόλις ὑπαρκτὸ πλαίσιο πραγματικότητας ἢ φαντασία γυρνᾷ συνέχεια καὶ ὑφαίνει νέα σχέδια.”

Ὁ ἄνθρωπος χωρὶς πρόσωπο

Ἀπὸ τίς σπάνιες περιπτώσεις ταινιῶν καλύτερων ἀπὸ τὸ βιβλίο στὸ ὁποῖο βασίζονται.²⁵⁵ Τὴν ἐνηλικίωση καθυστερεῖ δοκιμάζοντάς την κυρίως ἢ ἀμφισημία καὶ ἢ καχυποψία. Ἦδη ὁ κεντρικὸς ἥρωας ἐνσαρκώνει τὴν κατάσταση αὐτή, ἔχοντας τὸ μισὸ πρόσωπο παραμορφωμένο, μὲ διάφορες φῆμες νὰ κυκλοφοροῦν ἐναντίον του, ἢ μία χειρότερη ἀπ’ τὴν ἄλλη. Σύμφωνα μὲ τὴν ταινία, τὸ κύριο κριτήριό τῆς ἐνηλικίωσης βρίσκεται στὴ φιλία ὡς πραγματικότητα ποὺ ἀπευθύνεται κυρίως στὴ διαίσθηση. Ἄν ἡ κρίση τείνει νὰ εἶναι ἀρνητικὴ καὶ συγκροῦεται μὲ τὴ διαίσθηση, δημιουργεῖται καχυποψία. Τὸ πρῶτο σημαντικὸ βῆμα ἐνηλικίωσης πραγματοποιεῖ ἢ ἐμπιστοσύνη, ὅταν ἐπιτρέπω στὴν καλὴ πλευρά μου νὰ πάρει τὴν ἀπόφαση. Ξεπερνῶντας τὴ δειλία καὶ ἀπερισκεψία του ὁ νεαρὸς τίμησε τὴ διαίσθησή του,

²⁵⁵ Τὴν ταινία μεταδίδει συνήθως ἡ ΕΡΤ μὲ ὑπότιτλους ἐλάχιστα σχετικὸς μὲ τὸ ἔργο! Δύσκολα θὰ βρεθεῖ τόσο ἄθλια μετάφραση, καὶ μόνο ἴσως σὲ τριτοκοσμικὲς χῶρες ἓνα κρατικὸ κανάλι θὰ πρόβαλλε τὴν ταινία χωρὶς κανέναν ‘υπεύθυνος’ νὰ διαπιστώσει τὸ πρόβλημα καὶ νὰ ζητήσει νέα μετάφραση. Χρειάζεται νὰ βρεῖ κανεὶς μιὰ ἔκδοση μὲ ἄλλους ὑπότιτλους εἴτε ὑπότιτλους στὰ Ἀγγλικά, ἂν δυσκολεύεται νὰ παρακολουθήσει τὰ (ἄριστα!) Ἀγγλικά τῆς ταινίας χωρὶς νὰ διαβάξει.

ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴν πονηριὰ καὶ ὑποδέχτηκε χωρὶς νὰ διστάζει τὴ δύναμη τῆς φιλίας. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἡ φιλία εἶναι παράλογη ἢ ἄσχετη μὲ τὴ λογικὴ, ἀλλὰ ὅτι ἂν δὲν ἔχω πραγματικά σοβαροὺς λόγους ἀμφιβολίας, εἶναι νοσηρὸ νὰ μὴν ἐμπιστεύομαι τὴν ἀγαθὴ ἐμπειρία καὶ διαίσθηση.

Στάσου πλάι μου

Ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴν παρέα τῶν μικρῶν καὶ μιὰ παρέα μεγαλύτερων παιδιῶν. Ξεκινοῦν γιὰ τὸν ἴδιο προσορισμὸ μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ, ὅμως τοὺς μικροὺς χαρακτηρίζουν ἡ εὐαισθησία, ἡ φιλία καὶ τὸ θάρρος, ἐνῶ τοὺς μεγαλύτερους σκληρότητα καὶ τυχοδιωκτισμός. Τὸ ἴδιο τὸ ταξίδι διαφέρει. Τὰ παιδάκια πηγαίνουν μὲ τὰ πόδια δοκιμάζοντας διάφορους κινδύνους καὶ ταλαιπωρίες, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μὲ τὸ αὐτοκίνητο κάνουν μιὰ γρήγορη καὶ εὐκόλη διαδρομὴ, γεμάτη ἀνοησία καὶ χοντράδα, ἀπ' ὅπου δὲν μένει τίποτα ἢ ὅσα προτιμάει κανεὶς νὰ ξεχάσει. Οὔτε ἡ ταλαιπωρία ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη της οὔτε κἂν ἡ φιλία, ὅμως τὰ δύο γίνονται δύναμη ἐνηλικίωσης, ἡ φιλία μέσα ἀπὸ τὶς δυσκολίες, οἱ δυσκολίες ὡς δοκιμασίες τῆς φιλίας καὶ ἀφορμὲς νὰ μεγαλώσει καὶ νὰ γίνει συνειδητὴ. Δὲν ὑπάρχει μέθοδος ἐνηλικίωσης. Οὔτε ἡ φιλία διδάσκεται, οὔτε τὸ εἶδος, ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ἔνταση τῶν δοκιμασιῶν τῆς φιλίας εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστοῦν.

Μετὰ τὸν ἥλιο

Τὸ Aftersun εἶναι γεμάτο ἥλιο, 'χῶρο' του ἔχοντας τὶς διακοπὲς στὴ θάλασσα ἐνὸς πατέρα μὲ τὴν ἐντεκάχρονη κόρη του.

Aftersun ὀνομάζεται καὶ ἓνα σκεύασμα γιὰ ἐνυδάτωση. Ὁ ἥλιος χρησιμοποιεῖται ὡς σύμβολο χαρᾶς, σχέσης, παιχνιδιοῦ, καὶ ταυτόχρονα, γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο, αἰτία τραυματισμοῦ. Ἡ κινηματογραφικὴ γλῶσσα ζωντανεύει τὶς ιδέες κυρίως μὲ κοντινὰ πλάνα, ἀναδεικνύοντας τὴν τέχνη τῶν ἠθοποιῶν, καὶ μὲ ἀξιοθαύμαστο μοντάζ, δίνοντας σὲ κάθε στοιχεῖο σωστὴ θέση καὶ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο γιὰ νὰ λειτουργήσῃ χωρὶς ἴχνος φλυαρίας.²⁵⁶ Τὸ κοριτσάκι στενοχωρημένο θυμᾶται τὶς διακοπὲς ποὺ εἶχε περάσει μὲ τὸν μπαμπά του, ἂν καὶ τώρα ἔχει δικό του παιδί. Κάθε σημαντικὴ σχέση εἶναι μοναδική, οἱ ἀπώλειες δὲν ἀναπληρώνονται.

Στὴ Ζωὴ μετὰ (Hereafter) ὁ Ἦστγουντ καταγράφει μιὰ περίπτωση παρηγοριᾶς μέσα ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς μεταστάτες, ὅπως κάνει ἐπίσης ὁ Ζοῦκερ μὲ τὸν Ἀόρατο Ἐραστὴ (Ghost), καὶ ἄλλοι. Ἄν μπορῶ νὰ μιλάω μὲ τὸν φίλο μου, ἔστω μὲ τὴ βοήθεια ‘ἐνδιάμεσου’, ὁ θάνατος λίγο διαφέρει ἀπὸ τὴν προσωρινὴ ἀπόσταση, ἄς ποῦμε μιᾶς μετανάστευσης. Τέτοια βεβαιότητα γιὰ τὴν ἄλλη ζωὴ ἀγνοεῖ τὴ σχέση μὲ τὸν Θεό, ὅπου ὅμως βρίσκεται ἡ ἀλήθεια τῆς ἄλλης ὅσο αὐτῆς ἐδῶ τῆς ζωῆς. Τὴν παράκαμψη ὑποστηρίζει ἡ ἐξιδανίκευση τῶν σχέσεων, ὑποτιθέμενοι φοβεροὶ καὶ τρομεροὶ ἔρωτες, ἀγάπες, φιλίες. Καμμιά σχέση δὲν μεγαλώνει ἀρκετὰ γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν ἰδανικὴ μορφή ποὺ ὑμνεῖ τὸ σινεμά, ἂν δὲν ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀξία τῆς καθαρῆς,

²⁵⁶ Ἀπὸ τὶς πιὸ ἀναγκαῖες γνώσεις γιὰ τοὺς σκηνοθέτες καὶ γιὰ κάθε δημιουργό: ὅ,τι μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ 10 λέξεις, κάνω τὰ ἀδύνατα δυνατὰ γιὰ νὰ τὸ πῶ μὲ 7 καὶ δὲν τὸ λέω ποτὲ μὲ 11. Τὸ περιττὸ εἶναι πληγὴ. Ὅσο περισσότερο αἷμα τρέχει, τόσο πιὸ βέβαιη ἢ κατάληξη τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἄν γνωρίζω ὅμως τὴ σωστὴ θέση καὶ ἀξία γιὰ κάθε τί, ἔκανα τὸ πιὸ σημαντικὸ βῆμα γιὰ νὰ ἀποφύγω τὸ περιττὸ.

ὅπως τὴν ἐξηγεῖ ὁ Χριστός: ὅπου βρίσκονται δύο ἢ τρεῖς συγκεντρωμένοι στὸ ὄνομά μου, ἐκεῖ βρίσκομαι ἀνάμεσά τους.²⁵⁷

Ταξίδι στὴν ἄγρια φύση

Ἡ ἐνηλικίωση ἐδῶ ἀρχίζει μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀδιὰ-μόρφωτου ὡς ἐμπρακτὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἀγωνία γιὰ ‘ἐπιτυχία’. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ στὸ ὄριό του, στὴν ἄγρια φύση (Into the Wild), σημαίνει ἀνακάλυψη τῆς καθαρῆς δυνατότητας. Ἡ λύση ἔρχεται ὡς πλήρης ἔξοδος ἀπὸ τὴ ζωὴ αὐτῆ, μὲ τὸν θάνατο νὰ ἀρχίζει στὴν ἐλευθερία ὡς ἀπόλυτη ἐπιθυμία γιὰ νόημα, καὶ νὰ τελειώνει στὸ νόημα ὡς θεῖο δῶρο.

Θέα στὸν ὠκεανό

Ὁ τίτλος τῆς μετάφρασης ἀπέχει ἀπὸ τὸν πρωτότυπο (The Cider House rules), ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ, *Οἱ ἄσχετοι κανόνες*, δηλαδὴ ὅσοι κανόνες δὲν μὲ ἀφοροῦν. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ νὰ μὴν εἶναι ‘κακοί’, ἴσως ἀκόμα εἶναι ἰδανικοί — ὅμως γιὰ ἄλλους! Ὁ πρωτότυπος τίτλος τῆς ταινίας, ὄχι ἡ ἀκατανόητη

²⁵⁷ Ἡ Μεγάλῃ Πηγῇ Α 56 (Ματθ. 18), 20. Ἄν ὁ ἴδιος βρίσκεται σὲ μία σχέση, ὅ,τι ζητηθεῖ μέσα στὴ σχέση αὐτῆ καὶ γιὰ τὴ σχέση, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴ δοθεῖ. Ὅμως τί θὰ ἔλειπε ὅταν εἶμαι μαζί Του; Βλ. Α΄ 74, 22–23: *Θὰ σᾶς δῶ πάλι καὶ ἡ καρδιά σας θὰ χαρεῖ, τὴ χαρὰ σας κανεῖς δὲν θὰ σᾶς τὴν πάρει, κι ἐκείνη τὴν ἡμέρα δὲν θὰ μοῦ ζητήσετε τίποτα... Δὲς καὶ τὴν ἐνότητα Μὲ συμφέρει νὰ ἐρωτη- τῶ;*

‘μετάφραση’, ὑπαινίσσεται πὼς ἡ προσπάθεια τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα νὰ φύγει ἀπὸ τὸ ἀρχικό του περιβάλλον τὸν φέρνει σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ξένο καὶ ἄσχετο. Οἱ περιπέτειες τῆς ἐνηλικίωσης ἐξυπακούονται γιὰ παιδὶ μεγαλωμένο σὲ ὀρφανοτροφεῖο, ὅμως χάρη στὴν ἀγαθὴ φύση του καὶ στὴν πατρικὴ φιγούρα τοῦ διευθυντῆ τῆς μονάδας, ἡ ζωὴ του ἀπέκτησε μορφὴ σὰν ἀπὸ πρόγραμμα, γι’ αὐτὸ ἔρχεται ἡ στιγμή τῆς ἀμφιβολίας, ἂν γνώρισε τίς δυνατότητές του κι ἂν βρίσκεται πραγματικὰ στὸν δικό του δρόμο. Ἡ φυγὴ του μοιάζει στοὺς ἄλλους προδοσία, ὅμως ικανοποιεῖ τὴν ἀνάγκη του γιὰ αὐτοσυνειδησία καὶ ἐλευθερία. Χάρη στὴν ἀπομάκρυνση αὐτὴ βεβαιώθηκε ὅτι εἶχε ἤδη ὅ,τι ἤθελε, κι ἐπέστρεψε στὸ ὀρφανοτροφεῖο, ἀνέλαβε τὴ θέση γιὰ τὴν ὁποία προοριζόταν, ἀντικατέστησε τὸν προηγούμενο διευθυντῆ καὶ συνέχισε τὸ ἔργο του φροντίζοντας τὰ παιδιὰ μὲ πατρικὴ στοργή.

Τὰ παιδιὰ τῆς χορωδίας

Μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀκόμη καὶ ἔμμεσο, οἱ προσωπικὲς σχέσεις κατευθύνουν τὴν ἐνηλικίωση. “Ἐχει δίκιο ἡ παροιμία, δεῖξε μου τὸν φίλο σου, νὰ σοῦ πῶ ποιὸς εἶσαι, καὶ θὰ ἦταν ἀκόμα πιὸ σωστὴ ἂν ἔλεγε, νὰ σοῦ πῶ ποιὸς γίνεσαι! Δὲν ὑπάρχει στασιμότητα. Συχνὰ οἱ φιλίες ἀλλάζουν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐνηλικίωσή μας χρειάζεται κάτι διαφορετικό.” Ἐτσι ἀλλάζουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα, ἡ διαχείριση τοῦ χρόνου, τὰ βιβλία, οἱ ταινίες, ἡ μουσικὴ... Ἐνηλικίωση συμβαίνει ἂν μέσα ἀπὸ τίς σχέσεις ἀντλῶ ἔμπνευση καὶ ἀφορμὴ νὰ ἀνακαλύπτω νόημα στὰ πράγματα.

Πρώτη αγάπη

Ὁ πρωτότυπος τίτλος (Flipped) σημαίνει δύο ἀνατροπές, ἐκείνη τῶν βιωμάτων τῶν παιδιῶν καὶ ἐκείνη τῆς κινηματογραφικῆς διήγησης, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὰ ἴδια γεγονότα δύο φορές, μέσα ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ματιὰ τῶν πρωταγωνιστῶν. Μὲ τὶς ἀνατροπές περιγράφονται οἱ περιπέτειες τῆς πορείας γιὰ τὴν ἐνηλικίωση, κυρίως συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ κατώτερα καὶ ἀνώτερα στοιχεῖα τοῦ χαρακτῆρα. Ἡ ταινία δὲν ἔχει θέμα τῆς ἰδίως τὴν πρώτη αγάπη ἀλλὰ τὴν αγάπη γενικὰ καὶ τὶς περιπέτειες στὶς ὁποῖες ὁδηγεῖ. Τὸ κορίτσι εἶναι ὄριμο ἤδη στὴν προεφηβικὴ ἡλικία, ἀπ' ὅπου ἀπλῶς μεγαλώνει. Τὸ ἀγόρι ἔχει νὰ ξεπεράσει ἓνα πολὺ κατώτερο ἑαυτό. Προσδεύοντας ἀνοίγεται πιὸ πραγματικὰ στὴ φίλη του, ταυτόχρονα ἀποκτῶντας περισσότερη ἀλήθεια στὶς ὑπόλοιπες σχέσεις του. Σύμφωνα μὲ τὸ Flipped τὴν ἐνηλικίωση ἐμποδίζουν ἡ σκληρότητα, ἡ ἀπερισκεψία, ἡ δειλία καὶ ἡ μικρότητα, ὅταν ἔχω ἀσήμαντες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ μου καὶ κρύβομαι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου.

Μὴ μ' ἀφήσεις ποτέ

Σπαρακτικὴ ταινία, μὲ ἥρωες παιδιὰ καταδικασμένα σὲ θάνατο ἐπάνω στὴ νεότητά τους. Δημιουργήθηκαν στὸ ἐργαστήριό ὡς κλῶνοι γιὰ τὴν προμήθεια ὀργάνων. Ἄν καὶ θέλει νὰ προσεγγίσει τὸ ζήτημα τῆς ἀνθρώπινης κλωνοποίησης, ἡ ταινία περιέχει στοιχεῖα μὲ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δική μας συζήτηση, μὲ πιὸ κύριο τὸ κεντρικὸ ἐπιχείρημα, ὅτι τὸν ἄνθρωπο περιγράφει ἡ ἐλευθερία ὄχι ἡ καταγωγή. Ἐνας κλῶνος ἴσως ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ πολλοὺς ἢ τοὺς περισσότερους 'φυσιολογικοὺς' ἀνθρώπους, ὅπως ὁ 'φυσιολογικὸς' ἄνθρωπος εἶναι δυνατὸ καὶ ὄχι σπά-

νιο νὰ δημιουργήσει ἀπάνθρωπο ἑαυτό. Ἦδη στὸν τίτλο ἡ φιλία ἀναδεικνύεται ὡς ἡ κύρια ἀνθρώπινη ποιότητα, καὶ ὀρίζει τὴν ἐνηλικίωση. Παρὰ τὴν ἀδίκη μεταχείρισή τους, τὰ παιδιά κλῶνοι δὲν χάνουν τὴν καλосύνη τους, κι αὐτὸ προκύπτει φυσιολογικά, χωρὶς τίποτα τεχνητὸ καὶ ἠθικιστικὸ. Ὅμως ἡ ταινία, συνειδητὰ ἢ μὴ, ἐγκωμιάζει τὴν παθητικότητα. Νὰ ὑπομείνω τὴν ὑποτιθέμενη μοῖρα μου ἐνῶ θὰ μπορούσα καὶ θὰ ἦταν δίκαιο νὰ ἀντιδράσω, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ βλάψω κανένα, δὲν ἔχει ἀξία. Ἄλλο νὰ μὴ μετατρέπομαι σὲ κτῆνος ἀπὸ τὴν ὀργή ὅταν ἀδικοῦμαι, ἄλλο νὰ παραδίδομαι στὴν ἀδικία παράλογα καὶ ἀχρείαστα.

Ἄντιο παιδιά

Καὶ αὐτὴ ἡ ταινία περιγράφει τὴν ἐνηλικίωση μέσα ἀπὸ θλίψεις καὶ δοκιμασίες τῆς φιλίας. Τὰ βιώματα τῆς ἀπώλειας ὀρίζουν τὴν ἀρχὴ ἢ ἓνα ἰδιαίτερα κρίσιμο σταθμὸ τῆς ἐνηλικίωσης, μὲ τὴν ὀλοκλήρωσή της νὰ ἀφορᾷ τὴν ἐπίγνωση τοῦ νοήματος τῶν πραγμάτων στὴν προοπτικὴ τῆς ἄλλης ζωῆς.

Ἡ κλέφτρα τῶν βιβλίων

Μὲ φόντο τὶς ναζιστικὲς διώξεις τῶν Ἑβραίων, ἡ ταινία περιγράφει τὴν ἐνηλικίωση ἑνὸς παιδιοῦ μέσα ἀπὸ συνεχεῖς ἀπώλειες. Πρῶτα ὀρφανή, μετὰ μὲ θετοὺς γονεῖς οἱ ὁποῖοι τὴν ἀγαποῦν, τοὺς χάνει κι αὐτούς, κάνει φίλο της ἓνα συμμαθητὴ ἐρωτευμένο μαζί της, τὸν χάνει μὲ τοὺς βομβαρδισμούς, καὶ τὴν υἱοθετεῖ μιὰ κυρία ἐκτιμῶντας τὴν εὐαισθησία της καὶ τὴν ἀγάπη της γιὰ τὰ βιβλία. Μέσα ἀπὸ τὶς περιπέτειες τῆς ζωῆς, τὸ διά-

βασμα, τὴ σκέψη, τὶς σχέσεις καὶ τὶς συζητήσεις συνειδητοποιεῖ τὰ γεγονότα καὶ ἰδίως τί ἔχει ἀξία στὴ ζωὴ της.

Ἡ διαπαιδαγώγηση τῆς Κάμερον Πόστ

Καὶ ἐδῶ ὁ μεταφραστὴς διαλύει τὸ σύμπαν! Σύμφωνα μὲ τὸν πρωτότυπο τίτλο (*The Miseducation of Cameron Post*) ἡ ταινία δὲν ἀναφέρεται στὴ διαπαιδαγώγηση τῆς Κάμερον, ἀλλὰ στὴ διεστραμμένη ἀγωγή της, στὴ μορφωτικὴ καὶ ψυχολογικὴ κακοποίησή της. Ἡ Κάμερον ἔχει ὁμοφυλόφιλες ὀρμές, καὶ οἱ δικοὶ της τὴ στέλνουν γιὰ νοθεσία καὶ θεραπεία σὲ ἓνα χριστιανικὸ ἴδρυμα ποὺ εἰδικεύεται στὴν ‘πάθηση’ αὐτῆς. Ἡ ταινία πολὺ ὠραῖα δείχνει τὴ νοσηρότητα τῶν δῆθεν χριστιανικῶν ἀρχῶν καὶ πόσο πιὸ ὑγιὲς ἦταν τὸ ὁμοφυλόφιλο κοριτσάκι — μὲ τραγικὴ πορεία ὅμως. Δὲν τοῦ ἔφτανε ἡ δική του ἄγνοια, ὁ ἄδικος φόβος, οἱ ἄδικες ἐνοχές, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ τὴ διαστροφή τῶν δῆθεν χριστιανῶν. Πέρα καὶ πάνω ἀπ’ ὅλα μὲ ἐντυπωσίασε στὴν ταινία ὅτι κανεὶς ποτὲ δὲν κάνει τὸ πιὸ ἀπλό, ἀναμενόμενο, αὐτονόητο ἐρώτημα: γιὰ τί εἶναι κακὴ ἢ ὁμοφυλοφιλία περισσότερο ἀπὸ τὴν ἑτεροφυλοφιλία; Γιατί; Νὰ μάθουμε ἐπιτέλους τὸν φοβερὸ καὶ τρομερὸ λόγο! Γιατί εἶναι κακὸ νὰ χαϊδεύω ἓνα πέος ἂν εἶμαι ἄντρας, ἀλλὰ ὄχι ἂν εἶμαι γυναῖκα, καὶ γιατί εἶναι κακὸ νὰ χαϊδεύω ἓνα αἰδοῖο ἂν εἶμαι γυναῖκα, ἀλλὰ ὄχι ἂν εἶμαι ἄντρας. Τὸ ἀπλό αὐτὸ ἐρώτημα, δὲν ἔγινε ποτέ. Προχωροῦσαν ὅλοι σὰν κουρδισμένοι. Χωρὶς ἐρωτήσεις, χωρὶς σκέψη, χωρὶς νοημοσύνη. Ἡ ὑποτιθέμενη ἐνηλικίωση ἤρθε μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς μικρῆς ἀπὸ τὸν ‘χριστιανικὸ’ ἐφιάλτη. Τὸ παρήγορο τέλος δὲν ὑπόσχεται ὅμως πολλὰ. Ἄν τὸ κοριτσάκι παραμείνει τόσο ἀνίκανο νὰ προχωράει ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ αὐτονόητα ἐρωτήματα, πῶς θὰ ἔχει πραγματικὴ ἐνηλικίωση;

Ξαφνικά 30

Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καλογυρισμένη ταινία γιὰ τὴν ἐνηλικίωση ὡς ἀναγνώριση τῆς γνησιότητας τῶν σχέσεων, ἂν ὁ χοντρούλης ἀγνοημένος φίλος, στὴ συνέχεια γινόταν ἐπιθυμητὸς γιὰ τὴν προσωπικότητά του ἐνῶ παρέμενε χοντρούλης. Ὅμως ὁ Μάρκ Ράφαλο, ὁ ἄχαρος ἔφηβος στὴν ἐνήλικη ἐκδοχή, δὲν εἶναι μόνον ἀξιόλογος σὰν χαρακτήρας ἀλλὰ καὶ γοητευτικὸς ἐξωτερικά, ὅποτε τὸ κεντρικὸ ἐπιχείρημα τῆς ταινίας καταρρέει. Παραβλέποντας τὴν ἀδυναμία αὐτή, μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει τὴν ἐνηλικίωση ὡς μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀπερισκεψία στὴν ἀναγνώριση καὶ ἱεράρχηση τῶν ποιότητων, μὲ κεντρικὴ τὴν ἐκτίμηση τῆς γνήσιας φιλίας.

Ὁ ἄνθρωπος ἀράχνη

Στὸ τρίτο μέρος τῆς σειρᾶς μὲ τὸν ἄνθρωπο ἀράχνη, ὁ ἥρωας ἔρχεται σὲ πειρασμὸ ἀπὸ τὸν κατώτερο ἑαυτό του. Ἡ μάχη ἀνάμεσα στὴ θέληση γιὰ προσφορά καὶ αὐτοθυσία, καὶ στὴ θέληση γιὰ δόξα καὶ κυριαρχία κρίνει τὴν ἐνηλικίωση. Τὸ ἐνδιαφέρον βρίσκεται στὸν ‘νόμο’ τῆς πνευματικῆς αὐξησης: δὲν ἀπομακρύνομαι ἀπὸ τὴν κακία ἀρκετά, ἂν δὲν κατευθύνομαι ἀκόμη περισσότερο καὶ ἤδη προηγουμένως στὸ ἀγαθὸ — στὴ σχέση, τὴν προσφορά, τὴν αὐτοθυσία. Ἡ χλιαρὴ ἀποφυγὴ τῆς κακίας, χωρὶς ἐπιθυμία τοῦ ἀγαθοῦ, χαρακτηρίζει τὴν ‘πλαδαρὴ’ ψυχή. Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη ταυτίζει τὴν ἐνδιάμεση κατάσταση μὲ τὴν ἀπώλεια: *ὄφελον ψυχρὸς ἦς ἢ ζεστός. οὕτως ὅτι χλιαρὸς εἶ, καὶ οὔτε ζεστός οὔτε ψυχρὸς, μέλλω σε ἐμέσαι ἐκ τοῦ στόματός μου.*

Πιάσε με ἂν μπορεῖς

Ἐδῶ ἡ ἐνηλικίωση ἀρχίζει ὡς ἐγκατάλειψη τῆς ἐλαφρότητας καὶ τῆς ἀπατεωνιᾶς μέσα ἀπὸ τὴν συμμόρφωση μὲ στοιχειώδεις κοινωνικοὺς κανόνες καὶ τὴν ἀνακάλυψη τῆς σοβαρότητας, τῆς ἀξιοπιστίας, τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης.

Ἐλπίδες, κίνδυνοι καὶ σοφία

Ἡ Ε. κάνει ἓνα βῆμα πέρα ἀπὸ τὸ ‘παίρνω τὴ ζωὴ μου στὰ χέρια μου’, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐνηλικίωση στὴν εὐγνωμοσύνη καὶ τὴν ἀνταπόδοση, λέει ὅτι γιὰ μένα ἐνηλικίωση εἶναι νὰ γίνεις γονέας στοὺς γονεῖς σου, ὅπως σὲ πρόσεχαν αὐτοί, καὶ στοὺς μικροὺς ἀδελφούς σου.

Αὐτὴ εἶναι μιὰ καλὴ ἀρχή! Ἀλλίμονο ἂν δὲν ἀγαπάω οὔτε ὅσους μὲ φρόντισαν — ὅμως ἀλλίμονο κι ἂν παραμείνω ἐκεῖ, θὰ σήμαινε ὅτι δὲν ἀγαπάω παρὰ μόνο τὸν ἑαυτό μου. Ἄν δὲν χρειάζομαι βοήθεια, ποιός θὰ ἀγαποῦσα; Πότε ἀγαπάει κάποιος ἀληθινά;²⁶²

Ὁ Β. σκέφτεται τὸ κράτος καὶ τὴ χώρα, ὅτι γιὰ νὰ μεγαλώσω καλύτερα πρέπει στὴ χώρα μου νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ παιδεία, τὰ σχολεῖα, τὰ πανεπιστήμια καὶ γενικὰ ἡ νοσοτροπία τῶν ἀνθρώπων. Νὰ καταλάβουν τίς ἀξίες τῆς ζωῆς καὶ νὰ βελτιωθοῦν σὰν ἄνθρωποι.

Σωστὰ ἀναγνωρίζεται τοξικὸ περιβάλλον.²⁶³ Ὅμως σὲ κάθε περίπτωση, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ περιβάλλον εἶναι ὑγιὲς καὶ εὐνοϊκό, ἐκπαιδεύει κανεὶς μόνος του τὸν ἑαυτό του.²⁶⁴ Σὲ ἀντίξοες συνθήκες ἔχω ἀπλῶς ἓνα λόγο παραπάνω νὰ μὴν περιμένω βοήθεια ἀπὸ ἔξω. Ὁ Β. ἀποδεικνύει ἐπίσης μὲ τὴν ἴδια τὴν κριτικὴ

²⁶² Δὲς (κυρίως) τίς ἐνότητες: Πόσο μὲ βοηθάει ἡ οἰκογένεια; — Ποιὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ θρησκεία; — Μὲ συμφέρει νὰ ἐρωτευτῶ;

²⁶³ Δὲς τίς ἐνότητες Πόσο μὲ βοηθάει τὸ κράτος; — Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση; — Ποιὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ θρησκεία; — Ποιὸ εἶναι τὸ καλύτερο πολίτευμα;

²⁶⁴ Δὲς τὴν ἐνότητα Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;

του ὅτι δὲν εἴμαστε μαριονέτες. Ἦδη σὲ μικρὴ ἡλικία μποροῦμε νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ κυρίαρχες νοοτροπίες, ἐκτὸς ἂν μᾶς ἐκφράζουν.

Ἡ Μ. κατόρθωσε σημαντικὴ νηφαλιότητα: δὲν εἶναι ὅτι ἔχω ἀνθρώπους στὸ πλευρό μου μόνο ἀλλὰ καὶ ὅτι βλέπω τὶς συμπεριφορὲς τῶν γύρω μου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταλαβαίνω πῶς ἐπηρεάζει αὐτὴ ἢ συμπεριφορὰ καὶ νὰ μὴν τὸ κάνω ποτὲ ἐγώ. Καὶ ὅταν κάνεις παρέα μὲ κακὲς ἐπιρροὲς μετὰ ἀπὸ καιρὸ τὸ καταλαβαίνεις καὶ πλέον ξέρεις τί νὰ ἀποφύγεις. Ὅποτε θεωρῶ ὅτι παίρνω ἀρκετὴ βοήθεια ἀπὸ τὸ περιβάλλον μου.

Ἡ Μ. ἀνήκει σὲ μιὰ μειοψηφία τῆς τάξεως τοῦ 10% ὅσων παιδιῶν συνειδητοποίησαν ὅτι δὲν κινδυνεύουμε οὐσιαστικά ἀπὸ ἐξωτερικὲς συνθηκὲς, φίλους, γνωστούς, τὴν οἰκογένεια ἢ τὴ χώρα: κινδυνεύω νὰ ἀποτύχω στὴ ζωὴ μου ἀπὸ τὸν ἴδιο μου τὸν ἑαυτό... ὅσα κι ἂν σοῦ συμβοῦν στὴ ζωὴ, πιὸ μεγάλο ρόλο παίζει πῶς θὰ τὰ ἀντιμετωπίσεις ἐσύ...

Ἐχει ἐπίσης ἐπίγνωση ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα χειρότερο ἀπ' τὸ νὰ ζήσω μιὰ ξένη ζωὴ, νὰ μὴν εἶμαι ὁ ἑαυτός μου — διάβολος ἢ ἅγιος, μεγάλος ἢ μικρός: θέλω νὰ εἶμαι ὁ ἑαυτός μου χωρὶς νὰ καταπιέζομαι ἀπ' ὅ,τι πιστεύει ὁ ἄλλος γιὰ σωστό.

Ἡ Σ. ἐκμυστηρεῦεται ὅτι προσωπικὰ φοβᾶμαι μήπως ἔρθει τὸ τέλος τοῦ κόσμου πρὶν προλάβω νὰ ὀλοκληρώσω τοὺς στόχους μου...

Ἀκούγεται ἴσως ἀστεῖο, δείχνει ὅμως ὅτι τὸ τέλος τοῦ κόσμου βιώνεται ἀφηρημένο, χωρὶς πραγματικὸ περιεχόμενο, σὰν νὰ ἦταν ἀπλὴ ἡμερομηνία λήξης, μπροστὰ στὴν ὁποία ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ ἐφήμερα ἔργα ἔχουν ἀσυγκρίτως μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Φανερώνει ἐπίσης ἐπίγνωση τῆς ἀξίας τῆς ἐδῶ ζωῆς,

ὅπως εἶναι φυσικό, ἐφόσον οὐσία καὶ τῶν ἐδῶ πραγμάτων εἶναι ἢ ἄλλη ζωή.²⁶⁵

Ἡ Α. βρίσκεται σὲ σύγχυση ὄχι παράξενη γιὰ παιδιά. Φοβᾶται μήπως κάνει λάθος ἐπιλογές, ταυτόχρονα ὅμως πιστεύει πὼς οὔτε κἂν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε πότε κάνουμε λάθος! Ἐπομένως ἡ ζωὴ μας δὲν εἶναι ἀληθινὰ δική μας: κινδυνεύω νὰ ἀποτύχω στὴ ζωὴ μου ἀπὸ τὶς λάθος ἐπιλογές ἀλλὰ ποτὲ δὲν ξέρουμε ἂν θὰ εἶναι ἡ σωστὴ ἐπιλογή. Ἄρα ἂν ἀποτύχουμε δὲν θὰ ξέρουμε ὅτι ἀποτύχαμε καθὼς δὲν θὰ γνωρίζουμε ἂν ἢ ἄλλη ἐπιλογή εἶναι χειρότερη ἢ καλύτερη. Ἀπὸ ἐδῶ γίνεται φανερὸ πόσο ἄσχημα θὰ μπλέξει κανεὶς, ἂν δὲν φροντίσει τὴ σκέψη του.

Γιατί εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε ἂν κάναμε σωστὴ ἐπιλογή; Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἱκανότητα γιὰ προβλέψεις ὅσα δεδομένα κι ἂν βρίσκονται στὴ διάθεσή του; Χρειάζεται νὰ γκρεμοτσακιστῶ γιὰ νὰ προβλέψω ὅτι ἂν πηδῆξω ἀπὸ τὰ 10 μέτρα ὑπάρχει πρόβλημα; Καὶ ὅταν συμβεῖ αὐτό, θὰ λέω ὅτι δὲν ξέρω ἂν ἔκανα λάθος, ἐπειδὴ δὲν δοκίμασα νὰ δῶ τί εἶναι νὰ πέφτεις ἀπὸ τὰ 10 χιλιόμετρα;

Ἄν μιὰ ἐπιλογή ἱκανοποιεῖ τὰ κριτήριά μου, δὲν εἶναι σωστὴ γιὰ μένα; Καὶ ἂν γνωρίζω μιὰ σωστὴ ἐπιλογή, δὲν γνωρίζω ποιά ἐπιλογή θὰ ἱκανοποιῶσε τὰ κριτήριά μου ἀκόμη περισσότερο ἢ ἀπόλυτα; Μήπως εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωρίζω πότε τὰ ἴδια τὰ κριτήρια εἶναι σωστά; Γιὰ παράδειγμα, εἶναι λάθος νὰ θέλω χαρά; Κι ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, δὲν εἶναι ἀκόμη πιὸ σωστὸ νὰ θέλω τὴ μεγαλύτερη χαρά; Δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὴ γνώση, τὴν φιλία, τὴ δημιουργικότητα, τὴν ὑγεία; Μὲ ποιά ‘ἐναλλακτικὴ’ λογικὴ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ θέλω κατάθλιψη, ἄγνοια, ἀποξένωση, ἀνικανότητα καὶ ἀρρώστια;

²⁶⁵ Δὲς τὴν ἐνότητα Ζωὴ σὲ ἀναστολὴ καὶ ζωὴ ἐν παρόδῳ.

Πῶς μπορῶ νὰ ἀξιολογήσω τὶς ἐπιλογές; Δὲν γνωρίζω ἂν θὰ μοῦ δώσει χαρὰ τὸ ἐπάγγελμά μου; Τότε σίγουρα χρειάζεται νὰ ἀναζητήσω ἄλλο ἐπάγγελμα! Δὲν γνωρίζω ἂν θὰ μοῦ δώσει χαρὰ ἡ οἰκογένεια; Δὲν γνωρίζω πῶς εἶναι νὰ συζεῖς με κάποιον καὶ νὰ ἔχεις παιδιά; Δὲν προέρχομαι ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια καὶ δὲν βλέπω τόσες οἰκογένειες γύρω μου, δὲν μαθαίνω γιὰ ἄλλες, δὲν βλέπω σὲ ταινίες, δὲν διαβάζω βιβλία; Δὲν γνωρίζω τὶς χαρές, τὰ προβλήματα καὶ τὶς θλίψεις τῶν οἰκογενειῶν; Καὶ δὲν γνωρίζω ἐπίσης τὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἀνθρώπους χωρὶς δικές τους οἰκογένειες, ἢ ἔχω τόσο ἀνίκανη φαντασία νὰ σκεφτῶ πῶς θὰ εἶναι ἡ δική μου ζωὴ με ἢ χωρὶς οἰκογένεια; Ἄν τὰ ἀγνωῶ αὐτά, εἶναι ἐπειδὴ πράγματι δὲν μπορῶ νὰ γνωρίζω, ἢ μήπως ἐπειδὴ εἶμαι πρὸς τὸ παρὸν ἀνίκανος νὰ σκέφτομαι, νὰ ἐξετάζω καὶ νὰ μαθαίνω; Ἐδῶ λοιπὸν βρίσκεται ἡ πρώτη καὶ πιὸ ἀναγκαία ἐπιλογή: νὰ φροντίσω τὴ σκέψη μου γιὰ νὰ μπορέσω νὰ γίνω ὅποιος θέλω πραγματικὰ νὰ γίνω, νὰ μὴν ξεπερνᾶω τὰ πιὸ σημαντικὰ ζητήματα με προχειρότητα καὶ νὰ μὴ βάζω τρικλοποδιές στὸν ἑαυτὸ μου.

Ἡ Σ. συνδέει τὴν ἐνηλικίωση ὄχι μόνο με τὴ γενικὴ ‘ὠρίμανση’, τὶς ἱκανότητες, τὴν ὑπευθυνότητα, ἀλλὰ καὶ με τὴν ἀνάπτυξη καινούριων συναισθημάτων, πὺν δὲν μπορεῖς νὰ ἔχεις ὅσο εἶσαι παιδί.

Δὲν μπορῶ ὄντως νὰ τὰ ἔχω ὡς παιδί, ἢ δὲν τὰ συνειδητοποιῶ; Μήπως ἡ ἐνηλικίωση εἶναι σὰν μιὰ κάθαρση; Μήπως ὑποχωροῦν τὰ χειρότερα γιὰ νὰ ἔρθουν στὴν ἐπιφάνεια ἀποκτῶντας μεγαλύτερη δύναμη ὅσα καλύτερα στοιχεῖα μπόρεσα νὰ ἔχω ἤδη ὡς ἀνήλικος;

Ἡ Α. ἔχει διπλὴ πηγὴ δύναμης: ἂν κάτι πῆγε πολὺ χάλια καὶ στραβά, καὶ τότε ἔχω ἐλπίδα καὶ ἐμπιστοσύνη στὸν Θεό. Ἀλλὰ, πολλὲς φορὲς, χάνω αὐτὴ τὴν ἐλπίδα. Εἶναι σὰν ἓνα πολὺ σκοτεινὸ δωμάτιο με ἓνα μόνο λαμπάκι πὺν φέρνει φῶς σὲ ἓνα

πολύ μεγάλο κομμάτι του δωματίου. Άλλά, κάποιες φορές, αυτό το λαμπάκι σβήνει γιατί χάλασε. Γι' αυτό χρειαζόμαστε τη βοήθεια άλλου λαμπακίου, και αυτό το άλλο λαμπάκι είναι οι φίλοι μας.

Την αλήθεια αυτή χρειάζεται να συνειδητοποιήσουν όσοι νομίζουν ότι με σοφές έπιλογές και τη βοήθεια του Θεού είναι δυνατό να απολαύσουμε αδιατάρακτη εύτυχια. Το δωμάτιο θά έχει πάντα σκοτάδι. Περαιτέρω, δέν υπάρχουν δύο φώτα αλλά ένα. Είναι φανερό μόνο του, καθαρό και μεγάλο, είτε μέσα από φίλους, συγγενείς, ασχολίες, έργα τέχνης, τη φύση, τὰ ζωάκια..., και με διάφορες έντάσεις — μία μόνο πηγή έλπίδας και δύναμης μέσα και πέρα απ' όλους, τὰ παιδιά μας, τὰ έργα μας, και τήν ίδια τή σωτηρία: “όσο ζητᾷς ότιδήποτε δικό σου”, είδοποιεί ό Έκκαρτ, “τόσο δέν βρίσκεις τόν Θεό. Έπειδή δέν ζητᾷς καθαρά τόν Θεό αλλά ζητᾷς κάτι μέ τόν Θεό. Πραγματικά, κάνεις τόν Θεό σαν ένα κερί, πού μ' αυτό γυρεύει κανείς κάτι. Και όταν βρεῖ ό,τι ζητούσε, τότε πετάει τó κερί.” Έτσι κάνεις και σύ.

“Ό,τι γυρεύεις μέ τόν Θεό είναι ένα τίποτα, ότιδήποτε — κέρδος, άμοιβή, έσωτερικότητα, ή ότιδήποτε. Ζητᾷς τó τίποτα κι έπομένως βρίσκεις τó τίποτα. [...] Έχω πει μερικές φορές, και είναι αληθινό, πώς αυτός πού θά είχε όλο τόν κόσμο και μαζί τόν Θεό, δέν θά είχε τίποτα περισσότερο, απ' όσο άν είχε τόν Θεό μόνο Του.²⁶⁶

Η άποψη τής Π. είναι σπάνια όχι μόνο σε παιδιά αλλά και στους μεγαλύτερους: για μένα μετράει να συνειδητοποιείς τó λάθος σου, παρά να μὴν τó είχες κάνει.

Στὰ λάθη βρίσκεται μεγάλη βοήθεια να γνωρίσω τόν έαυτό μου και να προχωρήσω όπως θέλω. “Όχι άδικα ό Αίσχύλος τόν

²⁶⁶ Μάιστερ Έκκαρτ, σ. 92–93.

θεωροῦσε κύριο καὶ θεόδοτο τρόπο μάθησης. Ἐφόσον ἡ ἀνθρωπότητα δὲν γεννιέται σοφῆ, τὸ λάθος εἶναι ὁ πρῶτος δάσκαλος. Σιγὰ σιγὰ δημιουργοῦνται ἀποθέματα γνώσης καὶ ἐμπειρίας, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σήμερα, ὅταν οἱ γονεῖς ὑποδέχονται τὰ παιδιά τους μὲ τόση ἔτοιμη γνώση, προσωπικὴ δική τους, τῶν βιβλίων, κ.λπ., χρειάζεται καὶ πάλι ἡ γνώση μέσα ἀπὸ λάθη, ἀκόμη καὶ ἀπὸ λάθη ποὺ μεταδίδει ὡς δῆθεν γνώση τὸ ἴδιο τὸ περιβάλλον.²⁶⁷

Ἡ Γ. ἐπίσης διαπίστωσε κάτι ξεχωριστὸ καὶ σημαντικό, ὅτι γιὰ νὰ μεγαλώσεις σωστὰ πρέπει νὰ σέβεσαι τοὺς ἄλλους, χωρὶς νὰ κρίνεις κανένα, ἂν δὲν τὸν ξέρεις.

Πόσο μπορῶ νὰ γνωρίζω τὶς λεπτομέρειες στὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου; Σ' ἐμένα ἴσως μοιάζει ἀγαπημένο παιδί τῆς τύχης ἢ τοῦ Θεοῦ, ποιές ταλαιπωρίες περνάει ὅμως μαζὶ μὲ τὶς χαρὲς του ἢ ποιές θὰ περάσει ἀργότερα; Ἐπειτα, πόσο βέβαιος εἶμαι ὅτι ἔχω ἀρκετὰ διαφορετικὸ χαρακτήρα, ὥστε ἂν ζοῦσα στὶς ἴδιες συνθήκες, ἢ ἐλευθερία μου δὲν θὰ ἀκολουθοῦσε παρόμοιους δρόμους μὲ ὅποιους κατακρίνω στὸν ἄλλο;

Ἡ Σ. στὴν ἐνηλικίωση ἀναγνωρίζει μιὰ ἀρχὴ μάθησης τῆς ζωῆς. *Αὐτὸ εἶναι σημαντικό καὶ δύσκολο γιὰ μένα.*

Εἶναι σημαντικό νὰ ἀποκτῶ ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα, νὰ μὴ βλέπω στὴ ζωὴ μόνο ἀνάγκες ἐπιβίωσης καὶ εὐκαιρίες δῆθεν διασκέδασης, ἀλλιῶς θὰ περιφέρομαι σὰν ἐξαγῆινος, δὲν θὰ ζήσω ἀνθρώπινα. Εἶναι δύσκολο, ἂν οἱ περιορισμοὶ τῆς μικρότητας ποὺ χρειάζεται νὰ ξεπεράσω, ἔχουν γίνῃ συνήθειες καὶ ἐξαρτήσεις.

Ἡ Δ. ἔχει καταλάβει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς, ὅτι τὸ περιβάλλον μου προσφέρει ὑπεραρκετὰ

²⁶⁷ Δὲς τὴν ἐνότητα *Ποιές εἶναι οἱ πιὸ ἐπικίνδυνες παγίδες;*

πράγματα για να με βοηθήσει να πάρω αυτό που θέλω, καθώς πια με την τεχνολογία και τα βιβλία έχεις ήδη μια καλή άρχη.

Και δὲν εἶναι μόνο ἀρχὴ ἀλλὰ συνεχῆς βοήθεια — ἀρκεῖ νὰ θέλω νὰ σκέφτομαι χωρὶς νὰ διστάζω νὰ ἀμφισβητῶ και τις πιὸ καθιερωμένες ιδέες και συνήθειες.

Ἡ Π. καταλαβαίνει ὅτι ἂν γίνεи κάτι λάθος χρειάζεται νὰ συνεχίσεις, νὰ μὴ σταματήσεις.

Συνεχίζω δὲν σημαίνει προχωρᾶ ἀκάθεκτος σὰν τὸ βόδι, ἐπιμένοντας στὸ λάθος σὰν νὰ ἤμουν κουρδισμένος, ἀλλὰ ὅτι δὲν χάνω τὴν ἐλπίδα μου, διδάσκομαι ἀπὸ τὸ λάθος και ἀποκτῶ δύναμη ἀκόμη και νὰ ἀλλάξω τελείως τὴ ζωὴ και τις ἀπόψεις μου.

Ἐ Δ. εἶναι σπάνια περίπτωση παιδιοῦ, για τὸ ὁποῖο οἱ στόχοι μου εἶναι πιὸ σημαντικοὶ ἀπὸ τὴν υγεία μου, και ἡ ιδέα τῆς οἰκογένειας δὲν με ἐνθουσιάζει τόσο. Μόλις καταφέρω αὐτὸ τὸ ὄνειρο ποὺ χρειάζεται κυρίως λεφτὰ πιστεύω ὅτι θὰ μπορῶ νὰ πεθάνω χαρούμενος και ἥσυχος.

Ἄν δὲν νοιάζομαι για μιὰ ἐπιβίωση ἄσχετη με τὸν σκοπὸ μου, και δὲν σκέφτομαι τὸν θάνατο με φόβο ἀλλὰ σὰν ἐπισφράγιση ὅτι τὰ ἐδῶ πράγματα ὀλοκληρώθηκαν, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ ἀποτύχω στὴ ζωὴ μου — ἐκτὸς ἂν τὸ ὄνειρό μου δὲν ἔχει ἀληθινὴ ἀξία ἢ εἶναι ἀντικειμενικὰ και ἀναμφίβολα ἀνέφικτο. Διαφορετικὰ θὰ μεγαλώσω τις δυνάμεις ποὺ χρειάζονται για νὰ τὸ πραγματοποιήσω, και θὰ ζήσω μιὰ ἄξια ζωὴ.

Ἐ Π. σκέφτεται πόσο λίγο τὸν βοηθάει τὸ σχολεῖο νὰ ἐνηλικιωθεῖ: δὲν παίρνω τὴ βοήθεια ποὺ θὰ ἤθελα νὰ ἔχω. Θὰ ἤθελα νὰ μάθαινα για τὴ ζωὴ και ὄχι για τὴ χημεία. Χημεία θὰ μάθω και στὸ κολλέγιο.

Ἐ Όταν ἀγκαλιάζω τὸν φίλο μου δὲν με ἀπασχολεῖ ἡ σύσταση και προέλευση τῶν μυϊκῶν λειτουργιῶν ποὺ συνεργάζονται για

νὰ κινηθοῦν τὰ χέρια! Εἶναι βασικὸς κανόνας ὅτι ἀρχίζουμε ἀπὸ τὸ πιὸ σημαντικό, καὶ πιὸ σημαντικό εἶναι αὐτὸ ποὺ περιφρονεῖ συνεχῶς τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα.²⁶⁸

Τὰ χρήματα δὲν φέρνουν εὐτυχία, λέει ἡ Η., μπορεῖ νὰ ἔχεις πολλὰ λεφτά, ὅμως νὰ εἶσαι μόνος καὶ δυστυχημένος.

Ἐπομένως ἡ εὐτυχία ὑπάρχει στὴ σχέση. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ γνώση αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας.²⁶⁹ Δὲν θὰ μὲ ἱκανοποιήσει ἡ ζωὴ μου, ἂν δὲν συνειδητοποίησα ὅτι γιὰ νὰ εἶμαι εὐτυχημένος προηγούμενοι ἀρκετὰ ποὺ δὲν ἀγοράζονται, κυρίως οἱ γνήσιες σχέσεις καὶ ἡ πραγματοποίηση τῶν ἀνώτερων τουλάχιστον χαρισμάτων, ταλέντων καὶ κλίσεων μου. Αὐτὰ ἐπιδιώκοντας ἀποκτῶ δυνατότητα νὰ ὑπολογίσω καὶ πόσα λεφτά πράγματι χρειάζομαι.

Γιὰ νὰ μεγαλώσεις σωστά, λέει ἡ Ι., θέλεις θάρρος, πίστη, νεῦρο καὶ πεισμα. Μὴν ἀκοῦς κανέναν καὶ ἄκου μόνο αὐτοῦς ποὺ θές, τότε θὰ ἐνηλικιωθεῖς.

Μοιάζει ἐγκατάλειψη στὴν ἐγωπάθεια, ὅμως εἶναι προτιμότερο νὰ ἀκολουθῶ ἀκόμη καὶ ἓνα λάθος δικό μου, παρὰ νὰ ζῶ μὲ μισὴ καρδιά. Χρειάζεται νὰ προχωρῶ ἐλεύθερα καὶ νὰ ἐμπιστεύομαι ὅ,τι (ἔστω κακῶς) κρίνω κάθε φορὰ ἄξιο, μαθαίνοντας ἀπὸ τὰ λάθη. Φυσικὰ θὰ συζητήσω μὲ ὅποιονδήποτε, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ πεισθῶ καὶ ἐσωτερικά.

Πιστεύω πὼς εἶναι πιὸ σημαντικό ἀπ' ὅλα νὰ ἔχει κάποιος ἀσφάλεια, λέει ὁ Ν., ἐπειδὴ τὰ περιλαμβάνει ὅλα καὶ προσφέρει

²⁶⁸ Δὲς τὴν ἐνότητα Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;

²⁶⁹ Δὲς τὴν ἐνότητα Ποιὰ εἶναι τὰ ὄριά μου;

στὸν ἄνθρωπο τὴν καλύτερη δυνατὴ ζωὴ καὶ τοῦ δίνει τὴ δυνα-
τότητα νὰ ζήσῃ μὲ τὰ δικά του ὄρια καὶ νὰ κνηγήσῃ τὰ ὄνειρά
του.

Ἡ ἀσφάλεια περιέχει τὰ πάντα, δὲν παρέχει ὅμως ἢ ἴδια τὸ
παραμικρό, τὸ ὁποῖο γιὰ νὰ κερδίσω ἴσως χρειαστεῖ νὰ περάσω
ἀπὸ κινδύνους. Πιὸ σημαντικό εἶναι αὐτὸ γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου
κάνω κάτι ἄλλο. Ἄν ὑπάρχουν λόγοι νὰ θυσιάσω ἀκόμα καὶ τὴ
ζωὴ μου, οἱ λόγοι αὐτοὶ εἶναι πιὸ σημαντικοὶ ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια,
χωρὶς τοὺς ὁποίους ἡ ἐπιβίωση γίνεται ἀνεπιθύμητη.

Ἡ Α. λέει ὅτι μαθαίνω νὰ γίνομαι ἐγὼ ἢ βοήθεια πὺν χει-
άζομαι, ὅποτε εἶμαι εὐτυχομένη μὲ τὸ περιβάλλον μου.

Δύσκολο νὰ ἀκούσεις ἀπὸ παιδὶ ἢ ἐνήλικο κάτι πιὸ συνετό.

Ἡ Ι. ἔχει καταλάβει ὅτι χρειάζεται νὰ περνᾷς τὸν χρόνο
σου ποιοτικά.

Ἐπομένως χρειάζεται προηγουμένως ἀνάκριση, ἐπίγνωση
καὶ ἱεράρχηση τῶν ποιοτήτων.

Ἡ Ε. ἀναγνωρίζει ὡς μεγαλύτερο κίνδυνο νὰ χάσῃ τὴν ὄρεξη
γιὰ ζωὴ μέσα σὲ μιὰ ἀποκρουστικὴ καθημερινότητα: γιὰ μένα
ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος θὰ ἦταν νὰ σταματήσω νὰ διαβάζω
καὶ νὰ γίνω ἓνας ἄνθρωπος πὺν δὲν ξυπνάει μὲ ὄρεξη νὰ ζήσῃ,
νὰ σηκῶνομαι καὶ νὰ σκέφτομαι ὅτι δὲν θέλω νὰ σηκωθῶ.

Ἐφόσον δὲν συνεργοῦν βιολογικοὶ παράγοντες, πραγματικὴ
θεραπεία τῆς κατάθλιψης ἢ ἀνανέωση τῆς ζωῆς φέρουν κυρίως
τὰ χαρίσματά μου — ἀρκεῖ νὰ μὴν ἀποφάσισα νὰ τὰ ἀγνοῶ. Αὐτὰ
δημιουργοῦν κατευθύνσεις ἐλπίδας καὶ συναρπαγῆς, ὥστε ὄχι
μόνο νὰ θέλω νὰ σηκωθῶ τὸ πρωί, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ βλέπω τὴν
ᾠρα νὰ ξημερώσει! Γιατί θὰ περιφρονοῦσε κανεὶς τὰ χαρίσματά
του; Μοιάζει παλαβό, καὶ ὅμως συμβαίνει ἐκπληκτικὰ συχνὰ καὶ
εὐκολα, γιὰ παράδειγμα, ἂν βάλω τὴν ἀσφάλειά μου πάνω ἀπὸ

μιὰ κλίση πού απαιτεῖ νὰ ρισκάρω, ἢ ἂν ἔχω ἰδέες πού ἀρνοῦμαι νὰ σκεφτῶ καὶ νὰ ἀλλάξω, στριμώχνοντας τὴ ζωὴ μου σὲ λάθη, ἐμπάθειες, φόβους, ἰδεοληψίες.

Ἡ Σ. λέει ὅτι *στὴν ἐνηλικίωση ἐπειδὴ γινόμαστε πιὸ ὑπεύθυνοι ὁ Θεὸς μᾶς κρίνει πιὸ αὐστηρά: σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ζωῆς μας θεωρῶ πὼς ὁ Θεὸς βλέπει τις ἀντοχές μας περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα στάδια ἡλικίας. Μὲ τὸ παραμικρὸ σφάλμα πού θὰ κάνομε, θὰ εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιὰ τις πράξεις μας καὶ μπορεῖ καὶ νὰ τιμωρηθοῦμε.*

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Θεὸς δὲν κρίνει ποτὲ κανένα οὔτε αὐστηρὰ οὔτε μὲ ἐπιείκεια, κι ἂν κάτι μοιάζει τιμωρία, εἶναι βοήθεια νὰ προχωρήσουμε στὸν δρόμο μας — στὸν δικό μας δρόμο! Αὐτὸν θέλει ὁ Θεὸς γιὰ μᾶς, ὄχι τὸν δικό Του. Τὸ συγκεκριμένο κορίτσι πάντως δὲν ἀντιμετωπίζει πράγματι τὸν Θεὸ ὡς τιμωρό, κι ἄς δίνει τὴν ἐντύπωση αὐτή: τὸν ἀγαπάει ἀρκετὰ γιὰ νὰ χαίρεται ἀκόμη καὶ μὲ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι τιμωρία. Ἀπολαμβάνει νὰ δέχεται ὅτιδήποτε τῆς στέλνει, καὶ τὸ πιὸ ἐπώδυνο, κι ἂν πρέπει νὰ κατηγορήσει κάποιον, δὲν θὰ στραφεῖ ποτὲ ἐναντίον Του. *Αὐτὸ πού μοῦ λείπει γιὰ νὰ μεγαλώσω σωστὰ εἶναι ἡ ἀγάπη ἀπὸ τοὺς γύρω μου. Εὐτυχῶς ἔχω τὸν Θεὸ πού εἶναι πάντα δίπλα μου καὶ μὲ ἀγαπάει. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἀνεκτίμητη καὶ καθόλου δεδομένη. Χωρὶς αὐτὴ νοιώθεις ἕνα κενό, μιὰ δυστυχία.*

Προσέχοντας ὅσα συμβαίνουν στὴ ζωὴ της, ἡ Χ. συνειδητοποίησε τί χρειάζεται κανεὶς γιὰ νὰ φθάσει στὴν ἐνηλικίωση: *αὐτὸ πού χρειάζομαι γιὰ νὰ μεγαλώσω σωστὰ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ σταθερότητα, ἡ αὐτογνωσία, ἀγάπη χωρὶς ὄρους, καθοδήγηση μὲ σεβασμὸ καὶ ὑγιῆ ὅρια.*

Ἔχει καταλάβει ἐπίσης ἀπὸ τί κινδυνεύει, καὶ ὅτι πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ στηρίζεται στὸν ἑαυτὸ της: *θὰ ἀποτύχω ἂν ἀφήσω*

τὸν φόβο, τὴν ἀμφιβολία ἢ τὶς γνῶμες τῶν ἄλλων νὰ καθορίσουν τὶς ἐπιλογές μου. Ἄν δὲν βρῶ σκοπὸ, πειθαρχία καὶ αὐθεντικότητα, μπορεῖ νὰ χαθῶ σὲ λάθος δρόμους ἢ εὐκολίες ποὺ κοστίζουν μακροπρόθεσμα. Ἐπίσης ἂν δὲν μάθω νὰ ἐμπιστευόμαι τὸν ἑαυτό μου.

Κι ἂν ὁ ἑαυτός μου ἔχει ἄδικο; Δὲν πειράζει! Καλύτερα νὰ ταλαιπωρηθῶ μὲ τὸν κακὸ ἑαυτό μου μέχρι νὰ γίνω ὅπως θέλω, παρά νὰ ‘ἀπολαύσω’ μιὰ ξένη ζωή. Ὅταν ὁ Ἔγκαρτ συμβουλεύει νὰ προφυλαχτῶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δὲν ἐννοεῖ νὰ γίνω μαριονέτα, ἀλλὰ μέσα καὶ ἀπ’ ὅσα σφάλματα μπορεῖ νὰ κάνω, καὶ μὲ τὶς πνευματικὲς ἀδυναμίες, ἐμπάθειες, ἐξαρτήσεις, προκαταλήψεις, καὶ ἐπίσης μὲ τὶς ἀρετές μου, νὰ προχωρήσω καὶ νὰ τὰ ξεπεράσω ὅλα καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου στὴν ἐνότητα μὲ τὸν Θεό. Καθένας ποὺ ἐρωτεύτηκε ἀληθινὰ γνωρίζει τί σημαίνει ξεπερνᾶω τὸν ἑαυτό μου.

Ὁ Σ. παραπονιέται ὅτι μοῦ λείπει μιὰ σταθερὴ σχέση μὲ τὸν Χριστό. Νοιώθω ἀπομακρυσμένος ἀπὸ αὐτὸν καὶ προσπαθῶ νὰ ἔρθω πιὸ κοντά. Πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ ὠριμάσω καὶ νὰ μεγαλώσω γιὰ νὰ εἶμαι ἕτοιμος. Φοβᾶμαι τὴ θλίψη ποὺ νοιώθω ὅταν κάνω ἁμαρτίες, ὅτι θὰ ἀπομακρυνθῶ ἀπὸ τὸν Χριστό καὶ δὲν θὰ καταφέρω νὰ ἔχω τὴ σχέση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχα. Θέλω νὰ ζήσω πλήρως μὲ τὸν τρόπο τοῦ Χριστοῦ, νὰ κάνω ὑπερήφανους τοὺς γονεῖς μου, νὰ κάνω οἰκογένεια καὶ τὰ παιδιά μου νὰ πετύχουν στὴ ζωὴ τους ἀκολουθώντας καὶ αὐτὰ τὸν λόγο τοῦ Χριστοῦ.

Τί σημαίνει ‘σταθερὴ σχέση’ μὲ τὸν Χριστό; Νὰ μὴ θέλω ἄλλες σχέσεις; Νὰ μὴν ἀδιαφορῶ; Νὰ μὴν κάνω ἁμαρτίες; Πῶς γλυτώνει ἓνα παιδί ἀπὸ τὴν πίστη ὡς ἰδεολογία, ἂν νοιώθει ἁμαρτωλό, ἐπειδὴ ἄς ποῦμε ἀνανίζετα ἢ ἐπειδὴ ἔχει ὁμοφυλόφιλες ἢ ὅποιες σεξουαλικὲς ὁρμές ἢ ἐπειδὴ δὲν πάει στὴν ἐκκλησία, δὲν διαβάζει τὴν Βίβλο, δὲν ἀγαπάει ἀρκετὰ τοὺς γονεῖς του ἢ

τούς ἀγαπάει περισσότερο ἀπ' ὅσο 'πρέπει', κ.λπ.; Δὲν εἶναι δύσκολο, ἰδίως ἂν ζεῖ στὴν Ἑλλάδα ἢ ἄλλη δυτικὴ χώρα, ὅπου οἱ ἰδέες κυκλοφοροῦν χωρὶς λογοκρισία. Ἐναλλακτικὰ διαβάσματα καὶ παρέες θὰ βοηθήσουν, ἐκτὸς ἂν ἡ ἴδια ἢ δική του ἐλευθερία ἀναζητᾶει δουλικὴ πίστη.

Γιὰ νὰ ἔχει κανεὶς ἀληθινὴ σχέση μετὸν Χριστό, δὲν πρέπει νὰ θέλει καμμία σχέση μετὸν Χριστό. Ἄν πρόκειται νὰ πιστέψω πραγματικά, ἔχω ἔρθει προηγουμένως σὲ σημεῖο νὰ ἀπορῶ γιὰ τὴ ζωὴ μου καὶ νὰ προσπαθῶ νὰ βρῶ νόημα. Ἀπορῶντας, σκεπτόμενος, ἀναζητῶντας, ἐνδέχεται νὰ φθάσω στὸν Χριστό, ἴσως ἄλλοῦ, ὅμως ὁ προορισμὸς αὐτός, ὅποιος κι ἂν εἶναι, θὰ εἶναι δικός μου καὶ θὰ ἔχει πραγματικὴ ἀξία γιὰ μένα, ἔστω ὅχι ἰδανικὴ. Δὲν θὰ εἶναι κάτι ἀδιάφορο ἢ φορτικό, οὔτε μιὰ ἰδεοληψία. Ἄν φθάσω στὸν ἴδιο αὐθόρμητα καὶ φυσιολογικά, ἀνακαλύπτω ἐλευθερία καὶ ζωὴ, ὅχι καθήκοντα, ἀνακαλύπτω ἀγάπη, ὅχι φόβο· ἄνεση, ὅχι πίεση· οἰκειότητα, ὅχι ἀπόσταση. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἀκόμη κι ἂν δὲν ἄρχισα σωστά, ἀρκεῖ νὰ συνειδητοποιήσω τὸ λάθος καὶ νὰ σεβαστῶ τὴ νοημοσύνη καὶ τὴν ἐλευθερία μου.

Ἡ Θ. λέει ὅτι γιὰ νὰ μεγαλώσεις σωστὰ χρειάζεσαι λάθη καὶ ἀναμνήσεις — καὶ ἐπίσης ἐμπιστοσύνη: πιστεύω πῶς κινδυνεύω νὰ ἀποτύχω στὴ ζωὴ μου, ἐπειδὴ δὲν ἐμπιστεύομαι εὐκόλα τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ μὲ ὀδηγήσει σὲ πολὺ ἀρνητικὰ πράγματα.

Ἡ καχυποψία δὲν ἀποκλείεται νὰ προφυλάξει ἀπὸ πολλὰ, χρειάζεται ὅμως προσοχή. Χωρὶς ἐμπιστοσύνη ἓνα ἔργο ποὺ ἀπαιτεῖ συνεργασία πολλῶν, δὲν θὰ συντελεστεῖ. Δὲν γίνεται νὰ προχωρήσω χωρὶς νὰ ἐμπιστεύομαι τοὺς συνεργάτες μου. Στὶς προσωπικὲς σχέσεις ἐπίσης. Τί φιλίες θὰ ἔχω ἂν εἶμαι καχύποπτος; Στὴν ἐκπαίδευση, πῶς θὰ ἐνθαρρύνω τὴν ὑπευθυνότητα

τῶν παιδιῶν, ἂν περιφρονῶ τις κλίσεις τους;²⁷⁰ Ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι τόσο σημαντική, ὥστε ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος συμβούλευε τὸν γιό του νὰ προτιμῆσει νὰ πάθει ζημιές ἐμπιστευόμενος παρὰ νὰ εἶναι συνέχεια καχύποπτος. Ἡ Θ. ἔχει ὑγιᾶς ἔνστικτο νὰ διαπιστώνει πρόβλημα στὴν καχυποψία, κι ἂν ὑπερισχύσει ἡ ὑγεία τοῦ χαρακτῆρα της, εἶναι θέμα χρόνου νὰ ἀνοιχτεῖ σὲ προσωπικὲς σχέσεις καὶ νὰ μεγαλώσει τὴν ἐμπιστοσύνη της. Εἶναι ὅμως ἄλλο ἢ ἐμπιστοσύνη καὶ ἄλλο ἢ ἀπερισκεψία καὶ ἡ ἀφέλεια.

Ἐμπιστοσύνη δὲν εἶναι νὰ μὴν ἀμφιβάλλω γιὰ τίποτα! Οὔτε εἶναι καχυποψία ἢ ἐγρήγορση καὶ ἡ ἐκτίμηση τῶν δεδομένων. Παρατηρῶ, σκέφτομαι, ἀξιολογῶ καὶ ἔτσι ἐμπιστεύομαι, ἀμφιβάλλω, ἀπορρίπτω. Ἡ ἐμπιστοσύνη ἀφορᾷ ἀκριβῶς τὴν ἐμπειρία, τὶς ἐκτιμήσεις καὶ τὶς ἀξιολογήσεις μου. Ἐμπιστοσύνη δὲν εἶναι ἡ τυφλὴ ἀποδοχή. Ἐμπιστεύομαι τὴ γέφυρα ἐπειδὴ βλέπω ἐδῶ καὶ χρόνια κόσμος νὰ βαδίζει ἐπάνω της. Ἐμπιστεύομαι ὅτι ἀξίζει νὰ σπουδάσω στὸ ἐξῆς παν/μιο, ἐπειδὴ ἡ πληροφόρησή μου βεβαιώνει πῶς εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα γιὰ τὴν ειδίκευσή μου. Ὅταν ἔχω ἱκανοὺς λόγους νὰ ἐμπιστευτῶ κάτι ἢ κάποιον, καὶ ὅμως διστάζω, ὑπάρχει πρόβλημα.

Ἡ Ν. λέει ὅτι φοβᾶμαι πῶς θὰ σπουδάσω κάτι πὸν δὲν μ' ἀρέσει ἢ μοῦ φαίνεται ὠραῖο στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τὸ μισήσω, καὶ νοιώθω καταπίεση καὶ μιζέρια μὲ αὐτὸ πὸν διάλεξα καὶ νὰ καταλήξω ἄσχημα μὲ τὸν ἑαυτό μου... Γιὰ οἰκογένεια θὰ ἔχω φίλους καὶ συγγενεῖς, ὁπότε θὰ εἶμαι καὶ πιὸ ἐλεύθερη χωρὶς παιδιὰ, κ.λπ.

Ὁ φόβος αὐτὸς εἶναι δικαιολογημένος, γι' αὐτὸ χρειάζεται πολὺ προσεκτικὴ ἐκτίμηση τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων στὴν ἐπι-

²⁷⁰ Δὲς τὴν ἐνότητα Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;

λογή ἐπαγγέλματος, καὶ ἐτοιμότητα νὰ ἀλλάξω ἐπάγγελμα. Δὲν ὑπολόγισα σωστά, ἴσως μὲ παρέσυραν γονεῖς ἢ φίλοι, ἄς μὴν διστάσω νὰ ἀκολουθήσω ὅ,τι μὲ ἐνδιαφέρει πραγματικά.²⁷¹ Ἡ ἀντίληψη τῆς Ν. γιὰ τὴν οἰκογένεια ἐπίσης εἶναι ὑγιής. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία: γιατί μπορῶ νὰ ἔχω σχέση με τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια μου, καὶ ὄχι με τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια τῶν ἄλλων, καὶ μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς ἄλλους; Εἶναι κακοί, παράξενοι, ἀδιάφοροι, ἄσχετοι, καὶ μόνοι καλοὶ οἱ οἰκιακοὶ μου; Δὲν μοιάζει περιεργη σύμπτωση; Ποιὸς πότε ἀγαπᾷ ποιόν πραγματικά;²⁷²

Ὁ Κ. λέει ὅτι φοβᾶμαι μήπως παρατήσω τὰ ὄνειρά μου καὶ ζήσω μιὰ βαρετὴ ζωή.

Γιατί θὰ πρόδιδα τὰ ὄνειρά μου; Φοβᾶμαι τὴν ἀποτυχία; Κινδυνεύω; Μὲ παρασύρουν ἄλλα; Ἄντι νὰ διστάζω ἀνώφελα, ἄς σκεφτῶ πόσο πραγματικά εἶναι, πόσο ἐφικτὰ καὶ πόσο ἀξιόλογα, φυσικὰ πόσο ἱκανὸς εἶμαι νὰ τὰ πραγματοποιήσω, καὶ ἀκόμη τί εἶμαι πρόθυμος νὰ θυσιάσω, ἂν χρειάζεται. Καὶ εἶναι ἀκόμα πιὸ ἀπαραίτητο νὰ σχηματίσω ὅσο γίνεται πιὸ καθαρὴ εἰκόνα γιὰ τὴ ζωὴ ποὺ θὰ ζήσω, ἂν ἀγνοήσω τὰ ὄνειρά μου.

Μερικὰ κοινὰ προβλήματα

Πολλὰ παιδιά νοιώθουν νὰ τὰ ἐμποδίζει ἡ χαμηλὴ αὐτοεκτίμηση, ἐνῶ συχνὰ διαπιστώνουν ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι ἀδιαφοροῦν γι' αὐτὰ ἢ τὰ ἀπορρίπτουν. Ἴσως τὸ περιβάλλον μὲ ἀπορρίπτει

²⁷¹ Δὲς τὴν ἐνότητα Ποιὸ εἶναι τὸ σωστὸ ἐπάγγελμα;

²⁷² Δὲς τίς ἐνότητες Πόσο μὲ βοηθάει ἡ οἰκογένεια; — Μὲ συμφέρει νὰ ἐρωτευτῶ;

ἐπειδὴ εἶναι νοσηρό, ἢ μπορεῖ ὁ ἴδιος νὰ μὴν προχωρᾶω καλὰ. Στὴ δεύτερη περίπτωσι, μιὰ θετικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἄλλων θὰ βοηθοῦσε; Ἦδη τὸ γεγονός ὅτι τὰ παιδιὰ αὐτὰ αἰσθάνονται ἀδικημένα, ἂν δὲν εἶναι ὑποσυνείδητη πρόφαση γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν εὐθυνῶν τους, σημαίνει ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν ὑποφέρουν ἀπὸ χαμηλὴ αὐτοεκτίμησι, μᾶλλον ἀπὸ δειλία, καὶ συχνὰ ἡ δειλία ὀφείλεται σὲ περίσσειμα αὐτοεκτίμησις. Αὐτὸς εἶναι ὕπουλος κίνδυνος.

Ὁ φόβος τῆς ἀποτυχίας τείνει νὰ ἀποτρέπει τὸν ὑπερήφανο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν προσπάθεια. Ἄν ὑπάρχει ὅμως ἰκανότητα καὶ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη γιὰ γνήσιο ἔργο, ἡ ἴδια ἢ νοσηρὴ ὑπερηφάνεια ἴσως ἀποδειχθεῖ σύμμαχος! Συγκρατῶντας τὸν ἑαυτὸ μου, ἔστω ἀπὸ φόβο νὰ ἐκτεθῶ στὴν κριτικὴ, συγκεντρῶνω γνώση καὶ ἐμπειρία, κι ἔτσι προετοιμάζομαι γιὰ κάτι πιὸ σημαντικὸ.

Ἐφόσον δὲν ζοῦμε σὲ ἀπομόνωση, μάλιστα οἱ ‘δυτικοὶ’ λαοί, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον δεχόμεστε πληροφορίες ἀπὸ κάθε ἄκρη τοῦ πλανήτη καὶ ἀπ’ ὅλη τὴν ἱστορία, ὅποιος ἔχει χαρίσματα θὰ βρεῖ ἀργὰ ἢ γρήγορα δύναμη νὰ τὰ κάνει πράξη. Ἄν αὐτὸ δὲν συμβεῖ, ἄς ζητήσῃ τὸν ὑπεύθυνον στὸν ἑαυτὸ του.²⁷³ Πολλὰ παιδιὰ δὲν ἀμφιβάλλουν γιὰ τὴ σημασία τῶν συναναστροφῶν καὶ τὶς λεγόμενες κακὲς ἐπιρροές, ἐνῶ αἰσθάνονται νὰ κινδυνεύουν ἀπὸ κακόβουλους ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς ‘φίλους’ καὶ τὴν οἰκογένειά τους. Ἀναγνωρίζουν στὸ πιὸ στενὸ περιβάλλον τους κακὲς προθέσεις, φθόνον, στὴν καλύτερη περίπτωσι ἀδιαφορία.

Ἄν ἀκολουθῶ ‘κακὲς ἐπιρροές’, προφανῶς ἔχω εὐθύνη ὁ ἴδιος ἀπὸ μιὰ ἡλικία καὶ ἔπειτα. Εἰδικὰ τὰ παιδιὰ ποὺ μιλοῦν γιὰ κακὲς ἐπιρροές, τὶς ἔχουν ἤδη ξεπεράσει. Ἄλλιῶς ἡ κακὴ ἐπιρροή εἶναι ἓνας τρόπος ἢ ἐπιπλέον ὁρμὴ νὰ βυθίζομαι στὸν ἑαυτὸ μου καὶ

²⁷³ Δὲς στὸ *σινεμά τῆς ἐνηλικίωσις*, τὸν Πολίτη Κέην.

νά τὸν πραγματοποιῶ. Ἄν δὲν ἤμουν ὁμοίος της, δὲν θὰ δεχόμουν τὴν ἐπιρροή αὐτή, ἢ ὁποία μὲ τὴν ἴδια τὴν κακία της θὰ μὲ ἐπηρέαζε θετικά, θὰ ἀποκτοῦσα καλύτερη εἰκόνα γιὰ ὅ,τι θέλω νὰ ἀποφύγω. Ἄν ὅμως στὸ ἴδιο τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον ὑπάρχει φθόνος, μῖσος, κ.τ.ῶ., χρειάζεται μεγάλη ψυχικὴ δύναμη γιὰ νὰ τὰ βγάλω πέρα μέχρι νὰ μπορέσω νὰ ἀπομακρυνθῶ, ὅσο γίνεται πιὸ γρήγορα.

Πολλὰ παιδιά ταυτίζουν τὴν ἐνηλικίωση μὲ τὴ δημιουργία δικῆς τους οἰκογένειας, πρᾶγμα εὐλογο ἐφόσον τοὺς ἐνήλικους συνήθισαν νὰ ἀναγνωρίζουν ὡς γονεῖς. Δὲν σημαίνει κομπορμισμὸ ὅσο βρισκόμαστε στὰ πρῶτα ἐφηβικὰ χρόνια ἢ πιὸ πρὶν, καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι μεγαλώνοντας ἀρχίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ ἀμφισβητοῦν τὴ σημασία τῆς οἰκογένειας. Πάντως προχωρῶντας σὲ γάμο συνετὰ καὶ ὄχι ἀπερίσκεπτα εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ὑπολογίσω ἕνα σημαντικὸ στατιστικὸ δεδομένο, ὅτι ὁ γάμος μου ἔχει 6 στὶς 10 πιθανότητες νὰ ἀποτύχει. Ποῦ ὀφείλεται αὐτό; Δὲν πρέπει νὰ ἐξηγήσω ἕνα τόσο μεγάλο ποσοστὸ ἀποτυχίας τῶν γάμων;²⁷⁴

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ προσεχθεῖ ὅτι ἡ πλειοψηφία ὄσων παιδιῶν ἐπιθυμοῦν δική τους οἰκογένεια, οὔτε διανοοῦνται γάμο χωρὶς παιδιά. Αὐτὸ εἶναι εὐλογο, κι ἂς μὴν ἔγινε συνειδητὴ ἡ αἰτία του. Ἡ σχέση τῶν γονέων μὲ τὰ παιδιά εἶναι πολὺ πιὸ σίγουρη. Κατὰ κανόνα τὰ παιδιά ἀπολαμβάνουν καὶ ἐπιστρέφουν τὴν ἀγάπη καὶ τῶν δύο γονέων. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσεγγίσει τὸν γάμο καὶ ὡς τρόπο τῶν παιδιῶν νὰ ἀποκτήσουν δικὰ τους παιδιά. Χρειάζεται ἐπομένως νὰ ἐξηγηθεῖ γιὰτί οἱ γονεῖς συνήθως ἀγαποῦν τὰ παιδιά τους πέρα ἀπ' ὅλα τὰ προβλήματα καὶ μέχρι αὐτοθυσίας, ἀλλὰ ὄχι ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, σὲ βαθμὸ πού μετὰ βίας ἀντέ-

²⁷⁴ Δὲς τὴ Φύση τοῦ γάμου στὴν ἐνότητα *Πόσο μὲ βοηθάει ἡ οἰκογένεια*;

χουν τή σχέση τους και συχνά τή διαλύουν ἢ θὰ ἔκαναν καλὰ νὰ τή διαλύσουν. Τὸ ἐρώτημα γίνεται ἀκόμα πιὸ ἐνδιαφέρον, ἂν σκεφεῖ κανεὶς ὅτι οἱ μεγάλοι συνήθως εἶναι καλύτεροι ἀπὸ τὰ παιδιὰ, περισσότερο ἀνοιχτοὶ καὶ ἱκανοὶ νὰ ἀγαπήσουν.

Θὰ ἄξιζε νὰ προσεχθεῖ καὶ ἓνα ἄλλο συνηθισμένο στὰ παιδιὰ φαινόμενο, ἡ τεμπελιὰ καὶ ἡ ἀνία. Βαριοῦνται πού ζοῦν, γι' αὐτὸ καταφεύγουν στὴ φασαρία. Καμμιά φορὰ οἱ μεγάλοι νομίζουν ὅτι εἶναι χαρά, ὅτι τὰ παιδικὰ χρόνια εἶναι γεμάτα ζωντάνια! Τὰ παιδιὰ ἀντιθέτως προσπαθοῦν νὰ δώσουν ἐπίφαση ζωῆς σὲ ὅ,τι κατὰ βᾶθος εἶναι σκληρότητα, μικρότητα, ἀπειρία, ἀσχετοσύνη καὶ ἄγνοια. Μεγαλώνοντας στὰ χρόνια, ἂν μεγαλώσουν ἐπίσης στὴ σκέψη καὶ τὴν εὐαισθησία, θὰ ἐγκαταλείψουν τὸν θόρυβο. Ὅμως συχνὰ καὶ ὡς ἐνήλικοι δὲν ἀποφεύγουν τελείως τὸν θόρυβο, πού μπορεῖ νὰ εἶναι τώρα τζόγος, τρέξιμο μὲ αὐτοκίνητα, 'δισκέδαση' σὲ κέντρα, κ.λπ.

Ἔχε ὅσες ἔχ' ἡ Ἀνατολή κι ὅσες εὐχές ἡ
Δύση!

*Ὅλα τὰ σφάλματα πὸν εἶναι πιθανὸ νὰ διαπράξεις εἶναι
ἀσήμαντα ἐν συγκρίσει μὲ ἓνα ὀλέθριο, πράγματι, σφάλμα:
νὰ ἐπιτρέψεις στοὺς ἄλλους νὰ σοῦ ἐπιβάλουν αὐτὸ πὸν
ἐκείνοι κρίνουν ὅτι εἶναι τὸ καλὸ σου.*

Τζὼν Στιούαρτ Μίλ

*Τὰ λάθη πὸν κάνει κάποιος εἶναι ὁ δρόμος του γιὰ τὴν ἀνα-
κάλυψη.*

Τζέημς Τζόυς

*Τὸ ταλέντο τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύσσεται μέσα στὴν ἀπο-
μόνωση, ὁ χαρακτήρας του διαμορφώνεται στὶς τρικυμίες
τῆς ζωῆς.*

Γκαῖτε

Ὅ,τι δὲν μὲ συναρπάζει, μὲ σκοτώνει.

Βύρων

Τί εἶναι τὰ λεφτά; Πετυχαίνει κανείς στὴ ζωὴ του ὅταν σηκώνεται τὸ πρωί, πηγαίνει γιὰ ὕπνο τὴ νύχτα, καὶ στὸ ἐνδιάμεσο κάνει αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ κάνει.

Μπόμπ Ντύλαν

Κάθε ἐργασία ἐπὶ πληρωμῇ ἀποσπᾶ καὶ φθείρει τὸ μυαλό.

Ἀριστοτέλης Ὠνάσης

Φτώχεια δὲν εἶναι ὅ,τι μειώνει τὴν περιουσία, ἀλλὰ ὅ,τι μεγαλώνει τὴν ἀπληστία.

Πλάτων

Ἐκεῖνος ποὺ λέει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνεῖ, δὲν πρέπει νὰ διακόπτει ἐκεῖνον ποὺ τὸ κάνει.

Κινέζικη παροιμία

Δὲν πειράζει ἂν προχωρᾷς ἀργά, ἀρκεῖ νὰ μὴ σταματήσεις.

Κομφούκιος

Ἐνα ταξίδι χιλίων χιλιομέτρων ἀρχίζει μὲ ἓνα βῆμα.

Λάο Τσέ

Οἱ δύο πιὸ σημαντικὲς ἡμέρες τῆς ζωῆς σου εἶναι ἐκείνη πὸν γεννήθηκες καὶ ἐκείνη πὸν θὰ ἀνακαλύψεις γιατί γεννήθηκες.

Μὰρκ Τουαίν

Τὸ μόνο πὸν εἶσαι προορισμένος νὰ γίνεις, εἶναι αὐτὸ πὸν θὰ ἀποφασίσεις νὰ γίνεις.

Ἔμερσον

Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὁ ἀνεξέταστος βίος εἶναι ἀβίωτος.

Σωκράτης

Ὁ νοῦς εἶναι τὰ πάντα. Γίνεσαι αὐτὸ πὸν σκέφτεσαι.

Βούδας

Δὲν ὑπάρχει τίποτα καλύτερο ἀπὸ τὴ σοφία καὶ τίποτα πιὸ αἰσχρὸ ἀπὸ τὴν ἀμάθεια.

Πλάτων

Δὲν εἶναι φωτεινότερο πρᾶγμα ἀπὸ τὴν Ἀλήθεια.

Παπατσώνης

Ἡ Ἀλήθεια θὰ σᾶς ἐλευθερώσει.

Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη, 8, 32

Ἡ ψυχὴ φεύγει ἀπὸ τῆ ζωῆ αὐτῆ χωρὶς νὰ ἔχει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἀγωγή της.

Πλάτων

Οἱ ἄνθρωποι δὲν φαίνεται νὰ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ γνώμη τους γιὰ τὸν κόσμο εἶναι καὶ μιὰ ἐξομολόγηση γιὰ τὸν χαρακτῆρα τους.

Ἔμερσον

Ὅταν διαβάξω ἓνα καλὸ βιβλίο, εὐχομαι ἡ ζωὴ μου νὰ διαρκούσε τρεῖς χιλιάδες χρόνια.

Ἔμερσον

Τὸ νὰ διαβάξεις τὰ καλὰ βιβλία εἶναι σὰν νὰ συνδιαλέγεσαι μὲ τοὺς ἄριστους τῶν περασμένων αἰώνων.

Καρτέσιος

Ὅταν παίρνω λίγα λεφτά, ἀγοράζω ἑλληνικὰ βιβλία. Καὶ ἂν περισσέψει τίποτα, ἀγοράζω τρόφιμα καὶ ροῦχα.

Ἔρασμος

Ὁ πιὸ σίγουρος γενικὸς χαρακτηρισμὸς γιὰ τὴ δυτικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση εἶναι ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ὑποσημειώσεων στὸν Πλάτωνα.

Ἄλφρεντ Νὸρθ Ὀυάιτχεντ

Ἐκπαίδευση δὲν εἶναι ἡ ἐκμάθηση γεγονότων ἀλλὰ ἡ ἐξάσκηση τοῦ μυαλοῦ νὰ σκέφτεται.

Ἄινστάϊν

Ἐνας δημιουργικὸς ἄνθρωπος παρακινεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ πετύχει κάτι, ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ νικήσει τοὺς ἄλλους.

Ἐιν Ράντ

Καλύτερα νὰ ἀποτύχεις πρωτοτυπῶντας παρὰ νὰ πετύχεις μιμούμενος.

Χέρμαν Μέλβιλ

Μὲ τίς λέξεις σου νὰ εἶσαι πολὺ προσεκτικὸς, ὅπως εἶσαι ἀκριβῶς μ' ἕναν βαριά τραυματισμένο ποὺ κουβαλᾷς στὸν ὦμο.

Ἄρης Ἀλεξάνδρου

Ἡ φύση εἶναι ἡ τέχνη τοῦ Θεοῦ.

Δάντης

Τὰ θαύματα δὲν εἶναι ἀντίθετα στὴ φύση, ἀλλὰ ἀντίθετα σ' αὐτὰ πὸν γνωρίζουμε γιὰ τὴ φύση.

Αὐγουστῖνος

Ὁ Θεὸς εἶναι γιὰ μᾶς τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων.

Πλάτων

Ἐνα πραγματικὸ ἔργο τέχνης δὲν τελειώνει ποτέ.

Βαλερύ

Ἄν οἱ πόρτες τῆς ἀντίληψης καθαρίζονταν, τὸ καθεὶ θὰ παρουσιαζόταν στὸν ἄνθρωπο ὅπως πραγματικὰ εἶναι: ἄπειρο.

Μπλέηκ

Κάθε λογικοῦ κτιστοῦ ὄντος ἡ ὑπαρξη κινεῖται μεταξὺ δύο ὁρίων: τὸ ἔνα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν Θεὸ πὸν φθάνει ὡς τὸ μῖσος γιὰ τὸν ἑαυτό· τὸ ἄλλο, ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν ἑαυτό πὸν φθάνει ὡς τὸ μῖσος γιὰ τὸν Θεό.

Σωφρόνιος Σαχάρωφ

Ἄν δὲν φτάσει ὁ ἄνθρωπος νὰ πεῖ βαθειὰ μέσα ἀπὸ τὴν καρδιά του, ὅτι μόνο ἐγὼ καὶ ὁ Θεὸς ὑπάρχουμε στὸν κόσμος, ἀποκλείεται νὰ βρεῖ ἡσυχία.

π. Ἀλώνιος

Μακριὰ ἀπ' ὅλους κι ἀπ' ὅλα! Νὰ δουλεύεις, νὰ προσεύχεσαι, καὶ νὰ σὲ βλέπει μονάχα ὁ Θεός.

Ἅγιος Πορφύριος

Λαμβανομένων ὅλων ὑπόψιν, ἡ δουλειὰ τελικὰ εἶναι λιγώτερο βαρετὴ ἀπ' τὸ νὰ διασκεδάξεις.

Μπωντλαίρ

Νὰ κάνεις μιὰ δουλειὰ μὲ ἀγάπη εἶναι τὸ μυστικὸ ὅλης τῆς εὐταξίας καὶ ὅλης τῆς εὐτυχίας.

Ρενουάρ

Νὰ κάνεις τὰ πάντα μέσα στὸ ἕνα φῶς καὶ νὰ γίνεις φῶς ὁ ἴδιος.

Γρηγόριος Νύσσης

Μὲ τοὺς ἀνθρώπους ζοῦμε ὅλοι μας, ὅμως δὲ ζοῦμε καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Πολὺ σπάνια τὸ φέρεσιμό μας εἶναι τὸ σημάδι πὺν κάνει μιὰ ψυχὴ σὲ ἄλλη.

Γιάννης Ἀποστολάκης

Πολλὲς φορὲς θὰ μείνουμε ἔκθαμβοι ἀπὸ τὴν μαθηματικὴ ἀκρίβεια τῆς Πρόνοιας τοῦ Θεοῦ γιὰ μᾶς.

Σωφρόνιος Σαχάρωφ

*Ὁ κόσμος ἔγινε γιὰ τὴν ψυχὴ, γιὰ νὰ ἀσκήσει καὶ νὰ στη-
ρίξει τὸ μάτι τῆς ψυχῆς, νὰ ἀντέξει τὸ θεῖο Φῶς.*

Μάιστερ Ἐκκαρτ

*Κανένας δὲν θέλησε κάτι τόσο πολὺ ὅσο θέλει ὁ Θεὸς νὰ
κάνει ἕναν ἄνθρωπο νὰ τὸν γνωρίσει.*

Μάιστερ Ἐκκαρτ

*Εἶναι στὴ φύση τοῦ Θεοῦ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ κρατήσῃ τίποτα,
πρέπει ὅλα νὰ τὰ δώσει, ὅλα ὅσα ἔχει ποτὲ δημιουργήσῃ, καὶ
τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ Του.*

Μάιστερ Ἐκκαρτ

*Χωρὶς Ἑσένα δὲν θὰ γεννιόμουν ἀπὸ τὸ τίποτα, οὔτε
μπορῶ νὰ ζήσω ἢ νὰ σωθῶ. Λοιπόν, δὲν ζητάω τίποτα. Εἶμαι
μπροστὰ Σου σὰν κάτι ἄψυχο. Ὅ,τι θέλεις κάνε τὸ πλάσμα
Σου.*

Πέτρος Δαμασκηνός

Ἄν δὲν μὲ φροντίζει ὁ Θεός, γιατί καὶ νὰ ζῶ;

π. Δανιήλ

Μόνο οἱ δημοσιογράφοι, οἱ λογοτεχνίζοντες, οἱ ὀπαδοὶ μιᾶς ἰδεολογίας καὶ οἱ φιλόσοφοι δεκάτης κατηγορίας κοροϊδεύουν τὸν Θεὸ καὶ θεωροῦν πὼς ἡ πίστη στὸν Θεὸ εἶναι ἐπιλήψιμη ἀδυναμία.

Ἰονέσκο

Τὸ ἓνα αὐτὸ νὰ θεωρεῖτε ἀληθινό, πὼς δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἀγαθὸ ἄνθρωπο κανένα κακὸ ἀπολύτως, οὔτε ὅσο ξεῖ, οὔτε ὅταν πεθαίνει.

Πλάτων

Τίποτε ἀπ' ὅσα παθαίνουμε δὲν εἶναι βλαβερό, ἢ ἔστω τέτοιο ποὺ νὰ μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε κάτι καλύτερο.

Μ. Βασίλειος

Στὴν ὑπερήφανη ψυχὴ δὲν ἀρέσει τίποτα, ὅμως στὸν ταπεινὸ ἄνθρωπο τὰ πάντα εἶναι ἀνεκτά.

Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης

Ὅποιος ἀτιμάζεται ἢ ἐξυβρίζεται καὶ νοιώθει μεγάλο πόνο στὴν καρδιά, ἄς γνωρίζει ὅτι ἔχει μέσα στοὺς κόλπους του καὶ περιφέρει τὸ ἀρχαῖο φίδι.

Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος

Άγνή

I. Άνάμεσα στα σύννεφα

ΚΟΙΤΑΞΕ το ρολόι της και αποφάσισε να σηκωθεί, αν και είχε χρόνο. Ήφτιαξε ένα έσπρέσο και άρχισε να ασχολείται με τις αποσκευές. Ήταν σχεδόν βέβαιη ότι στο τέλος κάτι θα ξεχάσει, ή σκέψη της βρισκόταν άλλοῦ! Πλησίασε στο παράθυρο. Ήθεα ύποσχόταν τήν περισυλλογή που είχε ανάγκη. Στόν παραλιακό, πριν από τὰ λιγιστά μέτρα ὠς τή θάλασσα, ἔβρισκες μερικά από τὰ πιό γραφικά βιβλιοπωλεῖα τῆς περιοχῆς. Από τὸ παράθυρό της ἔβλεπε τὰ πλοίαρια, τή θάλασσα καὶ τὸν δρόμο. Τῆς ἄρεσε νὰ βρίσκειται ἐκεῖ πίνοντας καφέ ἢ σοκολάτα καὶ διαβάζοντας ἓνα ὠραῖο βιβλίο. Ἀποφάσισε νὰ πιεῖ τὸν δεύτερο καφέ της στὸ λιμανάκι!

Ἡ φρεσκάδα τῆς θάλασσας πάντα τὴν ξάφνιαζε. Ήταν βέβαιη ὅτι μόνη ἐξήγηση γιὰ τὴ θέση ἐκεῖ τοῦ σπιτιοῦ της ἦταν μιὰ μυστικὴ εὐνοια. Τὴν γοήτευε ἀκόμα κι ὁ στενὸς δρόμος ποὺ ἐμπόδιζε τὰ αὐτοκίνητα νὰ τρέχουν καὶ σχεδὸν σὲ ἀνάγκαζε νὰ ἀτενίσεις. Τὰ κατάρτια τῆς φαίνονταν σὰν νὰ ἀνήκουν σὲ δική τους διάσταση, ἦταν πάντα τὸ πρῶτο ποὺ θαύμαζε.

Τὸ μεγαλύτερο βιβλιοπωλεῖο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ παραλιακοῦ εἶχε πλατιὰ λευκὰ ράφια μὲ γαλάζιες ράχες. Στὶς προθῆκες βρίσκονταν μερικά ἀγαπημένα της βιβλία, διαβασμένα καὶ ξαναδιαβασμένα. Ἀπὸ μέσα ὁ Δημήτρης τὴ χαιρέτησε.

Τοῦ ἔγνευσε ὅτι βιάζεται καὶ δὲν γίνεται νὰ μιλήσουν. Κανονικὰ ὅπου κι ἂν πήγαινε, ἀργὰ ἢ γρήγορα περνοῦσε ἀπὸ ἐκεῖ.

Δὲν εἶχε προχωρήσει λίγα μέτρα ὅταν ὁ σκύλος στὸ ἀπέναντι πεζοδρόμιο ἄρχισε νὰ γαυγίζει σὲ ἓνα παιδάκι. Ἐπάνω στὸν φόβο του ὁ μικρὸς ὄρμησε στὴν ἄλλη πλευρὰ χωρὶς νὰ κοιτάξει γιὰ αὐτοκίνητα. Ὁ παραλιακὸς δὲν ἦταν ἥσυχος. Τὰ αὐτοκίνητα ποτὲ δὲν ἔτρεχαν ἀλλὰ καὶ ποτὲ δὲν ἔλειπαν. Καὶ ὅμως, ὅταν τὸ παιδάκι πετάχτηκε ἀπέναντι, ἦταν ἄδειος! Ἡ Ἄγνη σκέφτηκε ὅσα σκοτώνονται ἢ μένουν ἀνάπηρα, κακοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς γονεῖς, ὑποφέρουν μὲ τοὺς χειρότερους τρόπους... Ἄν εὐχαριστοῦσε τὴ θεία πρόνοια γιὰ τὴ σωτηρία αὐτοῦ ἐδῶ, ποιὸν θὰ κατηγοροῦσε γιὰ τὰ ἄλλα;

Τὸ παιδάκι εἶχε σταθεῖ λίγα μέτρα πιὸ πέρα κοιτῶντας τὸν δρόμο μὲ ἔκπληξη, συνειδητοποιῶντας τί εἶχε γίνει. Μετὰ ἀπὸ λίγο ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνεται. Ὅπως περνοῦσε ἀπὸ κοντά της τὸ ἔπιασε ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τοῦ εἶπε πόσο τρόμαξε. Τὴν κοίταζε ἀμήχανος. Τὸν ἄφησε νὰ φύγει, ἐνῶ ὁ Δημήτρης ἔβγαινε ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο. Εἶχε δεῖ τὸ περιστατικὸ καὶ ἦταν ἀνακουφισμένος.

Ἄγνη κατάλαβα ὅτι βιάζεσαι ἀλλὰ θέλω νὰ σοῦ δώσω αὐτό, τῆς εἶπε προτείνοντας ἓνα βιβλίο. Ἦταν μιὰ ἔκδοση μὲ τὶς φωτογραφίες τοῦ Μπρεσὸν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Μίλησαν λίγο, τὸν εὐχαρίστησε καὶ ξεκίνησε γιὰ τὸ παγκάκι στὴ δεξιὰ πλευρὰ, κοντὰ στὰ δέντρα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔβλεπε τὰ πλοῖα χωρὶς νὰ κλείνει ὁ ὀρίζοντας. Κατεβαίνοντας τὰ σκαλοπάτια σκέφτηκε νὰ περάσει ἀπὸ τὸ καφεῖ ὅμως προτίμησε νὰ μὴ χάσει ἄλλο χρόνο.

Στὸ ἐξώφυλλο εἶχαν τὶς ‘Καρυάτιδες τοῦ δρόμου’, σὲ λευκὸ φόντο. Δὲν θὰ κρατοῦσε αὐτὴ τὴ φωτογραφία, ἂν ἔπρεπε νὰ κρατήσει μόνον μιὰ, τῆς ἄρεσε ὅμως γιὰτὶ σὰν νὰ συμβόλιζε τὴ γέννηση τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας. Πιο πολὺ τὴν ἐντυπωσίαζαν οἱ πόρτες ποὺ δὲν ὀδηγοῦν πουθενά.

Άνοιξε τὸ βιβλίο καὶ στάθηκε στὴν πρώτη φωτογραφία, στὸ ἑσωτερικὸ ἑνὸς μοναστηριοῦ. Παντοῦ μορφὲς ἀγίων. Ἀπαλὰ γεωμετρικὰ σχήματα ὁμόρφαιναν τὶς κολῶνες, παράθυρα–φεγγίτες ἔδιωχναν τὸ σκοτάδι. Μιὰ ομάδα παιδιῶν μὲ τοὺς δασκάλους συνοδευόταν ἀπὸ τὸν ἱερέα. Μόνο ‘τεχνικὸ’ πλεονέκτημα τὴ συγκεκριμένη στιγμή ἔδινε ἡ λιτότητα τοῦ χώρου, ἄδειου ἀπὸ ἐπιπλα. Κυρίως βοήθησε ὅτι εἶχαν στραφεῖ ὅλοι κάπου καὶ προέκυπτε ἕνας συντονισμὸς μὲ ἐνδιαφέρον.

Κοίταξε ψηλὰ τὸ ξεκούραστο φῶς. Ἐμοιαζε μὲ τὸ φῶς στὴ φωτογραφία τοῦ ἀνηφορικοῦ δρόμου, ἑνὸς ποταμοῦ ἀπὸ σκαλοπάτια ἀνάμεσα στὶς πύργους τῶν σπιτιῶν. Μὲ τὴ φαντασία της ἀφαίρεσε τὴ φιγούρα ἀπὸ τὴν κορυφή. Γινόταν σὰν λαβύρινθος ἢ σὰν κάτι ἀφηρημένο καὶ γεωμετρικὸ. Τόσες δικές της φωτογραφίες θὰ ἦταν καλύτερες, ἂν δὲν τὶς κατέστρεφαν οἱ συγκυρίες. Πολλὲς σώθηκαν κατὰ τύχη. Ἀμέσως θὰ χάλαγε ἐκείνη ἀπὸ τὸν δρόμο στὴν Καρδίτσα, μὲ τὸ παιδάκι καὶ τὸν πελεκάνο, ἂν ὑπῆρχε κάποιος σκουπίδι. Ἀλλὰ καὶ ὁ παγωτατζῆς ἂν ἔλειπε, τὸ κενὸ θὰ προκαλοῦσε ἀστάθεια. Σήμερα πάντως ἡ τεχνολογία ἐπιτρέπει νὰ φέρεις τὴν τύχη μὲ τὸ μέρος σου!

Μακάρι νὰ μποροῦσε νὰ καθήσει κι ἄλλο, ὅμως ἡ πτήση της πλησίαζε. Ἐκλείσε τὸ βιβλίο προσεκτικὰ καὶ ἄνοιξε τὸ τηλέφωνο νὰ διαβάσει τὸ μήνυμα.

Άγνή, τὸ ξέρω ὅτι τρέχεις καὶ δὲν φτάνεις γιὰ τὴ φωτογράφηση, ὅμως δὲν μπορῶ νὰ κάνω ἀλλιῶς. Κάποια στιγμή σήμερα θὰ στείλω τὴν ὁμιλία γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς 6ης Ἀπριλίου. Χρειάζομαι τὴ γνώμη σου!

Ἡ μητέρα της θὰ ἀργοῦσε νὰ γυρίσει ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ, καὶ σκεφτόταν νὰ τῆς προτείνει μήπως κανόνιζαν νὰ πάει ἡ ἴδια ἐκεῖ καὶ νὰ συναντηθοῦν στὸ Tambourin. Ἐκλείσε τὸ τηλέφωνο καὶ συνέχισε γιὰ τὸ σπίτι. Ἀσυναίσθητα τὸ βλέμμα της ἀναζήτησε τὸ παιδάκι. Στὸ σπίτι δὲν εἶχε νὰ ἐτοιμάσει κάτι, μόνον ἔρριξε μιὰ τελευταία ματιὰ ἂν ὅλα εἶναι ἐντάξει καὶ πῆρε τὸ

σημειωματάριό της, ένα καλαίσθητο βυssινί βιβλιαράκι με ανά-
 γλυφες λευκές σελίδες, αρκετά μικρό για να χωράει στην τσέπη.
 Έκει έγραφε όρισμούς, παραινέσεις, διηγήσεις, σκέψεις δικές
 της... Άρχισε να άνυπομονεί για τήν πτήση. Φανταζόταν να κά-
 θεται κοντά στο παράθυρο διαβάζοντας. Καί ή ώρα ήρθε, όπως
 ήθελε, αλλά περίμενε μέχρι να έχει χρόνο να συγκεντρωθεί χω-
 ρίς διακοπές από τους συνοδούς. Τό άεροπλάνο συνέχιζε να πε-
 τάει πάνω από τήν Έλλάδα όταν άνοιξε μιá σελίδα στην τύχη.
 Κοίταξε άνάμεσα στα σύννεφα όπως άχνοφαίνονταν τά χρώματα
 του έλληνικοϋ τοπίου. Λευκά σύννεφα, διάφανη άτμόσφαιρα,
 σκούρο μπλέ και πράσινο τής θάλασσας, ήχοι του άεροπλάνου,
 χειρονομίες, συνομιλίες..., τά είχε ζήσει τόσες φορές σε τόσα
 ταξίδια, και πάντα τά άπολάμβανε σαν να ήταν ή πρώτη φορά.
 Διάβαζε σχεδόν σε όλη τή διαδρομή. Χαιρόταν να ταξιδεύει μόνη
 της, να κάνει ό,τι θέλει όποτε θέλει, να διαβάζει, να κοιμάται, να
 χαζεύει... Δέν ήθελε ούτε ν' άκούει για 'παρέα' στο άεροπλάνο!
 Όχι ότι παντοϋ άλλοϋ πέταγε τή σκούφια της, αλλά εκεί ιδίως
 ήταν άνυπόφορο. Κάποια στιγμή έκλεισε τό βιβλιαράκι και τό
 έβαλε με προσοχή στην τσέπη της. Κοίταξε πίσω. Η κυρία με
 τό βιολετι φόρεμα ξεφύλλιζε ένα περιοδικό ενώ τό παιδάκι στο
 παράθυρο κοιτούσε έξω άκούγοντας μουσική. Ήταν ήρεμοι και
 σοβαροί, δίνοντας τήν εντύπωση μιās έγρήγορης. Προσπάθησε
 να τους φωτογραφήσει με τήν κάμερα του κινητοϋ. Άκούστηκε
 ό ήχος τής άφιξης μηνύματος. Τό άγνόησε και συγκεντρώθηκε
 στη φωτογραφία, έπειτα κάθησε άναπαυτικά και είδε τί είχε
 τραβήξει. Δέν τής άρεσε. Άνοιξε να διαβάσει τό μήνυμα. Δέν
 ήταν σημαντικό. Έσπρωξε τό κινητό στην τσέπη, κάθησε πιό
 άναπαυτικά και έκλεισε τά μάτια της. Όπως πήγαινε ν' άπο-
 κοιμηθει κάτι περίεργο τήν ξύπνησε. Τό παιδάκι είχε σηκωθεί
 και πλησίαζε προς τό μέρος της κοιτώντας την. Άκόμα πιό πα-
 ράξενο ήταν ότι ή μητέρα του άδιαφορούσε σαν να μήν τό έβλεπε.
 Ήρθε και κάθησε δίπλα της. Πώς ήταν άδειο τό κάθισμα; Δέν
 έδωσε περισσότερη σημασία.

Δέν μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει πόσο γαλήνεψε. Ἦθελε μόνο νὰ βρίσκεται μαζί του. Ξαφνιάστηκε ἐπειδὴ καταλάβαινε περισσό-
τερα ἀπ' ὅσα τοῦ ἔλεγε. Παρέλειψε, μπέρδεψε, σχεδὸν δὲν ἤξερε
οὔτε ἡ ἴδια τί ἔλεγε, ὅμως ἐκεῖνο ἔβγαζε νόημα! Νὰ πάρω λίγος
τὸ τηλέφωνό σου; τὴ ρώτησε, καὶ ἡ Ἄγνή τοῦ τὸ ἔδωσε χαρού-
μενη. Θὰ γράψω τὸν ἀριθμὸ μου γιὰ νὰ τηλεφωνήσεις καμμιά
φορὰ. Μαζί του αἰσθανόταν ὅτι δὲν κινδύνευε ἀπὸ τίποτα, συνέ-
βαινε ὅμως κάτι περίεργο. Ἐνῶ μιλοῦντας ἄκουγε τὴ φωνὴ τῆς
νὰ ἡμερεύει, καὶ πάλι δὲν ἦταν ὅσο ἀπαλλὴ ἤθελε! Δὲν ἔχετε βάλει
ζώνη, τῆς εἶπε ὁ φροντιστὴς διακριτικά. Κοίταξε πίσω. Τὸ
παιδάκι βρισκόταν στὴ θέση του ἀκούγοντας μουσική. Λυπᾶμαι
ποῦ σᾶς ξύπνησα ἀλλὰ ἐτοιμαζόμαστε γιὰ προσγείωση καὶ πρέ-
πει νὰ προσδεθεῖτε, ἐπανέλαβε εὐγενικά. Τὸν εὐχαρίστησε καὶ
ἀναζήτησε μηχανικὰ τὶς ἄκρες τῆς ζώνης, μὲ τὴ σκέψη τῆς νὰ
βρίσκεται ἀκόμα στὴ γαλήνη ἀπὸ τὸ παράξενο ὄνειρο. Τῆς
ἄρεσε νὰ σκέφτεται τὰ ὄνειρά τῆς, κι αὐτὸ μὲ τὸ παιδάκι τῆς
θύμιζε ἓνα ἄλλο, ὅπου καταλάβαινε τέλεια ἓνα βιβλίον γραμμένο
σὲ ἄγνωστη γλῶσσα. Συγκεντρώθηκε στὴν προσγείωση. Συνή-
θως δὲν ἀνησυχοῦσε ταξιδεύοντας ἀλλὰ μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων,
ὅταν φανταζόταν νὰ παραμένει ἀποκλεισμένη στὸν μικρὸ χῶρο
τῆς καμπίνας μαζί μὲ τοὺς ἄλλους. Ἔδωξε τὸν πανικὸ καὶ
ἔμεινε νὰ κοιτάει ἀπὸ τὸ παράθυρο. Δὲν τὴ χῶριζε ἀπὸ τὴν πόλη
τοῦ Ἄνταμ Σμιθ παρὰ μόνο τὸ ἀπωθητικὸ ἀεροδρόμιον. Ὁ σύ-
ντομος ὕπνος ὑπῆρξε πάλι εὐεργετικὸς.

II. Σὰν ἀπὸ ἄλλη διάσταση

ΒΑΔΙΖΟΝΤΑΣ βρέθηκε ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ Ὠκεανοῦ στὴν ὁδὸ
Συντάγματος, στὴν ἴδια εὐθειᾶ. Ἐνα ἀρχαῖο λιθόστρωτο διέκο-
πτε τὴν ἄσφαλτο σὰν γιὰ νὰ δείξει τὴ μετάβαση. Στὰ παράθυρα

οί κουρτίνες μισόκλειστες προστάτευαν. Χάρηκε. Τὴν ἀπωθοῦσε ἡ προσποίηση τῶν Ὀλλανδῶν.

Constitution street. Κοντὰ στὸ ξενοδοχεῖο οἱ ἀνασκαφές ἀποκάλυπταν μεσαιωνικὲς ἐμπνεύσεις. Σὲ ἓνα πλάτωμα ὅπου μόλις χώραγαν τρία τέσσερα ἄτομα, ἓνα μέτρο πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια μὲ τοὺς τρεῖς μεγάλους κάδους, ἓνα ζευγαράκι γύρω στὰ εἰκοσπέντε μιλοῦσαν, γελοῦσαν, ἀγκαλιάζονταν. Γιὰ μιὰ στιγμή σκέφτηκε νὰ τοὺς ρωτήσῃ πῶς διάλεξαν αὐτὴ τὴν τρύπα πλάι στὰ σκουπίδια. Προσπέρασε.

Ἡ καντίνα στὴ γωνία μόλις ἀνοίγε. Στὴν ἀπέναντι πλευρά, πίσω ἀπὸ μιὰ μάντρα ἐμπορίας μετάλλων, ὁ παλιὸς πυργίσκος εἶχε χορταριάσει ὡς ἐπάνω. Καὶ στὶς τέσσερεις ἀκτῖνες τῆς μικρῆς πλατεῖας ἔβλεπε δρόμους νὰ μακραίνουν στὸν ὀρίζοντα συναντῶντας ἀντὶ γιὰ οὐρανὸ μιὰ μᾶζα ἀπὸ πυκνὰ γκριζὰ σύννεφα. Δὲν σήμαιναν τίποτα κακό. Σὰν νὰ προστάτευαν καὶ νὰ προετοιμάζαν, ὅπως τὰ παράθυρα. Στὴν ἐπόμενη διασταύρωση ἓνα ἄγαλμα τοῦ Μπέρνς, ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου.

Ἐμφανίζονται πιά στὶς δύο πλευρές τοῦ δρόμου ἐκκλησίες ἢ πρῶν ἐκκλησίες. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψη στὸν ἅγιο Ἰωάννη μαθητὲς ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κινητὰ τους. Προχώρησε ἀκόμα λίγο καὶ πῆρε ταξί. Ἐβλεπε ἀρχαῖα πλάι σὲ νεώτερα χωρὶς καμμιά προσπάθεια γιὰ συνοχή. Διατηρητέα σὰν λαϊκὲς πολυκατοικίες ἐποχῆς. Σπάνια πέραγε ἀπὸ ἓνα τετράγωνο ὅπου θὰ μπορούσε νὰ μείνει μερικὲς μέρες. Ἄχαρη πόλη, ἀταίριαστη, βλοσυρή, μονότονη. Βιάζεσαι νὰ φύγεις.

Σὲ λίγα λεπτὰ ἔφθασε στὸν ἅγιο Γίλλη. Εὐχαρίστησε τὸν ὁδηγὸ καὶ στάθηκε στὸν πλαῖνὸ δρόμο, λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν πλατεῖα μὲ τὸ ἄγαλμα. Βρισκόταν ἐκεῖ καὶ δὲν ἤθελε νὰ προχωρήσῃ βιαστικά. Μπῆκε στὸ καφέ στὴ γωνία, ἀπ' ὅπου μπορούσε νὰ ἀπολαύσει τὸν ἐσπρέσο τῆς ἀγναντεύοντας τὴν ἐκκλησία. Ἡ ἀτμόσφαιρα εἶχε κάτι ἐορταστικό, ἢ ἔτσι τῆς φάνηκε. Κάθησε κοντὰ στὸ παράθυρο. Στὴν πλευρά του πρὸς τὸν κύριο

δρόμο ο ναός ήταν θεοσκοτεινός. Διατηρητέος και παραπεταμένος. Τόν σκέφτηκε επιβλητικό ανάμεσα στα κτίσματα της εποχής του. Μετά από λίγο διέσχισε την πλατεία.

Ανέβαλε και πάλι την είσοδο. Κατευθύνθηκε προς το άγαλμα, σε ένα παγκάκι με θέα ταυτόχρονα στον ναό, στον κεντρικό δρόμο και στο άγαλμα. Μερικά μέτρα τη χώριζαν από το εσωτερικό. Όλες οι αποστάσεις είχαν διανυθεί. Σκέφτηκε την Έλενη. Απολαμβάνοντας τη σχέση με τη μητέρα της δεν την ένδιεφερε να κάνει οικογένεια. Δεν το απέκλειε, αλλά δεν την έννοιαζε. Έρχόταν σε δύσκολη θέση και στις σχέσεις με τους φίλους της, επειδή στις οικογένειές τους έβλεπαν δική τους προέκταση. Μά πέρα από την οικογένεια, θα μπορούσα να έχω ένα φίλο απορρίπτοντας τους φίλους του; Γιατί συνδέθηκε μαζί μου, τί τον συνδέει με τους άλλους; Πνίγεται σε μια κουταλιά νερό, της είπε ή Έλενη. Άνθρωποι αδιάφοροι για μένα ή άπρωθητικοί μπορεί να κάνουν παρέα με τον καλύτερο φίλο μου για στοιχειά του που εγώ ούτε αν προσέχω ή μετά βίας ανέχομαι.

Γνωρίζεις πάντως ότι μου είναι δύσκολη ή απόρριψη, είπε ή Άγνή. Έπειδή τη βλέπεις ως απόρριψη, απάντησε ή Έλενη. Δεν είσαι ο αρχιεπίσκοπος να αφορίζεις, απλά επιλέγεις τις σχέσεις σου. Κι αν σκεφτείς πόσο λίγους πραγματικούς φίλους έχεις, και ότι συνήθως ο γονιός τους αγαπάει όσους 'απορρίπτεις', και ακόμα ίσως δικούς τους φίλοι, καταλαβαίνεις ότι υπάρχει φιλία που δεν σε αφορά. Όποιος αγαπάει δεν βλέπει μόνο ό,τι υπάρχει αλλά επίσης τις δυνατότητές του. Δεν είναι απλή αισιοδοξία, είναι ζωντανή όραση μέσα από ίχνη που άλλοι δεν εμπιστεύονται ή ούτε αν αντιλαμβάνονται. Και όχι μόνο αυτό. Οί ψυχές έχουν τη δική τους μυστική επικοινωνία. Τη συνειδητοποιούμε σπάνια, οι συνέπειές της όμως άργα ή γρήγορα εμφανίζονται. Όσο εξηγείς, τόσο λιγώτερο καταλαβαίνω, είπε χαρούμενα ή Άγνή. Πώς είναι δυνατό να υπάρχει αγάπη που δεν με αφορά;

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὅ,τι κι ἂν λέει ἡ λογική, ἀκολούθησε τῆ δι-
αίσθησή σου. Ὅχι ἐπειδὴ εἶναι πιὸ ἔγκυρη, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ λο-
γική μόνη της δὲν ἀρκεῖ στὴ φιλία. Μὲ κριτήριο τὸν ὑπολογισμὸ
ὑποκρίνεσαι καὶ διχάζεσαι. Ἄν εἶναι ἔτσι ἄς μὴ συζητᾶμε, εἶπε
ἡ Ἄγνη σχεδὸν ἀναστατωμένη. Γιατί ἀρπάζεσαι Ἄγνη; Δὲν εἶπα
ὅτι εἶναι ἄχρηστο νὰ γνωρίζεις τὰ λάθη! Ὅμως ποτὲ δὲν ἀγα-
πᾶμε κάποιον ἐπειδὴ εἶναι σωστὸ νὰ τὸν ἀγαπᾶμε. Ἀκόμη κι ἂν
ἡ ἀπόλυτη αὐθεντία ἐξηγοῦσε ὅτι σωστὸ εἶναι νὰ ἀγαπᾶς ὅλους,
ἢ αὐτὸν καὶ ὄχι τὸν ἄλλο, στὴν πράξη δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει
νόημα. Χρειάζεται νὰ σὲ πλησιάζει ἡ καρδιά σου, ὁ ὑπολογισμὸς
δὲν ἐνώνει. Γι' αὐτὸ ὅσοι ἔχουν μιὰ ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικό-
τητα δὲν προσπαθοῦν νὰ μᾶς πείσουν νὰ μείνουμε μαζί τους, ἂν
θέλουμε νὰ φύγουμε. Ἡ πειθὴ ἀφορᾷ λογικὲς ἀπορίες, δὲν στη-
ρίζει προσωπικὲς σχέσεις.

Κοίταξε τὴν πλατεῖα γύρω της, τὸ σκοτεινὸ χρῶμα τῶν κτη-
ρίων, παιδιὰ νὰ παίζουν κοντὰ στὸ ἄγαλμα, ἓνα ποδηλάτη ὅπως
ἄλλαξε ταχύτητα, αὐτοκίνητα, κόσμος στὰ πεζοδρόμια σὲ τόσες
ἐκδοχές..., καὶ τὰ ἀπολάμβανε περισσότερο χάρη στὸν Γίλλη.
Τῆς ἄρεσε ἡ κορώνα ἀλλὰ εἶχε δεῖ μιὰ φωτογραφία τραβηγμένη
ἀπὸ κάτω. Ἐμοιαζε σχεδὸν μὲ διαστημόπλοιο καὶ τῆς φαινόταν
ἀξεπέραστη. Ἀποροῦσε πῶς εἶναι δυνατὸ μιὰ ἐκκλησία νὰ ὑπάρ-
χει γιὰ ὅλους καὶ ὅμως νὰ εἶναι μόνο γιὰ ἐκείνη! Δὲν ἀμφέβαλε
ὅταν διάβασε ὅτι ὁ Θεὸς ἦταν μαζί της σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε ἄλλος
ἄνθρωπος. Ἄν καὶ ἐμπιστευόταν τῆ φροντίδα Του, δὲν ἔπαυε νὰ
ἀναστατώνεται μὲ τὶς ἀναποδιές. Ἡ Ἐλένη τῆς ἐξήγησε πῶς
αὐτὸ δὲν δείχνει περισσότερη δειλία ἀπ' ὅση ἔχουμε στὸν ὀδο-
ντίατρο! Ὁ πόνος δὲν ἀλλάζει ἐπειδὴ γνωρίζεις ὅτι κάποιος σὲ
φροντίζει καὶ ὅλα θὰ τελειώσουν καλά. Θυμήσου τὸ ποίημα, ὅτι
ἡ ὥρα ξεχάστηκε βραδιάζοντας. Τὸ φῶς ἀποσύρεται, πρόσωπα
καὶ πράγματα ὑποχωροῦν. Ὁ χρόνος σὰν νὰ καταλαγιάζει. Πά-
ντα ὅμως ἔρχεται ἓνα πρωῖνό, εἶπε ἡ Ἄγνη. Ἡ ἐπανάληψη, ἀπά-
ντησε ἡ Ἐλένη, θὰ κριθεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα ὄχι ἀπὸ τὸν χρόνο,
καὶ ὁ σημερινὸς νεκρὸς δὲν θὰ ἀναστηθεῖ τὸ πρωί. Ἡ νύχτα ἔχει

τὸν τελευταῖο λόγο, ὄχι ἡ μέρα. Θυμᾶσαι τὴ μεταφορὰ γιὰ τὴ ζωὴ, ὅτι θᾶπρεπε μᾶλλον νὰ λέγεται ζωντανὸς θάνατος. Ἀκόμη κι αὐτὸ δὲν εἶναι τελείως σωστό. Ὑπάρχει ζωὴ, τὴν ὁποία καταργεῖ ὁ θάνατος. Ἐκτὸς ἂν μπορεῖς νὰ ἀγνοήσεις τὴν ταυτότητα τῶν πραγμάτων καὶ νὰ ἀρκεσθεῖς σὲ ὅ,τι μοιάζει ἐπανάληψη, ἄς ποῦμε ὅτι στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ νεκροῦ γεννιέται ἓνα μωρό... Εἶπαμε ὅτι ἔχω προβλήματα Ἐλένη, δὲν εἶμαι κτῆνος νὰ μοῦ λὲς ὅτι συμφηφίζω τὶς ζωές! Ξεκαθάρισα μόνο ποιὰ εἶναι ἡ κύρια προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι στὸν κόσμον μας τὸν τελευταῖο λόγο ἔχει ἡ νύχτα, ἀπάντησε ἡ Ἐλένη. Ἡ νύχτα μᾶς ὀρίζει. Ὅσο κι ἂν νομίζουμε ὅτι ὅλα πᾶνε καλά, δὲν παύει νὰ κυβερνάει ἡ φθορὰ καὶ ἡ ἀπώλεια. Φυσικὰ τὸ ἀντιλαμβάνομαστε λιγώτερο ὅσο βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ καὶ μᾶς ἀποκοιμίζει ἡ νεότητα.

Κανένας θόρυβος καὶ καμμιά κίνηση δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἐνοχλήσει ὅπως σκεφτόταν τὴ συζήτηση μὲ τὴν Ἐλένη. Στὴν ἐκκλησία αὐτὴ σὰν νὰ ἔβλεπε κάτι ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τῆς μητέρας της. Ἄν σὲ ἐμπιστευόταν ἔπρεπε νὰ προσπαθήσεις πολὺ γιὰ νὰ χάσεις τὴν ἐμπιστοσύνη της. Ἰσχυρότερη ἀπὸ τὶς περιστάσεις, πέρναγε μεγάλες ταλαιπωρίες, καὶ ὅλα βούλιαζαν μέσα της καὶ χάνονταν. Δὲν εἶχε τίποτα χυδαῖο, καὶ μόνο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τῆς προσάψει ὅτι ἂν δὲν ἔβρισκε στὸν ἄλλο ἐνδιαφέρον, ἀπομακρυνόταν μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός.

Ὅταν ἄρχιζε νὰ πιστεύει ἡ Ἄγνή πῆγαινε σὲ λειτουργίες καὶ ἀγρυπνίες, καὶ νήστευε ὅπως προβλεπόταν ἀλλὰ συνέχιζε νὰ ἔχει πολλὰ παράπονα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της. Τί μανία κι αὐτὴ νὰ κατηγορεῖς ὅλη τὴν ὥρα τὸν ἑαυτὸ σου καὶ νὰ γυρεύεις ἀφορμὴ νὰ τὸν κατηγορήσεις, τῆς εἶχε πεῖ ἡ Ἐλένη. Δὲν εἶναι μανία Ἐλένη, ἀπάντησε χωρὶς θυμὸ. Ἔχω γνώση τῶν παραλείψεων καὶ τῶν ἐλαττωμάτων μου, κι αὐτὸ δὲν μ' ἀφήνει νὰ προχωρᾶω μακάρια! Ἄγνή, ἂν περιμένεις νὰ γίνεις τέλεια γιὰ νὰ ἡσυχάσεις, πάρτο ἀπόφαση ὅτι εἶσαι καταδικασμένη στὴν ἀγωνία! Μοῦ φαίνεται ὅτι τώρα κάνεις λάθος, ἀπάντησε προσέχοντας νὰ μὴν

ἀκουστεῖ σάν ἀναίδεια. Τὸ εὐαγγέλιο συμβουλεύει νὰ γίνετε τέλειοι ὅπως ὁ οὐράνιος πατέρας σας εἶναι τέλειος. Ὁραῖα, ἀπάντησε ἡ Ἑλένη. Κατάφερες νὰ λύσεις τὸ πρόβλημα χωρὶς νὰ μάθεις ποιὸ εἶναι! Ἡ ὑπόδειξη ἀναφέρεται σὲ μιὰ συγκεκριμένη τελειότητα, στὴ φροντίδα γιὰ τοὺς ἐχθρούς. Ἐπομένως αὐτὸ βάλτο στὴν ἄκρη. Ἐντάξει, εἶπε ἡ Ἀγνή. Ὅμως δὲν εἶμαι σίγουρη τί περιμένει ὁ Θεὸς ἀπὸ ἐμένα. Πῶς θὰ μποροῦσα νὰ διακρίνω ποιὸ εἶναι τὸ θέλημά Του; Πόσο τυχαῖα εἶναι ὅσα συμβαίνουν; Ποῦ σταματάει τὸ δικό μου καὶ ποῦ ἀρχίζει τὸ δικό Του θέλημα; Ἡ Ἑλένη τῆς εἶπε νὰ διαβάσει τὸν Ἰωάννη, ὅταν ὁ Χριστὸς λέει, ἔρχεται ὦρα καὶ τώρα εἶναι. Γιατί λέει πῶς εἶναι τώρα, ἀφοῦ ἔρχεται; Καὶ μετὰ εἰδοποιεῖ ὅτι οἱ ἀληθινοὶ προσκυνητὲς δὲν θὰ λατρεύουν τὸν Θεὸ στὸν ναὸ ἀλλὰ στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ἀλήθεια. Ἐπομένως ἡ λατρεία στὸν ναὸ εἶναι ψεύτικη;

Κοιτοῦσε γύρω της σάν ἀφηρημένη. Τὸ φῶς ἐκείνη τὴν ὥρα ἦταν ὅπως χρειάζεται γιὰ ἐξωτερικὲς λήψεις, καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει ἄρχισε πιά νὰ ὀργανώνεται. Βυθισμένη στὶς σκέψεις καὶ τὶς προετοιμασίες ἀπλῶς ἀπόρησε μιὰ στιγμή ὅπως ἀκούστηκε σάν ἀπὸ ἄλλη διάσταση ἢ ἔκρηξη. Ἀπὸ ἔνστικτο ἔπεσε κάτω κι ἔκρυψε τὸ κεφάλι της στὰ χέρια. Θραύσματα ἔνοιωσε νὰ τρυποῦν ὅλο τὸ σῶμα της. Ἐτρεξε στὸν καθεδρικό ἀλλὰ δὲν εἶχε ἀνέβει δύο τρία σκαλιὰ ὅταν ἓνας βαθὺς πόνος τὴ σταμάτησε. Τὸ ἐπόμενο δευτερόλεπτο ἄρχισε νὰ πλημμυρίζει αἵματα. Ἐαφνιαστικὴ ὅπως εἶδε τὸν ἑαυτὸ της μερικὰ μέτρα πιὸ κάτω καὶ ἀνθρώπους νὰ τρέχουν στὸ πτώμα της. Χάθηκαν ὅλα, δὲν ὑπῆρχε παρὰ μόνο σκοτάδι. Ἐνοιωσε νὰ κινεῖται ἀστραπιαῖα, ὥσπου βρέθηκε μπροστὰ σὲ ἓνα φωτεινὸ σχῆμα, μιὰ μεγάλη πεντάλφα. Μόνο αὐτὴ ἔλαμπε μέσα στὸ σκοτάδι σάν νὰ τῆς ἔκλεινε τὸν δρόμο. Τρόμαξε. Κοίταξε γύρω της τὸν κόσμον μαζεμένο ἀπὸ πάνω της. Εἶχε πεθάνει γιὰ λίγο ἢ ἦταν ὄνειρο; Ἐνοιωθε πιὸ ἡσυχῆ, σάν νὰ γλύτωσε ἀπὸ κάτι κακό. Ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι δὲν εἶναι ἔτοιμη, καὶ θυμόταν τὴ Νορμανδία, τὸν δρόμο γιὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀρχάγ-

γελου, τις τεράστιες εκτάσεις με τον άνοιχτό όρίζοντα, σαν να βρίσκεσαι σε διάδρομο απογείωσης. Της έξηγούσε τότε ή Έλένη τò πρόβλημα μιās φίλης τους.

Άνακαλύπτει έλαττώματα όχι για να βοηθήσει αλλά για να απορρίψει! Τò αποτέλεσμα είναι σχέσεις συγκαταβατικές, πάντα σε απόσταση, με διαρκή άμφισβήτηση, κουραστικές και άσημαντες. Σταμάτησε λίγο σαν να δίσταζε. Είναι άλλο να είσαι απαιτητικός στις σχέσεις σου, άλλο να τις περιφρονείς με τò πρόσχημα τών ύψηλών απαιτήσεων. Μήπως κάνεις λάθος, είπε ή Άγνή, μήπως απλά αποφεύγει τούς υποκριτές; Άγνή μου, άπάντησε ή Έλένη με κάποια αύστηρότητα, αν τήν ένδιέφερε ή ειλικρίνεια τόσο πολύ ώστε να διαλύει τις σχέσεις της, δέν θά είχε καταλάβει ότι χωρίζει άβυσσος αυτόν που παριστάνει πώς νοιάζεται για σένα από αυτόν που λέει ένα άθώο ψέμα για να σε έντυπωσιάσει επειδή είναι ανασφαλής, φοβάται μήπως τόν απορρίψεις, κ.λπ.; Υποτίθεται ότι γυρεύει αλάθητους φίλους και τά ίσοπεδώνει όλα! Δέν δίνεται σε κανένα, δέν ξέρει πώς είναι να βάζεις κάποιον πάνω από τόν έαυτό σου, όταν ή ψυχή σου σαν να έχει φύγει από σένα και να έχει εγκατασταθεί στόν άλλο, όπως στους Φτωχούς του Ντοστογιέφσκυ, με τόν γέροντα που έτρεχε στενάζοντας πίσω από τή νεκροφόρα μέσα στην καταιγίδα, σκύβοντας κάθε τόσο να μαζεύει τά βιβλία που έπεφταν από τις τσέπες του. Κλεισμένη στόν έαυτό της δέν έμαθε ούτε να συγχωρεί τόν έαυτό της. Τόν δέχεται χωρίς να τόν συγχωρεί άληθινά. Ό διχασμός αυτός τής έδωσε άμετακίνητη αύστηρότητα, σαν να είναι πάντα δυσारेστημένη, έγινε στριφνή και σκληρή, πάντα έτοιμη για συγκρούσεις. Φοβάσαι να τής μιλήσεις μή σοϋ έρθει καμμιά άνάποδη!

III. Δέν ὑπάρχει μόνο μία ἀνάγκη

ΤΗΣ ΦΑΝΗΚΕ ὅτι ἔμεινε στό νοσοκομεῖο αἰῶνες, καί φυσικά ἡ φωτογράφηση ἔπρεπε νά ἀναβληθεῖ. Κατεβαίνοντας ἀπό τὸ ἀεροπλάνο στήν Ἀθήνα μιὰ συγκέντρωση ἀνθινῶν ἀρωμάτων τὴν καλωσόρισε! Ἀκολούθησε καὶ ἄλλο μεγάλο διάστημα μὲ θεραπεῖες καὶ πολλή ξεκούραση. Ἦδη στό Ἐδιμβούργο εἶχε προτιμήσει νά μὴν ἀνησυχῆσει τὴν Ἑλένη, τελικὰ ὅμως δὲν μπόρεσε νά κρυφτεῖ. Φυσικά ἐκμεταλλεύτηκε τὴν περίσταση γιὰ νά συζητοῦν περισσότερο. Ἡ Ἑλένη βρισκόταν ἀκόμη στήν Ὀλλανδία γιὰ τὴν ἄλλη ἐκδήλωση, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀρχὴς τῆς δημοκρατίας. Δὲν μπορῶ νά καταλάβω αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, εἶπε στήν Ἀγνή γιὰ ἓναν Ὀλλανδό. Ὅπως συζητούσαμε στήν ομάδα τῆς διοργάνωσης πετάγεται κάποια στιγμή σὰν νὰ τὸν τσίμπησε μύγα! Ἄραγε Ἑλένη, εἶπε μὲ δῆθεν οἰκειότητα, πιστεύεις ὅτι ὁ παπποῦς τοῦ παπποῦ τοῦ παπποῦ σου ἦταν ἀρχαῖος Ἕλληνας;

Αὐτὸ ἐννοεῖς συνέχεια ἐνὸς λαοῦ; ἀπάντησε ἡ Ἑλένη ἀδειάζοντας στό ποτήρι της ὅ,τι ἔμενε ἀπὸ τὸν χυμό. Ἔστω ἔτσι, ἡ γενετικὴ δὲν φαίνεται νά σοῦ κάνει τὸ χατήρι. Προφανῶς ἀγνοεῖς ὅτι ἔγιναν συγκρίσεις DNA καὶ ἔδειξαν μεγάλο βαθμὸ συγγένειας τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Ἀρχαίους. Οἱ ἴδιοι οἱ Ἀρχαῖοι πάντως δὲν ἦταν τόσο καθυστερημένοι γιὰ νά νοιάζονται γιὰ τέτοια, κι ἔτσι ὁ Ἡράκλειτος ὄχι μόνο δὲν τιμοῦσε τοὺς συγχωριανούς του ἀλλὰ τοὺς συμβούλευε νά πᾶνε νά κρεμαστοῦν ὅλοι μαζί καὶ κλεινόταν στό καλύβι του νά μὴν τοὺς βλέπει. Σωστά, ἀπάντησε ὁ Ὀλλανδὸς χωρὶς νά πτοηθεῖ. Δὲν λέω ὅτι εἶναι μόνο φυλετικὲς οἱ διαφορὲς ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτισμὸ. Ἔσεῖς εἴσαστε χριστιανοί. Ἡ Ἑλένη τὸν κοίταξε γιὰ λίγο σὰν νὰ ἀποροῦσε. Δὲν ἔχει νόημα αὐτὴ ἡ συζήτηση, εἶπε τελικὰ ἀφήνοντας στό τραπέζι τὸ ἄδειο ποτήρι καὶ συνεχίζοντας μὲ τοὺς ἄλλους στὰ θέματα τῆς διοργάνωσης.

Ἡ Ἀγνή θαύμαζε τὴν ἰκανότητα τῆς Ἑλένης νὰ τερματίζει ἄσκοπες συζητήσεις στὸ ἄψε σβῆσε, καὶ συμφωνοῦσε γιὰ περιπτώσεις ὅπως τοῦ Ὀλλανδοῦ. Δὲν συμφωνοῦσε ὅμως ὅταν ἄφηνε τὸν ἄλλο νὰ σκεφτεῖ μόνος του. Τῆς φαινόταν ὅτι ἡ μητέρα της ὑπερέβαλλε γιὰ τὶς δυνατότητες κάποιων. Καὶ ἡ ἴδια δυσκολευόταν, ὅπως ὅταν ἡ Ἑλένη τῆς διηγῆθηκε τὰ σχετικά μὲ τὸν Ὀλλανδό.

Ἑλένη ἐγὼ πιστεύω, τῆς εἶπε, πὼς ἓνας λαὸς διακρίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ γλῶσσα. Τότε, ἀπάντησε ἡ Ἑλένη, Ἀγγλοὶ, Ἀμερικάνοι, Αὐστραλοὶ, Καναδοί, εἶναι ὁ ἴδιος λαός, πού ὅμως γιὰ κάποιον λόγο νομίζει ὅτι δὲν εἶναι; Ἡ Ἀγνή ἔμεινε σκεφτική. Μᾶλλον δὲν ἀρκεῖ οὔτε ἡ γλῶσσα, εἶπε. Ἀλλὰ τότε ἀπὸ τί ξεχωρίζει ἓνας λαός; Ἀγνή, δὲν σκέφτηκες κάτι ἄσχετο! Θυμήσου τὴν παρατήρηση τοῦ Μπόρχες, ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι μιὰ αὐθαίρετη συλλογὴ συμβόλων ἀλλὰ ἓνας μοναδικὸς τρόπος νὰ νοιώθουμε τὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀντίρρησή μου παίρνει ὡς δεδομένο ὅτι σωστὰ οἱ χῶρες αὐτὲς ἔχουν διαφορετικὰ ὀνόματα. Μήπως αὐτὸ δὲν ἰσχύει; Μήπως στὴν πραγματικότητα εἶναι ὁ ἴδιος λαός, κι ἂς μὴν τὸ συνειδητοποίησαν; Χρειάζεται νὰ ἀνακρίνεις τὶς εἰκασίες σου. Μὴν τὶς κρατᾶς χωρὶς λόγο καὶ μὴν τὶς ἀποσύρεις χωρὶς λόγο! Πῶς μποροῦμε νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴ σημασία τῆς γλώσσας; Δὲν ξέρω, εἶπε ἡ Ἀγνή. Εἶναι δυνατὸ ἓνας λαός νὰ κάνει λάθος γιὰ τὸν ἑαυτό του, νὰ ὀνομάζεται ἀμερικανικὸς χωρὶς νὰ εἶναι;

Στὸ ἔχω ξαναπεῖ, ἀπάντησε ἡ Ἑλένη εὐθύμα, καὶ τὸ ξεχνᾶς σὰν νὰ μὴν εἰπώθηκε! Πρῶτα δίνουμε ὀρισμούς! Χρειάζεται νὰ γνωρίζουμε γιὰ τί μιλάμε! Ὅταν ἀναφέρεσαι σὲ Ἑλληνες, ἐννοεῖς κάποια παράδοση, σκοπούς, ἀξίες, πολιτισμὸ, ἱστορία, ἐλπίδες, αἰσθήματα; Ἄν δὲν ὀρίσεις αὐτὸ, πῶς θὰ διαπιστώσεις τὶς ταυτότητες; Νομίζω ὅτι ἀναφερόμαστε σὲ λαούς, οἱ ὁποῖοι προσδιορίζουν τὸν ἑαυτό τους μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀπάντησε ἡ Ἀγνή. Ἄς δοῦμε λοιπὸν τοὺς Ἀρχαίους, συνέχισε ἡ Ἑλένη. Ἐπειδὴ ἔχουμε τὸ ἴδιο ὄνομα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἴμαστε ὁ

ἴδιος λαός; Τί σημαίνει τὸ ὄνομα; Πῶς θὰ τὸ σκεφτεῖς ὥστε νὰ βγάξει νόημα καὶ νὰ μὴν ἀρκεῖσαι στὴν κάθε εἰκασία, ὅτι τὸν ἐλληνισμό ἀποδεικνύει ἢ γλῶσσα, ἢ θρησκεία, ἢ ὀτιδήποτε; Μήπως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἀρχίζεις ἀπ' ὅσα γνωρίζεις μὲ σιγουριά καὶ ἀπὸ ἐπιλεγμένα ἀξιώματα; Μὲ τέτοια ἀρχή, ὅσα εἶναι ἀβέβαια ἢ λιγώτερο ἀντικειμενικά, θὰ εἶναι πάντως συνειδητά, ἐπομένως θὰ γνωρίζεις σὲ ποιὸ βαθμὸ καὶ μὲ ποιὲς προϋποθέσεις τὸ συμπέρασμα σου ἔχει προβλήματα.

Ἡ Ἀγνή κατάλαβε νὰ τὴν περιμένει μιὰ εὐκαιρία. Θὰ ἤθελες νὰ βοηθήσεις, εἶπε, νὰ δῶ στὴν πράξη τί ἐννοεῖς; Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα μοῦ φαίνεται πολύπλοκο καὶ δὲν μπορῶ νὰ βγάλω ἄκρη. Ἄς δοῦμε λοιπὸν τὴν ἀρχή, εἶπε ἡ Ἐλένη. Γιὰ ποιὸ λόγο σὲ ἐνδιαφέρει κἂν τὸ ὄλο θέμα; Ἡ Ἀγνή χαμογέλασε μὲ ἀνακούφιση καὶ εὐγνωμοσύνη. Μὲ ἐνδιαφέρει, ἀπάντησε, ἐπειδὴ ἔχουμε ἓνα ὄνομα καὶ θέλω νὰ γνωρίζω τί σημαίνει νὰ εἶσαι Ἑλληνας. Ὁραῖα, ἀπάντησε ἡ Ἐλένη. Τί σημαίνει γιὰ σένα; Προτοῦ τὸ ἀμφισβητήσεις ἢ ἐρευνήσεις, τί σημαίνει τὴ στιγμὴ αὐτὴ γιὰ σένα ὅτι εἶσαι Ἑλληνίδα; Αὐτὸ εἶναι ἀπλό, εἶπε ἡ Ἀγνή. Σημαίνει πρῶτον ὅτι εἶμαι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο, τὸν Κινέζο, τὸν Ἰνδὸ καὶ ὅποιοιδήποτε δὲν εἶναι Ἑλληνας, καὶ ὅτι προέρχομαι ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ διαδρομὴ ἄλλων οἱ ὅποιοι ἐπίσης ὀνομάζονταν Ἑλληνες. Ὅμως τώρα, ἀπάντησε ἡ Ἐλένη, ἐπαναλαμβάνεις ἀπλῶς τὴν ἀπορία σου μὲ ἄλλα λόγια, δὲν δίνεις κανένα περιεχόμενο. Τὸ ἐρώτημα εἶναι τί σημαίνει γιὰ σένα ὅτι εἶναι κάποιος Ἑλληνας. Φυσικὰ θὰ εἶναι μιὰ διαφορὰ ἀπὸ ἄλλους, ὅμως ποιὰ εἶναι ἡ διαφορὰ αὐτὴ, ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενό της, πέρα ἀπ' τὸ ὅτι αἰσθάνεσαι μέρος μιᾶς ἱστορίας. Ἐκτὸς ἂν ζεῖς τὴν ἐλληνικότητά σου σὰν ἓνα κενό! Ἡ Ἀγνή κοιτοῦσε ἀμήχανη ἀφήνοντας τὴν Ἐλένη νὰ συνεχίσει. Πές μου λοιπὸν, ἂν ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία ἦταν μιὰ διαδοχὴ ἐγκλημάτων ἢ ἀπλῶς ἀδιάφορη καὶ ἀσήμαντη, θὰ ἤθελες νὰ μὴ χαθεῖ, καὶ θὰ ἐνοιωθες τὴν ἀνάγκη νὰ θυμᾶσαι πὼς εἶσαι μέρος της; Σίγουρα ὄχι, εἶπε ἡ Ἀγνή, μᾶλλον θὰ ἤθελα νὰ τὴν ξεχάσω, καὶ ἴσως ἔκρυβα ἀπὸ ποῦ προ-

έρχομαι. Πρὸς τὸ παρὸν ἔχουν φανεῖ δύο πράγματα, ἀπάντησε ἡ Ἐλένη, ὅτι ἐκτιμᾷς στὴν ἐλληνικότητα ποιότητες καὶ ἀξίες, χωρὶς τὶς ὁποῖες παύουν στὴν οὐσία νὰ ὑπάρχουν Ἕλληνες ἢ νὰ σὲ ἐνδιαφέρουν, καὶ ὅτι μιὰ ἄλλη ‘περιοχὴ’ τῆς ἐλληνικότητας ἐπιμένει ἀόριστα. Κι ἐπειδὴ γιὰ τὸ ἀόριστο αἴσθημα ὅτι παραμένεις Ἑλληνίδα δὲν μπορεῖς νὰ δώσεις καμμιά πληροφορία γιὰ νὰ βγάλουμε ἄκρη, ἢ τὸ πολὺ ἀναφέρεσαι στὴ γλῶσσα καὶ τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας, θὰ πρότεινα τὸ ἐξῆς. Οἱ ἐλληνικὲς ποιότητες, ὅ,τι θαυμάζεις στὴν ἐλληνικότητα καὶ νομίζεις πὼς εἶναι σημαντικό, ἔστω ὅτι χανόταν, καὶ ἔμενες μὲ τὸ αἴσθημα ὅτι εἶσαι Ἑλληνίδα, ἐπειδὴ μιλάς Ἑλληνικά καὶ προέρχεσαι ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη ἱστορία, θὰ σοῦ ἀρκοῦσε, θὰ τὸ χρειάζεσθαι; Ἐλένη, ἔχω νοιώσει κακὴ καὶ ἀσήμαντη, καὶ σὲ πληροφοροῦ καθόλου δὲν μὲ βοήθησε ὅτι συνέχισα νὰ μιλάω Ἑλληνικά καὶ νὰ αἰσθάνομαι Ἑλληνίδα. Ἐπομένως Ἄγνή προτείνω νὰ προσπεράσουμε τὸ σταθερὸ ἀόριστο καὶ νὰ ζητήσουμε τὴν ἐλληνικότητα ὡς ἀξία.

Λάμπεις καὶ μακρινὲς βροντὲς σήμαναν τὸν ἀγαπημένο τους καιρὸ. Δὲν θὰ μποροῦσα νὰ συμφωνῶ περισσότερο μαζί σου, εἶπε ἡ Ἄγνή. Κι ἐπειδὴ λέγαμε τὶς προάλλες γιὰ τὸν Σωκράτη, μοῦ φαίνεται πὼς ἐδῶ βρίσκει κανεὶς σημαντικὲς ἀξίες, καὶ πρῶτα τὴν ἐλεύθερη συζήτηση γιὰ ὅλα. Εἶχε ἀρχίσει βέβαια καὶ προηγουμένως, ἀλλὰ μὲ τὸν Σωκράτη δὲν εἶναι τόσο μιὰ ἀντιπαραθέση ὅσο μιὰ προσπάθεια γιὰ συνεννόηση καὶ συμφωνία.

Ἡ Ἐλένη τὴν κοίταζε σὰν ἀπορροφημένη ἀπὸ κάτι. Τελικὰ ρώτησε, κοιτῶντας τὶς σταγόνες στὸ παράθυρο, πὼς πιστεύεις ὅτι προσέκυψε ἡ ἀξία τῆς ἀπεριόριστης ἀμφισβήτησης; Προηγεῖται ἡ ἴδια, ἢ μήπως ὀφείλεται σὲ πιὸ ἀρχικὴ ἀξία; Ἐλένη, ἀπάντησε ἡ Ἄγνή χαμογελῶντας, αὐτὸ χρειάζεται νὰ τὸ σκεφτεῖ κανεὶς ἀρκετά, ὅμως μοῦ φαίνεται σὰν νὰ γνωρίζεις τὴν ἀπάντηση. Ἴσως ὄχι, εἶπε. Γιὰ νὰ ἀνακρίνεις τὰ πάντα χρειάζεται νὰ μὴν ἔχεις βέβαιη καμμιά πεποίθηση, κι ἔπειτα νὰ ἐλπίζεις πὼς ἡ ἔρευνά σου θὰ ὀδηγήσει σὲ κάποια βεβαιότητα. Δὲν

καταλαβαίνω, είπε ή Αγνή. Η Έλένη έβαλε μερικά ξύλα στη φωτιά. Έπιμένεις να άγνοεΐς τον κανόνα τής πρώτης έπαλήθευσης!, είπε στην Αγνή πειράζοντάς την. Να εφαρμόζεις τή σκέψη σου σε παραδείγματα για να δεις πόσο άντέχει. Δεν τó άγνοώ Έλένη, είπε ή Αγνή άπολογητικά, άπλως τó ξεχνάω, ιδίως όταν τó χρειάζομαι περισσότερο! Σοϋ έχω πεί να συζητάμε πιό συχνά για να με εκπαιδεΐεις άλλά έσύ νομίζεις ότι με δυό συμβουλές θά μπορέσω να τά κάνω όλα μόνη μου! Ίδου λοιπόν, άπάντησε ή Έλένη χαμογελώντας. Άφοϋ τώρα τó θυμήθηκες, προσπάθησε. Η Αγνή έμεινε για λίγο σκεφτική.

Έστω ότι σε κάποιιο παρελθόν ό άνθρωπος έβλεπε στον κεραυνό τήν εκδήλωση μιās άνώτερης δύναμης και μιá άπειλή. Τί τόν έκανε να άμφισβητήσει τή γνώση του; Ύπηρξε κάτι να τήν άκυρώσει ή μήπως διαμόρφωσε έρωτηματική νοοτροπία, και μετά άμφισβήτησε τήν παράδοση; Και μήπως όδήγησε στη νοοτροπία τού έλέγχου κάτι άλλο, έφόσον ή άπορία άκολουθεΐ, ή ό νοϋς άνέπτυξε έσωτερικά και άνεξήγητα βούληση για άπεριόριστη έρευνα;

Καθόλου άσχημα Αγνή! Όμως με τó γνωστό παράδειγμα τού κεραυνού ίσως παρασύρεσαι να άκολουθήσεις άσχετες διαδρομές. Ποιά διαφορά ύπάρχει ανάμεσα στην άπορία ως θεμέλιο και άρχή όλόκληρης τής γνώσης, και στην άπορία ως άρχή ιδίως τής άπεριόριστης έρευνας; Πώς έξηγεΐς ότι ανάμεσα σε τόσους πολιτισμούς, σε τόσες διαφορετικές μορφές τού αιτήματος για νόημα, μόνο στον έλληνισμό έγινε δυνατή ή άπεριόριστη άμφισβήτηση, άπ' όπου χαρακτηρίζει και όλους τούς εύρωπαϊκούς λαούς;

Οί προϋποθέσεις τής διαφοράς, άπάντησε ή Αγνή, πρέπει να βρίσκονται πέρα άπό τή φύση τής νόησης, άλλιως δεν θά ύπηρχε διαφορά. Όμως αυτό τί άλλο σημαίνει άπό μιá νόηση διαμορφωμένη μέσα άπό τήν έλευθερία; Έπομένως, Αγνή, ποιá ήταν ή πρώτη εκδήλωση τής έλευθερίας ως άρχής τής άπεριόρι-

στης άμφισβήτησης; Δέν θά πρέπει νά ήταν ή άπόρριψη όλης τής προηγούμενης γνώσης, όχι έπειδή ήταν όπωςδήποτε έσφαλμένη αλλά έπειδή άπλώς δέν είχε έξεταστεί; Και άφοϋ ή ρήξη με τήν παράδοση δέν μπορούσε νά έρθει άπό τό ίδιο τό αίτημα για διαύγεια, στό όποιο ή ίδια θά όδηγοϋσε, θά πρέπει νά προήλθε άπό άλλοϋ, όπως έχουμε πει. Έτσι συμφωνήσαμε, άπάντησε ή Άγνή, αλλά βρίσκομαι σέ άδιέξοδο.

Πρόσεξε τούς όρους, συνέχισε ή Έλένη. Συζητοϋμε για τή δύναμη τοϋ λόγου νά άμφισβητήσει τά πάντα. Τί έπιβάλλεται έτσι νά σκεφτοϋμε, άν όχι ότι στην άρχή τής έπιχείρησης αϋτής βρίσκεται άπόλυτη άμηχανία; Κι έφόσον δέν μπορεί νά είναι λογική άπορία, άν ή ίδια όδήγησε στην άπροκατάληπτη κριτική, θά πρέπει νά άφορα τά βιώματα. Και για νά μήν πεις ότι σέ άφήνω πάλι στα μισά τοϋ δρόμου, πιστεύω ότι ή κριτική δύναμη, στην άπόλυτη ισχύ με τήν όποία δημιουργήθηκε στην Έλλάδα, θεμελιώνεται σέ βιώματα τής συνάντησης με τό μηδέν τών πλασμάτων. Τό μηδέν καθρεφτίστηκε στην προηγούμενη γνώση ύπονομεύοντας, ένϋ παράλληλα τά βιώματά τους σέ μιá άλλη τάξη περιείχαν έπίσης τήν ιδέα τοϋ άνθρώπου ως ικανοϋ νά δώσει άπαντήσεις, έπομένως περιείχαν έν δύναμει κάποια άξιώματα.

Όμως Έλένη, διέκοψε ή Άγνή σχεδόν διστακτικά, ό θάνατος με όλα τά σχετικά βιώματα δέν άποτελεί έλληνικό φαινόμενο! Όραϊο νά βιάζεσαι, άπάντησε ή Έλένη. Θά πρέπει λοιπόν νά σκεφτοϋμε σέ τί μπορεί νά διαφέρουν τά βιώματα αϋτά άπό αντίστοιχα άλλων λαών, και μήπως ή διαφορά όφείλεται σέ άλλα στοιχειά, όποτε τά στοιχειά αϋτά είναι κυριώτερα, άφοϋ εϋθύνονται και για τή διαφορά άπό προηγούμενα βιώματα τοϋ θανάτου, τά όποια άσφαλώς είχαν και οι Έλληνες. Πώς έγινε και αναδϋθήκε με νέο τρόπο ή άπώλεια και με τόση δύναμη ώστε νά χρειάζονται άλλες έρμηνείες έπειδή τά πάντα άρχισαν νά γίνονται άβέβαια;

Ἡ Ἀγνή περίμενε τὴν ἀπάντηση μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀγωνία. Ἀγνή μου, εἶπε ἡ Ἐλένη, τώρα θὰ σὲ ἀφήσω μόνη σου, καὶ μὴν ἐπιμείνεις. Ἔγινε αὐτὸ ποὺ φοβόταν! Ἀπὸ τὸν τόνο τῆς φωνῆς καὶ τὴν ἔκφραση τῆς μητέρας της κατάλαβε ὅτι δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ τὴν πείσει, ὅμως δὲν ἀπογοητεύτηκε. Ἐχοντας ἀρκετὰ καλὴ ἀρχὴ γιὰ νὰ σκεφτεῖ μόνη της, ἔδωσε νέα κατεύθυνση στὴ συζήτηση μήπως καταφέρει ἔστω ἔτσι νὰ τὴν παρατείνει.

Ἐλένη, τί πιστεύεις ὅτι ἐπιτρέπει νὰ λέμε πὼς ὁ ‘πολιτισμὸς’ ἢ ὁ ‘λαὸς’ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὀρισμένες ποιότητες, καὶ ὄχι μόνο ξεχωριστὰ ἄτομα; Τί σχέση ἔχει μὲ τὴ Γερμανία τοῦ Ρίλκε ἢ Γερμανία τοῦ Χίτλερ; ἀπάντησε ἡ Ἐλένη. Γιὰ νὰ μὴ μπερδεύεσαι, σκέψου το ὅπως ἓναν ἄνθρωπο. Τί σχέση ἔχει καθένας μας μὲ τὰ λάθη ἢ τὶς κακίες του; Ἀμφιβάλλεις γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ὑπαρξῆς σου, γιὰ ὅ,τι λὲς ‘ἐαυτό’; Τὰ ἐλαττώματά σου, ἀκόμη καὶ τὰ μεγαλύτερα ἢ ἰδίως αὐτά, δὲν τὰ θεωρεῖς δικὰ σου; Ἀστοχίες γιὰ τὶς ὁποῖες εἶσαι ὑπεύθυνη, κι ἂς μὴν σὲ ἐκφράζουν; Οἱ ἀπεχθεῖς στὸν Ὅμηρο ἀγρότες μοιράζονταν πάντως τὶς ἴδιες ἀρχές, ἔστω ἂν τὶς ἀθετοῦσαν ἢ τὶς ὑπολόγιζαν λιγώτερο. Σὲ λαοὺς καὶ πολιτισμοὺς δὲν θὰ βρεῖς ἀπόλυτη ταυτότητα ἀλλὰ μιὰ κατεύθυνση στὴν ὁποία συμβάλλουν θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ διάφορες δυνάμεις. Θὰ ἦταν ὅμως δυνατὸ ὁ Ὅμηρος νὰ γεννηθεῖ στὴν Κίνα; Ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ φανερώνει τὶς πηγές τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν πολιτισμῶν. Μπορεῖς νὰ ἐρμηνεύσεις τὶς διαφορὲς σὲ κάθε κλίμακα καὶ ἐπίπεδο, ἀτομικὸ, συλλογικὸ, ἢ ὅποιοδῆποτε. Ἀκόμα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἔχει εἰδικὰ γιὰ τὴ συζήτησή μας ὅ,τι συμβαίνει στὸν ἴδιο πολιτισμὸ. Παρατήρησε τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο. Πιστεύεις ὅτι ἔχοντας μόνο τὸν Ἡσίοδο ἓνας πολιτισμὸς χωρὶς τὸν Ὅμηρο θὰ ἔφθανε στὴν ἀπροκατάληπτη ἀναζήτησή; Διακρίνουμε πολιτισμοὺς πιὸ ἄμεσα ἀπὸ τὶς γλῶσσες, ὅμως οἱ γλῶσσες ξεχωρίζουν σύμφωνα μὲ τὰ σημαντικὰ ἔργα τους. Τί νὰ τὸ κάνω ἂν κάποιος γνωρίζει Ἑλληνικὰ ἀκόμη καὶ ὡς μητρικὴ του γλῶσσα ἀλλὰ ὁ Ὅμηρος τοῦ εἶναι ἀδιάφορος, ξένος καὶ ἄσχετος; Ἡ Ἀγνή ἔμεινε σκεφτικὴ.

Τὸ ἐρώτημα γιὰ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες εἶναι παλιό, ὅπως γνωρίζεις, συνέχισε ἡ Ἐλένη. Οἱ φιλέλληνες ἐπισκέπτες στὴν Ἑλλάδα τὸν καιρὸ τῆς Ἐπανάστασης περίμεναν κάτι πιὸ διαφορετικὸ ἀπὸ ἀγράμματος βοσκούς, ὑποσυνειδήτα ἔχοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ἦταν ὅλοι Πλάτωνες! Ἡ ἀντίρρηση μερικῶν, ἀκόμη καὶ Ἑλλήνων, γιὰ τὴ σχέση μας μὲ τοὺς Ἀρχαίους, ὅτι δὲν εἴμαστε ὁ ἴδιος λαός, δὲν ἀντέχει οὔτε στὴν πιὸ ἐπιπόλαιη κριτικὴ, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς γενετικῆς. Ὑπάρχει ὅμως ὅ,τι λέγαμε προηγουμένως. Ποιὸ ἀπ' ὅλα; ρώτησε ἡ Ἄγνή σὰν χαμένη.

Μὴν προσπερνᾶς τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀδιάφορη ἐλληνικότητα, κοινὴ ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τοὺς ἐκτελεστές του, ἢ ὅποια ἐπιμένει σταθερὰ ὁ κόσμος νὰ χαλάσει, καὶ στὴν ἐλληνικότητα τῶν ἀξιών, τὴν ὅποια μοιράζονται καὶ ἄλλοι λαοί, ἐφόσον μετέχουν στὶς ἀξίες αὐτές, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ἐπομένως καὶ οἱ ἴδιοι Ἕλληνες. Αὐτὸ πού λέει στοὺς Εὐρωπαίους ὁ Σέλλεϋ, ὅτι εἴμαστε ὅλοι Ἕλληνες, δὲν εἶναι μιὰ ρομαντικὴ ἀτάκα, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς καὶ νηφάλια περιγραφή τῆς πραγματικότητας. Χρειάζεται νὰ σταθοῦμε ἐδῶ. Πρόσεξε ὅμως μιὰ διαφορὰ πολὺ σημαντικὴ. Εἶναι ἄλλο νὰ ἀνήκεις σὲ ἓνα σύνολο ἀξιών, ἔστω μὲ τὸν τρόπο τῆς διαστροφῆς, ἄλλο νὰ τὸ περιφρονεῖς, ἄλλο νὰ ἀνήκεις θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ σὲ ἓνα διαφορετικὸ σύνολο. Ἄν ἐνδιαφέρεσαι νὰ ἀποκτήσεις ἐπίγνωση τῆς ἐλληνικότητας, χρειάζεται νὰ περιγράψεις τὶς ἐλληνικὲς ἀξίες, τουλάχιστον τὶς πρωταρχικὲς, καὶ μετὰ νὰ δεῖς κατὰ πόσο οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες μοιραζόμαστε τὶς ἀξίες αὐτές ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἀθέτησή τους, ἢ ἂν γίναμε ἴσως ἄσχετοι.

Ἐλένη, μὴ μοῦ πεῖς ὅτι θὰ μὲ παρατήσεις σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, εἶπε ἡ Ἄγνή. Σχεδόν!, ἀπάντησε ἡ Ἐλένη εὐθυμα, ἀπολαμβάνοντας τὴν ἀγωνία της. Δὲν πρόκειται νὰ σοῦ παραθέσω τὶς ἐλληνικὲς ἀξίες καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ, μπορεῖς νὰ τὸ κάνεις μιὰ χαρὰ μόνη σου τὶς ἀτέλειωτες ὥρες πού περνᾶς στὸ λιμανάκι. Σκέψου ὅμως αὐτό, οἱ Ἀρχαῖοι πόσο νοιάζονταν ἂν λέγονται Ἕλ-

ληνες; Άσυγκρίτως λιγώτερο, και μόνο παρακμάζοντας. Τί τους ένοιαζε; *Άξιες, ποιότητες, γνώση, έργο, δύναμη, επέκταση, τόλμη, επιχείρηση...* Ποϋ είναι ή δική μας *άγάπη* γι' αυτά; Μήπως θα έχουμε *άληθινή* συγγένεια μαζί τους, ύπαρκτή τώρα περισσότερο σε άλλους λαούς, όταν δέν θα μάς νοιάζει καθόλου αν λεγόμαστε Έλληνες, και *άκόμα* λιγώτερο αν μάς παραδέχονται οί άλλοι για *άπόγονους* τών Άρχαίων; Πώς θα γινόταν νά μη μάς ενδιαφέρει *αυτή* ή σχέση ή νά μάς ενδιαφέρει μόνο ως *άφορμή* *έμπνευσης* και *αυτογνωσίας*, *όχι* *ματαιοδοξίας*;

Ή Άγνή περίμενε *σιωπηλή*, *έτοιμη* νά *άρχίσει* τά *παρακά-*
λια, *άλλά* δέν *χρειάστηκε!* *Δέν* *γίνεται*, συνέχισε ή Έλένη. Αυτό *έρχεται* μόνο του, αν *έρθει*, και *διακόσια* χρόνια τώρα δέν *λέει* νά *έρθει*. *Ναί*, *εΐμαστε* Έλληνες. Μόνο *ήλίθιοι* ή *έμπαθεις* θα τó *άμφισβητούσαν*. Όμως *ξεπεσμένοι* Έλληνες. Ή *κατάντια* μας *άρχίζει* στην *άρχαιότητα*, στον *έμφύλιο* που *ρήμαξε* τήν *άρχαία* *πόλη* — και δέν είναι *μεγαλύτερη* *άπό* τότε. Σε *σέση* με τήν *Άθήνα* που ó *Πλάτωνας* δέν *ήθελε* νά *βλέπει* *ούτε* *ζωγραφιστή* *μετά* *άπ'* *όσα* *έκαναν* στον *δάσκαλό* του, *γίναμε* *κάπως* *καλύτε-*
ροι! Μήν *ξεχνάς* *όμως* *ότι* *κι* *έμεΐς* *εΐχαμε* *έμφύλιους*, και *φθον-*
ούμε τά *μεγέθη*, και *διώχνουμε* τούς *καλύτερους*.

Έλένη, τή *χριστιανική* *έποχή* του *έλληνισμού* τή *θεωρείς* *έλληνική*; *ρώτησε* ή Άγνή *διστακτικά*. Τί *άλλο* θα *μπορούσε* νά *είναι*; *άπάντησε*. Ή *βυζαντινή* *περίοδος* *έχει* τή *δική* της *άξια*, και δέν είναι *μικρή*, δέν είναι *όμως* *ούτε* *άρκετή*, *ούτε* *έλεύθερη* *άπό* *προβλήματα*. *Προσωπικά* δέν *άντέχω* *κυρίως* τά *ύμνολογι-*
κά *μας*, *όσα* *μοιάζουν* με *άμανέδες!* Όμως *έτσι* *κι* *άλλιως* ó *χρι-*
στιανισμός *όλόκληρος*, σε *κάθε* *έκδοχή*, *όρθόδοξη*, *καθολική*, *δια-*
μαρτυρόμενη ή *όποιαδήποτε*, δέν *άρκει*, *κι* *ας* *έφθασε* στην *ύψη-*
λότερη *θεολογία*. *Ο* *άνθρωπος* δέν *ζει* μόνο με *φωμί*, *εΐπε* ó *Χρι-*
στός. *Όχι* *μόνο* *σημαίνει* *ότι* *έχει* *ανάγκη* *έπίσης* τó *άπλό*, *κοινό*, *ταπεινό* *φωμί* — *όλη* τήν *κοσμική* *γνώση*, *δημιουργία* και *έπέ-*
κταση, που *περιφρονεί* ή *Όρθόδοξία* *μας* *σαν* νά *ήταν* *κάτι* *άση-*
μαντο αν *όχι* *βλάσφημο!* Άλλο νά *προχωράς* και νά σε *φωτίζει*

ὁ οὐρανός, ἄλλο νὰ μὴν προχωρᾷ καθόλου καὶ νὰ νομίζεις ὅτι ὑψώνεσαι ἐνῶ καταρρέεις.

IV. Πέρασμα

ΧΩΡΙΣ ΤΟ ΦΩΣ ἡ θάλασσα εἶναι ἐπιβλητική. Ἡ ἐπιφάνειά της ἀόρατη μεγαλώνει τὴν αἴσθησιν τοῦ βάρους. Τὴ νύχτα ἔχει μεγαλύτερη δύναμη καὶ τὴ νοιώθεις πιὸ ζωντανή, γι' αὐτὸ ἡ Ἄγνή δὲν ἤθελε νὰ κολυμπᾷ οὔτε κἂν στὸ δειλινό. Ἐνοιωθε παρείσακτη ὅταν ἡ θάλασσα ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτὸ της καὶ ζεῖ μέσα της. Ἰδίως στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα ἔχεις τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ νερὸ γίνεται σὰν διάβαση γιὰ τὸν κάτω κόσμον. Δὲν μποροῦσε νὰ καλέσει τὸν Δημοσθένη νύχτα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὀδηγῶντας στὸ ζεστὸ πρωῒνὸ ἦταν σὰν νὰ πηγαίνει στὸν Ἄδη. Λεωφόρος τοῦ Ποσειδῶνα καὶ ἐναλλαγὲς ὀνομάτων σὰν σημάδια ὡς τὸν βράχο μὲ τὰ χαράγματα τοῦ Μπάυρον — Ἱερὸς Ναός, Μαῦρο Λιθάρι, Ἀσκληπιεῖο, Ἡλέκτρα, Θυμάρη, Ἄσπρος Μύλος, Ὀρμος, Καταφυγὴ τῆς Παναγίας...

Παρατήρησε ὅτι ὁ φίλος της ἀνέβαινε τὰ σκαλιὰ ἀργά, καὶ τὸν ρώτησε ἂν εἶναι κουρασμένος. Ὅπως μετὰ ἀπὸ ἔμφραγμα, ἀπάντησε, καὶ διηγήθηκε τὶς σχετικὲς περιπέτειες ἐνῶ κατευθύνονταν στὸν ναό. Προχωροῦσε ἀπορροφημένη ἀπὸ τὴ χαρὰ της ἐπειδὴ τὸν ἔβλεπε μετὰ ἀπὸ πολὺ καιρὸ. Ἐντόπισαν δύο βραχάκια μπροστὰ ἀπὸ τὶς κολῶνες μὲ θέα τὸ πέλαγος γιὰ νὰ καθήσουν. Ἀναρωτιέμαι, τὴ ρώτησε, ἂν θυμήθηκες καθόλου τὴν τελευταία μας συνάντησιν. Μοῦ ἔκανε ἐντύπωση, εἶπε ἡ Ἄγνή. Ἦταν παρήγορο νὰ τὴ σκέφτομαι ὅταν βρισκόμουν στὴν παράξενη ἐκκλησία στὰ χιόνια. Δὲν εἶχαμε εὐκαιρία νὰ σοῦ μιλήσω γι' αὐτό. Μιὰ ὀλόκληρη πόλη χωρὶς κίνηση, σὰν ἔρημη. Παντοῦ χιόνι, στὶς σκεπές, στοὺς τοίχους, στοὺς ἄδειους ἀπὸ πεζοὺς καὶ αὐτοκίνητα δρόμους — παντοῦ! Δὲν εἶχες τὴν αἴσθησιν ὅτι

κλείστηκαν μέσα από το κρύο, αλλά ότι άφησαν τα σπίτια τους και ή πόλη έμεινε άδεια μέσα κι έξω, με το χιόνι σαν να έρχόταν να τή σβήσει από τον χάρτη. Σε αυτό το περιβάλλον, καταλαβαίνεις πόσο περισσότερο ξεχώριζε ή βιτρίνα με το σκοῦρο τζάμι απ' όπου μόλις φαίνονταν ανάμεσα σε άντανακλάσεις και σκιές του δρόμου κάποιες φιγουρες να κινούνται στο βάθος. Μοῦ φάνηκε σαν έκκλησία, και άνοιξα τήν πόρτα. Ὑπῆρχαν σειρές καθισμάτων, ὅπως αν είχες ένώσει πολλά ξύλινα παγκάκια. Ἦταν άδεια, και μόνο δύο άνδρες ὄρθιοι κινούνταν, ὄχι στο κέντρο αλλά σε διάφορους κενούς χώρους συνομιλώντας ένῶ ταυτόχρονα έκαναν χειρονομίες σαν να έπαιζαν θέατρο. Μήπως πειράζει να βρίσκομαι έδῶ; ρώτησα. Γύρισαν προς το μέρος μου και είπαν ότι ή πόρτα ἦταν ανοιχτή, ή έκκλησία είναι για ὄλους. Ρώτησα τί πιστεύουν και έξηγησαν ότι σέβονται ὄλες τις θρησκείες και επικαλοῦνται ὄλους τους θεούς!

Ὁ Δημοσθένης άκουγε έκπληκτος. Πάντα είχα τήν άπορία, είπε, σε ποιά διάσταση τῆς πραγματικότητας στρώνεις να κοιμηθεῖς! Δέν πιστεύω ότι τελειώνει έδῶ ή διήγηση! Καλύτερα ὅμως να άφεθεῖ ἔτσι, είπε ή Άγνή. Ὁ Δημοσθένης τήν κοίταζε σκεπτικός. Θα σου πῶ και άλλο παράξενο, συνέχισε, ὅταν είχα πάει σε μιὰ βυζαντινή έκκλησία, με πλησιάζει ένας ἠλικιωμένος και συστήθηκε ως ὁ πιὸ εὔτυχισμένος άνθρωπος στον κόσμο! Ἔπειτα άρχισε να έξηγεῖ τον λόγο. Μεγαλύτερη έντύπωση μοῦ έκανε ή έμφασή του στη δύναμη τῆς προσευχῆς. Σήκωσε τα χέρια ψηλά λέγοντας ότι για να είσακουστεῖ κανείς πρέπει να προσεύχεται ὑψώνοντας τα χέρια στον οὔρανό! Ἔχω δεῖ τον τρόπο αυτό σε ταινίες! Ἦταν σαν να με συμβούλευε τί να κάνω, ότι ὁ Θεός έπεμβαίνει μόνο αν παρακαλάω ἔτσι. Δηλαδή μπορεί να με βλέπει σε ανάγκη και ὅμως να κάθεται άπραγος επειδή οὔτε καν πιστεύω πῶς ὑπάρχει, ή επειδή άπαξιῶ να σηκώσω τα χέρια μου; Πόσο θεϊκός σου φαίνεται ένας τέτοιος Θεός; Και ὅμως πολλοί έκαναν ὅ,τι ακριβῶς ὁ πιὸ εὔτυχισμένος άνθρωπος στον κόσμο, το έκαναν άτομικά και συλλογικά, για παράδειγμα στην

Πόλη, όσο πιό ολόφυχα μπορεί να γίνει, λίγο πριν μπούν οι Τούρκοι και αρχίσουν να πηδάνε και να σφάζουν τὰ παιδιά τους μπροστά τους. Και όμως έγινε ό,τι έγινε. Τὸ παρακάλι δὲν φαίνεται να συγκινεῖ τὸν μεγαλοδύναμο.

Ὁ Δημοσθένης βρισκόταν σὲ ἀμηχανία. Μὰ τότε Ἄγνή, εἶπε σχεδὸν μηχανικά, σὰν να βρισκόταν ἀλλοῦ, πῶς ἐξηγεῖς ὅσα γίνονται μὲ τὴν προσευχή, ὅτι ζητᾶμε πράγματα καὶ ἐκπληρώνονται, ὅπως προφανῶς συνέβη μὲ τὸν πιό εὐτυχισμένο ἄνθρωπο, ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν τόσο εὐτυχισμένος, ἢ ὅταν ἄγιοι ἱκανοποιοῦν αἰτήματά μας, ἢ ἴδια ἢ Παναγία!...; Ὑπάρχει ἄνθρωπος χωρὶς ἀνάγκες; ἀπάντησε ἡ Ἄγνή. Πόσες ἱκανοποιοῦνται καὶ πόσες μένουν ἀναπάντητες; Θέλει κανεὶς να χάσει τὸ παιδί του ἢ να τὸ ἔχει ἀνάπηρο; Θέλει κανεὶς να εἶναι φτωχός, να μὴν μπορεῖ να φροντίσει τοὺς δικούς του; Ὅλοι αὐτοὶ προσεύχονται λάθος; Ὅσες προσευχὲς ἱκανοποιοῦνται, μήπως ἔρχονται να συναντήσουν ἓνα ἤδη ἀποφασισμένο θέλημα; Καὶ ὅσες δὲν ἱκανοποιοῦνται, μᾶλλον οἱ περισσότερες, μήπως κι αὐτὲς συναντοῦν μιὰ εἰλημμένη ἀπόφαση; Ἐπομένως Ἄγνή, εἶπε ὁ Δημοσθένης ἔχοντας συνέλθει ἀπὸ τὸ ξάφνιασμα, πιστεύεις ὅτι εἶναι μάταιο να προσευχόμαστε; Ὅχι, ἀπάντησε ἡ Ἄγνή. Ἡ προσευχή μπορεῖ να μᾶς δίνει μιὰ ψυχολογικὴ δύναμη. Κάθε ἄνθρωπος καὶ οἱ ἀνάγκες του, καὶ ἴσως σὲ κάποιες περιπτώσεις ἢ προσευχή να ἔχει ἀποτέλεσμα, δὲν ξέρω. Οὔτε μ' ἐνδιαφέρει ὅμως. Γνωρίζεις ἔστω ἓνα παιδί πὸν να προσεύχεται στὸν πατέρα ἢ στὴ μητέρα του γιὰ να ζητήσῃ ὀτιδήποτε, μικρὸ ἢ μεγάλο, σημαντικὸ ἢ ἀσήμαντο; Τί σοὶ παιδιά Του εἶμαστε, ἂν Τοῦ ζητᾶμε πράγματα μὲ προσευχὲς; Προτιμᾶω να μὴν ἐκπληρωθεῖ ποτὲ καμμιά ἐπιθυμία μου καὶ να μείνω ἔξω ἀπὸ κάθε παράδεισο, παρὰ να σηκώνω τὰ χέρια ψηλά καὶ να προσεύχομαι. Σκέψου τὸ ἀλλιῶς. Σκέψου να ἤθελα κάτι ἀπὸ σένα, καὶ να ἔπρεπε να σοῦ προσευχηθῶ γιὰ να στὸ ζητήσω! Ἄν ἡ δική μας οἰκειότητα κάνει γελοία τὴν προσευχή, πόσο πιό γελοία δὲν θὰ ἦταν μὲ τὸν ὑποτιθέμενο πατέρα μας...

Μὰ πῶς συμβαίνουν σέ σένα ὅλα αὐτά; εἶπε ὁ Δημοσθένης χαρούμενος. Δὲν φαίνεται συμπτωματικό! Εἶναι ὁ καλὸς σου ἑαυτός! Μὲ ἐντυπωσιάζει ὅτι μερικοὶ δὲν τὸν βλέπουν, δὲν σέ καταλαβαίνουν. Θυμᾶμαι ὅταν βρισκόσουν μ' ἐκεῖνο τὸν δῆθεν φίλο σου στὴν Κάρπαθο, ὅταν νόμιζες ὅτι εἴσαστε μαζί ἐνῶ ἐκεῖνος ἦταν χωμένος σέ τόσο πυκνὴ βλακεία, ὥστε εἶχε τὴν 'ἐμπνευση' νὰ σέ δοκιμάσει! Καὶ δὲν σκέφτηκε ὅτι ἔστω πῶς ἔχανες — δὲν μπορεῖς νὰ χάσεις μιὰ φορά καὶ δέκα φορές, εἶσαι ἡ μόνη ἄψογη; Ἐσὺ στὴν ἀθωότητά σου οὔτε κἂν διανοήθηκες νὰ ἀμφισβητήσεις τὴν ὑποτιθέμενη ἐξομολόγησή του, ὅπως θὰ εἶχες ἀγνοήσει παρόμοιες 'ἐξυπνάδες' του στὸ παρελθόν, ὅμως γιὰ νὰ φθάσει νὰ συναντάει ἔτσι τοὺς δικούς του, εἶχε ἤδη σταματήσει νὰ σέβεται τὸν ἑαυτό του. Καὶ ὅμως συνέχισες νὰ τὸν κάνεις παρέα!

Ξέρεις, εἶπε ἡ Ἄγνη, αὐτὸ πραγματικά δὲν μὲ ἀπασχολεῖ ὅσο νομίζεις. Περασμένη ξεχασμένη ἐνόχληση, ὅπως ἔζησα πολλά, ἐν τέλει ἀδιάφορα. Σκέφτομαι πολὺ ὅμως τὸν Κώστα, γιὰ ἓνα λόγο πὺ ἴσως σοῦ φανεῖ περίεργος. Ὁ φίλος μας ὑπῆρξε ἡ πιὸ μεγάλη ἐμπνευσή μου γιὰ τὴ φωτογραφία. Μὲ βοήθησε νὰ ἀσχοληθῶ χωρὶς οὔτε νὰ τὸ ξέρει, καὶ δὲν πρόλαβε νὰ τὸ δεῖ, νὰ μάθει πόσο μοῦ συμπαραστάθηκε ἀπλῶς ἐπειδὴ ἦταν ὅποιος ἦταν καὶ ἔκανε ὅ,τι ἔκανε μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ δουλειά του.

Ἄγνη, δὲν πιστεύεις ὅτι οἱ δικοί μας στὴν ἄλλη ζωὴ μαθαίνουν γιὰ μᾶς, ὅτι μπορεῖ ἀκόμη καὶ νὰ παρακολουθοῦν μερικὲς στιγμὲς σὰν νὰ ἦταν μαζί μας; Ἡ Ἄγνη ἔμεινε γιὰ λίγο σκεπτική. Δὲν θυμᾶμαι ποιός, ἀπάντησε διστάζοντας, νομίζω ὁ Πορφύριος, εἶχε πεῖ πῶς ὅσο περισσότερο ἐνωμένος εἶναι κάποιος μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τόσο ἔχει μέσα στὸ Πνεῦμα, ἐπειδὴ αὐτὸ βρίσκεται παντοῦ, δύναμη νὰ βρίσκεται καὶ ὁ ἴδιος παντοῦ! Τότε Ἄγνη, τῆς εἶπε, μπορεῖ ὁ Κώστας νὰ ἔχει δεῖ τὴν ἐξέλιξή σου καὶ νὰ γνωρίζει ὅτι τὸν σκέφτεσαι, ὅτι θὰ ἠθελες νὰ τὸν εὐχαριστήσεις καὶ ὅτι ἔγινε αἰτία νὰ προχωρήσεις στὸν δρόμο σου! Καὶ νὰ μὴ μᾶς βλέπουν, ἴσως ἔχουν μιὰ μυστικὴ πληροφόρηση γιὰ μᾶς.

Ἡ μέρα εἶχε φωτίσει ἀκόμα περισσότερο. Κοίταζαν ὀλόγυρα καὶ στάθηκαν στὸ ξωκλήσι τοῦ Πέτρου. Δὲν γνωρίζω ἂν ἔχω δικιο, εἶπε στὸν Δημοσθένη, ἀλλὰ δὲν μοῦ φαίνεται τυχαῖο ὅτι ἔφτιαξαν ἐδῶ αὐτὸ τὸ ἐκκλησιάκι γιὰ τὸν μαθητὴ ποὺ περπάτησε στὸ νερό. Θαυμάζουμε τὸν ναὸ τοῦ Σουνίου, ὅμως μετὰ τὶς φθορὲς τοῦ χρόνου! Οἱ κολῶνες αὐτές, ἰδίως τώρα μόνες τους, ἔχουν ἀπίστευτη ὁμορφιά. Μήπως ὁ Πέτρος δὲν βαδίζει ἐπάνω καὶ σὲ αὐτὴ τὴ δύναμη; Ἡ ἀρχαιότητα φθάνει στὶς μέρες μας μὲ ἀφαιρέσεις. Τὰ λησμονημένα συγγράμματα καὶ ὅσα ἀντιγράφηκαν καὶ διασώθηκαν, τὴν κάνουν νὰ μοιάζει ἐξωπραγματική, σὰν νὰ μὴ γραφόταν τίποτα κατώτερο, κανένα ἄχυρο, μόνο διαμάντια! Ὅμως ὑπῆρξαν καμμιὰ ἑκατοστὴ θεατρικοὶ συγγραφεῖς! Ἐμεῖς γνωρίζουμε τὸν ἀνθὸ τοῦ ἀνθοῦ — Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη. Στὸν ναὸ τοῦ ἀγίου Ἀχιλλείου στὶς Πρέσπες βρίσκεται ἓνα παράδειγμα ἀντίστοιχο μὲ τοῦ Σουνίου ἢ τῶν Δελφῶν, ἀλλὰ εἶναι ἐξαίρεση στὸ μέγα πλῆθος ἀκέρατων ἔργων μιᾶς ζωτανῆς θρησκείας, γι' αὐτὸ δὲν λειτουργεῖ τὸ ἴδιο ἔντονα.

Θυμήθηκε τὴν Ἑλένη ὅταν τῆς ἔλεγε ὅτι ὁ Θεὸς πρὸς τὸ παρὸν παραμένει ἀόρατος ἢ δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὸν βλέπουμε συνέχεια. Ἄν ἄφηνε, δὲν θὰ ἀγνοούσαμε ὅτι βρίσκεται μαζί μας. Θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ σὲ βλέπω χωρὶς νὰ βλέπω τὸν Ἴδιο. Ὅμως εἶναι ἐδῶ καὶ οὔτε μπορεῖ νὰ φύγει. Ἡ Ἄγνή τῆς εἶχε πεῖ ὅτι καὶ μόνο μὲ τὴ φαντασία της ἂν σκεφτόταν ὅτι βρίσκεται στὸ δωμάτιο ὁ Χριστός, θὰ ἄρχιζε νὰ φοβᾶται. Ἡ Ἑλένη δὲν ἀπόρησε. Ὅποιοσδήποτε ἂν παρουσιαστεῖ ἀπὸ τὸ πουθενὰ θὰ τρομάξεις, ὁ καλύτερος φίλος, τὸ παιδί σου. Ἄν ὅμως βρισκόσουν συνέχεια μαζί Του καὶ ἔφευγε ἀπὸ τὴ μέση τὸ στοιχεῖο τοῦ αἰφνιδιασμοῦ, τὰ πράγματα θὰ ἦταν διαφορετικά. Ἀκόμα κι ἔτσι, εἶπε ἡ Ἄγνή, θὰ ἔνοιωθα ὅτι μὲ παρακολουθεῖ. Οὔτε μὲ τοὺς καλύτερους φίλους δὲν κάνω ὅσα μόνη μου. Ἄν εἶμαι βέβαιη ὅτι βρίσκεται ἐδῶ ὁ Θεὸς θὰ ζῶ καλύτερα; Δὲν θὰ εἶμαι ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ἰδιωτικές στιγμὲς σὰν ἡθοποιός; Σωστά, ἀπάντησε ἡ Ἑλένη, δὲν μπορεῖς νὰ τὸ ἀποφύγεις ὅσο τὸν σκέφτεσαι ἀπὸ ἀπόσταση.

Αυτό είναι αναγκαίο όταν τον αντικρίξεις, αλλά τότε δεν προλαβαίνεις να υποκριθείς ούτε να νοιώσεις παρακολουθούμενη, σε άποροφάει ή όρασή Του. Και να ήθελες δεν θα μπορούσες να είσαι πλαστή. Ζητούμενο τή στιγμή εκείνη γίνεται όχι πώς θα είσαι αυθόρμητη αλλά πώς θα αντέξεις να σταθείς μπροστά Του. Θυμάσαι τήν εικόνα με τούς μαθητές να κατρακυλάνε μόλις τούς φανερώνεται με τή θεϊκή Του μορφή. Όταν όμως δεν βρίσκεται απέναντι απομένει άπλη ένότητα, τόν αισθάνεσαι όπουδήποτε και στόν έαυτό σου, ή έμπιστοσύνη και ή εύγνωμοσύνη σου ανανεώνονται. Όμως αν νοιώθεις ότι σε παρακολουθεί, αν νοιώθεις πλαστή και όλα τά σχετικά, σε παρακολουθεί ή ιδέα σου γι' αυτόν, όχι ό "Ίδιος. Όταν είσαι πραγματικά μαζί Του δεν γίνεσαι πλαστή αλλά τó αντίθετο, είσαι ακόμα περισσότερο ό έαυτός σου, και μεγαλώνει ή σιγουριά σου, ακόμη κι αν πρόκειται να κάνεις τó χειρότερο έγκλημα. Δεν σου προκαλεί δυσφορία αλλά ήσυχία, τίποτα δεν μπορεί να σε καταβάλει.

Μοϋ έχουν λείπει τόσο πολú σί συζητήσεις μας, είπε ό Δημοσθένης, ακόμη και έπειδή μοϋ μιλάς για τήν Έλένη. Ανυπομονώ να ακούσω τή μουσική που μοϋ χάρισες! Όταν λέγαμε για τó βάδισμα στο νερό θυμήθηκα τή συναυλία του Κήθ Τζάρετ, όταν είχε έρθει στην Αθήνα. Νομίζω ότι μερικές φράσεις του ήταν σαν να άφηφούν κάθε βαρύτητα. Και όχι μόνο. Θυμάσαι στο σπίτι σου περίσου τά Χριστούγεννα, με τó Δέντρο στολισμένο και τά κονσέρτα του Μότσαρτ σαν δεκάδες ποταμάκια; Τó σπίτι σου μοϋ δίνει χαρά! Τó δικό μου δεν είναι φιλόξενο. Μάλλον έπειδή έσύ τó χαίρεσαι ενώ έγώ σπάνια είμαι εκεί, και όχι όπως θέλω, όποτε όλα παραμένουν άψογα και άβολα. Ναι, είπε ή Άγνή, κι έγώ έντυπωσιάζομαι πώς κατάφερες να έχεις τόσο άφιλόξενο σπίτι, αν και ό ίδιος είσαι ή προσωποποίηση τής φιλοξενίας, χωρίς ύπερβολή. Άγνή, θέλεις να συνεχίσουμε στο έστιάτοριο; Όχι, απάντησε χαρούμενη. Άς τó αφήσουμε στους τουρίστες κι άς πάμε λίγο πιό πέρα, στην παραλία. Θα πάρουμε τó

ἓνα αὐτοκίνητο καὶ ἐπιστρέφουμε νὰ πιοῦμε τὸν καφέ μας ἐδῶ στὰ βραχάκια!

Σχεδὸν εἶχαν φθάσει ὅταν χτύπησε τὸ τηλέφωνο τῆς Ἄγνης. Ἦταν ἡ Ἑλένη, καὶ βρισκόταν στὸ ἀεροδρόμιο! Ἡ Ἄγνη δὲν πίστευε στ' αὐτιά της! Παίρνουμε τὴν Ἑλένη, εἶπε στὸν Δημοσθένη σὰν νὰ βρισκόταν σὲ ἄλλο κόσμο ἀπὸ τὴ χαρά της, καὶ ἐρχόμαστε ἐδῶ νὰ φᾶμε ὅλοι μαζί! Ὁ Δημοσθένης ἄλλο πού δὲν ἤθελε! Ξέρεις τί μοῦ ἀρέσει περισσότερο σὲ σᾶς; εἶπε ἀνοίγοντας κι ἄλλο τὸ παράθυρο καὶ ἀπλώνοντας τὸ χέρι του νὰ ρυθμίσει τὴ μουσική — δὲν δεχτήκατε νὰ ζήσετε μιὰ ζωὴ ἀποφασισμένη ἀπὸ ἄλλους, ἂν καὶ τόσο πολλὰ σᾶς ἀνάγκαζαν. Ζεῖτε μὲ τὴν καρδιά σας, βάζετε τὸν ἑαυτὸ σας παντοῦ καὶ στὴ δουλειά σας, καὶ δὲν ἔχετε ὑποκρισία ἢ δουλοπρέπεια. Ἡ Ἄγνη ἔμεινε σιωπηλή. Μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία ὁ Δημοσθένης ἔκανε ἐπὶ τόπου στροφή καὶ ξεκίνησαν γιὰ τὸ ἀεροδρόμιο καὶ τὴν Ἑλένη.

Ἀναλυτικά περιεχόμενα

Πρόλογος	13
Ποῦ βρίσκομαι;	15
Ὁ κόσμος	15
Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ λόγος	19
Σταθμοὶ τῆς νεώτερης Δύσης	29
Τί σημαίνει ἡ ἐλληνικὴ ἀρχὴ τῆς Δύσης;	34
Τὸ πρόσωπο καὶ ἡ φύση	35
Σοφία τῆς φιλίας	38
Προέλευση τοῦ ἀνθρώπου	39
Προέλευση τῆς ἐπιστήμης	42
Φιλία τῆς σοφίας	45
Ποιὰ εἶναι τὰ ὄριά μου;	49
Μιὰ κακὴ ἀγωγὴ	49
Ἀρχικὰ ἐρωτήματα	52
Τί δίνει εὐτυχία;	53
Πόσο μὲ βοηθάει ἡ οἰκογένεια;	59
Ὁ ἐλληνικὸς χαρακτήρας	60
Μιὰ μεγάλη οἰκογένεια;	61
Ἐπάρχει πεπρωμένο;	62
Τὸ ἀνώτερο κύτταρο	64
Φύση τοῦ γάμου	66
Ἐπάρχουν ὄρια στὴ μορφὴ τοῦ γάμου;	70
Πόσο μὲ βοηθάει ἡ ἐκπαίδευση;	73
Τὸ θεμέλιο	73
Ἡ κορυφή	79

Κοινωνικοποίηση	82
Τί σημαίνει ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα;	85
Αἰτία τοῦ λόγου	86
Μὲ συμφέρει νὰ ἐρωτευθῶ;	89
Ποιό εἶναι τὸ σωστὸ ἐπάγγελμα;	95
Ποιά εἶναι τὰ πιὸ σοβαρὰ ἐλαττώματα;	99
Θανάσιμες ἀμαρτίες	99
Τί νὰ προσέξω;	100
Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ταλαιπωρία;	101
Μὴν ἀνησυχεῖς!	102
Ποιές εἶναι οἱ πιὸ ἐπικίνδυνες παγίδες;	105
Τὸ γοητευτικὸ ἄσχετο	105
Προκατάληψη	106
Βιασύνη	106
Ἀδράνεια	108
Οἴηση	109
Παρέες	110
Πῶς ἀποφεύγεται ἡ κακία τους;	113
Δύο εἶδη κακίας	113
Μιὰ οὐτοπικὴ προσδοκία	114
Ἵπάρχει θετικὴ πλευρὰ στὴν κακία;	114
Πόσο μὲ βοηθᾶει τὸ κράτος;	117
Ποιό εἶναι τὸ καλύτερο πολίτευμα;	121
Πῶς θὰ συγκρίνω πολιτεύματα;	121
Ἡ ἀνάπτυξη εἶναι πάντα πολὺπλευρῆ	122
Ποιό σύστημα ὑπερέχει;	127
Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας;	128
Πότε ὑπάρχει πρόοδος;	129
Σημασία τῆς ἐλευθερίας	130
Πόσο ἀνθρώπινος εἶναι ὁ πολιτισμός;	133

Φυσιολατρία	133
Μιά διαφορετική φύση	135
Γνώση και ἄγνοια	137
Ὁ πραγματικὸς ἑαυτός	139
Σημασία τοῦ πολιτισμοῦ	141
Ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ θρησκεία;	145
Ἐπάρχει ὁ Θεός;	145
Ἄρνηση τοῦ Θεοῦ	149
Ἡ θρησκεία πρέπει νὰ καταργεῖται	151
Ποιά εἶναι ἡ μεγαλύτερη παρηγοριά;	153
Ἐπάρχει ἀνάσταση;	161
Προβλήματα	161
Τί πιστεύει ὁ Παῦλος	167
Τί διδάσκει ὁ Χριστός;	169
Ὁ ἐλεύθερος λόγος	171
Ζωὴ σὲ ἀναστολὴ καὶ ζωὴ ἐν παρόδῳ	173
Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Παπατσώνη	177
Ὅμηρος	178
Πλάτων	189
Ἐκκαρτ	194
Ἡ πρόοδος ἀπεχθάνεται τὴν καταστροφὴ	195
Ἄς μὴ φοβόμαστε τὴν ἀλήθεια	196
Ἡ νόηση ζητάει καὶ θέλει τὴν ἀρχή	197
Κανεῖς ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ μὲ βλάψει	198
Ἡ καλύτερη ζωὴ εἶναι παντοῦ	199
Οἱ ἀρετὲς εἶναι χαρίσματα	200
Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος	201
Σαίξπηρ	203
Κίρκεγκωρ	203
Ντοστογιέφσκυ	204
Ντίκενς	205

Τολστόυ	208
Διλήμματα ζωής	208
Αυτογνωσία	210
Χάιντεγγερ	212
Ρίλκε	213
Μπόρχες	215
Κάφκα	218
Σάλιντζερ	219
Διονύσιος Σολωμός	220
Καβάφης	221
Θερμοπύλες	221
Παπατσώνης	223
Σχῆμα	223
Ἔστία	224
Βραδύνοια	225
Βασικὲς ἔννοιες	227
Χρόνος	227
Ἄνθρωπος	229
Ζωή	229
Ἀλήθεια	230
Τὸ ἐγὼ καὶ ὁ ἑαυτός	231
Προτεραιότητα καὶ ἀξιολόγηση	234
Ἀνθρώπινα δικαιώματα	234
Σκοπὸς καὶ ἐπιθυμία	236
Μόρφωση	237
Συνείδηση	238
Νόηση καὶ συναίσθηση	239
Ἀγάπη, φιλία, ἔρωτας	240
Εὐτυχία	241
Πρόοδος	242
Οὐσία	243

Ἐλευθερία, ἰσότητα, δικαιοσύνη	244
Πολυπολιτισμικότητα	247
Βιβλία ἄμεσης ἀνάγκης	251
Φαίδων	251
Φιλοσοφία καὶ μουσική	252
Ποιός εἶναι ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος;	253
Ἡ ψυχὴ προϋπάρχει;	255
Ἕμνοι θεῶν ἐρώτων	257
Ἔδιωξες τὸ σκοτάδι!	259
Ἔρθε νὰ μὲ συναντήσῃ!	260
Βιβλίον τῆς θείας παράκλησης	264
Τί εἶναι τὸ ἀγαθόν;	264
Ἡ πραγματικότητα σώζει	265
Ἡ ἀληθινὴ ἀσκήσις καὶ νηστεία	266
Σημειώσεις τοῦ Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε	267
Ἡμερολόγιον τῆς Ἄννας Φράνκ	268
Νὰ ἔχῃς θάρρος καὶ ἐμπιστοσύνη	268
Ὁμοφυλοφιλία	269
Ὅσο ὑπάρχει ὁ Οὐρανός	271
Ἡ εὐτυχία δὲν ἔρχεται μόνη τῆς	271
Ἄλλιως;	272
Σινεμὰ τῆς ἐνηλικίωσης	275
Πολίτης Κέην	278
Ὁ κύκλος τῶν χαμένων ποιητῶν	281
Ὁ ξεχωριστὸς Γουίλ Χάντινγκ	283
Μπίλυ Ἐλιστ	284
Φάννου καὶ Ἀλέξανδρος	286
Ὁ ἄνθρωπος χωρὶς πρόσωπο	287
Στάσου πλάι μου	288
Μετὰ τὸν ἥλιον	288
Ταξίδι στὴν ἄγρια φύση	290

Θέα στὸν ὠκεανό	290
Τὰ παιδιὰ τῆς χορωδίας	291
Πρώτη ἀγάπη	292
Μὴ μ' ἀφήσεις ποτέ	292
Ἐντίο παιδιά	293
Ἡ κλέφτρα τῶν βιβλίων	293
Ἡ διαπαιδαγώγηση τῆς Κάμερον Πόστ	294
Ξαφνικά 30	295
Ὁ ἄνθρωπος ἀράχνη	295
Πιάσε με ἂν μπορεῖς	296
Μιὰ συζήτηση μὲ τὰ παιδιὰ	297
Ἐλπίδες, κίνδυνοι καὶ σοφία	298
Μερικὰ κοινὰ προβλήματα	311
Ἔχε ὅσες ἔχ' ἡ Ἀνατολή κι ὅσες εὐχὲς ἡ Δύση!	315
Ἄγνη	325
I. Ἀνάμεσα στὰ σύννεφα	325
II. Σὰν ἀπὸ ἄλλη διάσταση	329
III. Δὲν ὑπάρχει μόνο μία ἀνάγκη	336
IV. Πέρασμα	345

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίο,
ἀγόρασέ το στὴν ἔντυπη μορφή του.

ELPENOR

www.elpenor.org